

Novruz Bayramı

ENSİKLOPEDIYASI

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDIYALAR

8534 (Azərbaycan) № 84

Novruz Bayramı

ENSİKLOPEDIYASI

XALQ BAYRAMI

DƏST 24676

F. Köçəri adına
Azərbaycan Dövlət Uşaq
KITABXANASI
INV. № 40768

BAKI 2008

ŞƏRQ-QƏRB

“Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdəsini verən Novruz bayramı, ən qədim zamanlardan bəri həyat və məişətimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir...

Novruz bizim ümummilli bayramımızdır. Mən hesab edirəm ki, indi artıq müstəqil Azərbaycan üçün bu bayramdan əziz bayram ola bilməz. Ona görə də bu, bizim xalqımızın hamısını eyni dərəcədə həm sevindirməlidir, həm həvəsləndirməlidir, həm də birləşdirməlidir”.

HEYDƏR ƏLİYEV

NOVRUZ – AZƏRBAYCAN XALQININ MİLLİ BAYRAMIDIR

Qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqının əski çağlardan daşayıb gətirdiyi mənəvi dəyərlər sistemində Novruz bayramının da özünəməxsus yeri vardır. İbtidai çağlara məxsus ilkin dünyaduyumu və arxaik mifoloji inanışlardan qaynaqlanan yazı – yeni günü qarşılama mərasimi yüzillikləri çevrələyən tarixi təkamül prosesi nəticəsində zəngin mədəni-mənəvi keyfiyyətlər qazanaraq geniş miqyasa malik xalq bayramına – Novruza çevrilmişdir. Bu baxımdan Novruz təkcə bir neçə günü əhatə edən bayram deyil, həm də uzun bir təqvim müddətini öz ətrafında cəmləşdirən irimiqyaslı mərasim kompleksidir. Uzun sürən qış dönməsinin çətinlik və məşəqqətlərindən (soyuq, qaranlıq, qida sınıtı və s.) qurtulub yaşayışa müsbət təsir edən işıq, istilik, qida imkanları açan yaz dönməsinə başlamaq arzusu əcdadlarımızı bu mürəkkəb və zəngin mərasim kompleksini yaratmağa təşviq etmişdir. Bilindi ki, ilkin – ibtidai sivilizasiyanın digər üzvləri kimi qədim azərbaycanlılar da öz ətraflarında baş verən kosmoloji prosesləri, xüsusən də təbiət hadisələrini yaşayışa, güzərana necə təsir etməsinə görə çeşidli bölümlərə ayırır və həmin dəyişiklikləri özünün ilkin bədii təxəyyülündə ibtidai şəkildə olmuş olsa da, obrazlaşdırmağa çalışırdı. Həyatı çətinliyə salan, qida, istilik çatışmazlığı və başqa bu kimi sınıtımlarla imtahana çəkən qışın obrazı əcdadlarımızın təsəvvüründə qorxulu, qara cizgilərlə canlanırdı. Elə buna görə də canlı danışıqda geniş yer alan “Qara qış”, “Böyük çillə”, “Kiçik çillə” kimi adlar təbiətin sərt iqliminin tarixi-semantik məzmun daşıyıcısı kimi ortaya çıxmışdır. Bir çox hallarda “qış”ın əvəzedicisi kimi işlənən “Çillə” sözü dərd-bəla, ağrı-acı, çətinlik, müşkül anlamındadır. Xalq arasında “çillə çəkmək”, “çillə tökmək”, “çillə-dağ eləmək”, “çillə kəsmək” deyimləri də vardır ki, həmin ifadələr, əslində, əzab-əziyyət çəkmək, dərd-bəlanı tökmək, ağrı-acını, xəstəliyi, müşkülü kəsmək, yox etmək anlamları daşıyır. Qışı dərd-bəla, müşkül, çətinlik kimi qəbul etdiklərindən qədim azərbaycanlılar onu iki yerə bölərək “Böyük çillə” (böyük çətinlik – dekabrın iyirmisindən yanvarın otuzunadək olan qırx günlük dönmə) və “Kiçik çillə” (kiçik çətinlik – fevralın birindən iyirmisindək olan iyirmi günlük dönmə) adlandırmışlar. Qış yerini yaz təhvil verən zaman yandırılan tonqala el arasında “çillə qovan tonqal” deyilməsi və Novruzqabağı keçirilən mərasimlərə (qulaq falı, üzüksalma, oddan, sudan atlanma və s.) “çillə çıxartma”, “çilləkəsmə” adı verilməsi də qışın ağrı-acı, dərd-bəla, sınıtı kimi “çillə” obrazında folklor biçimi qazandığını göstərir.

Qışı – çilləni yola salmaq, yazı – yeni günü qarşılamaq məqsədi ilə keçirilən “Novruz çərşənbələri” adlı rituallarda da qədim azərbaycanlılarının təbiətə təsir etmək, onu mülayimləşdirmək, işığı, günəşi çağırmaq arzu-niyyəti öz əksini tapmışdır. “Oğru çərşənbələr” və “Doğru çərşənbələr” adıyla iki qismə ayrılan “Novruz çərşənbələri”nin ümumi sayı yeddidir. “Doğru çərşənbələr”ə qədərki üç çərşənbə el arasında “oğru çərşənbələr” (“oğru üskülər, oğru buğlar”) adlanır və Kiçik çilləyə düşür. İnam görə, oğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi oğrunca yer üzünə – havaya, suya, torpağa, ağaclara toxunub geri qayıdır. Oğru çərşənbələrdən sonra gələn və Bozayı çevrələyən əsas çərşənbələr “doğru çərşənbələr” (“doğru üskülər”, “doğru buğlar”, “çilləbeçələr”, “cəmlələr”) adıyla tanınır. Doğru çərşənbələrdə yazın nəfəsi növbəylə havanın – suyun, ağacların, torpağın canına hopub onları oyadır. Yazın nəfəsi öncə hava və suya toxunur və bununla da, el arasında deyildi ki, “sulara ixtiyar verilir”, “sular çillədən çıxır”. Sulara ixtiyar verilməsi, daha doğrusu, suların ixtiyarının özünə qaytarılması o deməkdir ki, həmin gündən başlayaraq daha sular donmur, saxta-qış onu dondurub ixtiyarını əlindən ala bilmir. İkinci çərşənbədə, “əkinlər çillədən çıxır”, torpaq qarını-buzunu əridib, nəfəsinin buğuyla toxumu cücərdi, əkini dikəldi. Doğru çərşənbənin üçüncüsündə ağaclara ixtiyar verilir, “ağacla çillədən çıxır”. Həmin çərşənbədə ağacla qış yuxusundan oyanır və tumurcuğa dolmağa başlayır. Ən sonda – axır çərşənbədə yazın nəfəsi canı-qanı olanları tərpedir – heyvanların, quşların, adamların qanı yerindən oynayır. Beləcə, yaşayış, varlıq yeni bir axara düşür.

Doğru çərşənbələrin el arasında çeşidli adları vardır. Bu sıradan olan birinci çərşənbə “Əzəl çərşənbə”dir. “Əzəl çərşənbə”yə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “Sular novruzu”, “Kiçik çərşənbə” və “Yalan çərşənbə” də deyilir. İkinci çərşənbə “Müjdəverən”, “Muştuluqçu”, “Külə”, “Kul”, “Xəbərci” adlarıyla tanınır. Üçüncü “Gül çərşənbə”dir. Bu çərşənbədə rəhmətə gedənlərin ruhu xatırlanıb qəbir üstünə gedildiyindən ona “Ata-baba günü” də deyilir. Sonuncu, ən təmtəraqlı, təntənəli qeyd olunan “Axır çərşənbə”dir. Ona el arasında “Böyük çərşənbə” də deyilir.

Çərşənbələrdə (və Novruz axşamında) tonqal qalanması, göyə yanar fişənglər, tarixən üskü – lopa atılması, bayram süfrəsi düzəldilməsi Azərbaycanda qədim el adətidir. Tonqal qalamaq, oddan atdanmaq, başı üzərində lopa-üskü fırlayıb göyə atmaq əski mifik dünyagörüşlə bağlı bir məsələdir. İşığın, günəşin gücünə inanan qədim insan odun-alovun köməyi ilə yad-yabancı ruhları, soyuq, qaranlıq, xəstəlik gətirən, yaşayışa sınıtı verən pis – şər qüvvələri qovub

Tərtib edənlər:

**Bəhlul Abdulla
Tofiq Babayev**

Elmi redaktoru:

Məhərrəm Qasımlı

ISBN 978-9952-34-117-1

394.26'03-dc22

Bayramlar – Novruz – Ensiklopediya

Novruz bayramı ensiklopediyası.

Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 208 səh.

İlk dəfə çap olunan “Novruz bayramı ensiklopediyası”nda təbiətin oyanması, canlanması, bununla da yaz fəslinin başlanması münasibəti ilə Azərbaycan xalqı tərəfindən qeyd olunan Novruz bayramının mahiyyəti, tarixi kökləri, əski qaynaqlarda yeri, bayramla bağlı adət-ənənələr, ayin-mərasimlər, oyun-tamaşalar, xalqımızın minilliklər boyu təcrübə əsasında formalaşmış iqtisadi həyatı, el sənətinin inkişaf yolları, mütəxəssislərin söylədikləri fikirlər, şifahi xalq ədəbiyyatından, eləcə də bədii yaradıcılıq müəlliflərinin əsərlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

uzaqlaşdırmağın mümkünlüyünə inanırdı. Burada bütün məqamlarda od – Günəşin rəmzi kimi düşünülürdü. Çillədən – qışdan çıxmaq üçün tonqal, od yandırılması əslində dolayısı ilə həm də Günəşin – yazın çağırılması mərasimidir. Bu aktın icrası zamanı tonqalın üstündən atılarkən:

Ağırlığım, uğurluğum
Tökülsün, bu odda yansın, –

söylənməsi də əski təsəvvürlə, çillədən, qışın ağrı-acısından qurtulmaq üçün oda – mikrogünəşə bir xilaskar kimi yanaşılması qənaəti ilə bağlıdır.

Çərşənbələrdə, xüsusən də ilaxır çərşənbədə icra olunan bütün mərasim, oyun və əyləndirici vasitələr bütövlükdə bir tam halında yüngülləşdiricilik, saflaşdırıcılıq funksiyası daşıyır və həmin funksiya yeni ovqatın, yeni ruhun – yaz ovqatının, yaz ruhunun, yaz gününün gəlişi və qəbulu üçün psixoloji-estetik zəmin hazırlayır.

Yaz mərasimi daha çox Şimal yarımkürəsində yaşayan xalqlar arasında qeyd olunur. Cənub yarımkürəsində (Afrika, Hindistan, Cənubi Asiya və başqa bu kimi ərazilərdə) qış demək olar ki, duyulmadığından belə bir mərasimin keçirilməsinə ehtiyac olmamışdır. Bunun əksinə, Şimal yarımkürəsində yaz-qış əvəzlənməsi qabarıq görünüşü yaratdığından bu yarımkürədə yaşayan bütün xalqlar qışın gedişini və yazın gəlişini bir-birinə bənzər mərasimlərlə qeyd edirlər. Sadəcə olaraq, Şimal yarımkürəsinin müxtəlif qurşaqlarında iqlim dəyişməsi fərqli zamanlara düşdüyündən ayrı-ayrı ərazilərdə yazın qarşılınması münasibəti ilə keçirilən mərasimlər müxtəlif (əslində o qədər də aralı olmayan!) vaxtlarda baş verir. Məsələn, yazın bayram kimi Çində fevral, Azərbaycanda mart, Rusiyada aprel aylarında qarşılınması bu səbəbdəndir.

Yaz mərasimi insanlığın ilkin çağlarından kök alıb gəldiyindən etnik fərqlərdən asılı olmayaraq müxtəlif xalqların çeşidli adlar altında keçirdiyi bu bayramın tərkibində əski mifik təsəvvürlərlə bağlı çox sayda oxşar üsürlər müşahidə edilməkdədir ki, onların böyük əksəriyyəti tipoloji səciyyə daşıyır. Türk Novruzunu ilə slavyan Pasxası, yaxud yunan Dionisi arasındakı bənzəyiş və paralellər bu baxımdan təsir amili kimi yox, ilkin – ibtidai çağların mifik dünyaduyumundan gələn tipoloji oxşarlıq kimi dəyərləndirilməlidir. Eyni tipoloji bənzəyiş (tonqal qalanması, yumurta boyanması, şirniyyat hazırlanması, süfrə bəzənməsi, musiqi, rəqs, oyun, maskarad tamaşalar göstərmək, mahnı oxumaq və s. digər xalqların yaz mərasimlərində də müşahidə edilməkdədir. Şimal yarımkürəsi insanı sadalanan mərasim üsürləri ilə təbiətə təsir etmək, xoş ovqat, bayram əhvalı yaradaraq havanı mülayimləşdirmək, yaz, işıq, xeyir ruhlarını çağıraraq gətirmək inamını simvollaşdırmışdır.

Novruz süfrəsinə bol nemətlərin düzülmesi də yeni ildən xeyir-bərəkət, bolluq-firavan həyat diləmək arzu-istəyinin rəmzi ifadəsidir. Süfrəyə yeddi cür nemətin qoyulması müqəddəs sayılan yeddi rəqəminin uğur gətirəcəyinə inamla bağlıdır. Azərbaycanın bir sıra bölgələrində (Ordubad, Təbriz, Urmiya və s.) ilaxır çərşənbənin “Yeddi ləvin bayramı”, “Yeddi löyün günü” adı ilə tanınması da bu səbəbdəndir. Zərdüştilik dönməndə süfrəyə “şin” (ş) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulmuş: şərbət, şəkər, şam, şərab, şəkərbura və s. Sonralar islam dönməndə “şərab” yasaq olunduğu üçün “şin” (ş) hərfi “sin” (s) hərfi ilə başlanan yeddi cür nemət qoyulması məqsədyönlü bilinmişdir: su, süd, səməni, səbzə (göyörti), sumaq və s. Yuxarıda qeyd etdik ki, yeddilik sistemi çərşənbələrin sayında da qorunmuşdur.

Yazın gəlişinin daha yaxın iqlim qurşağında olan xalqlar tərəfindən eyni zamanda bayram edilməsi tamamilə təbiidir. Novruzun qırğız-qazax-tacik, yaxud özbək-əfqan, eləcə də Azərbaycan-Anadolu-İran-İraq oxşarlıqları bu baxımdan bir çox başqa cəhətlərlə yanaşı, coğrafi şərait və iqlim uyğunluğundan irəli gəlir. Bununla belə, hər bir etnosun və bölgənin başqasında təkrarı olmayan bənzərsiz yaz mərasim və ayinləri mövcuddur. Məsələn, “Sayaçı”, “Təkəçi”, “Kosa-Kosa” (əslində “kosa” da “təkə” deməkdir), “Xanbəzəmə”, “Kilimarası”, “Üzüksalma”, “Maral oyunu”, “Cangülüm” və başqa bu kimi sırf elat həyat tərzindən gələn mərasim-tamaşalar təbiətin oyanışı, ilin yeniləşməsi, güzəranın, yaşayışın canlanıb qaynaması ilə bağlı yaranmışdır və istisnasız olaraq hamısı Azərbaycan-türk bədii təxəyyülünün məhsullarıdır. Məsələn, Azərbaycan novruzunun mühüm atributu olan “Kosa-Kosa” mərasimində “Kosa” – köhnə ilin təmsilçisi olan qocalmış keçi obrazında çıxış edir və mərasimin sonunda oyun – tamaşaya daxil olan yeni, gənc keçi tərəfindən qovulur və ya öldürülür. Burada yeni, gənc keçi yeni ilin simvolu kimi düşünülmüşdür. Yaxud, “Xanbəzəmə” mərasimində qaraqabaq xanı əyləncəli oyun və hərəkətlərlə güldürmək və bundan sonra suya basmaq zəhmli, qorxulu qışı güllər günlə – yağışlı, günəşli yazla əvəzləmək istəyinin rəmzi ifadəsidir.

Novruz bir mövsüm mərasimi kimi irimiqyaslı coğrafi hüdudlara yayıldığından və hər il istisnasız olaraq uyğun təqvim məqamında böyük coşquyla keçirildiyindən müxtəlif tarixi mərhələlərdə hakim ideoloji sistemlər ondan siyasi məqsədlər üçün istifadə etməyə cəhd etmişlər. Belə ki, atəşpərəstlər Novruzunu zərdüştlüklə əlaqələndirməyə çalışmış (guya Zərdüşte bu gün peyğəmbərlik verilmişdir) və hətta böyük nüfuz sahibi olduqları zamanlarda bu bayrama özlərinin bir sıra cizgilərini (səməni, şam yandırmaq və s.) daxil də edə bilməmişlər. Türk folklor mədəniyyətində qədim türklərin Örgənəkondan çıxış – qurtuluş gününün bu gün olduğu barədə çoxsaylı rəvayətlər mövcuddur. İranda Novruza sırf İran hadisəsi anlamı vermək məqsədilə onu ədalət – xilaskarlıq simvolu olan mifik qəhrəman Firidunun şər-istibdad qüvvə

sayılan Zöhhakı (Dehhakı) məğlub etdiyi gün və ya mifik Cəmşid xaqanın taxta oturduğu gün sayaraq bu yöndə çoxsaylı rəvayətlər yaradılmışdır. Daha sonra Novruzunu islama bağlamaq üçün çeşidli rəvayətlər düzəldilmişdir. İslamla əlaqəli rəvayətlərdə Novruz gah Həzrət Əlinin anadan olduğu gün, gah da taxta oturduğu gün, gah Fatimeyi-Zəhra ilə kəbin kəsdiriyi gün, gah da onların övladlarının dünyaya gəldiyi gün hesab edilir. Bu yöndəki təbliğat bayrama məzhəbi don geydirmək kimi aşırı mövqeyə qədər gedib çıxırdı. Əlbəttə, bütün bunlar xalqın mədəniyyətinə daha güclü şəkildə nüfuz etmək, öz siyasi-ideoloji məqsədlərini bu bayram mərasimi daxilində yeridərək xalqın uzunmüddətli dəstəyini qazanmaq niyyəti ilə edilmişdir.

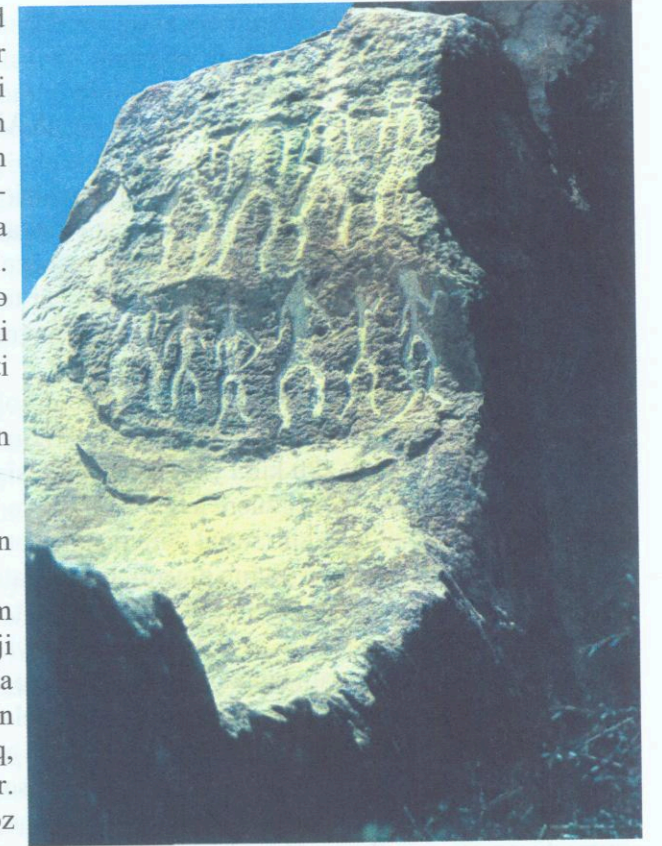
Beləliklə, indiki halda tarixin dərin qatlarından yol alıb gələn Novruz bayramının tərkibi aşağıdakı iki əsas qatdan ibarətdir:

- təbiətin oyanmasını əks etdirən əski mifoloji qat;
- müxtəlif tarixi dövrlərin ovqatını ifadə və inikas edən siyasi-ideoloji qat.

Birinci qat əsas və aparıcı axarı təşkil edir. Burada mövsüm mərasiminin genetik başlanğıcı, təkamül prosesi, tarixi-tipoloji mənzərəsi və humanist-bəşəri səciyyəsi öz əksini tapır. İkinci qatda isə ayrı-ayrı epoxalara məxsus hakim sistemlərin mərasimdən məqsədli şəkildə faydalanmaq, onu öz ideoloji qəlibinə salmaq, siyasi mənafeyin icraçısına çevirmək niyyəti qərarlaşmışdır. Yüzlər aşib keçmiş, siyasi-ideoloji sistemlərin biri digərini əvəz etmiş, hər yeni gələn sistem Novruzunu özününkü etməyə çalışmış, ancaq buna nail ola bilməmişdir. Təbiətin oyanışını, insanın ruh və ovqatının yeniləşməsinə inikas edən ilkin mifoloji qat xalqın etnoqrafik həyatına qovuşaraq əsil xalq bayramını ortaya gətirmişdir. Bu gün Azərbaycanda keçirilən Novruz, sözün həqiqi mənasında, ilkin qatla – təbiətin oyanışı, yazın gəlişi ilə bağlı insanın işığa, həyata, yeni günə, xoş güzərana, aydın sabahlara inamını ifadə edən saf və duru bir təqvim mərasiminə çevrilmişdir. Humanizm, quruculuq, xeyirxahlıq, xoş ünsiyyət və səmimi münasibət, insanı ucaldan, kamilləşdirən mədəni dəyərlərə ehtiram və sayğıyla yanaşmaq tarixində olduğu kimi indi də Azərbaycan novruzunun əsas göstəricisidir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük müdrikliklə söylədiyi kimi, “İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, süni maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələrindəndir”. Ulu öndərin tarixi sərəncamıyla Azərbaycan Respublikasının milli bayramları sırasında önəmli yer alan Novruz bayramının tarixi köklərini, bu irimiqyaslı mərasim kompleksinə bağlı olan qədim adət-ənənələrimizi, süfrə-mətbəx mədəniyyətimizi, bayramlaşma etikətlərinin ortaq və regional özünəməxsusluğunu, bir sözlə, Novruzun dolğun və mükəmməl mənzərəsini elmi əsaslar və etnoqrafik təsvir planları ilə geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq üçün həmin istiqamətin elmi-tarixi təcrübəsi əsasında ayrıca “Novruz bayramı ensiklopediyası” yaratmaq məqsədyönlü sayılmışdır. Bu yöndə zəhməti keçən, elmi və mədəni fəaliyyətindən faydalandığımız hər kəsə dərin təşəkkürümüzü və minnətdarlığımızı bildiririk.

Məhərrəm Qasımlı

XALQ BAYRAMI

Ulu əcdadlarımız ilkin-ibtidai çağlarda gündüzlə gecənin bərabərləşməsini, göy gurultusunu, ildırımın çaxmasını, yağışın, qarın yağmasını, birdən-birə hər yanın dumana bürünməsini, havaların gah isti, gah soyuq, şaxtalı olmasını və s. təbiətdəki bu cür dəyişmələri, baş vermələri möcüzə hesab etmişlər. Onlar təbiətdə baş verən hadisələri öz istəklərinə uyğunlaşdırmaq, hətta tabe etmək naminə cürbəcür tədbirlərə əl atmışlar. Bu tədbirlər zamanı görülən işlər və bu işlərin ahənginə, ritminə uyğun olaraq avazlanan səslər – nəğmələr vəhdətdə get-gədə stabilləşməyə, bütöv halda ayinə, mərasimə, nəhayət, bayrama çevrilməyə başlayır.

Bu səbəbdən də bilavasitə işlə, əməklə, ümumi şəkildə xalqın təsərrüfat həyatı ilə bağlı yaranan və mənəvi mədəniyyətin tərkib hissələrindən olan, eyni zamanda, tarixin əski çağlarından dövrümüzdə cilalana-cilalana gələn ayin, mərasim və bayramlara adi məişət aktı kimi yox, daha çox sosial-mədəni, əxlaqi-estetik ideyalar ifadə edən fakt kimi baxılmalıdır. Bayram və bu bayramın mərasimləri, ayinləri, eləcə də burada ifa olunan nəğmələr, icra edilən oyun-əyləncələr, göstərilən tamaşalar ümumi şəkildə xalqın sosial durumunu, adət-ənənəsini, həyata fəlsəfi-estetik münasibətlərini ifadə edir.

Bəlli olduğu üzrə, hər bir xalqın həyatında, məişətində çoxlu bayramlar vardır. Bununla belə, bu bayramların arasında biri öz mərasimlərinin, ayinlərinin, oyun-əyləncə, tamaşalarının zənginliyi ilə seçilir, sevilir, məşhur olur. Sözsüz ki, Azərbaycan xalqının da elliklə keçirdiyi belə bir bayram Novruz bayramıdır.

Bilavasitə baharın, yazın, bununla həm də yeni təsərrüfat ilinin başlanması şərəfinə böyük tontənə ilə hər il keçirilən Novruz bayramı, sözsüz ki, birdən-birə başlanmır. Belə ki, qədim əcdadlarımız çevrəsindəki digər hadisə və proseslər kimi ilin fəsil, ay, günlərinin məzmunundakı mahiyyəti ayrıca dəyərləndirmiş, əlamətlərinə, kəsb etdikləri xüsusiyyətlərə görə onlara adlar da vermişdir. Misal üçün, fevralın son və martın ilk iki on günlüyü Boz ay, aprel – leysan, may – ağlar-gülər, iyun – vaynənə, iyul – qorabışirən, avqust – quyuqdoğan, elqovan, sentyabr – solyan, oktyabr – elköçdü, noyabr – qırovdüşən və s. adlanır. Yaxud nə üçün avqust ayına həm quyuqdonan, həm də quyuqdoğan ay deyilir. Danılmaz həqiqətdir ki, nəinki qədimdə, elə indinin özündə də Azərbaycan kəndlisinin təsərrüfat həyatında əkinçiliklə, maldarlıqla

yanası, qoyunçuluq da mühüm yer tutur. Qoyunçunun öz qoyun təsərrüfatını qışda aranda, yayda yaylaqda saxlaması da məqbul sayılan haldır. Amma bu da var ki, avqust ayının beşi ilə onu arasında yaylaq otuna gözlə görünməyəcək dərəcədə nəm, şəh dəyir. Bu otları otlayan quzuların dodaqları həmin nəmdən, şəhdən yara tökür. Sözsüz ki, qədim qoyunçunun ixtiyarında indiki təqvim yox idi və o, deyilən vaxtı bilməsi üçün zaman-zaman sınaqdan keçirdiyi təcrübəsinə arxalanırdı. O, kəsilmiş qoyunun quyuqından bir parça alıb sininin içində axşamdan ayaza qoyur. Səhər durub baxır. Əgər sinidəki quyuqda donma əlaməti varsa, deməli, yerə quzuların ağına yara salan şəh gəlib. Quzuları yaylaqdan arana endirmək vaxtıdır. Bu səbəbdən də avqusta “quyuqdonan ay” deyilir. Ayın quyuqdoğan adlanması isə ulduzlarla bağlıdır. Belə ki, avqust ayında göy, səma gecələr çox aydın, açıq olduğundan quyuqlu ulduzlar da görünür. Buna görə, avqust ayı həm də “quyuqdoğan ay” adlanır.

İlin fəsillərinə də münasibət elə belədir. Bu münasibət öz əksini bir el söylənməsində də qorumuşdur:

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənnət bağdı,
Üçü yığıb gətiri,
Üçü vurub dağıdı.

İlin dörd fəsilini səciyyələndirən bu nümunədə, görüldüyüdək, yay bolluq, firavanlıq, var-dövlət yığıb gətirən fəsil, yaz “cənnət bağı”, payız olan-olmazı soldurub soluşduran, dağıdan, qış isə “yağı”, yeni düşmənlər adlandırılır və həm də animist təsəvvürlə bağlı olaraq canlı sayılırlar.

Çox əski çağların məhsulu olan xeyir-şər (dualist) dünyagörüş adamlarda qışa şər, demonoloji qüvvələrin əməli kimi baxmaq hissləri aşılalıbmış. Odur ki, bu “yağı”nı – qışı saymamaq, ona qarşı mübarizə aparmaq cəhdi hələ qış fəsilinin başlanmasına bir ay qalmış icra olunan xüsusi bir mərasimdə də açıq-aydın görünməkdədir. “Kövşec” adı ilə tanınan bu mərasim çox-çox qədimlərdə “Azər” adlanan bayramın mərasimlərindən biridir. İndi “Azər” bayramı və onun digər mərasimləri, ayinləri unudulsa da, “Kövşec” mənbələrdə qoruna-qoruna yaşamışdır.

“Kövşec” mərasimi, adətən, noyabrda – qırovdüşən ayda icra edilmişdir. Mərasim iştirakçıları, əsasən, bədənə istilik verən yeməklər, misal üçün, yağlı ət, istiot qatılmış xörəklər yeyərmişlər. Özünü gülməli vəziyyətə salmış, paltarının cıncındırı tökülən bir nəfər qatıra minib meydana çıxar və əlində də tükü tökülmüş qarğa müqəvvası tutarmış. Yan-yörədəkilərin onun üstünə soyuq su səpmələrinə baxmayaraq, o, çox saymazyana “İstidir! İstidir!” – deyər bağırarmış (Y.V.Çəmənzəminli).

Bu mərasimin bilavasitə qış fəsilinə bağlı olması ayində istifadə olunan vasitələrdən də bəlli olur. Burada üst-başı cıncındırlı kimsə əbəs yerə əlində tükü tökülmüş qarğa müqəvvası tutmur. Bilindiyitək el arasında qarğanın “qarr-qarr”

oxuması onun qarı – qışı çağırması kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslı sayıldığı üçün doğub törət-məyən, nəsil artırmayan qatırın onun simvolu olaraq alınması, nəhayət, noxtalanıb minilməsi də təbii təsir bağışlayır.

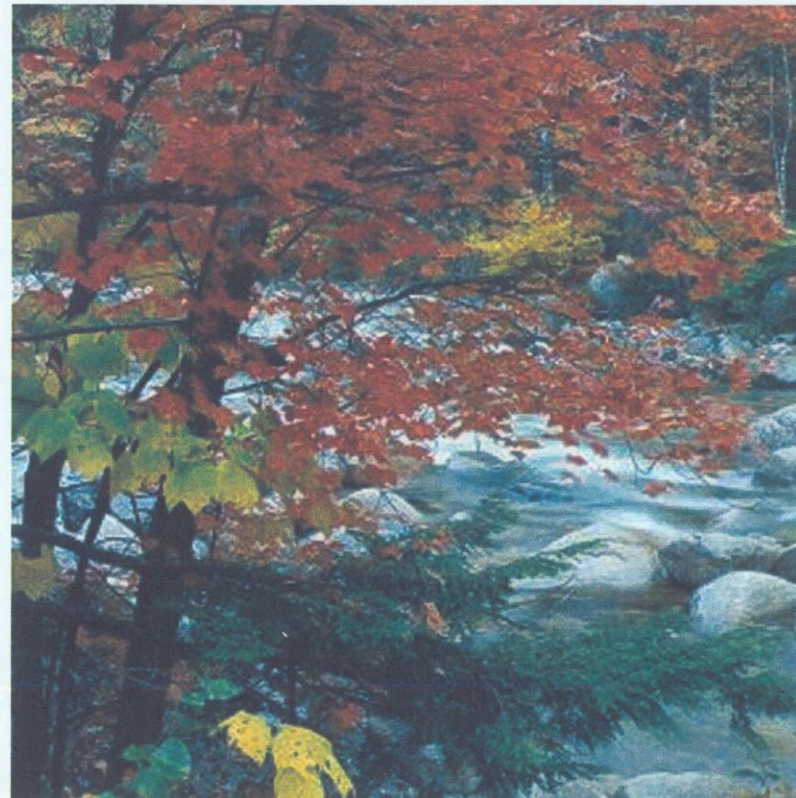
Elə çox qədim zamanlarda keçirilmiş “Səddə” bayramı da insanların qışa qarşı münasibətlərini, qışdan qorxmadıqlarını nümayiş etdirən bir bayramdır. Novruza nə az, nə çox, düz əlli gün qaldığını bildirmək üçün icra olunan “Səddə” bayramında insanlar axın-axın gəlib təyin olunmuş meydana toplaşır. Meydanda böyük bir tonqal yandırılır. Toplaşanlar əl-ələ tutub tonqalın çevrəsinə dolanırlar, şənlik keçirir, rəqs edib əyləncəli tamaşalar göstərirlər. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında Novruzla bərabər “Səddə” bayramını da belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında
Ayınlar yenidən olurdu bərpa,
Ər üzü görməmiş növrəstə qızlar
Evindən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al xımalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan gəlirdi coşqun ürəkli.
...Hər bir qıvrım saçlı, gəlişi gözəl
Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl.
Hərə bir sərvi idi, əldə güldəstə,
Sərv əndamlı bənzər çiçəkperəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusuna açılır meydan.

Qış fəslinə belə münasibət yalnız “Kövşək” və “Səddə” ilə qurtarmır. Bu baxımdan “Kosa-Kosa” mərasimi daha maraqlı və düşündürücüdür. İlin axır çərşənbəsində, eləcə də Novruz bayramı günündə Azərbaycanın, demək olar ki, hər yerində keçirilən bu mərasim-tamaşanın ayin və nəğmələri zəngindir.

İlin “yağı” fəslı sayılan qış fəslı ibtidai təsəvvür və etiqladlardan başlanğıc götürməklə indinin özündə də üç xüsusi çilləyə bölünür. Birinci çillə qışın başlanğıc günündən, yəni dekabrın iyirmi ikisindən fevralın əvvəlində olan qırx günlük vaxtdır. Böyük çillənin yarısı qədər – iyirmi gün olan və el arasında “qışın oğlan çağı” da adlanan Kiçik çillənin ömrü fevralın iyirmi ikisinə qədərdir. Fevralın iyirmi ikisindən, ilin uzun-qısalığından asılı olaraq, martın iyirmi, iyirmi bir, iyirmi ikisinə qədər olan və “Boz ay” adı ilə tanınan müddət isə hər biri yeddi gündən ibarət dörd balaca çilləyə, başqa sözlə, çilləbeçəyə bölünür.

Əvvəla bunu deyək ki, fəslin bu cür bölgüsü və onların “çillə” adlandırılması yenə elə əski təsəvvürlərlə bağlıdır. “Çillə” əslində “çehl” sözündən olub qırx sayını bildirir və el arasında çoxluq, ağırlıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbəs

yerə deyil ki, adamlar bir ağır dərd-bəla ilə üzleşdikdə, xəstələndikdə bunlardan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq üçün xüsusi ayin icra edirlər ki, elə bu da “çillə kəsmək” adlanır.

İnsanlar qış fəslinin çillələrindən qorxmadıqlarını, onlara qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün dünyagörüşləri səviyyəsində, müxtəlif tədbirlərə əl atmış, ayinlər icra etmişlər.

Qış fəslinin ən uzun sürən Böyük çilləsi öz qartufanına, soyuq və dondurucu şaxtasına görə el arasında “qaraqış” da adlanır. Amma adamlar heç bu “qaraqış”dan da çəkinməyib iş-güclərini görürlər. Ömür-gününü torpağa bağlayan əkinçi torpağını arata qoyur. Arxları, kanalları təmizləyir. O, torpağı qırxdan çıxaran bu Böyük çillədə bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini suvarır. El arasında “çillə suyu” adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinə kömək edir, şoranlaşmanın qarşısını alır, torpağı dondurmaqla ziyanverici həşəratları qırır.

Böyük çillənin başlandığı günü, yəni 22 dekabrı bəzən “Çillə bayramı” da adlandırmışlar. Həmin günün gecəsi ilin ən uzun gecəsi olduğundan buna “Çillə gecəsi” də deyilmişdir. “Çillə gecəsi”nin

axşamı adamlar qışdan qorxmadıqlarını nümayiş etdirmək üçün tonqallar yandırır, odun üstündən hoppanır, tonqalın ətrafında rəqs edir, əyləncəli oyunlar, tamaşalar göstərirlər. Böyük çillənin şərəfinə hər evdə açılmış süfrəyə cana istilik gətirən dadlı, ləzzətli yeməklər qoyulur. Böyük çillə süfrəsinin ən sayılıb-seçiləni, yaydan məhz bu gün üçün saxlanılan “çillə qarpızı”dır. Xalq bu qarpızın şənlinə söz də qoşub:

Bu qarpız – çilə qarpız,
Düşübdü dilə qarpız.
Yığılıb xurcunlara
Gedir yargilə qarpız.

Çillə qarpızını, adətən, evin böyüyü kəsir. O, əvvəlcə qarpızın zoğu olan tərəfini dairəvi kəsib qabığı dörd hissəyə bölür. Özü və digər ailə üzvləri ürəklərində niyyət tuturlar. O, həmin qabıqları yerə atır. Qabıqların necə düşməsinə hər kəs ürəyində tutduğu niyyəti ilə yozur. Qarpızı kəsən onu dilimləyir. Ailənin hər bir üzvü bu qarpızdan yeyir. Qonşulara da pay göndərilir. Çillə qarpızın tumları yığılıb saxlanılır. İnamə görə çillə qarpızının tumları atılarsa, onda qarşıdakı ildə məhsul bolluğu olmaz.

Böyük çillənin ən məşhur ayini, sözsüz ki, səməni göyertmək və ondan halva bişirməkdir. Və bilməliyik ki, bu, bir vaxt doğrudan-doğruya “Səməni bayramı” adlanan bayramın çoxsaylı mərasim ayinlərindən biridir. Baharı çağırmaq, bununla da təbiəti yaşıl görmək, öz əkdiiyi taxılın göyerməsi arzusunun süni simvolunu yaratmaq təşəbbüsündən irəli gələn səməni göyertməyin tarixi əcdadlarımızın ilkin əmək, təsərrüfat həyatı ilə bağlıdır. Yaşayışını, dolanacağını təsərrüfat ilinin – baharın, yazın başlanmasında görənlər ulu əcdadlarımız taxılı süni şəkildə, yəni ev şəraitində göyertməklə yazın tez gəlməsini, bununla torpağın oyanmasını, məhsulun cücərib böyüməsi arzusunu ifadə etmişlər. Sözsüz ki, burada təqlidi sehr aktı aparıcıdır. Bu təqlidi sehrin başa düşülən mənası belədir: Məhsulum, səni evdə göyertdiyim kimi, əkin sahəmdə, torpağımda da beləcə göyər, böyü.

Səmənı halvası bişirmək üçün Böyük çillənin əvvəllərindən başlayaraq təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyördilmiş səməni taxta çanaq, yaxud taxta tabaqda daşla əzir, döyüb suyunu sıxırlar. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan sıyıq xəmir yoğrulur.

Halva hasilə gəldikdə daha çox bədənə istilik gətirən, bununla da qışdan, soyuqdan qorxmamaq təsəvvürü yaradan, əsasən, bu döyülmüş ədvaları ələkdən keçirib ona qatırlar: qara istiot, darçın, mixək, razıyana, ceviz, quluncan, badyan, qulsa-kəmər, zəncəfil, hil. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, yaxud kündə formasında yumrulaşdırıb evlərə paylayırlar. Çalışılır ki, hər bir payda halvaya salınmış badam, yaxud fındıq ləpəsindən olsun. Həm də payın içindəki bu ləpə yeyilmir. O, ta gələcək il səməni göyördilənə qədər qorunub saxlanılır. Çünki, inama görə, həmin ləpə evə xeyir-bərəkət gətirən sayılır.

Fevral ayının əvvəlindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik çillə qışın oğlan çağı sayılır. Kiçik çillə soyuqluğu, boran-tufanı, şaxta-sazağı ilə özündən əvvəlki çillələrdən seçilir. Kiçik çillənin "Xıdır Nəbi" adlanan birinci on günlükü isə, ümumiyyətlə qış fəslinin ən sərt, çovğunlu, dondurucu vaxtı sayılır və buna hətta elə bu xüsusiyyətinə görə "yalquzaq zamanı" da deyilir. El arasında qış fəslı elə bu "Xıdır Nəbi" ilə səciyyələnilir. Əbəs yerə deyil ki, bir Azərbaycan atalar sözündə də "Xıdır girdi, qış girdi, Xıdır çıxdı, qış çıxdı" deyilir. Qeyd olunan zamanın "Xıdır Nəbi" (Nəbi – peyğəmbər) adlanması və bu şərəfə icra olunan ayınlar Xıdırın yaşillıq, bahar hamisi də sayılan Xızır ilə və əksər xalqlarda olduğu kimi su, yağış, çay, dəniz hamisi bilinən İlyasla da əlaqəsindən xəbər verir. Bunu "Deryada nə işim var ki, Xıdır İlyası da köməyə çağırım", yaxud

Xıdır Xıdır deyərlər,
Xıdır çırağ qoyarlar –

nümunəsinin bəzən

Xıdır Xıdır deyərlər,
Yoluna çırağ qoyarlar.
Xıdırı saymayanın
Gözlərini oyarlar –

şəklində deyilməsi və yaxud:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz –

kimi örnəklər də sübut edə bilər. Amma əslində bunların bir-biri ilə heç bağlılığı yoxdur. Belə ki, Xıdır Nəbi bilavasitə Kiçik çillənin ilk on günlükündə keçirilən xüsusi mərasimlə bağlı olduğu halda, Xıdır, dediyimiz kimi, yaşillıqda, bahara bağlıdır. Bunun belə olmasını mənbələr də təsdiq etməkdədir. Məsəl üçün, böyük türkoloq alim V.V.Radlov öz lüğətində "ruzi-Xızır"ı "Xızır günü" tək açıqlayır və bu günün yazın ilk günü olduğunu xüsusi şəkildə nəzərə çatdırır. Professor M.H.Təhmasibin Xızır ilə ilgili "Qamusı-Firuzabadi" və Şəmsəddin Saminin "Qamusı-ələm"indən verdiyi xəbərlər də maraqlıdır. Bunlardan birincisində deyilir ki, seyr olunan yerlərin çəmənzar olması Xızırın işidir. İkincisində isə baharın ilk günü haqqında belə deyilir: "Əslən yaşillıq günü mənası ilə ruzi-xızır olsa gərəkdir. Zira ağacların yarpaqlandıqları və ortaqların yaşllaşdığı gündür".

Adı çəkilən qaynaqlarda elə İlyas haqqında da bu şəkildə dəyərli məlumatlar vardır. O, bütün hallarda su ilə bağlı təsvir, təqdim olunur. Bəzi hallarda hətta Nuhun qardaşı oğlu, Xızırın əmisi olmaqla Xəzər dənizinin padşahı da sayılır. Bu da maraqlıdır ki, Azərbaycanın Siyəzən ərazisində Xəzər dənizinə yaxın "Xıdırzində" adlı pır var. Elə indinin özündə də bu pırə niyyətlərin hasil olması istəyi ilə ziyarətə gəlirlər. Amma, təkrar qeyd edirik ki, Xıdır Nəbi qışın dondurucu, şaxtılı, hətta "yalquzaq" adlanan çağında çağırılır və bu şərəfə mərasim keçirilir. Bu mərasimə gərək hər ev, ailə hazırlaşsın, onu tənənəli şəkildə qeyd etsin. Mərasimin hamı tərəfindən qeyd olunması naminə əliaşığı olanlara, kasıblara kömək, yardım edilərmiş. Çünki bayram axşamı, yəni Kiçik çillənin onuncu gününün axşamı hətta bir ev belə azuqənin yoxluğu səbəbindən süfrə açmazmışsa, onda elə zənn edilərmiş ki, guya Xıdır Nəbi bunu özünün sayılmaması kimi başa düşəcək, küsüb gedəcək və bununla da baharın gəlməsi yubanacaq. Fikir verilsə, bu mərasim Azərbaycanda ruhların qarşılınması ilə əlaqədar keçirilən "Ata-baba günü" mərasimini də yada salır, xatırladır.

"Xıdır Nəbi" mərasiminə, bir qayda olaraq, çillənin ilk günündən hazırlıq başlanr. Buğda qovrulub əldəşində (kirkirədə) üyüdülərək qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar daha çox Günəşin və yazın simvolu sayılan sarı, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyanılır. İstilik verən xörəklər bişirmək üçün tedarük görülür. Çəkilmiş qovutdan bir qab "Xıdır Nəbi"nin sonuncu gecəsi, adətən, yük dolablarının altına, divar taxçalarının əl dəyməmiş küncələrinə qoyulur. Etiqada görə, həmin gecə Xıdır Nəbi gəlib qovutun üstünə əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Çox qədim zamanlarda, hələ şamın olmadığı vaxtlarda Azərbaycanın bəzi bölgələrində Xıdır Nəbi mərasimi günü bağ-bağatdan alma çubuqları qırılıb evə gətirilirmiş. Bu çubuqların uclarına pambıq sarınaraq yağ sürtülər və süfrəyə qoyulmuş qovut üstə sancılaraq yandırılmış. Həmin çubuqların hərəsi bir niyyət üçün imiş: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda barın çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Süfrədəki üstündə şamlar yanan qovutdan ailə üzvləri lap sonda yeyirlər. İnanırlar ki, şamlar yanan vaxtda ata-baba ruhları kimi, Xıdır Nəbi də gözə görünmədən gəlib bu qovutdan dadır. Həmçinin, həmin axşam qaranlıq düşəndən sonra dəstə ilə qapı-qapı gəzən uşaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.
Qısa-qısa gələnin
Qısnacağı dar olsun,
Basa-basa gələnin
Basmacağı var olsun –

nəğməsinə oxumaqla ilk növbədə məhz elə həmin qovutdan pay istəmişlər. Evdəkilər də gələnləri əliboş qaytarmamış, qablarına qovutla yanaşı, boyadılmış yumurta və digər çərəzlər qoymuşlar. Əgər bir kimsə gələnlərə pay verməmişsə, onda dəstənin səsi ələmi basarmış.

Çatma, çatma, çatmaya,
Çatma yerə batmaya,
Xıdır payın kəsənin
Ayağı yerə çatmaya,
Gecə evində yatmaya.

Burada çox incə şəkildə sezilən bir mətləbi də nəzərə çatdırmaq istəyirik. Uşaqların ayrı vaxtda yox, məhz şər qovuşandan sonra, göz gözü görməyəndə, daha aydın desək, onların tanınması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gəlmələri səbəbsiz deyil. İnama görə, elə Xıdır Nəbi də onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdır Nəbinin özünə pay verir.

Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününə, yəni Novruz bayramına qədər olan çağ “Alaçalpo”, “Ağlar-gülər” “Boz ay” adlanır. Ayın belə-belə adlarla adlanması onun buludlu, yağışlı, küləkli, isti, soyuq – bir sözlə, dəyişkən olması ilə bağlıdır.

Əbəs yerə deyil ki, xalq bu adlardan “Boz aya” münasibətini “Boz ay bozara-bozara keçər” – şəkildə bildirmişdir. Buradakı “bozara-bozara”nın həm müstəqim, həm də məcazi mənası vardır. Bəlli olduğu üzrə, “boz” dilimizdə bir sıra anlamlarla yanaşı, həmçinin həm rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan insan üzünün boz rəng alması), həm də xasiyyəti, sərtliyi, kobudluğu (boz adam, üzə bozarmaq) bildirir. “Boz ay bozara-bozara keçər” deyəndə də daha çox onun sərtliyi nəzərdə tutulur. Bunu örnək olaraq gətirdiyimiz aşağıdakı el söyləməsindən də görmək mümkündür.

Martda mərək,
Yarı gərək.

Martda havalar soyuq, qarlı-şaxtalı ola bilər. Odur ki, elə “Xıdır Nəbi” üçün deyildiyi kimi bu ay üçün də:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı –

deyilir. Buna görə də təsərrüfatçı mal-qarası, qoyun-quzusu üçün tədarük etdiyi ot-ələfin, bəlim-samanın müəyyən hissəsini bu ay üçün mərəkdə (samanlıqda) ehtiyat saxlamalıdır.

Deyənlərə görə, bir qarının Boz aya qədər mərəkdəki – samanlıqdakı yem ehtiyatlı qurtarır. Boz ay başlayır və havalar azca da olsa istiləşir. Bunu gören qarı oğlaqlarını çölə buraxır və nəğməsini oxuya-oxuya tez-tez də:

Mart gözüne barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım –

sözlərini təkrar edir. Qarının sözlərindən açıqlanan, hətta qəzəblənən Boz ay yaza yalvarır ki, ona üç gününü borc versin. Yaz razı olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparır ki, qarının oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın əksər yerlərində Boz ayın yazdan aldığı bu üç gün “Qarı borcu” da adlanır. Elə daha çox Qarabağda Novruz bayramından sonrakı günlərdə keçirilən “Dəhluzə” mərasimində də bu keyfiyyətlər qorunmuşdur.

Boz ay, arxada da bildirdiyimiz kimi, hər biri yeddi gündən ibarət “cəmlələr” də adlanan dörd həftəyə – *çilləbeçəyə* bölünür. Etiqada görə, bu həftələrin dördündə, eləcə də Kiçik çillənin üç çərşənbəsində təbiətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir. Dediğimiz yeddi çərşənbədən üçü “oğru çərşənbə”, “oğru buğ”, “oğru üskü”, dördü isə “doğru çərşənbə”, “doğru buğ”, “doğru üskü”, “cəmlələr” adlanır.

Əvvəlcə onu deyək ki, çərşənbələrin sayının yeddi olması səbəbsiz deyil. Bu, bilavasitə say simvolikası ilə bağlıdır. Belə ki, simvolikada hər sayın özünə görə mənası, bilinən funksiyası vardır. Bu sayların sırasında cütlük bildirən saylar daha çox geosimvolika

ilə – istiqamətgöstərmə ilə bağlıdırsa, təklik sayları, ümumiyyətlə kainatın durumunu səciyyələndirir. Qaynaqların verdiyi xəbərə görə yeddi sayı əski şumerlərdə kainatın işarəsi imiş. Onların ucaldıqları yeddipilləli qüllə əslində yeddi səyyarənin, həftənin yeddi gününün, yeddi küləyin, yeraltı dünyanın yeddi qapısının simvoludur. Yeddi sayı, mənbələrdə deyildiyi kimi, zamanla, kosmosla, insanın maddi və mənəvi həyatı ilə sıx bağlıdır.

Xatırladığımız yeddi çərşənbənin hər birinin məxsusi cizgiləri, ayın, mərasimləri vardır. Düzdür, “oğru çərşənbə”, “oğru buğ”, “oğru üskü” də adlanan üç ilk çərşənbənin dörd ilaxır çərşənbələr qədər rolu böyük deyil. Amma, inama görə, həmin çərşənbələrdə də az-çox torpağa buğ – istilik gəlir. Bu çərşənbələrin hər üçündə adamlar yandırdıqları tonqalların üstündən hoppanmaqla bərabər, bu tonqalda yandırdıqları lopanı üç kərə ev-eşiyin dövrəsinə dolandırır:

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyə-deyə ovsun edirlər. Ayində şər, demonoloji qüvvələrin qorxub qaçması, bir daha həmin evə yaxın düşməyəcəyi inamı ifadə olunubdur.

Sözsüz ki, Novruzqabağı qeyd olunan dörd ilaxır çərşənbə mərasimlərinin, ayınlarının zənginliyi ilə daha məşhurdur. Eldə-obada, kənddə-kəsəkdə hamının, hər evin tənənə ilə qeyd etdiyi bu çərşənbələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda müxtəlif adları da vardır. Məsələn üçün, dörd ilaxır çərşənbənin birincisi müxtəlif bölgələrdə müxtəlif adlarda tanınır: “Əzəl çərşənbə”, “Müjdəçi çərşənbə”, “Muştuluqçu çərşənbə”, “Toz çərşənbə”, “Yel çərşənbə” və s.

Çərşənbəyə belə adların verilməsi elə onun öz məzmunu ilə bağlıdır. Bu ilk çərşənbədir. Yazın yaxınlaşmasını xəbər verir. Həmin çərşənbədə ev-eşik his-tozdan təmizlənir. Pal-paltarın, xalça-palazın tozu tökülür. Bu üzəndə də həmin çərşənbə “Toz çərşənbə” də adlanır. Sözü gedən çərşənbənin “Yel çərşənbə” adlanması da səbəbsiz deyil. Çünki ilaxır çərşənbənin birincisi bilavasitə kainatın astronomik durumu, təbiətşünaslıq və fizika qanunlarına uyğun bir hadisədir. Bu deyilənlərə əsasən istilik ilk olaraq havaya gəlir. Sözsüz ki, əgər hava (yel) qızmayıbsa, onda suların donu açılmaz. Havaya isti gəlməlidir ki, torpağın canındakı su donu ərisin, torpaq yumşalsın və təsərrüfatçı – əkinçi bu torpağı şumlaya bilsin, bağban bağdakı ağacların dibini belləyib yumşalda bilsin.

Novruz bayramının ilsonu çərşənbəsinin ikincisi də ayrı-ayrı bölgələrdə çeşidli adlarla çağırılır: “Kül çərşənbə”, “Külə çərşənbə”, “Su çərşənbəsi”, “Sular Novruzu” və s.

Çərşənbənin bu adlarla tanınması, sözsüz ki, səbəbsiz deyil. İlk çərşənbədə havaya buğun, istiliyin gəldiyini bilən təsərrüfatçı indi daha çox bağ-bostanı, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qış yuxusundan ayılmasını, oyanmasını istəyir. Bunun üçün o, axşam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə səpir. İstiliyin süni simvolunu yaratmaqla üstlərinə kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyini ifadə edir.

Bu çərşənbənin “Su çərşənbəsi” də adlanması bilavasitə su ilə bağlıdır və həmin məsələdən irəlidə danışacağıq.

Novruz çərşənbələrinin üçüncüsünün “Gül çərşənbə”, “Torpaq çərşənbə”, “Yer çərşənbə”, “Ölü çərşənbəsi”, “Ata-baba günü çərşənbəsi” adları vardır. Bu çərşənbədə torpağın, yerin canına istilik gəlir. Məşələrdə novruzgülü baş qaldırır. Bu yaxınlıqlarda yaşayanlar, xüsusən oğlan, qız uşaqları, cavanlar gedib həmin novruzgüllərindən toplayıb çərşənbə xonçasına qoyurlar.

Ta əski çağlardan üzə bu tərəfə, təkə Azərbaycanca yox, dünyanın çox-çox yerlərində dünyasını dəyişənlərin, əcdad ruhlarının yad edilmə, xatırlanma günləri olub və bu gün də vardır. Etiqada görə, həmin günlərdə ruhlar öz mənsub olduqları ocağa gəlir, anılıb-anılmamalarına göz qoyurlar. Odur ki, həmin günlərdə məhz ruhların şərəfinə xüsusi hazırlıq görülür, süfrə açılır, dualar söylənilir. Düzdür, Azərbaycanda indi bu vaxt, bir qayda olaraq, “cümə günü, cümə axşamı”, bəzən də “adna axşamı” sayılır. Lap əski zamanlarda bu günə “ayna günü” də deyilmişdir. Mənbələrdə bildirilir ki, “cümə”, “adna”, “ayna” elə əslində “ruh” deməkdir. Buna, belə olmasına “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik:

Sağuş günündə ayna görklü,
Ayna günü oxuyanda xütbə görklü.

Günün nə üçün “adna” adlandırılmasından söz açan İ.Nəsimi əvvəlcə

Adinə neçin oldu, adınənin adın bil,
Bu sirri ol bilir ki, haqq ilə aşinədir –

deyir və sonra belə bir açıqlama verir:

Adınədir qiyamət, ol gündədir nədamət,
Ol gündə həşr olisər, ol gündə macərədir.
Ol gündədir hesabın, həm rəhatü əzabın,
Ol gündə həqq qatında icmai-ənbiyadır.

İstər “Kitabi-Dədə Qorqud”da, istərsə də İ.Nəsiminin sözlərindən “ayna”, “adna” günlərinin ruhlar aləmi ilə, hətta bütün ruhların Tanrı tərəfindən imtahana çəkiləcəyi qiyamət günü ilə bağlılığı açıq-aydın görünməkdədir.

Həmin “ayna günü”, “adna günü” nəinki əski zamanlarda, hətta indinin özündə də Azərbaycanın bəzi yerlərində bilavasitə ruhlarla bağlı olaraq “Ata-baba günü” şəklində deyilir. Bu gündə evdə məxsusi xörək bişirilməklə yanaşı, qəbir üstünə getməklə oradakılar yad edilir. Yenə də Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində üçüncü, İlxır çərşənbədə, hətta, Novruz bayramı günündə qəbir üstünə getmək adəti vardır. Hazırlanmış nemətlərdən – boyadılmış yumurta, qovurğa, cürbəcür şirniyyat, qoğal, şəkərbura və s. pay olaraq qəbirlərin üstünə qoyulur. Həmçinin buraya səməni də aparılır və mütləq şam yandırılır.

Deməli, bəzi məkanlarda üçüncü çərşənbənin həm də “Ölü çərşənbəsi”, “Ata-baba günü çərşənbəsi” adlanması da, sözsüz ki, bu xatırladığımız görüşlərlə bağlıdır.

Nəhayət, ilin sonuncu çərşənbəsi Azərbaycanın hər yerində heç bir digər adla yox, yalnız “İlxır çərşənbə” adıyla deyilir, qeyd olunur. Bu çərşənbədə təbiətdə və cəmiyyətdə nə varsa, hamısının canında oyanma, dirilmə, canlanma prosesi başa çatır.

İlxır çərşənbə təmtərağı ilə özündən əvvəlki çərşənbələrdən fərqlənir. Düzdür, bu çərşənbədə olduğu kimi, əvvəlki çərşənbələrdə də “çərşənbə xonçası” tutulur, tonqal yandırılır və s. Amma İlxır çərşənbənin növrəği zəngindən də zəngindir. Əvvəlcə bir məsələdən başlayaq. Novruzünü çərşənbələrin dördündə də tonqal qalanır. Bir halda belədirsə, onda ayrıca bir “Od çərşənbəsi” icad etmək nə deməkdir? Bəs nə üçün dörd çərşənbənin dördündə də tonqal qalanır? Əvvəla

bilməliyik ki, od, atəş bəşəriyyət tarixində, onun inkişaf, yüksəliş mərhələlərində, hətta mədəniyyət və mənəviyyatında tayı-bərabəri olmayan bir tapıntıdır. Bu tapıntının əsrarəngizliyi, fəvqəlliyi adamların tədricən formalaşma yolu keçən düşüncəsində bir-birindən maraqlı, seçilən çoxsaylı miflərin, inam və etiqadların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycanda oda xoşbəxtlik, uğur bəxş eləyən hami – canlı kimi baxılmış, ona “Od haqqı”, “Bu oda kor baxım”, “Yalan deyirəmsə, ocağım, odum sönsün”, “Odun-ocağın sönməsin”, “Evində od-ocaq yansın” və s. kimi and, dua, alqış-qarğış vasitəsi kimi baxılmışdır. Bir mifdə deyilir ki, çox-çox qədim zamanlarda adamlar toplaşmış və təzə ailə quranlar üçün ev-eşik tikər, ilkin dolanacağı təmin edən nə gərəkdirsə verərmişlər. Bircə oddan başqa. Cavanlar, yəni evlənənlər bağ-bağatdan qov, dağ-daşdan çaxmaqdaşı tapmışlar. Onlar el ağsaqqalında qorunub saxlanılan çaxmaqdaşla öz ocaqlarının odunu yandırarmışlar. Bu, həmişəlik bina salmaq, yer-yurd sahibi olmaq rəmzi imiş.

İlxır çərşənbədə hər ev, ailə tonqal yandırmalıdır. Həm də bu tonqalda yandırılan çır-çırının, ağac-uğacın içində mütləq tikanlı kol da olmalıdır. Azərbaycanın dağ rayonlarında bundan ötrə daha çox gəvəndən istifadə olunur. İnəmə görə, guya qışın, soyuğun, saxtanın qoruyucusu, hamisi sayılan şər qüvvələr yazın, baharın gəlməsini yubandırmaq üçün Günəşin yerdəki rəmzi sayılan odu-ocağı söndürməklə istiliyin, bununla da təbiətin oyanmasının, canlanmasının qarşısını almaq istəyirlər. Onlar tonqala atılmış tikanlardan qorxduqları

üçün isə oda yaxınlaşıb onu söndürməkdən çəkinirlər. Elə ilxır çərşənbə tonqalının ətrafına şişlə çevrə çəkmək də bu şər qüvvələrin qarşısını almaq və oda tökülmiş ağırlıq-uğurluğun oradan çıxma bilməməsi inamı ilə bağlıdır.

İlxır çərşənbənin, eləcə də Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalın üstündən ailənin bütün üzvləri hoppanmalı, bununla da köhnə ilin his-pasından, ağrı-acısından xilas olmalıdır.

Tonqalın üstündən üç kərə o tərəf-bu tərəfə hoppanılarkən oxunulan nəğmələrdə də bu cəhət öz izlərini qorumuşdur:

Ağrım-uğrum tökülsün,
Oda düşüb kül olsun.
Yansın, alov saçılısın
Mənim baxtım açılısın! –

İlxır çərşənbə tonqalında nəinki adamlar, hətta mal-qara, qoyun-quzu da hoppandırılıb köhnə ilin ağır-uğurluğundan çıxarılır. Evin bərəkət süfrəsi də bu tonqalda alazlandırılır ki, qarşıdakı ildə üstündən bərəkət əskik olmasın. Ərgən qızlar isə İlxır çərşənbə tonqalını bəxt açan qüvvə bilirlər. Onların tonqal üstündən hoppanarkən oxuduqları

Atıl-matıl çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl çərşənbə...

nəğmədən də bunu müşahidə etmək mümkündür.

İlxır çərşənbə mərasim və ayinlərilə zəngindir. Bu mərasimlərdən ən məşhuru və yaygın olanı, sözsüz ki, “Vəsfı-hal”dır. Sirlı aləmi öyrənmək cəhdindən doğan, tutulmuş niyyətlə bağlı icra olunan “Vəsfı-hal” mərasiminin Novruz bayramının İlxır çərşənbəsində keçirilməsi də çox incə bir mətləblə bağlıdır. Bəlli olduğu üzrə, adını bildirdiyimiz bayram – yeni gün, təbiətin canlanması bayramıdır. Deməli, qadınlar, xüsusən cavan, ərgən qızlar da məhz bu vaxt fala baxdırmaqla qarşıdakı ildə həyatlarında baş verəcək dəyişikliyi, gələcək aqibətlərindəki yeniliyi öyrənməyə çalışırlar.

İlxır çərşənbənin “Vəsfı-hal” mərasimində iştirak etmək istəyənlər, adətən, təyin olunmuş evə toplaşirlar. Ortağa, eldə “dilek taşı” adlanan su ilə dolu bir badya qoyulur. Çoxlu nəğmələr bilən, mərasim ayininin aparıcısı olan kimsə iştirakçılardan üzük, sırğa, sancaq, oymaq və s. parlaq əşyalar alıb badyadakı suyun içinə salır, ağ yayıqla qabın üstünü örtür, sonra:

Göydə ulduz olaydım,
Can gülüm, can, can!
Xoşbəxt bir qız olaydım,
Can gülüm, can, can!
Yar qapını döyəndə,
Can gülüm, can, can!
Evdə yalnız olaydım,
Can gülüm, can, can!

Yaxud:

Araz axar, burular,
Can gülüm, can, can!
Suyu daşda durular,
Can gülüm, can, can!
Ürəkdə arzun olsa,
Can gülüm, can, can!
Sənə də toy qurular,
Can gülüm, can, can! –

şəklində nəğmələr oxuyur və badyadan əlinə keçən nişanı çıxarır. Nişanın sahibi oxunulan nəğmənin məzmunundan özü üçün nəticə çıxarır. Başqa sözlə, nəğmə tutulmuş niyyətin açarı olur.

“Vəsfı-hal” mərasim nəğmələrində xalqın inam və etiqadları, ən qədim dünyagörüşü öz əlamətlərini əks etdirir. Bütün bunları bilmək üçün, həmin nəğmələrdəki mənanı başa düşmək üçün xalqın məişət tarixini, fəlsəfi düşüncəsini də öyrənmək zəruriləşir.

Belə bir nümunə:

Ağ at gəlir enişdən,
Sinəbəndi gümüşdən.
Bizə də nəsib olsun
Heybədəki yemişdən.

İlk baxışda bu “Vəsfı-hal” mərasim nəğməsinin birinci iki misrası ilə sonuncu iki misrası arasında bir o qədər də bağlılıq görünür. Əslində isə burada qırılmaz uyğunluq, yaxınlıq vardır. Belə ki, əvvəlki iki misradakı fikir nəğməni dinləyənin, daha doğrusu, falına baxılanın niyyətində tutduğu arzuya, istəyə inamı gücləndirir. Çünki, xalq ata həmişə müsbət münasibət bəsləmiş, onu “murad” simvolu saymış, Tanrı tərəfindən göyden göndərildiyinə inanmışdır. Burada “at” ifadəsindən əvvəl bir “ağ” sifəti də işlənib ki, bu da həmin rəngin uğur simvolu bilinməsi, Tanrı rəngi hesab olunması ilə izah olunan məsələdir. Nəğmədəki “gümüş sinəbənd” də daşdığı mənanı elə özündə, yəni gümüşlüyündə, parlaq olmasında ifadə edir. Parlaq nəsnələr isə xoşbəxtlik, sevinc rəmzi olub həmişə Günəşlə əlaqədar sayılır.

Bizə də nəsib olsun
Heybədəki yemişdən –

deyimi də çox maraqlı, qədim bir əyləncənin əlamətlərini özündə yaşatmaqdadır. “Vəsfı-hal” mərasimində, adətən, nişanlı qızlar da olurlar. Ayin icra olunan evin qonşuluğunda isə cavan oğlanlar, nişanlı olanlar toplaşib şənlik keçirirlər. Qadınlar olan məclisdə nişanlı qızlardan bir neçəsinin ya boynuna ipək dolayır və ya qoluna yaylıq bağlayırlar. Məclisin carçısı əhvalatı dərhal qızın nişanlısına çatdırır. Oğlan “bağlama” əhvalatını eşitdikdən sonra yer-yemişdən bir bağlama düzəldir, boğçada, yaxud heybədə qız üçün yollayır. Bu cəhət eynilə “Vəsfı-hal” mərasiminin

Boğça gəldi eşikdən,
Sarığı var gümüşdən,
Bizə də qismət oldu,
Yar göndərən yemişdən.
Can gülüm, can, can!
Can gülüm, can, can! –

nəğməsində də öz əksini tapmışdır. Bu da maraqlıdır ki, inama görə, həmin sovqatdan ərgən qızlara da pay düşsə, onda onların da tezliklə nişanlıları olar.

İlaxır çərşənbə gecəsində tamamilə “Vəsfı-hal”a oxşayan bir falaçma da vardır ki, bu “Kuzə falı” adlanır. Amma “Vəsfı-hal”dan fərqli olaraq “Kuzə falı”nda qızlar yox, yalnız gəlinlər, oğul-uşaq böyütmüş qadınlar iştirak edirlər. Onlar bir evə toplaşib ortalığa ağzı enli bir kuzə qoyurlar. Kuzənin içinə hər kəs sancaq, oymaq, üzük, sırğa, iynə, düymə və s. atır. İştirakçılardan bir nəfər kuzəni aparıb bulaq, çay, göl suyu ilə doldurub gətirir. Kuzənin ağzına güzgü qoyurlar. Sabahısı gün tezdən nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Bir balaca qız uşağı güzgünü qaldırmaqla əlini kuzəyə sahib nişanlardan çıxarır. Burada daha çox söz – nəğmə bilən qadın nişan çıxaran qıza baxmadan, eynən “Vəsfı-hal”dakı nəğmələrdən oxuyur. Nişan sahibi bu sözləri ürəyində tutduğu niyyətə uyğun yozur.

İlaxır çərşənbənin maraqlı və məzmunlu ayinlərindən biri də “Qulaq falı”dır. Hava qaralandan sonra niyyət tutan kimsə özü ilə bir qab su, güzgü, açar götürüb qonşu qapılarına gedir. Xəlvətcə içəridə danışılan söz-söhbətə qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri ürəyində tutduğu niyyətlə yozur. Əgər niyyətlə eşitdiyi sözlər arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istək də həyata keçəcək. Odur ki, İlaxır çərşənbə axşamlarında evlərdə həmişə xoş, könülaçan öyüdnəsihət, sevinc bəxş eləyən sözlər danışılır ki, qulaq falına gələn qapıdan ümitsiz qayıtmamın. Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su – uğurlu yol, güzgü – işıqlı həyat, açar – niyyətəçan deməkdir.

İlaxır çərşənbənin diqqəti çəkən mərasimlərindən biri də “Danatma” mərasimidir. Əski təsəvvürə görə gecə qış kimi şər, gündüz isə xeyirxah

qüvvələrin əməlidir. Bunların arasında arasıkəsil-məz vuruş gedir. Sübhün açılmasına az qalmış Dan ulduzu görünəndə gecə bütün qüvvəsini – zülmət qaranlığını toplayıb açılan sübhün qarşısını kəsmək istəyir. “Dan qaranlığı” adlanan bu vaxtla vuruşda Günəşönü gələn Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu “Dan qaranlığı”na münasibətini məhz ilaxır çərşənbədə “Danatma” mərasimi ilə bildirir.

“Danatma” mərasimində, əsasən, cavan oğlanlar, qızlar iştirak edirlər. İlaxır çərşənbə gecəsində onlar bir evə yığırlar. Bütün gecəni yatmayıb şənlik keçirir, cürbəcür əhvalat, əfsanə, rəvayət, lətifələr danışır, rəqs edir, nəğmələr oxuyub əylənirlər.

İlaxır çərşənbə günü sıra-sıra tamaşalar göstərmək də qədim vaxtlardan davam edib gələn adətlərdəndir. Belələrindən “Xanbəzəmə” tamaşası da maraqlı olması ilə diqqəti cəlb edir. İlaxır çərşənbə günü sübhədən bir qədər keçmiş adamlar meydana toplaşır. Şənlik başlanır, cəngi havası altında zorxana qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızılaşmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvanları güləşdən qabaq çuşa gətirmək üçün müxtəlif nəğmələr oxuyurlar.

Güləş başlanır. Pəhləvanlar güləşib adamların alqışıyla meydana çıxırlar. Bu dəfə oynaq, məzəli havalar çalınır. Bundan sonra xan seçilmiş şəxsi geyindirib bəzəndirirlər. O, geyimi, başının tacı ilə doğru-dogru xana oxşadılır. Xanı gətirib meydanın yuxarı başında taxta əyləşdirilir. İki oğlan uşağı xanı yelpiklə yelləyir. Seçilmiş vəzir-vəkil də gəlib xanın sağ-solunda öz yerlərini tuturlar. Təyin olunmuş fərraşlar, qırmızı paltar geyinmiş cəllad xanın əmrinə hazır dururlar. Xan gözlənilməz əmrlər verir. Onun əmrləri mütləq yerinə yetirilir. Kosa, Keçəl, Təlxək meydana atılıb cürbəcür gülməli oyunlar göstərməklə xanı güldürməyə cəhd edirlər. Xan isə cəhd edir ki, gülməsin. Xan əgər gülərsə, əlbəə onu taxtdan endirib suya basır və yerinə təzə xan seçirlər. Tamaşa saatlarla davam edir.

İlaxır çərşənbənin maraqlı ayinlərindən biri də “Ağac-qorxutma”dır. Bar verən ağac bardan qaldıqda deyirlər ki, çilləyə düşüb qısırlaşib. Çərşənbə günü ağac sahibi əlinə balta alıb: “Ey barsız, bəhərsiz ağac, sən mənə nəyimə lazımsan?! Kəsəcəyəm səni!” – deyib ağacın üstünə hücum çəkir. Baltanın küpüylə, ağzıyla astaca ağacın gövdəsinə vurub onu səksəndirir. Bu zaman başqa bir nəfər, daha çox el ağsaqqalı balta vurana tutub saxlayır və deyir: “A kişi, kəsmə ağacı. Mən onu zaminə götürürəm. İnanıram ki, qarşdakı ildə o, bar verəcək”. Bu vaxt evdəkilərdən ayağı sayalı, əli bərəkətli sayılan ağacın dibinə şərbət səpir, buraya noğul, nabat, qovurğa, səməni qoyur. Həmçinin bağı bir küncündə çır-çırpıntı yandırır tüstüsünü ağaclara verirlər ki, ağaclar xəstələnməsin, meyvələrinə qurd düşməsin.

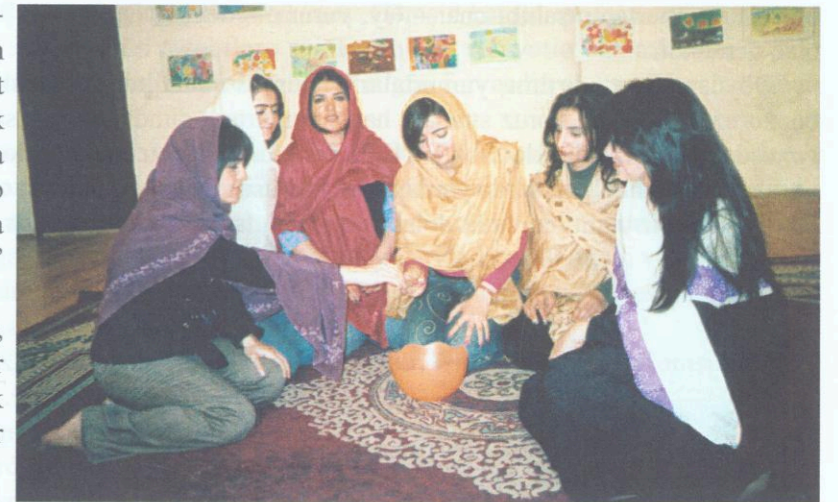
Sözsüz ki, İlaxır çərşənbə inamları da olduqca çoxdur. Onların böyük əksəriyyəti arxaik düşüncə və mifoloji dünyagörüşlə bağlıdır.

İlaxır çərşənbə süfrəsi eynən Novruz bayramının təhvil süfrəsi kimi çox zəngin olur. Bu süfrə “Löyün”, “Ləvin”, “Yeddilöyün”, “Yeddiləvin”, hətta “Yeddisin” də adlanır. Süfrənin belə adlarla adlanması səbəbsiz deyil. İlaxır çərşənbə və Novruz süfrəsində yeddi adda yer-yemiş, nemət olmalıdır. Həm də bunların adı “s” hərfi ilə başlamalıdır: su, səməni, sünbül, sumaq, sulaq, soğan, sarımsaq. Əlbəttə, bu adları göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların “yeddisin” adlandırdıkları bunlardır: “səbas” (sünbül), “sib” (alma), “sancəd” (çaytıkamı), “sif” (sarımsaq), “sirke” (sirkə), “sumaq” (sumaq), “səmənu” (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işğallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər “s” yox, “ş” hərfi ilə başlayırmış və süfrəyə mütləq şərbət də qoyulmuş. İslam dini şərbəti haram buyurduğundan “yeddışin” “yeddisin” olmuşdur, yəni “ş”ni “s” əvəz etmişdir.

Nəinki Novruz bayramı, çərşənbə günlərində, ümumiyyətlə Boz ayın başlanğıcından ta sonuna qədər oğlan uşaqları, cavanlar arasında keçirilən oyun-əyləncələrindən demək olar ki, ən maraqlısı yumurta döyüşdürməkdir. Əvvəla bilməliyik ki, yumurta, Novruz bayramının əsas atributlarından biridir. Novruzun dörd çərşənbəsinin əlamətləri öz ifadəsini yumurtada da tapıb. Belə ki, yumurta qabığının dairəvililiyi torpaq mənasında olan dünyanı, pərdəsi, bir növ havanı, ağı suyu, sarısı isə odu simvollaşdırır. Yumurtanın daha çox sarı, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyadılması da, sözsüz ki, Günəşlə – odla, baharla, təbiətin yaşllaşması istəyi ilə bağlı məsələdir. Çərşənbə, Novruz süfrələrini bişmiş, boyadılmış yumurtasız təsəvvür etmək mümkün deyil.

Elə yumurta döyüşdürmədə də həm bişmiş, həm də və daha çox çiy yumurtadan istifadə olunur. Yumurta döyüşənlər əvvəlcə onların bərk-boşluğunu yəqinləşdirməyə çalışırlar. Bunu döyüşdürüləcək yumurtaları dişə vurmaqla müəyənləşdirirlər. Bu, “yumurtadadma” adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülən yumurtalardan birininki digərindən bərkdir,

boş olan yumurtanın sahibi ona: – Əy, vurum, – deyir. “Əy, vurum” yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir.

Döyülməyə sındırılmış yumurtalarla oyun da maraqlıdır. Uduzmuş sınıq yumurtaları sıraya düzlər. Sonra buraya bir xoruz buraxırlar. Xoruz sıradaki hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi qalib sayılır. Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzüşəyi diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənsə, yenə də sahibi qalib bilinir.

İlaxır çərşənbə gecəsində yumurtadan fal vasitəsi kimi də istifadə olunur. Həmin gecə “Xıdır Nəbi” mərasimində necədirsə, eləcə bir yumurtanı yük dolabının altına, taxça-rəfəyə qoyular. Yumurtanın yanına qırmızı, qara rəngli boyalar da qoyurlar:

Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Yumurtanın üstünü yaz.
Ürəyimdə diləyim var.
Nə yazırsan, qırmızı yaz –

deyə-deyə niyyət tutub yatırlar. Çərşənbə gecəsinin sabahısı durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işarələr varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdəki arzu, istək qarşıdakı ildə mütləq həyata keçəcək.

Əlbəttə, bütün bu deyilənlər, eləcə də təxminən bu sıraya daxil olan digər ayin və mərasimlər, əsasən, təbiətin oyanması, dirilməsi ilə bağlı öncədən görülən tədbirlərdir. Bir az da dəqiq desək, qışın bitməsi və yazın, baharın başlanması ilə əlaqədar geniş şəkildə qeyd olunan zəngin xüsusiyyətli Novruz bayramının hazırlıq mərhələləridir. Minilliklərin və bundan da çox-çox qabaqların məhsulu olan bu bayramı əcdadlarımız və əcdadlarımızın varisləri olan bizlər, ümumi şəkildə xalqımız həmişə, hər il böyük fərəh və sevinc hissləri ilə qarşılamağa çalışmışdır. Çünki ta qədimdən yaşaya-yasaya gələn, yaşamaqda davam edən bu Novruz bayramı, sözün geniş anlamında, “...xalqın həyata nikbinliklə baxmasının, təbiətin qələbəsiylə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu ənənəvi bayram məişətlə bağlı kütləvi bir xalq bayramıdır” (M.Arif).

Bizə bəllidir ki, əkinçilik, eləcə də maldarlıq Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatında, onun inkişafında başlıca rol oynamış, mühüm yer tutmuşdur. Axtarışlar sübut etmişdir ki, Neolit dövrünün axır qərinələrində, yəni səkkiz, on min il öncə Azərbaycanın aran və yaylaqları, münbit torpaqları bütövlükdə ərazisi əkinçilik və maldarlığın ilkin məkanlarından, hətta mərkəzlərindən olmuşdur. Sözsüz ki, bütün xalqların tale tarixində olduğu kimi, bizim xalqımızın tarixində də əkinçiliyin və maldarlığın, yəni təsərrüfatın geniş olaraq inkişaf etməsi maddi mədəniyyətlə bərabər, mənəvi mədəniyyətin də yaranıb formalaşmasında mühüm təkanverici rol oynamışdır. Və bu çağlarda Azərbaycanın əkin-biçin, maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan insanları fəsil dəyişmələrinə göz qoymaqla, müşahidələrlə müəyyənləşdirmişlər ki, yaz adlanan fəslin başlanması ilə təbiətin oyanması, otlaqların, çəmənliklərin, əkilmiş məhsulların cücərməsi, ağacların tumurcuqlanıb küpələnməsi, çiçəklənməsi başlayır. Bununla da taleyini, dolanacağını torpağa, bu torpağın yetişdirdiyi məhsula bağlayan əkinçi, maldar azərbaycanlı hər il yazın gəlişini təmtəraqla, sevincə qarşılıq, növ-növ oyunlar, tamaşalar göstərərək öylənmişlər. Bu oyunlar, tamaşalar, öyləncələr tədricən ayin, mərasim, adət-ənənə şəklində formalaşma-formalaşma, nəhayət, bayram xarakteri almışdır.

İndi Novruz bayramı adı ilə tanınan bu bayram, sözsüz ki, ilkin keçirildiyi vaxtlarda belə adlanmamışdır. Bunun belə olmasını indi əski çağların xəbərlərini bizə çatdıran qaynaqlar da sübut etməkdədir. Bu bayram ayrı-ayrı vaxtlarda “Xızır günü”, “Azər bayramı”, “Hörmüzd bayramı”, “Fərvərdin bayramı”, “Bahar cəşn”, “Yeni gün bayramı”, “Ərgənəkən bayramı”, “Qurtuluş bayramı” (Ərgənəkəndan) və s. adlarla adlanmışdır. Düzdür, bu adların bəziləri elə bizim bu gün qışın qurtarıb yazın başlanması ilə bağlı təbiətin oyanması, canlanması mənasındadır. Amma bunların bəziləri mütləq bir istəkdən, məqsəddən irəli gələn, təsadüflərlə bağlı adlardır. Fikrimizin təsdiqi üçün misallara müraciət edək. Çox-çox mənbələrdə bahar, yaz bayramı Pişdadilər sülaləsinin dördüncü hökmdarı əfsanəvi Cəmşidin adı ilə bağlı olaraq izah edilir. Bayramın binasını məhz onun qoyması iddiası irəli sürülür. Araşdırmalardan öyrənirik ki, İbn əl-Bəlxî “Farsnamə” əsərində bu barədə geniş söz açmışdır. O bildirmişdi ki, Cəmşid yeni tikdirdiyi sarayda taxta çıxır. Əyalətlərində olan

bütün hakimləri də saraya dəvət edir. Bu gün Günəş ilinin başlanması günü imiş. Cəmşid başına tac qoyaraq qarşısında durmuş hakimlərə müraciətlə dedi: “Allahın bizə verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və rəiyyətlə ədalətli rəftar edək. Hamı dua etdi, şadlıq oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadlıq etdilər”.

Ömər Xəyyam isə “Novruznamə”sində bahar bayramını əvvəlcə əfsanəvi Kəyumərlə əlaqələndirir, sonra isə deyir: “Novruzun yaranmasının birinci səbəbi budur ki, həmin gündə Günəş dövrə vurub 365 gün altı saatdan sonra öz yerinə qayıdır. Cəmşid bu günü müəyyənləşdirmiş, Novruz adlandırmış və bayram etmişdir. Təbəri “Tarix”ində isə bu xəbərlə belə tanış oluruq: “Cəmşid əmr etdi ki, ona şüşədən gərdunə düzəlsinlər. O, gərdunəyə divləri qoşub mindi və göyə qalxdı. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Adamlar bu xariqəni gördükdə o günü və sonrakı daha beş günü bayram edib Novruz adlandırdılar.

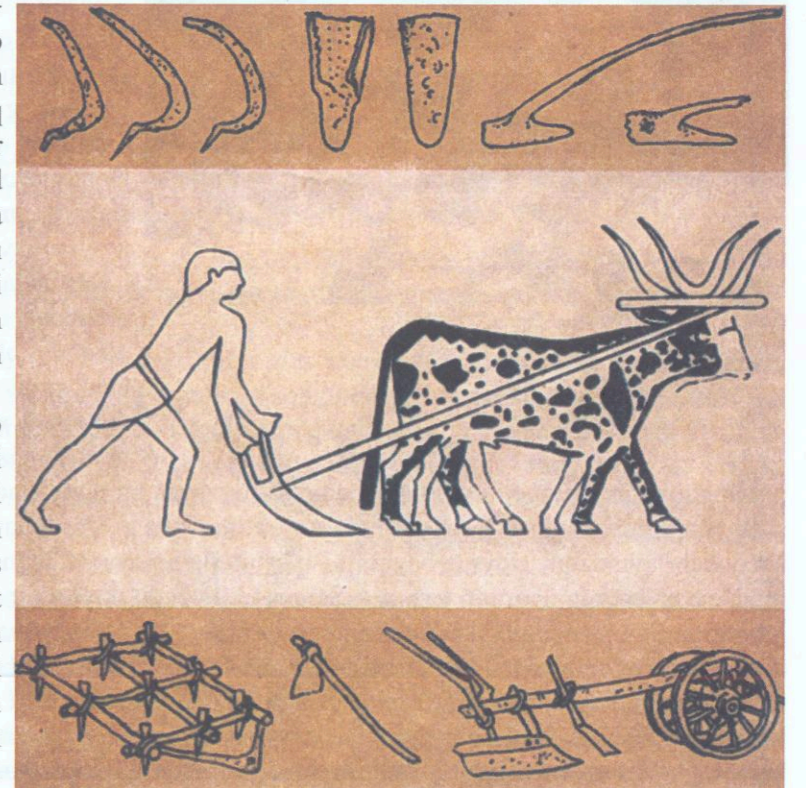
Bu deyilən, sözsüz ki, bilavasitə Ə.Firdovsinin “Şahnamə”sindən qaynaqlanmışdır. Orada deyilir ki, Cəmşid:

Qayırdırdı bir xətt Kəyan xəttitək,
Ona verdi gövhərlər ilə bəzək.
Alıb çiyinə div onu hər zaman,
Göyə qaldırır, istəsə hökmran.
O xəttin içində böyük hökmdar,
Fəzada Günəştək tutardı qərar.
Cahan qaldı heyran onun xəttinə,
Hamı afərin söylədi xəttinə.
Edib xalq Cəmşidə gövhər nisar,
Belə bir günə Novruz ad qoydular.
Təzə ilbaşı Hürmüzi-fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin,
Böyüklər sevinclə bəzəndi o gün,
Quruldu bütün ölkədə toy, düyün.
Belə şanlı bayram neçə əsr var,
Qalıbdır o şahdan bizə yadigar.

Mətnədəki “Hürmüzi-fərvərdin” mart ayının 21-dən aprelin 21-nə kimi davam edən ayın adıdır. Deməli, Fərvərdin ayının başlanğıcı, yəni 21 mart Novruz günüdür.

Ə.Birininin “Asar əl-Baqiyyə”sində və “Bürhani-Qate”də olan fikirlər, nisbətən fərqli olsa da, üst-üstə düşür. Bu mənbələrdə deyilir ki, Cəmşid bütün dünyanı gəzdikdən sonra, nəhayət, qızıl taxtına oturaraq adamların çiyində Azərbaycana gəlir. Onun taxtı bir tərəfin üstündə üzü gündoğana sarı qoyulur. Cəmşid burada qiymətli daş-qaşla bəzədilmiş tacını da başına qoyur. Günəş doğub öz şüalarını Cəmşidin taxt-tacı üstünə saldıqda hər yan nura qər q olur. Bu mənzərəni gören camaat çox həyəcanlanır. Onlar bu günü uğurun başlanğıcı hesab edərək, onu Novruz – Yeni gün adlandırırlar.

Heç şübhə yox ki, Novruz bayramının, eləcə də başqa bayramların hökmdarlara aid edilməsi cəhdi bilavasitə “ədalətli şah”, “ədalətli hökmdar” istəyi probleminə irəli gələn məsələdir. Mənbələrdən öyrənirik ki, dünyada ilk hökmdar sayılan Kəyumərs insanlara nemət paylayan, Cəmşid isə mədəniyyət gətirməklə bərabər, xəstəliklərin qarşısını alan hökmdarlar kimi tanınmışlar. Çox güman ki, bunun özü də elə bir əfsanədir və adamların arzu, ümidlərini həmin hökmdarların şəxsində ifadə etmək xatirinə uydurmadan başqa şey deyil. Ola bilsin ki, bu adlar da heç tarixi deyil.

Məsələn, “zərdüştiliyin dini kitabı sayılan “Avesta”da Kəyumərsin qədim İran adı “Qayəmərdan”, yəni “Ölümə məhkum canlı”, başqa sözlə desək, “insan” idi. Sonralar bu ad “Qayəmərd”, “Kəyumərs” şəklində düşmüşdür (Y.Vəzir).

Novruz bayramı barədə Şərqi Mənbələrindəki fikirlər daha çoxdur və müxtəlifdir. Amma onların əksəriyyətində məsələyə sami etiqadları baxımından yanaşıldığı üçün tarixi həqiqət ortada itib-batır. Y.Vəzir yazıb ki, “Bürhane-Qate”nin cənab həqq aləmi və Adəmi ol gündə (Novruz günü) xəlq elədi deməsi “Tövrat”ı xatırladır. Halbuki qədim Azərbaycan “Tövrat” fəlsəfəsinə tamamilə yabançıdır”.

Novruz bayramının mənşəyi, icra tarixi barədə deyilənlər bu qeyd etdiklərimizlə bitmir. Amma bu da var ki, bayramın istər mənşəyi, istərsə də icrası ilə bağlı haçalı, ziddiyyətli fikirlər həmişə olmuşdur və indi də vardır. Hətta Novruz bayramına dini don geydirib onu gah zərdüştiliklə, gah da islamıyyətlə əlaqələndirməyə səy göstərənlər də olmuşdur. Nəzəri və bədii əsərlərində Novruz bayramından geniş bəhs edən, milli dünyagörüşdən onun izahına çalışan alim-yazıçı Y.Vəzir belələrinə etiraz edərək bildirir ki, əvvəla, Zərdüştün “Avesta”sında Novruz bayramı haqqında müəyyən məlumat yoxdur. Novruz bayramı yalnız fəlsəfəsi baxımından zərdüştiliyə uyğun gəlir ki, bu da təbiidir. Çünki bu fəlsəfə ayrı-ayrılıqda həm zərdüştiliyə, həm də Novruza aid ola biləcək xeyir-şər, işıq-qaranlıq, isti-soyuq, təbiətin ölüb-dirilməsi və s. düşüncəsi üzərində qurulmuşdur. Bayramı islam aləmi, islam dini ilə əlaqələndirməyə cəhd edənlərə isə onun cavabı belə olmuşdur: “Xalq özü yaratdığı bir adətə xaricdən gələn bir qılınc zoru ilə tələqqi olunan bir etiqadda tərcih edir. “Biz qılınc müsəlmanlıq” deyən bir millətin islamıyyətlə nə qədər yabançı olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur və əsrlərdən bəri bütün hücumlara rəğmənləntənə ilə keçirdiyi adət və ayinlərin də nədən irəli gəldiyi aydın məsələdir”.

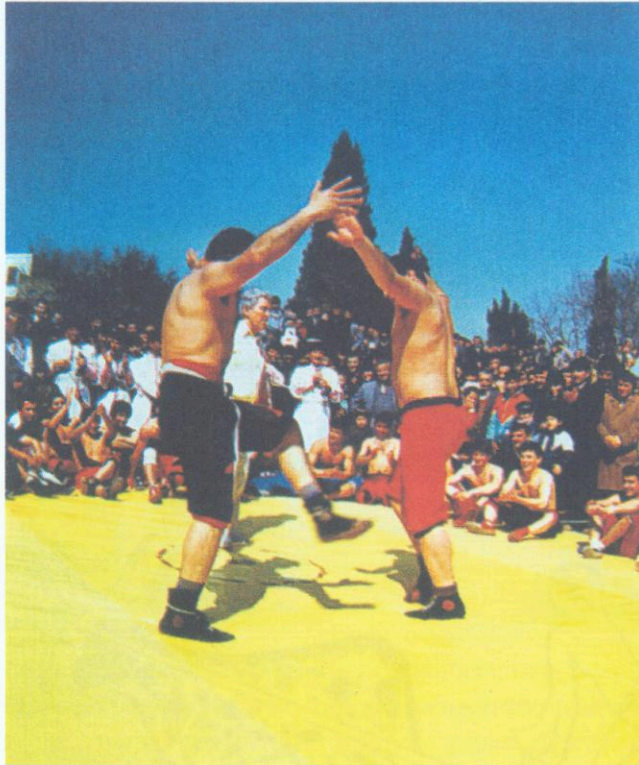
Rus və Avropa alimləri də bu bayramın islamla bağlı olmadığını söyləmiş və ona yerli iqtisadi, ictimai amillərin məhsulu kimi baxmışlar. Bu baxımdan alman şərqşünası A.Metsin fikri daha maraqlıdır. O, “Müsəlman intibahı” kitabında yazır: “Xalqın həyatında islamın təsirinin güclü olmadığını bayramlar sübut edir”. Bu mənada İ.S.Braginskiyin fikri də qiymətlidir: “Doğrudan da, müsəlman ruhaniləri nə qədər çalışdırsa da, Novruz bayramını nə qadağan etməyə, nə də ona dini don geydirməyə müvəffəq oldular. Xalq kütlələri Novruz bayramının qeyri-dini, azad xarakterini qoruyub saxladılar”.

Sözgedən məsələ ilə bağlı görkəmli Azərbaycan folklorşünası, mərasimlərimizi köklü şəkildə tədqiq edən professor M.H.Təhmasibin dedikləri də mənalıdır: “İslamiyyət uzun müddət bu bayramı (Novruz bayramını – B.A.) unudurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilməyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin (Əlinin – B.A.) Xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvələ, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəil öz yerlərini dəyişdirdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsillərdə icra etdikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılır. Elə buna görə də islam ruhaniləri güzəştə getməyə məcbur olduqdan sonra belə bu bayramı özlərinin əsil dini bayramlarından fərqləndirməyə çalışmışlar. Hətta məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu topal bayram, şikəst bayram, yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandırmışlar”.

Burada bir məsələni də qeyd etməyi vacib bilirəm. Əgər doğrudan da haqqında danışdığımız bayram dördüncü xəlifə ilə əlaqədar olsaydı, onda müsəlman ruhaniləri həmin bayrama qarşı belə təhqiramiz sözlər deməyə cürət etməzdilər. Bundan savayı, dördüncü xəlifənin adı ilə bağlı olan ən əlamətdar, yadda qalan günlər, sözsüz ki, onun anadan olduğu və taxta, yəni xəlifəliyə

yiyləndiyi günlərdir. Məlumdur ki, qəməri təqvimlə bu günlər hər il öz yerlərini dəyişdiyindən burada konkret gündən söz gedə bilməz. Miladi tarixi ilə müəyyən edilmişdir ki, dördüncü xəlifənin anadan olduğu vaxtı oktyabr, taxta çıxması isə dekabr ayındadır. Novruz bayramı isə sabit olaraq martın üçüncü on günlüyünün ilk günlərində qeyd olunur.

Novruz bayramı barədə yazıçı A.Şaiqin fikirləri də dəyərlidir. O, bayrama milli mövqedən yanaşaraq onu ulu babalarımızın adət-ənənələri ilə əlaqələndirir və yazır: “Novruz bayramı azərbaycanlıların hələ islamıyyətdən əvvəl keçirdikləri bayram olmuşdur. Hətta Nizami “İskəndərnamə” poemasında Novruz bayramı günü İskəndəri qonaq edən Nüşabənin tonqal qaladığını, süfrəyə hər çeşid süftə qoyduğunu qeyd edir. Lakin sonralar, əsrlər keçdikcə ruhanilər və sərvətliilər bu bayrama başqa rəng verməyə, onu dövlətliilərin zövqünə xidmət edən bir bayrama çevirməyə çalışmışlar. Bununla belə, bu bayram xalqın fərəhlə keçirdiyi bir bayram olmuş, hər kəs onu öz imkanı daxilində xoş keçirməyə çalışmışdır”.

Novruz bayramının dinlərlə, eləcə də dövlətlə əlaqəsi məsələsi M.S.Ordubadini də düşündürmüşdür. O, “Bahar bayramı” adlı məqaləsində bir sıra qiymətli fikirlərlə bərabər, bunu da demişdir: “Bahar bayramını din və dövlətlə əlaqədar etmək uğrunda yürüdülmən fikirlərin hamısı müvəffəqiyyət qazana bilməyərək, bir əfsanə halında qalmışdır. Bahar bayramının üzərinə hökumət bayramı damğası vurmaq istəyənlər boş bir əllə meydana çıxmışlar. Onlar bu günü Cəmsidin tacgüzarlıq gününə tətbiq etməyə çalışırlar. Lakin bu iddianı heç bir tarixi vəsiqə ilə isbat edə bilmirlər.

...İlk Bahar bayramının nə islam dini, nə də islamıyyətdən əvvəl mövcud olan dinlərlə əlaqədar olmadığı, bu bayramın ayrı-ayrı xalqlar arasında çox qədim zamanda mövcud olduğu ilə sübut olunur. İndi artıq demək lazımdır ki, bu bayram Azərbaycan xalqının milli və mənəvi bayramıdır”. Bu mənada yenə də M.H.Təhmasibin bildirdikləri diqqəti çəkir: “Bəzən bu bayramı atəşpərəstliklə bağlamağa da cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta məhrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş, bu din də islamıyyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır”.

Doğrudan da, adicə bir fakta diqqət yetirək. Novruz bayramının özündə və onun çərşənbələrində ən geniş yayılmış mərasimlərdən biri tonqal qalamaqdır. Bu vaxt odun üstündən hoppananlar “ağırlığım-ugurluğum, azarım-bezarım tökül” deyirlər. Arxada da bu barədə söhbət açmışdıq. Zərdüşt dininə görə isə od müqəddəs hesab olunmuş, ona sitayiş edilmiş, odu üfürməklə söndürmək bağışlanmaz günahlardan sayılmışdır. Belə olduqda Zərdüşt dininə qane olan kəslər heç vaxt müqəddəs saydıqları odun üstünə “azar-bezarını, ağırlıq-ugurluğunu” tökməyə cürət etməzlər. Deməli, buradan belə qənaət yaranır ki, “...mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azarı-bezarı yandırmaq məhv etmək qüdrətinə malik əlamətlər yaşamaqdır. Başqa sözlə deyilsə, bu mərasim atəşpərəstlikdən çox-çox qədimdir. O dövrdə od müqəddəsləşdirilib məbud dərəcəsinə qaldırılmamışdı” (M.H.Təhmasib).

Bundan savayı, bəlli olduğu üzrə, odla yanaşı, mövcudiyyət üçün başlıca atributlardan olan suyu da zərdüştilər müqəddəs bilmiş, onu söyməyi, murdarlamağı günah saymışlar. Amma adamlar həm ilaxır çərşənbədə, həm də Novruz bayramı günündə sübh tezdən axar su üstündən atdanmaqla “azar-bezarı”, “ağırlıq-ugurluğu” tökürlər. Göründüyü kimi, biz burada da elə oda olan münasibətin təzahürünü görürük.

Ümumiyyətlə, Novruz bayramı ilə bağlı fikirlər bu deyilənlərlə bitmir. Bu baxımdan Ç.Daiminin “Novruz mərasiminin mifoloji və tarixi qaynaqları” (“Folklor və etnoqrafiya” jurn., 2005, sayı 1) yazısında da xeyli xəbərlər vardır. Oradan bir neçəsini iqtibas yolu ilə nəzərə çatdırmağı gərəkli bilirəm. Belə ki, “İslam ensiklopediyası”nın məlumatına görə, Novruz bayramı Əhəmənilər (e.ə. 558–331) zamanından bayram edilən və şəmsi (Günəş) təqviminin birinci günü (Rumi 9 mart, miladi 21 mart) olaraq qəbul edilən bayramdır. M.Kaşqarlı “Divani-lügət-it türk” əsərində (XI yüzillik) müsəlman olmayan türklərin yüz illər boyu istifadə etdikləri 21 mart başlanğıcı on iki heyvan təqviminə istinadca Novruz və yeni il fəsillərinin təsnifini vermişdir: “Türklər ili dörd fəsilə bölərək onlara ad verirlər. İlin başlanğıcı bitməsi bu fəsillərdən bilinir. Yeni gün – Novruzdən sonra ilk bahara “Oğlaq ayı”, sonra da “Uluq oğlaq” ayı deyirlər.

Ş.Saminin “Qamusı-türki”ndə Novruz belə tanıdır: “Yeni gün əski İran təqvimində, təqvim-cəlalidə (Ö.Xəyyamın təqvimi – B.A.) ilbaşı və ilin bahar xəbərçisi olan gün olub Rumi təqvimlə martın doqquzuna (miladi 21 mart – B.A.) təsadüf edər”.

Qiyasi “Lügət”ində Novruz bayramı ilə bağlı deyilir: “Novruz fərvərdin ayının birinci günüdür ki, bu gündə (21 martda – B.A.) Günəş Qoç bürcünə daxil olur”. Amma bütün deyilənlərdə son olaraq bu qənaət önə çəkilir ki, Novruz bayramı baharın gəlişi, bununla torpağın, təbiətin canlanması, yazın ilk gününün qarşılınması bayramıdır. Yazın ilk günü isə Günəşin zahiri hərəkəti əsasında yaradılmış təqvimə əsaslanır. Əvvəla deyək ki, Ay-Qəməri təqvimi ili ilə Günəş təqvimi ili arasında böyük vaxt təfəvütü vardır. Birinci ikincidən ilin qısa, uzunluğuna uyğun olaraq on-on bir, bəzən hətta on iki gün fərq verir. Dini bayram və mərasimlər (qurban, orucluq, məhərrəmlik və s.) Qəməri təqviminə əsasən keçirildiyindən onlar hər il 10–12 gün arasında geri çəkilir və beləliklə, bütün fəsilləri, ayları gəzirlər.

Günəş təqvimi ilinin isə, bir qayda olaraq, mart ayının 20–22-dən (fevral ayı ilə əlaqədar ilin uzun, qısalığından asılı olaraq) başlanmasının isə elmi bazası mütləqdir. Bu, bilavasitə “...dəqiq astronomik hadisəyə – Günəşin dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçməsinə, gecə-gündüzün bərabərləşməsinə və yerin Şimal yarımkürəsində astronomik baharın girməsinə uyğun gəlir”.

Bu cəhət Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Misal üçün, M.Füzuli gecə-gündüzün bərabərliyi ilə yazın başlanmasını, bununla da Novruz bayramının yetişdiyini poetik şəkildə belə ifadə etmişdir:

Vəslin mənə Novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecə gündüz ilə oldu bərabər.

Bu məsələ A.Səhhetin dediklərində daha dəqiqdir:

O gün ki fəslə yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.

Qədim türk-monqol təqviminə əsasən Günəşin zahiri illik hərəkəti hər on iki ildən bir təkrar eyni nöqtəyə düşür. Bu vaxt ildəyişmə baş verir. İldəyişmə isə mütləq bir heyvanın üstündə olur. Təqvimdə bu heyvanların sayı on ikidir və onların sırası belədir: **siçan, öküz, pələng, dovşan, balıq, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz**. Bu təqvim sonralar xüsusilə Yaxın Şərq ölkələrində geniş yayılmış və buralarda ilin necə – yaxşımı, pismi olacağı adlandırıldığı heyvanın xüsusiyyəti ilə əlaqələndirilməyə cəhd edilmişdir. Məsələn üçün, siçan gəmiricilər fəsiləsinə daxil olduğundan elə zənn olunub ki, il siçan üstündə tamam olanda adamlarda da bir-birinə qarşı soyğunçuluq, talançılıq hissləri güclənər. Öküz işlək heyvan olduğundan onun üstündə təhvil olan ildə adamlarda əməyə, zəhmətə, qurub-yaratmağa meyil artır. Dovşan qorxaq heyvan sayıldığından onunla bağlı ildə adamlar bir-birindən hüsnənər, ehtiyatlı olmağa çalışırlar. Pələngin yırtıcılığı heç kəsdə şübhə doğurmadığından, onun üstündə təhvil olan ildə də adamlarda bu xüsusiyyət özünü büruzə verir. İlan ilində insanlar dili acı olurlar. Sözsüz ki, bu adı çəkilən heyvanlarla ilin əlaqələndirilməsi mifoloji görüşlərlə də bağlıdır. Belə ki, qoyun ilində insanların bir-biri ilə mehriban, həlim xasiyyətli olacağı düşünülüb.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun poemalarının birində yazıb ki:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur,
Bu il kənd içində danışır hamı –
At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə... Bu bir muraddır.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şərbət içəcək,
Odur ki, hamının ürəyi şaddır,
Hamının arzusu, ümidi güldür,
Üzündən, gözündən nurlar tökülür.

Əlbəttə, illərin heyvanlar üstündə təhvil olması bir çox baxımdan maraqlı görünə bilər. Amma bütün bunlar, sözsüz ki, ibtidai, mifoloji təsəvvürlərlə bağlı çağların məhsuludur. Amma bu da var ki, deyilənlərin elmi həqiqətə uyğunluğu azdır. Bu adlar təsadüfi səciyyə daşımaqdan da özlərini qoruya bilməmişlər. Məsələn üçün, monqolların təqvimindəki “əjdaha” sonralar “balıq”la əvəz edilmişdir.

Beləliklə, yazın ilk günü, bahar fəslinin başlanması şərəfinə keçirilən Novruz bayramını, yəni təbiətin bütövlükdə oyanması, canlanması bayramını xalqımız bütün zamanlarda təntənəli mərasim olaraq qeyd etmişdir. Arxada da qeyd etdiyimiz kimi, ev, ailə Novruz bayramına ən azı bir ay qalmış geniş hazırlıq işləri görür. Evlər ağardılır, paltar-palaz çırpılır, qab-qacaq yuyulur. Hamı üçün təzə paltar tikməyə, almağa cəhd göstərilir.

Deyilənlərin bəzi məqamları böyük Azərbaycan şairi M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərində də öz poetik ifadəsini tapmışdır:

Bayram olub, qızıl pələnc əzərlər,
Naxış vurub otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.

İlsonu çərşənbələrdə olduğu tək, Novruz bayramı axşamında da tonqal yandırılır və ailə üzvləri tonqalın üstündən hoptanmaqla köhnə ilin ağırlığından çıxırlar.

Novruz bayramı tonqalı qonşular tərəfindən yaşlı, təziyəli olanların həyətlərində də yandırılır. Yaşlı olanlar özləri həyətlərində tonqal yandırmır. Çünki bu bayram onlar üçün “qara bayram” sayılır. Buna görə də qonşular belə həyətlərdə Novruz tonqalı yandırmaqla təziyədarları yasdən çıxarırlar. Yeni ilə qəmli, kədərli getmək olmaz. Əks halda onlar il boyu uğursuzluqdan qurtarmazlar.

Novruz bayramı axşamının tonqalında üzərlik yandırmaq adəti də vardır. Tonqal sönənə yaxın odun içinə üzərlik atıb deyilir: “Ocağıma əyri baxanın gözləri partlasın, özü yanıb çatlasın”. Yandırılmış üzərliyin tüstüsü ev-əşiyə, mal-qaraya, qoyun-quzuya da verilir ki, salamatlıq olsun.

Novruz bayramının sayılan adətlərindən biri də qurşaqsallama, yaxud papaqatdır. “Qurşaqsallama”nın “papaqatdı”ya çevrilməsi məişət tariximizdəki yaşayışla – bina, evtikmə ilə bağlıdır. Qədim çağlarda evlər indiki kimi kirəmit, şifer örtüklü olmayıb. Evlərin torpaqla örtülmüş damı hamar olub. “Tatı” adlanan bu cür evlərin damının düz ortasında bacalar açılıb. Həm də kənd yerlərində bu evlər bir-birinə o qədər sıx, hətta bitişik tikilibmiş ki, bir dama çıxanda bütün evləri damüstü gözmək mümkün olarmış. Tədrici inkişaf, yəni tatı evləri kirəmitli, şiferli evlərin əvəz etməsi qurşaqsallama, qurşaqsallamanı da damdan aşağı – qapıya endirib “papaqatdı”ya çevirib.

Qurşaqsallama, papaqatmada “Xıdır Nəbi” mərasimində olduğu kimi, daha çox uşaqlar, cavanlar iştirak edirlər. Onlar qaranlıq düşəndə evləri gəzib damın bacasından qurşaq – şal sallayırlar, qapıdan evin içinə papaq, dəsmal atırlar. Evdə olanlar da gələnləri qovurğa, boyanmış yumurta, alma, armud, ərik, gavalı qurusu, cürbəcür bişmiş və şirniyyat payı ilə yola salırlar. Qurşaqsallama adətinin bir xüsusiyyəti yenə də elə ən yaxşı şəkildə M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” əsərində təsvir olunub:

Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydada şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq.
Şal istədim mən də, evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım,
Qulamgile qaçdım, şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.

Novruz bayramı gecəsində qurşaqsallamanın bir maraqlı növü də vardır. İstək, sevgi gecəsi də adlanan bu gecədə cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evlərin bacalarından salladıqları qurşaqların ucuna dəsmal bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətləbi başa düşürlər. Əgər bu işə razılıq varsa, dəsmalı qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dəsmala bayram nemətlərindən qoyub qurşağa bənd edərək geri qaytarırlar.

Nişanlı qızlara bayrampayı aparmaq da Novruzun tanınan, qiymətləndirilən adətlərindəndir. Düzdür, digər bayramlarda da oğlan evindən nişanlı qız üçün sovqat aparılır. Amma bu, Novruzda daha təmtəraqlı, sovqatların sayı və növü isə çox olur. Həm də cəhd edilir ki, bu sovqatların arasında acılıq gətirən nəsnelər olmasın. Belə etməsən, deyərlər ki, qız gəlin gələndən sonra acıdır olar.

Novruz bayramı axşamında köhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış bayram süfrəsi açılır. Bu süfrə uyğun olaraq, həm “təhvil süfrəsi”, həm də “yeni il süfrəsi” adlanır.

Novruz süfrəsinə məhz bu bayramla bağlı bişirilmiş nə varsa, hamısından düzülür. Süfrəyə Novruzun əsas atributlarından sayılan, çevrəsinə evdəkilərin sayı qədər şam düzülmüş bahar rəmzi səməni, nemətlərlə dolu xonça qoyulur. Su dolu piyalə, güzgü, qızıl əşya da süfrədə mütləq olur.

Süfrənin ortasında qab dolu su qoyub içinə xırda balıq buraxırlar. Göz qoyurlar. Balıq qabın dibindən quyruğu üstə düz qalxıb suyun üzünə burun vurunca köhnə ilin qurtarıb təzə ilin başladığı bilinərmiş. Bu xəbəri hamıya çatdırmaq üçün top atırlar. “Novruzun topu atıldı” – deyə hamı yeni ilin başlanması münasibətilə bir-birini təbrik edərmiş. Bayramın bu məqamı xalqımızın adət-ənənəsini, ayin-mərasimlərini, inam-etiqadlarını dərinləndirən və bu bildiklərini həm də bədii yaradıcılığında əks etdirən Y.V.Çəmənzəminlinin “İki od arasında” romanında, demək olar ki, bütün incəliyi ilə təsvir olunmuşdur: “Qazı il təhvilinə beş dəqiqə qaldığını elan etdi: Hamı özünü şad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılsaydı, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki,

üzler gülümsəyir, qəmi, dərdi unutmğa çalışırdılar, gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilirdi... Bir-iki dəqiqə davam edən dərin sükutu top atəşləri pozdu: il dəyişirdi”.

Elə Novruz süfrəsində ailə üzvlərinin adına düzölmüş şamlar da bu vaxt yandırılır. Cəhd olunur ki, süfrənin künc tərəflərində kimse oturmasın. Etiqada görə, evin, ocağın ruhları da bu axşam gəlib küncdən yaxınlaşaraq süfrədəki nemətlərdən dadırlar. Onların qarşısı kəsildikcə isə küsüb geri qayıdırlar. İncidiklərindən öz ocaqlarına ziyan gətirə bilərlər.

Novruz bayramı gecəsinin sabahısı, çərşənbələrdə olduğu kimi, axar su üstünə gedilir, ayınlar icra edilməklə köhnə ilin ağırlıq-uğurluğundan xilas olurlar. Axşamdan boş saxladıqları qabları yeni il suyu ilə doldurub aparırlar. Evdə qalanların, pal-paltarın, yorğan-döşəyin, həmçinin mal-heyvanın, bağ-bostanın, əkinəcək yerlərin üstünə bu yeni il suyundan səpir-lər. Bununla da il boyu özlərinin salamat-sağlam olacağına, bağ-bağatın, əkinəcəyin, mal-qaranın məhsuldarlığına inanırlar. İnanırlar ki, oğul-uşaq böyütmüş bir qadın hamıdan tez gedib yeni il suyu gətirsə, bu sudan uşağı olmayanlar içərsə, onlar da övlad sahibi olurlar və s.

Suya belə inama arxalanmanın başlıca səbəblərindən biri suyun varlığı təmin edən başlıca vasitələrdən olmasıdır. Susuz yaşayışın olacağı mümkün deyil. Elə bunun özü insanlarda suya ehtiramla yanaşmaq, onu qorumaq inamı yaratmışdır. Əbəs yerə deyil ki, ta əski çağlardan suya ruhun əksətdiricisi kimi baxılmış, bəd, qorxulu yuxu sınısın deyə suya, yəni suda əks olunan ruha danışılmış, səfərə yollananın, yola çıxanın işi uğurlu olsun deyə arxasınca su səpilmiş, suyu söymək, murdarlamaq ən böyük günahlardan bilinmişdir. İnsanlara “Sucan ömrün olsun”, “Su kimi əziz ol”, “Sularınız axarlı-baxarlı olsun”, “Suyun kəsilməsin” – deyə alqış söylənmiş, “Su haqqı” – deyə ona and içilmiş, “Su dirilikdir”, “Su olan yerdə abadlıq olar”, “Su murdarlıq götürməz”, “İlanı da su içəndə öldürməzlər” və s. kimi nəsihətlər deyilmişdir. Xalq inam və etiqlərində su canlı, deyiləni eşidən, başa düşən zənn olunmuşdur. Misal üçün, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazan evinin kimlər tərəfindən talan edildiyini öyrənmək üçün “Su Haq didarın görmüşdür, mən bu suyla xəbərleşim” deyir. Və sorğusunun sonunda onun:

Ordumun xəbərini bilirmisən degil mana!
Qara başım qurban olsun, suyum sana! –

müraciəti, ümumiyyətlə, Oğuzlarda suyun doğrudan-doğruya canlı bilinməsi fikrini reallaşdırır. Əlbəttə, su ilə əlaqədar istənilən qədər belə-belə nümunələr göstərmək olar. Və bu nümunələrin əksəriyyətində, elə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da deyildiyi kimi, su Tanrı üzü görmüş sayılır. Ona görə də o, müqəddəs hesab olunur. Bu deyilənlər, sözsüz ki, Novruz bayramında da suya qayğı-sayğı və ehtiramla yanaşmağa, onun köməyinə sığınmağa inamı artırmışdır.

Novruz bayramı günündən başlamış on-on iki gün müddətində dost-tanış, qohum-əqrəba bir-birinin evinə bayramlaşmağa, təbrikə gedir, bir-birlərinin evlərinə Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən sovqat aparırlar. Əvvəllər küsülü olanlar bu gün mütləq barışmalıdır. Yeni ildə kin-küdurət aradan götürülməlidir. Beləliklə, Novruz bayramı yazın, yeni təsərrüfat ilinin başlanğıcını bildirməklə yanaşı, həm də ümumel, ümumxalq, ümumdövlət sevinc, şadlıq bayramına çevrilir.

Mənbələrin verdiyi xəbərə görə, Novruz bayramı bir vaxt doğrudan-doğruya dövlət işlərinin icrasında da mühüm rol oynamışdır. Misal üçün, XI yüzillikdə yaşamış Nizamülmülkün “Siyasətnamə”sindən bəlli olur ki, Novruz bayramına bir neçə gün qalmış carçılar şəhəri, bazarları gözərək şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan edərmiş. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmdardan kimin nə şikayəti varsa, çəkinmədən söylərmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düşüb baş məbudun (qazi, məhkəmə) qarşısında iki dizi üstə çökərək deyərmiş: “Hər şeydən əvvəl bu kişi ilə (şikayət edənlə – B.A., T.B.) mənim məsələmi ayırd elə, heç şeydən ehtiyat edib çəkinmə”. Bundan sonra məhkəmə qurularmış və şikayətlərə ədalətlə baxılmış. Şahın mühakiməsi qurtarıqdən sonra o, yenə taxta oturur, tacı başına qoyar, üzünü böyüklərə və yaxın adamlarına çevirib deyərmiş: “Mən ona görə özümdən başladım ki, siz başqalarına zülm etmək tamahına düşməyəsini, indi kimin sizdən narazılığı varsa, könlünü ələ alınız”.

Novruz bayramı hər hansı dini görüşə, ideoloji istəklərə əyilməyən, xalqımızın böyük ehtiramla qeyd etdiyi təsərrüfat məzmunlu yaz bayramıdır. Məsələnin məhz bu mahiyyətini dəyərləndirən, Novruz bayramının xalqımızın mənəvi varlığında güclü rolunu yüksək qiymətləndirən böyük dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: “Böyük mənəvi gücə malik olan Novruz bayramı ulu əcdadlarımızın bizə verdiyi ən gözəl yadigar olub, Azərbaycan xalqının milli ruhunu və yaddaşını, onun daxili aləmini bütün zənginliyi ilə yaşadır. Təbiətin oyanışının, varlığın yenidən canlanmasının müjdəsini verən Novruz bayramı ən qədim zamanlardan bəri həyat və məişətimizə daxil olmuş, insanlara aydın və işıqlı sabaha, xoşbəxt gələcəyə inam duyğusu bəxş etmişdir”.

*Bəhlul Abdulla
Tofiq Babayev*

Aa

ABBAS SƏHHƏT, Abbasqulu Əlabbas oğlu Məhdizadə (1874-1918) – şair, nasir, tərcüməçi, maarif xadimi. Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini atasının məktəbində alan A.Səhhət İranın Məşhəd şəhərində mədrəsədə və Tehrandə “Mədrəseyi-Nizamiyyə-Nasiriyyə” darülfünununun tibb şöbəsində oxumuşdur. 1900-cü ildə təhsilini başa vuran A.Səhhət 1901-ci ildə Şamaxıya qayıtmışdır. Tehran darülfünununun tibb diplomu Rusiya ərazisində qəbul olunmadığı üçün A.Səhhət həkimlik etməyə icazə verilmir. Ərəb, fars, fransız dillərini mükəmməl bilən A.Səhhət müəllimlik etməyə başlayır. “Yeni məktəb” (1909) dərsliyinin hazırlanmasında yaxından iştirak edir. 1918-ci ildə A.Səhhət Gəncəyə köçür və həmin ildə də burada vəfat edir.

Azərbaycan ədəbiyyatını gözəl şeirləri ilə zənginləşdirən A.Səhhət uşaqlar üçün də mənalı şeirlər yazmış, dünya və rus ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərini doğma dilimizə tərcümə etmişdir. Şairin “Yaz” və “İlk bahar” şeirlərində təbiətin oyanması, Novruz bayramı təənnümü olunur.

O gün ki, fəslə yaz olar,
Gecə, gündüz taraz olar.
Havanın artar istisi,
Daha soyuqlar az olar.
Ərir dağın, çölün qarı,
Axar dərələrə sarı.
Gurultu ilə sel gələr,
Salar sədəyə çayları.
Qaranquş ol zaman gələr,
Yenə tikər yuvasını.
Qonar yaşıl ağaclara,
Oxur gözəl havasını.

* * *

Gəldi martın doqquzu
Bayram etdik novruzunu.
Qar əridi, yox oldu.
Çaylarda su çox oldu.

Dağlar, çöllər tişərdi;
Novruzgülü göyərdi.
Gecə-gündüz tənleşir,
Hava hərdən çənleşir.

Dağa qalxır dumanlar,
Tez-tez yağır leysanlar,
Yüngül, sərin meh əsir.
Yağmuru birdən kəsir.

Aralanır buludlar,
Tərəvətlənir otlar,
Düşür günün ziyası
Artır yazın səfası.

Göy üzündə bir qəşəng,
Tağ görünə yeddi rəng.
Gözəl qövsü-qüzəhlər,
Qəlbə verir fərəhlər.

Quşlar ötür çöllərdə,
Ördək üzür göllərdə.
Əsir isti küləklər,
Uçur qazlar, ördəklər.

Yarpaqlanır ağaclar,
Yaşıllanır yamaclar.
Seyrə çıxar uşaqlar,
Göy çəməndə oynaqlar.

ABDULLA ŞAİQ, Abdulla Mustafa oğlu Talıbzadə (1881-1959) – şair, nasir, dramaturq, pedaqoq, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, ictimai xadim, əməkdar incəsənət xadimi. A.Şaiq 1881-ci ildə Tiflisdə anadan olmuşdur. Tiflis, Məşhəd, Xorasan şəhərlərində təhsil almışdır. 1901-ci ildən Bakıda müəllimliyə başlamış, “Uşaq gözlüyü” (1910), “Gülzar” (1912), “Milli qiraət kitabı” (1919), “Türk dili” (1924), “Dördüncü il” (1929) və s. dərslilər yazmışdır. II və IV çağırış SSRİ Ali Sovetinə deputat seçilmişdir (1946, 1956). Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. 1959-cu ildə Bakıda vəfat etmişdir. “Tıq-tıq xanım” (1911), “Şələquyruq” (1913), “Məktub yetişmədi” (1926), “Anabacı” (1926), “Tülkü həccə gedir” (1927), “Çocuq şeirləri” (1934), “Yaxşı arxa” (1939), “Gözəl bahar” (1940), “Araz” (1940), “Qoçpolad” (1946), “Nüşabə” (1947), “Seçilmiş əsərləri”, üç cildə (1955-1959),

“Əsərləri”, beş cildə (1966–1978) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bahar” adlı silsilə şeirlərində ilin ən gözəl fəslə vəsf olunmuşdur.

Bağçalarda açır gül,
Fərəhlənir hər könül.
Uçur duman, qəm, kədər,
Şən-şən ötür hər bülbül.

Yaşıllanır dağ, yamac,
Bəzək vurur hər ağac.
Dərə, təpə, çöl, çəmən
Çiçəklərdən qoyur tac.

Bahar eylədikcə naz,
Elin kefi olur saz.
Əkir, biçir həvəslə
Deyir: – Var ol, gözəl yaz!

* * *

Uğur olsun, gözəl bahar!
Səni ellər çox arzular.
Ayaq basdın ölkəmizə,
Şənlik, şadlıq gətir bizə.
Qoy sel kimi yağsın yağış...
Köynəyini sıxsın yağış.
Səllər axsın, çaylar daşsın,
Sevincimiz başdan aşsın.
Çatır-çatır yansın ocaq,
Qoy şənlənsin oğul-uşaq.
Çöllər, sünbül saçlı əkin
Parıldasın qızıl təklin
Dağlar bəzək vursun yenə.
Quşlar məclis qursun yenə.
Dağda, bağda axşam, səhər.
Ətir saçsın bənövşələr
Həvəs, marağ gəlsin bizə,
Çalışaq öz dərsimizə.

* * *

Sevin ey çöl, ey orman,
Artıq dəyişdi zaman;
Yox oldu qış, boran, qar,
Qonaq gəldi şən bahar.

Açdı yaşıl bir süfrə,
Şənlik çökdü çöllərə.
Göyermiş göy səməni,
Səsi basmış ölkəni.

* * *

Əs, ey ətirli dan yeli;
Könülaçan bahar gəlir.
Bənövşə, yan dara teli,
Bağa sevimli yar gəlir.

Bulud, gecikmə düş yola.
Çəmənləri süpür, sula
Səadət ilə qol-qola
Könülaçan nigar gəlir

Məhəbbətin çırağıdır,
Yeri könül bucağıdır.
Sıxıntı, dərdi dağıdır,
Elə, günə tutar gəlir.

Günəşlə vermiş əl-ələ,
Üzü şəfəq saçır gülə.
Göruncə hüsünü elə,
Sevinc gəlir, vüqar gəlir.

Baxın qanadlanan göyə,
Qaranquşa, qaz, ördəyə,
– Vətən, Vətən, Vətən, – deyər
Yenə qatar-qatar gəlir.

AÇAR FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayini. İləxır çərşənbə axşamı ürəyində niyyət tutan kəs özü ilə açar götürüb evlərinin yaxınlığından keçən yola çıxır. Yolayrıcı olan yerdə açarı sağ ayağının altına qoyub gözləyir. Yoldan ötənlərin danışlarından eşitdiyi ilk sözü yadında saxlayıb açarı da götürərək geri qaydır. Eşitdiyi həmin ilk sözü ürəyində tutduğu niyyətlə tutuşdurur. Uyğunluq olduğu halda, istəyinə qovuşacağına inanır. Açar niyyətin açıcısı deməkdir.

ADAM OLEARİ (1603–1671) – alman alimi, səyyah. 1635–1639-cu illərdə səyahəti zamanı Səfəvilər dövlətində olmuşdur. 1643-cü ildə səyahətləri haqqında xatirələrini yazmışdır. Əsərdə Azərbaycanın təbiəti, tarixi, coğrafiyası, iqtisadiyyatı, əhalisinin adət-ənənələri və s. haqqında qiymətli məlumatlar var. A.Oleari Dədə Qorqudun qəbrini Dərbənddə öz gözləri ilə görmüş və ziyafət etmişdir. 1637-ci ilin martında Şamaxıda olan Adam Oleari yeni ilin – Novruzun qarşılınması mərasimini belə təsvir edib: “Astroloq tez-tez stolun arxasına keçir, öz üstürləbi ilə Günəşi müşahidə edir, saata baxır, beləliklə, Günəşin gecə ilə gündüzün bərabərlik nöqtəsinə çatacağı anı gözləyirdi. Elə ki arzuolunan dəqiqə çatdı, o bərkdən elan etdi: Yeni il gəldi, təzə il başlandı. Dərhal toplardan yaylım atəşi açıldı, şəhərin qala divarları və bürclərin hər yerində qəraney səsləndi, təbillər çalındı və beləliklə böyük el şənliyinə başlandı...”

ADQOYMA – insanların və ümumiyyətlə varlıqdakı bütün nə varsa, hamısının ayrı-ayrılıqda fərdi tanınması əlaməti. Hər hansı bir nəsnəyə qoyulan, verilən ad təsadüfi yox, müəyyən məqsəddən doğur. Bu, bilavasitə məzmun, mahiyyətlə bağlı olur. Uşağa, əksər hallarda, doğulduğu vaxtla – günlə, yer-məkanla, valideynlərinin iş-gücünə ilə əlaqədar olaraq ad verilir.

Ulularımız təbiətin oyanması, canlanması müjdəçisi olan yazın, baharın və bu yazın başlanmasını elliklə qeyd etdikləri Novruz bayramının şərəfinə də qız və oğlanlara ad veriblər. Belə ki, övladlarını həmişəbahar, həmişəyaşar kimi tərəvətli, yaz ətirli, sağlam, gümrəh görmək istəyən nənə-babalar, ata-analar yazın, Novruz bayramının rəmzi kimi qız uşaqlarını Bahar, Bənövşə, Yazgül, Qızgül, Nazgül, Qızılgül, Gülyaz, Süsən, Lalə və b., oğlan uşaqlarını isə daha çox Bayram, Bayraməli, Novruz, Novruzəli adlandırır və adlandırırırlar. El-obaya, yurd-yuvaya, çöl-çəmənə, dağ-daşa Bahar, Baharlı, Baharabad, Bayramabad, Novruzlu, Bayramlı, Bayrambinə, Bayramtəpə, Bayramdərə, Yazçölü, Yazbağı adları veriblər.

Vaxtilə Həmədan yaxınlığındakı Bahar əyalətində yaşamış, müxtəlif vaxtlarda Azərbaycan türklərinin – səlcuqların, qaraqoyunluların, ağqoyunluların, eləcə də qızılbaş tayfa birliyinin tərkibində olmuş qədim oğuz tayfası da Baharlı adını daşımışdır.

AĞACQORXUTMA – iləxır çərşənbənin sözün magik təsirinə əsaslanan maraqlı ayinlərdən biri. Bar verən ağac bardan qaldıqda deyirlər ki, ağac çilləyə düşüb qısırlaşmış. Çərşənbə günü bir nəfər – daha çox ağac sahibi, əlinə balta alıb oraya gəlir və ucadan deyir: – Ey barsız, bəhərsiz ağac, sən mənim nəyimə lazımsan?! Kəsəcəyəm səni. Belə deyib ağacın üstünə hücum çəkir. Baltanın küpü, ağzı ilə asta-asta ağacın gövdəsinə vurub onu səksəndirir, qorxudur.

Bu vaxt başqa bir nəfər – ağsaqqal onu tutub saxlayır və deyir: – A kişi, kəsmə ağacı. Mən onu zaminə götürürəm. Qarşdakı ildə mütləq bar verəcək.

Evdəkilərdən ayağısayalı, əlibərəketli sayılan kimsə ağacın dibinə şərbət səpir. Buraya noğul, nabat, qovurğa, səməni qoyur. Sonra bağın bir küncündə çır-çırpy yandırılıb, tüstüsü ağaclara verilir. İnanırlar ki, belədə ağac çillədən çıxıb bar-bəhər verər.

AĞLAR-GÜLƏR AYI – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasındakı lokal səciyyəli adlarından biri. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, yamaclar bozarır, dağlar dumana bürünür, şimşək çaxır, yağış yağır. Bir neçə gün çovğun, qasırga olur. O biri gün birdən hava açılır, gün çıxır, isti olur. Bir sözlə, həmin müddət ərzində hava tez-tez dəyişdiyindən bu vaxt ağlar-gülər ayı adlanır.

ALAÇALPO – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el-oba arasında deyilən adlarından biri. Alaçalpo Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan (21–22 fevral) yazın ilk gününə (21–22 mart), yəni Novruz bayramına qədər davam edir və hərəsi bir həftə çəkməklə dörd balaca çilləyə – “çilləbeçə”yə bölünür. Bu müddət hava suluqarlı, yağışlı, küləkli olduğundan “alaçalpo” adlanır. Samanlıqda mal-qara yeminin tükənən vaxtına düşdüyündən heyvandarlar üçün çox təhlükəli sayılır. Xalq arasında bu müddət Boz ay, Ala çillə, Ağlar-gülər ayı adları ilə də tanınır (bax: *Boz ay*).

ALA ÇİLLƏ – qış fəslinin son ayı olan Boz ayın el-oba arasındakı adlarından biri.

ALANA – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Alana şaftalı, armud və s.-dən hazırlanır. Əsasən, Təbriz, Urmiya, Sərab və Naxçıvan bölgəsində geniş yayılmışdır. Meyvənin qabığı soyulub 5–6 gün Günəş altında qurudulduqdan sonra saplaq tərəfdən dairəvi kəsilir, içəri ovulduqdan sonra oraya qoz ləpəsi, şəkər, hil və ya keşniş toxumu qarışığı doldurulub, ağzı kəsilməmiş hissə ilə örtülür, bir müddət kölgədə saxlanılır.

ALMA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin müəyyən əlamətə əsaslanan xəbərvermə ayini. Bu məqsədlə İlxır çərşənbədə iki almadan birinə nişan qoyulur. Sonra niyyət tutulub evdəkilərdən kimdənsə həmin almaların birini götürməsi istənilir. Əgər nişanlanmış alma götürülərsə, niyyət sahibi niyyətinin hasil olacağına inanır. Ayində istifadə olunan alma mifoloji dünyagörüşdə xoşbəxtlik, uğur, yeni həyat bəxş edən rəmzi motivin daşıyıcısıdır.

ARANLA DAĞIN BƏHSİ – ilxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də nümayiş etdirilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, bir kimsə də Dağ rolunda çıxış etməklə dəyişirlər:

Dağ deyər:

Yazın əvvəlindən suların qızarı,
Qızıdırma uşağın ürəyin üzər.
Gözəllər, məhəblər sinəmdə gəzər,
Xırda-xırda aşan yollar mənəddi.

Aran deyər:

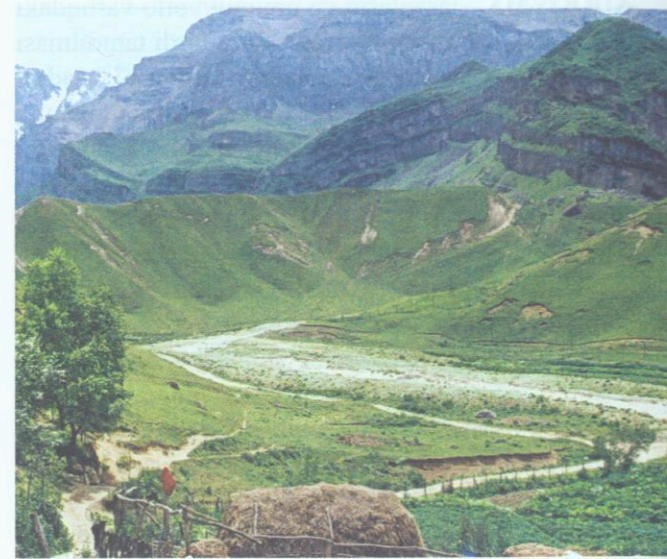
Süsənli, sünbüllü, güllü bağlarım,
Şam içində şölə çəkir yağlarım,
Bostandakı ala-bəzək tağlarım,
Qarpız, xiyar, dürlü nubar mənəddi.

Dağ deyər:

Səfalı yaylağam başdan-binadan,
Sinəmdə bitibdi çox güli-xəndan.
Məndən dərs alıbdı neçə min loğman.
Dürlü-dürlü gözəl hallar mənəddi.

Aran deyər:

Mənə həsrət çəkər buzlu qayalar,
Səndən dad ələyən mənədən hay alar,
Baş-başa çatılı sarı mayalar,
Xırmanda çevrilən völlər mənəddi.

Dağ deyər:

İstərəm kütah edim bəhsimi,
Sənə baxıb ötürmərim köksümü,
Dostum, həmdəməndi yazın möhsümü,
Şux sənəmlər, incə bellər mənəddi.

ARANLA YAYLAĞIN BƏHSİ – ilxır çərşənbələr və Novruz bayramı günlərində də göstərilən oyun-tamaşa. Bir kimsə Aran, başqa bir kimsə Yaylaq rolunda çıxış edib dəyişirlər:

Aran deyər:

Bağça mənim, bostan mənim, bar mənim,
Gecə-gündüz qulluq edər bağbanım,
Geymək üçün yaşıl mənim, al mənim,
Süsən-sümbül, gülüstanlar mənimdi.

Yaylaq deyər:

Mənəm çeşmələrin, çayların başı,
Axar, heç qurumaz didəmin yaşı,
Pələnglər yatağı, ovçu sirdaşı,
Köksü alaqarlı dağlar mənimdi.

ARAT SUYU – Torpaq oyanmamışdan öncə əkin yerlərinə və bağ-bağata verilən su. Qış aratı və yaz aratı olmaqla iki növü vardır. Qış aratı Böyük çillədə, yaz aratı isə Boz ayın əvvəlində verilir. Yaz fəslinin əvvəllərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində şum işlərinə başlayanda əkin sahəsinə toxum səpilməmişdən əvvəl arat suyu verilir. Təcrübəyə görə, həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cücərməsinə kömək edir.

ARMUDAVAR SUYU – yaz fəslinin əvvəlində, Novruz bayramı günlərində zəmilərə, bağlara verilən suyun adı. El arasında “armudgülü suyu” da adlanır. Əkinlərin bu müddətdə suvarılması bitkinin yaxşı inkişaf etməsinə və

məhsulun bol olmasına təsir edir. El-oba arasında bu münasibətlə belə bir deyim də var: “Yeddi ayda bir tutam, bir ayda yeddi tutam”.

ARTIRMA – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar iki dəstəyə ayrılırlar. Püşk (çöp) atırlar. Püşk hansı dəstəyə düşsə, o dəstə aşağı öyilir. O biri uşaqlar bir-bir onların üstündən atılır, axıra çatan uşaq yerə öyilir. Bu minvalla sıra əvvəldən artır, axırdan azalır. Uşaqların hər dəstəsində on uşaq olarsa, onu da aşağı öyilir. İkinci dəstənin üzvləri bir-bir onların üstündən hoppanıb birinci dəstənin sırasında aşağı öyülirlər. Hamı atılıb qurtarandan sonra aşağıya öyilmiş yeni bir dəstə yaranır. Birinci dəstənin uşaqları bir-bir ayağa qalxıb aşağı öyilən uşaqların üstündən hoppanırlar. Bu minvalla oyun uşaqlar yoruluncaya qədər davam edir.

AŞIQ ŞERİNDƏ BAHAR – qədim zamanlardan başlamış, bu gün də fəal şəkildə davam etməkdə olan zəngin ozan-aşıq söz sənətində yazın, baharın, Novruz bayramının tərənnümü. Aşıqlar ya bütövlükdə şerini yaza, bahara həsr edir, ya da ayrı-ayrı şerlərinin bəndlərində, misralarında ilin təbiəti canlandıran, yeniləşdirən fəslini xatırladır. Sırf baharın – Novruzun təsvir-tərənnümünə həsr olunan şerlər “novruznamə” adlanır. Tarixi ardıcılığı gözləməklə el şairləri və aşıqlarımızın baharla bağlı şerlərindən nümunələr:

Qurbani – XVI yüzilliyin qüdrətli sənətkarı. Cəbrayıl rayonunun Diri kəndində anadan olduğu üçün “Dirili Qurbani” adıyla da tanınmaqdadır. Ş.İ.Xətayinin xüsusi diqqət yetirdiyi saz-söz ustalarından olmuşdur. Şairin “Bənövşəni” qoşması bu gün də dillər əzbəridir:

Başına döndüyüm, ay qəşəng pəri,
Adətdi, dərərlər yaz bənövşəni.
Ağ nazik əlinlə dər, dəstə bağla,
Tər buxaq altında düz bənövşəni.

Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş.
Mələklərmi dərmiş, göydən gətirmiş?
Heyif ki, dəriblər az bənövşəni.

Başına döndüyüm, bağa gəl, bağa,
O gözəl hüsnündən bağa nur yağa.
Dəstə-dəstə dərib taxar buxağa,
Bənövşə qız iylər, qız bənövşəni.

Səhər olcaq şeyda bülbül oxuşdu,
Hökmləndü süləymanlar yerişdi.
Sərt qış gəldi, gülün vaxtı sovuşdu.
Daha iyləmirik biz bənövşəni.

Qurbani der: Könlüm bundan sayrıdı,
Neyləmişəm yarım mənədən ayrırıdı?!

Ayrılıqımı çəkib boynu əyridi?
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.

***

Gəlsin bahar fəslü, açılınsın yazlar,
Göllərə tökülsün ağ quba qazlar.

***

Gecə-gündüz bulud keçir havalar,
Belə getməz, əlbət, göli bir də yaz.
Oxuyar bülbüllər muğam, havalar,
Sızıldaşır yaram, aman, bir də yaz!

Abbas Tufarqanlı – şerlərində “Qul”, “Şikəstə”, “Bikəs” təxəllüsü də işlədən Abbas Tufarqanlı XVI yüzilliyin sonları, XVII yüzilliyin ortalarında yaşamış şair-aşıqdır. “Adım Aşıq Abbas, yerim Tufarqan” deməklə o, Cənubi Azərbaycanın Tufarqan mahalından olduğunu bildirmişdir. Aşıqlar arasında gəzən “aşıqlığın padşahı Abbas, vəziri Qurbanidir” deyimini saz-söz aləmində ona böyük dəyər verildiyini göstərir. Abbas Tufarqanlıın adına bağlı olan “Abbas-Gülgəz” dastanına 400-dən çox aşiq şeri daxildir. Burada aşiq seirinin demək olar ki, bütün şekilləri öz əksini tapmışdır. Şair-aşığın şerlərində bahar motivli nümunələr də az deyil:

Duman, gəl get bu dağlardan,
Bahar gəldi, qar öylənməz.

* * *

Yenə gəlib bahar fəslə,
Süsən, sünbül, Məzə dağı.
Açılıb güllər, nərgizlər.
Bənövşələr, bəzə dağı.

Budur gəldi bahar fəslə
Dağların lala vaxtıdı.
Açılıbdı qızıl güllər,
Bülbülün bala vaxtıdı.

Xəstə Qasım – şair-aşığın şeirlərindən Cənubi Azərbaycanın Tikmədaş kəndində anadan olduğu, XVIII yüzillikdə yaşadığı bəlli olur. Əsasən dərin məzmunlu ustadnamələr və təcnislər müəllifi kimi tanınan Xəstə Qasımın qıfılbənd və müəmmaları da məşhurdur. Adına bağlı bir neçə dastan da vardır.

Budu gəldi bahar vaxtı,
Sinəm oldu yarın taxtı,
Soyuldu bülbülün raxtı,
Gül, başına dolandığım.

* * *

Payız dərdim, qış möhnətim, yaz qəmim,
Hicran tapdaq etdi yayılan məni.
Götür qələm, sərəxtətimi yaz mənim,
Qoyma dərgahından yayılan məni.

Qaracaoğlan – əsərlərinin Azərbaycanda yayılmış nümunələri Qaracaoğlanın görkəmli sənətkar olduğunu sübut edir. Qaynaqlardan bəlli olur ki, Qaracaoğlan 1606-cı ildə anadan olmuş, 1679-cu ildə vəfat etmişdir.

Şükür olsun o Xudaya,
Yenicə yazlar gəleyir.
Muştuluq sənə söyüdlər
Kölgənə qızlar gəleyir...

Gəlir bir bölük göyçəklər,
Ağ üzde qara birçəklər.
Bağçada əlvən çiçəklər
Dərməyə nazlar gəleyir...

...Gəlir ax, yatmalı çağlar,
Gül, reyhan qonçalı bağlar.
Qarşıda qanlı dağlar
Yol verin yazlar gəleyir...

Yəhya bəy Dilqəm – el şairi Yəhya bəy Dilqəm XVIII yüzilliyin sonu, XIX yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır. O, Şəmkir rayonunun Dəllər-Cırdaxan kəndində anadan olmuşdur. Gənc yaşlarından şeirlər yazmağa başlayan Dilqəmin əsərlərində dövrün, zamanın, vəfatsızlıqdan şikayət motivi üstünlük təşkil edir. “Dilqəmi” saz havası onun adına bağlıdır. Şairin nikbin ruhlu şeirləri də çoxdur. Bunu baharın tərənnümünə həsr olunmuş “Dağlar” rədifli qoşmasından da görmək olur:

Ziynəti nərgizlərdən, tər bənövşədən,
Al yaşıl geyinib şad olan dağlar.
Ruhu təzələyir gülab suları,
Dəhanlarda şirin dad olan dağlar.

Qərənfil, şəqayiq, lələ təzə-tər,
Baharın gülləri onu al bəzər.
Qara gəlsin süsən, sünbül sərbəşər
Bülbülü güllərdən yad olan dağlar.

“Qızılca”dı, “Soyuqbulaq” yaylağı,
Bərələri şahin-şahbaz oylağı,
Ab-həyatı kövsər, gözəllər çağı
Canlara mötədil bad olan dağlar.

Bir yanda yayları Keçili, Dəllər,
Bir yanda yurd salır o ağır ellər.
Açılıb nəstərən, qırmızı güllər
Lələzar türfəli ad olan dağlar.

Aşıq Alı – Göyçə mahalının Qızılövng kəndində anadan olan Aşıq Alının (1801-1911) gəraylı və qoşmalarında bahar mövzusu da mühüm yer tutur.

Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,
Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən.
İçən ölməz abi-kövsər suyunu,
Bulaq, bizim bulaqlara bənzərsən.

* * *

Ötübdi zəmistən, gəlib novbahar,
Yetirdi qərinə, sənələr getdi.
Dəli könül gündə yüz xəyal eylər,
Dolandı ruzigar, havalar getdi.

* * *

Gəldi yaz ayları, yaylaq çağırıldı,
Ellər tərki eyləyir aranı tez-tez.

Şəmkirli Aşıq Hüseyn – aşıq şerinin müxtəlif şəkillərində kamil sənət nümunələri yaradan Aşıq Hüseyn (1811-1891) Şəmkir rayonunun Qapanlı kəndində anadan

olmuşdur. Aşığın bahar güllərini vəsf edən “Sarı gül” rədifli şeri aşıqların və xanəndələrin repertuarında geniş yer almışdır.

Yarın bağçasında üç gül açılıb,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.
Hər üçü də bir-birindən öyməli,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

O ağ gülün qapısından baxmalı,
Qızılgülü ağ buxağa taxmalı,
Sarı gülü dəstə tutub qoxmalı,
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Ağ gülü bənzətdim göydə laçına,
Sarı gülü düzdüm yarın saçına,
Hüseyn müştəq olub gülün üçünə –
Ağ gül, qırmızı gül, illah sarı gül.

Aşıq Musa – Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində XIX yüzilliyin ikinci yarısında və XX yüzilliyin əvvəllərində yaşamış Aşıq Musanın şeirləri arasında baharın tərənnümü də xüsusi yer tutur. Aşığın “Kəklik” rədifli şeri bu sıradadır:

Baharın gülşən çağında,
Nə oxursan, sona kəklik.
Oxudun, gəldin xoşuma,
Yaşayasan sən, a kəklik.

Kəklik məskən salıb daşa,
Sürmə çəkib gözə, qaşa,
Bu dövrünün getməz başa,
Ovçu gəldi, sən, a kəklik.

Musa söz deyər dəsələ,
Kəklik ötür həvəsələ.
Elə oxudu səs ilə
Cuşa gəldi sənə kəklik.

Aşıq Ələsgər – Azərbaycan aşıq şeir-sənətinin zirvəsini fəth etmiş ustad sənətkar. Aşıq Ələsgər 1821-ci ildə əzəli yurdumuz Göyçə mahalının Ağkilsə kəndində anadan olmuşdur. 1926-cı ildə dünyasını dəyişən bu mahir söz sənəti korifeyinin əsərləri arasında baharla, yazla, birbaşa Novruzla bağlı örnəklər qədərincədir:

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə
Süsənli, sünbüllü, lələ dağlar.
Yoxsul, ərbaşı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar...

...Yazın bir ayıdır çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşməndən gözəl yığnağın.
Axtarma motalın, yağın, qaymağın...
Zənbür çiçəyindən bal alı dağlar!

* * *

Könlüm qaranquş tək uçub qoynuna,
Gəzir hər yamacı, hər yanı, yaylaq!
Ruhum təzələyir, məst olur ürək,
Görəndə bu çağı, bu halı, yaylaq!

Kəkotu, qırxbuğum, qaymaqçıçəyi,
Bənövşə, qantəpər, qızlar örpəyi,
Qoyun mələsməsi, çoban tütəyi,
Çəkir uzaqlara xəyalı, yaylaq!

Qırxqız, Alaqaya, Çilgöz, Narışlar,
Muroy, Uzunyoxuş, Dəlidağ, Qoşqar!
Hansı oğul, deyin, sizi unudar?!
Düşərmə el sizdən aralı, yaylaq?!

Ələsgər köynəkdən çıxartsın sazı,
Yenə cuşa gəlsin eşqi, avazı.
Tərifləsin allı-yaşılı yazı,
Unutma bu böyük kamalı, yaylaq!

* * *

...Novruzda bahara deyərler bəli;
Gah kamala yetər, gah olar dəli.
Gün vuranda güneylərdən sel gəli,
Qüzey istər zəmistana “can” desin.

Yazın bir ayında xoş keçər illər,
Zoğ verib rişədən açılar güllər.
Qışın zəmhərizin çəkən bülbüllər,
Şeyda olsun, gülüstana “can” desin...

...Aranda qalanlar meyl eylər bağa,
İsti vurur, bürkü dolar otağa,
Bəzənər gözəllər, çıxar yaylağa,
Mənzilgahlar o mehmana “can” desin.

Yaylaq müntəzirdi, yolların gözlər,
Boyun əyər bənövşələr, nərgizlər,
Çeşməyə yetəndə gəlinlər, qızlar,
Göllərdə çalxanan sona can desin.

* * *

İnsan payız ölə, yazda dirilə,
Zəmistanda boran-qarı çəkməyə.

* * *

Addadı zimistan, gəldi nobahar,
İnşallah, dağlarda ha lala çıxar.

* * *

Gəldi yaz ayları, həsrət çəkər xak,
Deyər: neysan gələ a yağa-yağa!

* * *

Qışda dağlar ağ geyinər, yaz – qara,
Sağ dəstinlə ağ kağıza yaz qara.
Əsər yellər, qəhr eyləyər yaz qara,
Daşar çaylar, gələr sellər çata-çat.

Aşiq Rəcəb – şeirləri Dərbənd çevrəsində dillər əzbəri olan Aşiq Rəcəb (1825-1935) uzun bir ömür sürmüşdür. Samur qəzasının Ehrək kəndində dünyaya göz açan Aşiq Rəcəb aşiq şerinin qiymətli nümunələrini yaratmışdır. Yaz, bahar mövzusu da aşığın diqqətindən kənarda qalmamışdır.

Qarlı dağlar aşa-aşa
Gül üstünə gələn bülbül
Tər qönçəyə qondu qarğa,
Gülə həsrət qalan bülbül.

Baxmamışam yarasına,
Əzəl dərdin çarasına,
Qızılgülün arasına
Qanadını salan bülbül.

Biri güldür, biri çiçək,
Biri-birisindən göyçək,
Aşiq Rəcəb deyir gerçək
Könlü qəmlə dolan bülbül.

Bozalqanlı Aşiq Hüseyin – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində dünyaya göz açan Aşiq Hüseyin (1862-1941) gənc yaşlarından aşıqlığa başlamışdır. Aşiq şerinin bir çox şekillərində uğurlu nümunələr yaradan Aşiq Hüseyin Bozalqanlı Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü olmuş, əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq bilinmişdir. “Koroğlu” dastanı ilk dəfə onun repertuarından yazıya alınıb 1927-ci ildə nəşr olunmuşdur. Aşığın şeirlərində bahar motivi sıx-sıxdır:

Bahar oldu, çiçək açdı,
Güllər qırmızı geyindi.
Çırtıq dəydi, üz qanadı,
Xallar qırmızı geyindi.

Yarım yuxudan oyandı,
Oynadı, güldü, usandı,
Barmaq buxağa dayandı,
Əllər qırmızı geyindi.

Mayiləm mina gərdana,
Ağ bədənə, gül əndama.
Züflərinə yaxdı xına,
Tellər qırmızı geyindi.

Qaş oynatdı, qıya baxdı,
Könlümün öyünü yıxdı.
Al geyindi, seyrə çıxdı,
Çöllər qırmızı geyindi.

Söyün deyər, güldən təzə,
Dodağı bal, dili məzə.
Yar sallanıb gəldi bizə,
Yollar qırmızı geyindi.

Aşiq Mirzə Bilal – Şamaxı qəzasının Qəşəd kəndindən olan Aşiq Mirzə Bilal (1872-1937) on səkkiz yaşından aşıqlığa başlamış, ustad aşiq kimi tanınmışdır. O, Azərbaycan Aşıqlarının I Qurultayının (1928) nümayəndəsi olmuşdur. Aşiq Mirzə Bilalın “Kəklik” rədifli gəraylısında bahar nəfəsi duyulmaqdadır.

Vurulmuşam camalına,
Gəl dərdimi qan, a kəklik.
Gəlin kimi ayağına
Sən qoymusan xına, kəklik.

Başın yaşıl, gözün qara,
Oxşayırsan nazlı yara,
Qaçma bizdən uzaqlara,
Qal bu yerdə, sona kəklik.

Qış sovuşub yaz gələndə,
Qız-gəlinlər gül dərəndə,
Onlara gəl qarış sən də,
Qaçma məndən yan, a kəklik.

Azad dolan bizim yerdə,
Sən qoymuşuq qəmə, dərdə,
Aşiq Bilal məclislərdə,
Nəgmə desin sana, kəklik.

Şair Vəli – Tovuz rayonunun Bozalqanlı kəndində anadan olan Şair Vəli (1892-1933) on səkkiz yaşından şeir qoşmağa başlamışdır. Aşiq Ələsgərlə də tanış olan Şair Vəlinin şeirlərini aşıqlar el şənliklərində həvəslə oxumuşlar. Şair Vəlinin şeirlərində yaz, bahar haqqında da dəyərli nümunələr vardır:

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,
Alırsan arandan cəlalı dağlar.
Ağır ellər, yaylaq, sizə yayılır.
Olursunuz elli, obalı dağlar.

* * *

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Laləyə bənzəyər dağ, düz, çöl bu gün.
Bahar təzə, bayram təzə, yaz təzə.
Zər kəmə qurşayar incə bel bu gün.

Aşiq Şəmşir – Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvü, “Şərəf nişanı” ordenli Aşiq Şəmşir (1893-1980) Kəlbəcərin Dəmirçidam kəndində anadan olmuşdur. Saz çalıb-oxumağı, şeir yazmağı Aşiq Ələsgər və atası Aşiq Qurbanıdan öyrənən Aşiq Şəmşir Səməd Vurğunun yaxın dostu olmuşdur. Bahar mövzusu Aşiq Şəmşirin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Aşığın “Dağların” rədifli gəraylısı bütövlükdə bir bahar lövhəsidir:

Yazda bəzənir xalı tək,
Yaşılı, alı dağların.
Quzu mələr yaylağında,
Xoş keçir halı dağların.

Var nərgizi, bənövşəsi,
Ətəyində göy meşəsi,
Olur oynamaq peşəsi,
Elli, obalı dağların.

Bulaq üstə gəlir nazla,
Qız sənəklə, aşiq sazla,
Bülbülü oxur avazla,
Gözəl səfalı dağların.

Abad olur yaylaqları,
Xubanların oylaqları,

Çoxlu soyuq bucaqları,
Sərin havalı dağların.

Qayalarda kəklik səkir,
Bulud qalxır, yağış tökür.
Sinəsinə duman çökür.
Güllü, laləli dağların.

Sarıyerə, Xaçbulağa,
Oba köçür yaylaqlara,
Aranlardan bizim dağa,
Gəlir mahalı dağların.

Çobanları çalır tütək,
Göy təpələr gözəl, göyçək,
Gölündə çalxanır ördək,
Çayı sonalı dağların.

Keçir yazı, gəlir yayı,
Şırıltıyla axır çayı,
Səyyadına çatır payı,
Halal mayalı dağların.

Yarpağa şəh düşür səhər,
Hər qucağı behişt təhər.
Binələri olub şəhər,
Artıb cəlalı dağların.

Payız çölə düşüb qırov,
Qoşqar, Kəpəz, Çilyəz, Murov
Şəmşir gəzir köksündə ov,
Hündür qayalı dağların.

Təbiətin nadir ətirli çiçəyi bənövşə çox şairlərin ilham mənbəyi olmuşdur. Aşiq Şəmşir də bu boynubükük çiçəyi öz şerinin mövzusunda çevirmişdir.

Bahar çatıb bəzəyirmi dağları,
Açılırmı sizin yerdə bənövşə?
Qımışımı dodaqları nərgizin,
Təzə-tərmi güneylərdə bənövşə?

Aşiq Qurbanidən qalıb nişana,
Torpaqdı bizə də, ona da ana
Boynunu pərişan əyməsin yana,
Salmasın qəlbimi dərdə bənövşə.

Nədəndi lalanın bağrında qara,
Bu lətif çiçəyə kim vurub yara?
Qızılgül qəlbini yedirir xara,
Heyif ki, tez solur bir də bənövşə.

Ona can yetişir yaz nəfəsindən,
Oyanır yuxudan bülbül səsindən,

Cənnət çələnginin düşüb dəbindən,
Tutmasın üzünə pərdə bənövşə

Yarpağın zərifdi, yaraşığın var.
Çəmənə, çiçəyə sarmaşığın var,
Qoca Şəmşir kimi bir aşığın var,
Söylər sözün düşən yerdə bənövşə.

Aşiq Şakir – 1922-ci ildə Ağsu rayonunun Xəlilli kəndində anadan olan Şakir hələ məktəb illərindən aşıqlıq sənətinə maraq göstərmişdir. Orta məktəbi qurtardıqdan sonra iki il Göyçayda Aşiq Mürsələ şeyirdlik etmiş, özü ustad aşiq kimi formalaşmışdır. El şənliklərində məlahətli səsi ilə sevilən Aşiq Şakir həyatın nəbzini duyan, ona söz qoşan sənətkar olmuşdur. Aşığın şeirləri arasında bahar tərəvətli nümunələr də vardır. Aşiq Şakir 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Bahar gülür, günəş gülür, el gülür,
Nazlı dilbər, dövrən gülür, sən də gül.
Çəmən gülür, çiçək gülür, çöl gülür,
Lalə, nərgiz, reyhan gülür, sən də gül.

Ötür azadlığın xoş tərənesi;
Hər budaq üstündə bir quşun səsi
Baxdıqca insanın gəlir həvəsi
Cüyür, maral, ceyran gülür, sən də gül.

Gülşəndə şövq ilə ötür bülbüllər.
Çəməndə gül dərir türfə gözəllər,
Toy-bayram keçirir obalar, ellər.
Qoca gülür, cavan gülür, sən də gül.

Yenə könül ilham alır Göy göldən,
Gözəl Qarabağdan, Muğandan, Mildən,
Görürsənmi nə xoş gəlir il ildən.
Qazax, Şeki, Şirvan gülür, sən də gül.

Şakirin qəlbində gülür arzular,
Ölməz bu günləri görən sənətkar,
Qəlbimizdə xoş günlərin eşqi var,
Məhsul verir, hər yan gülür, sən də gül.

Aşiq Pənah – 1926-cı ildə Salyan şəhərində anadan olan Aşiq Pənah 1941-ci ildən aşıqlığa başlamışdır. Əməkdar mədəniyyət işçisi fəxri adını almış bu istedadlı aşiq el şənliklərində, rəsmi tədbirlərdə Azərbaycanın təbiət gözəlliklərini, əməksevər mərd insanlarını tərənnüm edən mahnılar oxumuşdur.

Aşiq Pənah 1979-cu ildə vəfat etmişdir.

Gəldi bahar, açdı çiçək,
Sən də dillən, bala bülbül.
Uçub budaqdan-budağa,
Bizim bağda qal, a bülbül.

Nəgmə səndə, sözü məndə,
Aləm susar biz dinəndə,
Hər nəgməmiz göy çəməndə,
Ətrafa səs sal, a bülbül.

Mən saz tutum yar eşqinə,
Məhəbbət, ilqar eşqinə,
Sən oxu bahar eşqinə,
Güldən ilham al, a bülbül...

...Aşiq Pənah saz əlində,
Nəgmə qoşur öz dilində.
Bahar vaxtı, gül fəslində,
Səsin olur bal, a bülbül.

“ATA-BABA GÜNÜ” – Boz ayın dörd çərşənbə-sindən üçüncüsünün, bəzi bölgələrdə isə sonuncusunun el-oba arasındakı adlarından biri. Azərbaycanın bir çox yerlərində sonuncu çərşənbədə, bəzi yerlərdə Novruz bayramı axşamının günündə, digər yerlərdə isə üçüncü çərşənbə axşamında qəbir üstünə gedilir. Buraya bayram üçün hazırlanmış nemətlərdən qoğal, şəkərbura, paxlava və s. aparılır, şam yandırılır. Bu çərşənbədəki etnoqrafik atribut və ayinlər “Atalar kultu” mifoloji motivi ilə sıx bağlıdır. Buradakı bir çox əlamətlər islam öncəsinə məxsus mənəvi mədəniyyətin, xüsusən də əski yuğ mərəsinin qalıntılarıdır.

ATALAR SÖZLƏRİ – şifahi xalq ədəbiyyatı janrı, hikmətli sözlər. Çoxsaylı atalar sözlərindən yazıya aid nümunələr:

Yaz dumanı bar gətirər, qış dumanı qar.

***

Yaz var, qış var, nə tələsik iş var.

***

Yaz əkinçi, qış dilənçi.

***

Yaz gətirər, qış aparar.

***

Yaz getməsə, yay gəlməz.

***

Yaz gününün yağışı, ər-arvadın savaşı.

***

Yaz günündə tərleməyən, qış günündə titrəyər.

***

Yaz yağışı tez keçər.

***

Yaza çıxartdıq dananı, bəyənmədi ananı.

***

Yazda ayransız olma, qışda yorğansız.

***

Yazda başı bişənin qışda aşı bişər.

***

Yazda yazdım yazımı, qışda çəkdim nazımı.

***

Yazda əkməz ruzini, qış qaraldar üzünü.

***

Yazda işlər, qışda dişlər.

***

Yazda yatar, qışda batar.

***

Yazda görülən işin səsi qışda çıxar.

***

Yaz göyərtdi zəmini, unatdı dörd-qəmini.

***

Yazda işlə, qışda dişlə.

***

Yazda torpağı əkər, qışda ləzzətin çəkər.

***

Yazda torpağı əzər, qışda evini bəzər.

***

Yazda oyanar, qışda geyinər.

***

Yazda əkdi yaşılı, qışda yedi xaşılı.

***

Yazda əkər bəhəri, qışda çəkməz qəhəri.

***

Yazda hərəkət, qışda bərəkət.

***

Yaz yuxudan oyandı, aləm yaşıl boyandı.

***

Yazda işlər, incələr, qışda yatar, dincələr.

***

Yazda mərək, yarı gərək.

***

Yazda əkdi əkini, hazırladı çəkini.

***

Yazda bağda, yayda dağda.

***

Yazda tutar xış macın, qışda qızdırar sacın.

***

Yazın dumanı, çəni, doldur çuvala dəni.

***

Yazın ətri, yayın çətri.

***

Yazda əli cibində, qışda quyu dibində.

***

Yazda əksən yüz olar, hər bir işin düz olar.

AYAQQI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində, eləcə də digər el şənliklərində, halay oyunlarında dəstənin sonunda durana verilən ad.

AY-GÜNƏŞ TƏQVİMİ – bu təqvimin (*Qəməri-Şəms təqvimi*) əsas vahidi ay və ildir. Ay-Günəş təqvimi Ayın hərəkəti əsasında təsis edilmiş təqvimin şəmsiləşdirilmiş variantıdır. Məlum olduğu kimi, qəməri təqvim ayı 29,5 gün, qəməri il isə 354 gündür. Bu, şəmsi təqvim ilinin uzunluğundan 11 gün qısadır. 3 il ərzində qəməri il şəmsi ildən 33 gün geri qalır. Burada Günəşin hərəkəti Ay səfhələrinin növbələşməsi ilə uzlaşdırılır. Günəş təqvimi ilə ilin başlanğıcı həmişə eyni vaxta, yəni yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına düşür. Ay təqvimində isə başqa fəslə düşə bilər. Vaxtı Ay səfhələrinə və fəslin real dəyişməsinə görə hesablayarkən, yaranan kəsri ləğv etmək üçün Ay təqvimində əlavə ay qəbul edilir. Bu düzəlişdən sonra alınan təqvim Ay-Günəş təqvimi adlanır. Ay-Günəş təqvimi hal-hazırda yalnız Yəhudi dinində istifadə olunur.

AYNA FALI – İləxır çərşənbədə icra olunan fal.

İləxır çərşənbə axşamında, adətən, subay qızlar bir evə toplaşirlar. Bir sıra digər ayinlərlə bərabər, ayna falı da icra edirlər. Ayinin qaydası belədir: bir qurğu qoyulub şam yandırılır. Evdəki digər işıqlar söndürülür. Güzgüyə yalnız şamın işığı düşür. Niyyət tutan qız güzgünün qarşısında oturur. İnəmə görə qız güzgüyə xeyli baxdıqda orada oğlan əksi görünür. Qız əksi görünən həmin oğlana nişanlı olacağına inanır.

AYIOYNATMA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan oyun-tamaşası. Bir kimsəyə ayı dərisindən kürk geydirilir. Başqa bir kimsə – ayıçı (oyunbaz) onun boynuna zəncir salıb tamaşaçıların toplaşdığı mey-

dançanın ortasına çökür. Əlləri və ayaqları üstə yeriyan "ayı" meydana gülməli oyunlar göstərir. Əlləri üstə qalxıb ayaqlarını oynadır. Zəncirdən dartınıb tamaşaçıların üstünə cummaqla guya onları qorxudur. Başı üstə aşa-aşa ortada fırlanır. Əlinə bir uzun ağac götürüb cütçünün hərəkətlərini təqlid etməklə, guya yer şumlayır. "Ayı"nın hərəkətlərini, oyunlarını bir çalğıcı dəflə müşayiət edir.

AY TƏQVİMİ – Ayın Yer ətrafında hərəkətinə əsasən tərtib olunmuş təqvim (*Qəməri təqvim* də adlanır.) Burada başlıca rolu Ayın səfələri (üz, səth) oynayır. Səfhə isə Ayın Günəş və Yerə görə qarşılıqlı vəziyyətindən asılıdır. Ayın əsas səfələri bunlardır: təzə Ay – birinci rüb, bədirlənmiş Ay – sonuncu rüb.

Ay təqvimi miladdan əvvəl 3-cü minillikdə Babilistanda yaranmışdır. Ayın iki eyni səfhəsi arasındakı müddət 29,5 gün müəyyənləşdirilmişdir. Həmin müddət vaxt vahidi kimi bir ay sayılmış, rahatlıq üçün kəsir atılaraq aylardan biri 29, o biri 30 gün qəbul olunmuşdur. Ay üç on günlüyə, yaxud dörd həftəyə bölünür, il isə 12 aydan ibarət götürülür. Həmin təqvimdən miladdan əvvəl VII əsrdə assurlar (assuriyalılar), onlardan sonra isə yəhudilər istifadə etmişlər. Daha sonralar bu təqvim Şərq ölkələrində geniş yayılmışdır. Hazırda 20-dən çox müsəlman ölkəsi Ay təqvimi-dən istifadə edir.

Qədim tarixin qaynaqlarından məlum olur ki, Azərbaycan ərazisində yaşayan əski tayfalar da vaxtı Ayın hərəkəti ilə hesablayaraq, Ay-Qəməri təqvimi-dən istifadə etmiş, Aya güclü inam bəsləmişlər. Ay məbədinin baş kahini hökmdardan sonra ölkənin ikinci adamı sayılmışdır. Sonralar qədim azərbaycanlılar əlverişli təqvim olan Günəş – Şəmsi təqvimi-nə keçmişlər.

"AVESTA" TƏQVİMİ – Azərbaycanda işlədilmiş ilk təqvimlərdən biri. Bu təqvimdə söhbət iki fəsildən gedir. Bunlardan ilin "böyük yay" adlanan birinci fəsli yeddi aydan, digəri isə qış fəsli adlanan beş aydan ibarət idi. Qədim "Avesta" təqvimi-nə, yəni atəşpərəstlərin inamlarına görə, il "böyük yay" fəslinin ilk günündən başlanırmış.

AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIĞINDA "NOVRUZ" BAYRAMI MÖVZUSU – bəstəkarların baharın gəlməsinə, Novruz bayramına həsr etdikləri musiqi əsərləri.

Novruz bayramı və onun mərasimləri, eləcə də yazın gəlişi Azərbaycanın digər yaradıcı sənətkarları kimi, bəstəkarların da diqqət mərkəzində olmuş, bu mövzuda çoxlu əsərlər bəstələmişlər. Dahi Ü.Hacıbəyovun "Bahar nəğməsi" əsəri bu sahədə ilk dəyərli nümunədir.

Respublikanın əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar M.Quliyevin M.F.Axundovun "Aldanmış kəvakib" povestinin motivləri əsasında yazdığı "Aldanmış ulduzlar" (1977) operasına Novruz bayramı və onun mərasimləri ilə bağlı xalq səhnələri daxil etmişdir.

Novruz bayramı ənənələrinə həsr olunmuş böyük həcmli əsərlərdən biri də Xalq artisti, bəstəkar V.Adıgözəlovun "Novruzum" kantatasıdır. Solist, xor və simfonik

orkestr üçün yazılmış bu kantata "Azərbaycan", "Səməni", "Kosa", "Novruzum" adıyla dörd hissədən ibarətdir.

Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında Novruz bayramı mövzusunda yazılmış mahnıların sayı daha çoxdur. Görkəmli bəstəkar F.Əmirovun "Gülür ellər", Azərbaycan Respublikasının Xalq artistləri C.Cahangirovun "Bayram şamları", S.Ələsgərovun "Novruzum", "Novruz xoş gəldi", R.Mustafayevin "Novruzum, ay Novruzum", N.Məmmədovun "Novruzum, gəl", O.Zülfüqarovun "Novruz bayramı", "Gülə-gülə yaz gəlir", O.Kazımının "Bahar bayramı", Respublikanın əməkdar incəsənət xadimləri R.Şəfqin "Səməni", "Novruz gəlib, yaz gəlib", C.Quliyevin "Novruz gəlir, yaz gəlir", "Bahar nəğməsi", "Novruz gəl", E.Mansurovun "Novruzum", E.Dadaşovanın "Bahar şərqi", S.Fərəcovun "Novruz şərqi", bəstəkarlardan N.Mirməmmədlinin "Novruz", A.Əzimovun "Gəl, gəl, a yaz günləri", E.Rüstəmovun "Bahar" mahnıları bilavasitə Novruz bayramına, baharın, yazın gəlməsinə həsr olunmuşdur.

Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi C.Abbasovun "Bahar mərasimi" kantatası, "Şən bahar" operası, bəstəkar R.Həsənovanın "Kosa-Kosa" balet-pantomiması, bəstəkar A.Yusifovun "Yaz nağılı" kantatası da Novruz bayramı mövzusunda.

AZƏROĞLU BALAŞ, Balas Allahbağış oğlu A b i d z a d ə – xalq şairi (1981), ədəbiyyatşünas. 1921-ci ildə Bakıda doğulmuşdur. 1938-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. 1947-1952-ci illərdə Bakıda ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda işləmişdir (1963-1982). Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin katibi vəzifəsində çalışmışdır (1981-1991). "Şərəf nişanı", "Xalqlar dostluğu" ordenləri ilə təltif olunmuşdur. "Şeirler" (1948), "Savalan" (1949), "Mənim nəğmələrim (1952), "Səhər şəfqələri" (1953), "Əsərləri" (1961), "Elə oğul istəyir vətən" (1961), "Seçilmiş əsərləri" (1970, 1982, 1991), "Məhəmməd Əmani" (1977), "Saib Təbrizinin sənət dünyası" (1981), "Sinəm Savalan dağıdır" (1984) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin "Əziz gün" şerində Novruz bayramı və onun adətləri öz poetik əksini tapıb:

Bir əlindən günəş tutub,
Bir əlindən səhər yeli.
Bir əlində aydın səma,
Bir əlində yağış seli.
Bahar gəlir yurdumuza.
Bir il onu gözləmişik,
Çəmənələrə döz, demişik,
Çiçəklərə döz, demişik.
Biz baharı gözləmişik.
Belə uzun qış görmədim
Mən ömrümdə bu qış kimi.
Köksüm altda vuran ürək
Çapalayıb bir quş kimi.

Döz, demişəm.
Döz, demişəm, Novruz gələr,
Qar altından baş qaldırır novruzgülü.
Boz buludlar parçalanar,
Göy açılar,
Asımının sinəsində
Yanar şam-şam "ulduz gülü"...
Döz demişəm ürəyimə,
Bahar gələr,
Yola, rizə su çiləyər ağ buludlar,
Baş qaldırır təzə otlar.
Zirvədəki qayalardan
Buz əriyir damcı-damcı, gilə-gilə,
Günəş silər buludların göz yaşını gülə-gülə.
Saqqalından "yaş" süzülən
Qışın halı yaman olar.
Qoca dünya cavan olar...
Qollarını geniş açar,
Sinə dolu nəfəs alar qara torpaq.
Düymə-düymə gülümşəyər
Üstü qrov tutan budaq.
Bahar gələr,
Sünbüllərə sıgal çəkər səhər yeli.
Təzə dünya gülə-gülə qarşılayar
Təzə günü, təzə ili...
Damcılardan irmaq olar,
Sellər gələr, çaylar daşar.
Arzular da təzələşər,
Ümidlər də təzələşər.
Uçub gəlir qayçıquyruq qaranquşlar,
Cığırlları yuyur yenə gur yağışlar.
Üç ay qışı yeyib yatan
Köhlənləri çəkmə düzə.
Qoç igidlər, ilham verin nəğməmizə.
Qarşılayaq ilk baharı,

Ocaq çatsın, qazan assın Xavər qarı.
Həyətlərdə tonqal qurun,
Yallı gedin, dövrə vurun...
Od üstündən atılarda
Yaddan çıxmış bu mahnını salın yada:
"Atıl, batıl çərşənbə,
Baxtım açıl çərşənbə...
Ağrılığım, ağrılarım odda yansın,
Dərdlər keçən ildə qalsın..."
Nənə, sən də aç sandığı,
Yeddi rəngli o qurşağı çıxart görək.
Oğul-uşaq yenə qurşağı atsın görək.
Ev-əşiyə qız-gəlinlər sahman versin,
Hamı-hamı bir-birini sevindirsin.
Xalqın ulu adətini tutun uca,
Təzələnsin ömrümüz də müşkülləri aç-aça...
Səmənilər nimçələrdə
Evə bahar ətri yaysın.
Deyin, bayram axşamında qız-gəlinlər
Süfrələrə su gətirsin, güzgü qoysun.
Püstə, badam, kişmiş yığın büllur qaba,
Bu torpağın nemətindən
Süfrələrə bol-bol düzün, ay el-oba!
Zülbiyyəni, bamiyyəni unutmayın,
El adəti nə vardisa köhnə, yeni, unutmayın.
Şamlar yansın əlvən-əlvən,
Şamlar yansın gülə-gülə.
Süfrələrə yeddi nemət, yeddi hikmət bəzək olsun.
Nemətlərin ağsaqqalı çörək olsun.
Neçə rəngdə yumurtalar gülsün uşaq əllərində,
Neçə-neçə yaz mahnısı
Qanadlansın dillərində.
Açın-açın qapıları bu bayramın üzünə siz,
Bahar kimi nurlu olsun günləriniz,
İlləriniz...

Bb

BACA-BACA – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı axşamlarında qaranlıq düşəndən sonra bayram payı almaq üçün ev damının bacasından qurşaqsallama adəti. Xalq ədəbiyyatında uşaqların bacadan torba-şal sallamalarını əks etdirən deyimlərdən biri belədir:

Şalın sallandı bacadan,
Can gülüm, can-can!
Al payını bacadan,
Can gülüm, can-can!
Sal heybənə, çək payını,
Can gülüm, can-can!
Can gülüm, can-can!

BAHAR – bahar fəslinin rəmzi ifadəsi kimi qız uşaqlarına verilən ad. Öz övladlarını həmişəbahar kimi tərəvətli, yaz ətirli, sağlam, gümrah görmək istəyən nənə-babalarımızın, ata-analarımızın yazın ilk günlərində dünyaya göz açan qızlara bu adı verməyi üstün bilmişlər.

BAHAR BAYRAMI – orta əsrlərdə Novruz bayramına verilən ad. Elə indinin özündə də, xüsusən Azərbaycanda “Bahar bayramı”, “Yaz bayramı” deyimləri “Novruz bayramı” ilə paralel işlənərkəndir.

“BAHAR NƏĞMƏSİ” – baharın gəlişini tərənnüm edən nəğmə. Dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin tamamlamadığı əsərlərdən biridir. Nəğmənin sözləri də Üzeyir bəy Hacıbəylinindir. Əsər çox ehtimal ki, XX əsrin 20-30-cu illərində yazılmışdır.

...Qanad çal, çəmənlərdə süz, bahar,
Ellərə gəl, inciləri düz, bahar.
Bülbül öpüb güllərə yar desin,
Gül qızartsın nəşədən üz, bahar...

BAHARBƏND – geniş yayılmış milli atüstü oyun. Əsasən Novruz şənliklərində keçirilən bu oyunda el igidləri öz şücaətlərini nümayiş etdirirlər. Oyunçu atı yorğa və yaxud çaparaq sürür, atın çaparağında çuxasını, arxalığını, çarıqlarını, kəməri və xəncərini bir-bir çıxarıb yerə atır. Müəyyən məsafədən sonra atı cəld geri döndərərək yenə həmin getdiyi yolu qayıdır. Atın cilovunu yığmadan növbə ilə atdığı əşyaları yerdən qaldırır geyiləni geyir, bağlanı bağlayır. Bu əməliyyatı tez yerinə yetirən atlı qalib sayılır. Oyun daha çox bahar fəslində Qarabağda meşə ilə əhatə olunmuş “bənd” adlı dağətəyi düzənlikdə keçirilib. Deyilənə görə, bəndlərdə at çapmaq çətin və təhlükəli imiş, bu da mahir at sürənlərin meydana çıxmasına kömək edirmiş.

BAHAR-CƏŞN – Midiya dövründən bəhs edən mənbələrin verdiyi xəbərə görə o zamanlarda Bahar bay-

ramı – Bahar-cəşn adlanırmış. Bahar bayramının “Novruz” şəklində ad daşması isə ilkin orta əsrlərə aiddir (bax: cəşn).

“BAHAR GÖZƏLİ” MÜSABİQƏSİ – Novruz bayramına, baharın, yazın gəlişinə hazırlıqla əlaqədar bayramqabağı keçirilən müsabiqə. Bu müsabiqə Azərbaycanın bir çox rayonlarında və daha çox Bakıda keçirilir. Müsabiqədə iştirak edən gənc qızlar Novruzun, baharın şərəfinə

gözəl şeir oxumağı, rəqs etməyi, bəlağətli danışmağı, səliqə-sahman yaratmağı, güldanı gül-çiçəklə bəzəməyi və s. bacarmalıdırlar. Müsabiqədən qalib çıxan gənc qız bayram təntənələrində baharın rəmzi kimi “Bahar gözəli” rolunu ifa etmək hüququ qazanır.

BAHARI – üst geyim növü. Keçmişdə qızlar, gəlinlər Novruzqabağı biçilib-tikilmiş baharı adlı al-qırmızı rəngli don geyinmişlər. Nəfis və zərif əl işləri ilə bəzədilmiş bu üst geyim növü gözəlliyi, incəliyi, naxış motivlərinin zənginliyi və yüksək texniki üslubla hazırlanması baxımından diqqəti cəlb edir.

BAHARİSTAN – baharı, yazı xatırladan güllü-çiçəkli yerlərə verilən ad.

BAHARİYYƏ – Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında baharın təsviri və tərənnümü ilə bağlı geniş yayılan lirik şeir. Şah İsmayıl Xətayi (XVI əsr) “Dəhnamə” (1506) poemasının başlanğıcındakı 62 beytdən ibarət bahariyyəsində yazın – Novruzun bayram xonçası kimi əlvan hüsnünü canlı boyalarla təsvir edir. “Bahariyyə”dən bir parça:

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü...
Sərvin yenə dutdu damənin su,
Su üstə oxudu fəxtə gu-gu.
Gönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülmaxdan ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-neysan.
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Quş beççələri ünü yuvadən
Məktəb ünü tək gəlir həvadən...
Nilufər açıldı, suyə girdi,
Pirahəni başına sardı.
Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xurda zərin şəbəşə saçdı.
Çaylar bulandı, yıxdı arxın,
Bağlar ağacı gögərdi şaxın...
Yüz dürlü qəba geyib çəmənlər,
Ağ donunu geydi yasəmənlər...
Sirabi güllün yüzündə abi,
Nərgis oturur gözündə xabi...
Ta çalmaya dan yeli tapınçə,
Yüzünə niqabın örtüdü gönçə...
Lalə oturur başında taci,
Heç sərverə yoxdur ehtiyaci...
Cular axadır kənarı-bağdan,
Su içməyə ahu gəldi dağdan.
Lalə gecələr yaxıb çirağı,
Aşiq cigərinə çəkdi dağı...
Daylar tülədi, buraxdı yalı,

Kişnər çalağan qulun misalı.
Quzladı qoyin, töküldü döller,
Yaylağ həvəsini qıldı ellər.
Düşməni qanı tək qızardı hər su,
Ötkün saruya yeridi ahu.
Bir-birini qavur keyiklər,
Bala dölümün qılır peyiklər.
Durmuş çəməni üzrə sərv ayağə,
Qılmağa təməşə solü sağə...
Ahu quzu doydurub uyutdu,
Oğurlanıb özü ota getdi.
Səhrayə buraxdı nəfə ahu,
Xaki-siyəh oldu müşki-xoşbu.
Durna uçub ün çəkib həvadə,
Gedər ünü qırx ağac ziyadə.
Bağrı qaranın qarardı bağrı,
Şahbaz ona varanda doğri.
Quşlar yuvadən uçurdu balə,
Ahu yenə sür verür gözələ.
Çıxdı günəşə yer əjdəhası,
Buynuzunu saldı dağ buğası.
Hər bir çiçək üstə qondu zənbur,
Dövşürməyə çıxdı danəsin mur.
Hər şey günəşə qurutdu yaşın,
Qövsü-qüzeh açdı tər qumaşın.
Şəb cü-cü edir ağacda sərçə,
Uçanda, qonanda beylə parçə,
Yaprağı ağaclar üstə lərzan,
Kimisi çü tir, kimisi peykan.
Şəh tuti oxur şəkər kəlamın,
Qənd ilə pür etdi bəndü damin.
Döndü vətəninə cümlə quşlar,
Gəldi yuvasına qırlaquşlar...

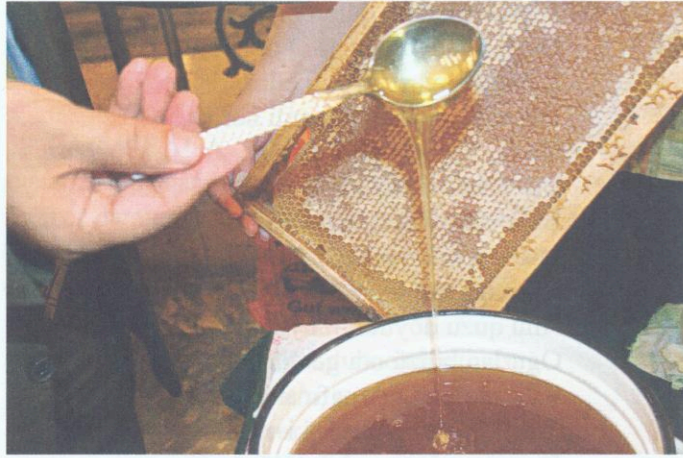
M.Füzulinin “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) əsəri də baharın təsviri ilə başlanır. Şairin:

Hava ərayisi-gülzarə oldu çöhrəguşa,
Bahar gülşənə geydirdi hülleyi-xəzra. –

misraları ilə başlanan bir qəsidəsində də bahariyyəyə – baharın təsvirinə rast gəlinir.

BAL – hələ qədim zamanlardan müxtəlif adda, müxtəlif dadda ləziz şirniyyat məhsullarının hazırlanmasında geniş istifadə edilir.

Novruz bayramında azərbaycanlılar bütün Şərqdə şöhrət qazanmış Bakı, Təbriz, Urmiya, Zəncan, Şəki, Naxçıvan, Gəncə, Lənkəran, Quba, Dərbənd paxlavasına şirə əvəzinə bal hopdururlar. Quba bükməsi, Şamaxı ballıbadısı, Zaqatala qurabiyəsi və s. şirniyyat məhsullarının şirəsinə baldan hazırlayırlar. Şirvan qatlamasının, Ordubad ruletinin, Təbriz qozluburmasının içini hazırlamaq üçün qoz, bal və ədviyyatdan istifadə edirlər. Mərasim halvasını adətən balla çalırlar. Baldan hazırlanmış quymaq, halva

qənddən hazırlanmış halva və quymaqdan daha keyfiyyətli, ləzzətli və çox ətirli olur. Quymaq, xəşil xalq arasında qanazlığının, zəifliyin, başgicəllənmənin qarşısını almaq üçün də işlədilir.

Azərbaycanda bayram günlərində, el şənliklərində baldan müxtəlif növ mürəbbələr, bəkməz, şərbət, riçal və başqa yeməklər hazırlanaraq geniş istifadə olunur.

BALASAQUNLU YUSİF – türk dünyasının böyük şəxsiyyəti, ilk türkdilli poemanın müəllifi. Yusif Ulu Xas Hacib Balasaqunlu (1017-1077) doğum ili mübahisəli olsa da, qaynaqlarda daha çox 1017-ci ildə Balasaqun şəhərində doğulduğu qeyd edilir. Yusif Balasaqunlu 1069-cu ildə tamamladığı “Qutadğu bilig” (“Xoşbəxtliyə aparan elm”) əsərini Qoşqar hökmdarı Buğra Qara xana ithaf etmişdir. Qara xan da Yusifə “Uluq xas Hacib” (saray vəziri, eşik ağası) rütbəsini vermişdir. Əsərdə folklor motivlərindən, xalq həyat və məişəti ilə bağlı bədii obraz və bənzətmələrdən geniş istifadə edilmişdir.

1969-cu ildə mütərəqqi dünya ictimaiyyəti Y.Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərinin yazılmasının 900 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etmişdir. Y.Balasaqunlunun “Qutadğu bilig” əsərindən nümunə parçaları:

Gündoğandan əsib gəldi bahar yeli
Dünyanı bəzəyərək cənnət yolunu açdı.

Yaz yeli əziyyətli qışı süpürüb apardı,
Parlaq yaz yenə səadət yayını qurdu.

Günəş yenə öz yerinə qayıtdı,
Balıq quyruğundan Quzu burnuna döndü.

Qurumuş ağaclar yaşıla büründü,
Al, sarı, göy, qızıl rənglə boyandı.

Dağ, çöl, düz, dərə döşəndi bütün,
Yamaclar və vadilər al-göy bəzəndi.

Qərənfil qoxulu səba yeli əsdi;
Bütün dünya mişk-ənbər ətrinə büründü.

Qaz, ördək, qu və qılquyruq
Çığırışaraq ətrafda qaynaşırlar.

Bax biri uçur, biri qonur,
Biri qaçır, biri də su içir.

Göydə məğrur durnanın səsi əks-səda verir
Düzülmüş dəvə karvanı kimi uçurlar.

Gənc qız sevdiyi oğlanı çağırın kimi,
Erkək kəklik ün salıb dışısını çağırır.

Kəklik gülməkdən bayılmış kimi ötdü,
Ağzı qızıl qan rəngdə, qaşı qapqaradır.

Çiçəklikdə bülbül min səslə cəh-cəh vurur,
Sanki gecə-gündüz suri-İbri oxuyur.

Göylər qaşın çatdı, gözümdən yaş səpir,
Çiçək üzünü açdı, gülməkdən uğunur.

Bu zaman dünya özünə bir nəzər qıldı
Güvənib-sevinib əyninə baxdı.

BAMİYƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Un, yağ və şəkərdən bişirilir. Bamiyə bitkisinin meyvəsi formasında hazırladığı üçün belə adlanır. Əsasən bitki yağında qızardılır və şərbət hopdurulur. Quruqdan sonra üstünə qənd tozu səpilir.

BARAMA TOXUMU QORUMAQ AYİNİ – ipək-qurdularının salamat qalması, hər cür xəstəlikdən qorunması üçün ilaxır çərşənbədə icra olunan ayin. Ayinin icra qaydası belədir: ilaxır çərşənbə günündə kiçik torbaya tökülmüş barama toxumunu kökdən boy atıb böyümüş üç moruq və yaxud yemişan kollarının başına dolandırır. Özü də torbanı kolların üstə gəzdirdikcə kolları bir-birinə bağlayan qol-budaqları kəsirlər. Sonra elə həmin gün şər qarışanda ya qamış, ya da otdan tonqalı qalayır. Barama toxumunu təknədə və ya böyük mis təştdə çörəyin yanına qoyur, oraya ipəkçinin dəhrəsini də əlavə edirdilər. Bundan sonra dolu təknəni, yaxud təşti baş üstündə, ya da əllərdə tutaraq tonqalın üstündən üç dəfə tullanırlar. İnama görə belə etdikdə çoxlu barama alınır və keyfiyyəti də yüksək olur.

BARIŞ BAYRAMI – Novruz bayramında küsülülərin barışması, məhəbbətin, səxavətin, mərhəmətin, xeyirxahlığın təntənəsi. Novruz bayramında küsülülər barışar, bir-birilərinə bayram payı göndərərək künü-küdurəti ürəklərdən tullayar, giley-güzara son qoyurlar. Bu ildən o ilə küsülü qədəm qoymaq qəbahət sayılır. İşdi, Novruzda küsülülər barışmasa, xalq inamına görə, bu küsülülük yeddi il davam edir. Ona görə də umu-küsü unudular. Bu əziz gündə savaşmaz, yalan danışmaz, qeybət eləməzlər. İlboyu inciklikləri kimsəyə demədən bir-birinin evinə gedərlər ki, qanqaraqılıq, ədavət aradan götürülsün. Bir-birilərinə qarşı

daha mehriban, daha qayğıkeş olurlar. Bir sözlə, insanlarda daxili-mənəvi rahatlıq yaranar.

BASDIX – bax: *Sucuq*.

BAŞMAQ FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayini. Novruz bayramının İlahır çərşənbə gecəsində örgən, yetişmiş qızlar evin qapısında arxası həyətdə sarı durub sağ ayaq başmaqını sağ əllə sağ çiyindən arxaya tullayırlar. Əgər başmaqın burun tərəfi yola, daban tərəfi evə sarıdırsa, onun sahibi yaxın vaxtlarda xeyir xəbər eşidəcəyinə, ərə gedəcəyinə inanır. Əşyavi əlamətə əsaslanan bu fal arxaik dünyagörüşlə əlaqədardır.

BAYRAM – dini-mifoloji, arxaik mifopoetik ənənədə sakral sferaya maksimum dərəcədə bağlılığı ilə seçilən zaman kəsiyi. Adı günlərdən fərqləndirilən bayram zamanı özünün arxaik ritual semantikasi və dəyəri ilə seçilir ki, mahiyyətini təşkil edən sakrallığı da onun başlıca əlamətidir.

Türk mifologiyası çərçivəsindəki bayramlar içərisində yazda və payızda keçirilən iki böyük bayram ayrıca qeyd olunmalıdır. Çin qaynaqlarına görə, Göytürklərdə əsilsoylular hər il Ötükəndə əcdadlarını yad edərək müqəddəs mərasim keçirirdilər. Həmin qaynaqlara əsasən, xalq 5-ci ayın 2-ci yarısı Göy Tanrıya və yer ruhlarına qurbanlar kəsir, böyük bayram edirdilər.

Türklərdə müsəlmanlığın qəbulundan öncə hansı bayram günlərinin olduğuna dair əldə geniş bilgi yoxdur. M.Kaşqarlı XI əsrdə oğuzların “eyd” gününə bayram (daha doğrusu, “bed’hrem”) dediklərini, həmin günün sevinc və əyləncə günü olduğunu qeyd edir, “çünki müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun. Əgər olsaydı, bunu bütün türklər bilirdilər” – deyirdi. İbn Mühənnə da daxil, bir çox müəlliflər “bayram” anlayışını islamlaqla tam bağlılıqda işlətməmişlər.

Müsəlmanlığın qəbulundan sonra türklərdə islam-qədərkə bayramlar dini izlərini qismən itirmiş olsa da, milli dastanlarda bu və ya digər şəkildə qorunmuşdur. Əski türk adətləri də sonralar müsəlman bayramlarında

yaşamaqda davam etmişdir. “Bayram” sözünün nə dərəcədə qədim mənşəli olduğunu söyləmək isə çətindir. Araşdırıcıların fikrincə, türklərdə “eyd”in qarşılığı olan bir “bayram” anlayışı olmasaydı, oğuzlar arasında dərhal bu mənəni almazdı. Bu baxımdan M.Kaşqarlının: “müsəlmanlıqdan əvvəl bayram bilməzdilər ki, adı da olsun” sözləri “müsəlman bayramı yox idi”, yəni türklərin məhz islami mahiyyətdə bir bayramlarının olmamağı kimi başa düşülməlidir. Sözün mənşəyi ilə bağlı böyük türkoloqun: “Bu sözün əslinin nə olduğunu bilmirəm, çünki bu sözü farslardan da eşitdim. Bununla yanaşı, oğuzlar bayram gününə “beyrem” deyirlər” – fikri də maraqlıdır.

Elmi ədəbiyyatlarda “bayram” sözünün mənşəyinin “Bağ // Bay” kökü ilə bağlı olduğu haqda da fikirlər mövcuddur. Mifoloji düşüncədə bayramların daşdıqları sakral məzmun bu fikrin doğruluğu ehtimalını artırır. Çünki “bay” kökünün sakrallıqla, qüdsiyyətlə bağlı məzmunu var. Ayrı-ayrı türk ləhcələri və ağızlarında “bayram” anlayışını ifadə etmək üçün dəyişik anlayışlar da işlədilir. Bunlardan biri də həminin “düyün” anlamı bildiren “toy” sözüdür. Azərbaycan türk dilində evlənmə mərasimini bildiren, digər bir sıra türkcələrdə isə həm də hər hansı bir mərasim, ayin mənasında (məs., başqırdlarda adqoyma mərasimi “isem tuyı”, dəfn mərasimi “ülem (ölüm) tuyı” adlanır) işlənən “toy” sözü uyğurcada, qırğızca və qazaxcada “bayram”, “toy-düyün” və “hamının iştirak elədiyi şənlik, əyləncə, bayram” mənaları bildirir. Kırım türklərində əkinçiliklə bağlı “Sabantuyı” deyilən bahar bayramının altındakı “toy” sözü də yenə “bayram” anlamındadır.

BAYRAM AYI – a) qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el-oba arasındakı adlarından biri. İnama görə, Kiçik çillə çıxmaqla qış başa çatır və sonrakı ay, yəni Boz ay – bayram ayı yazdan hesab edilir. Bayram ayının hər həftəsi təbiətdə müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Məhz bu əlamətlərə görə bayram ayı *çilləbeçələr* də adlanır;

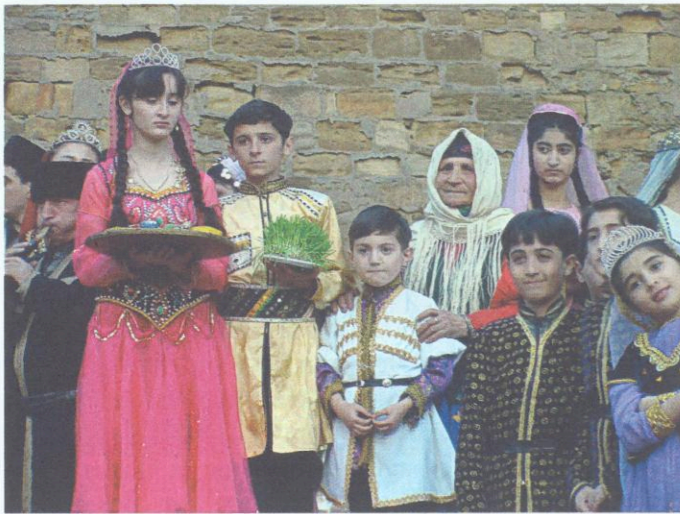
b) xalq arasında Novruzun başlanğıcında görünən aya da “Bayram ayı” deyirlər. Həmin vaxt Ay qənirsiz dərəcədə gözəl olur və çox uğurlu sayılır. Aşiq Ələsgər:

Camalın göyçəkdir bayram ayından,
Baxan doymaz qamətindən, boyundan –

misralarını bu səbəbdən söyləmişdir.

BAYRAMBƏYİ – Novruz bayramı günlərində kütəvi el şənliyini və ya tamaşasını idarə edən şəxs.

BAYRAM ÇÖRƏYİ – ilin axır çərşənbəsində dəyirman daşını fırladan pərə-çarxa dəyən suda yoğrulmuş xəmirədən bişirilən çörək. İlahır çərşənbədə dan yeri sökül-məmiş dəyirman gedilir. Sübh açılanadək dəyirman daşını hərəkətə gətirən pərin dövrəsinə yeddi dəfə dolanılır. Sonra pərə dəyib onu fırladan sudan bir qab doldurub evə gətirilir. Bu suda xəmir yoğrulub bişirilir. “Bayram çörəyi” adlanan bu çörək Novruz süfrəsinin bərəkəti sayılır.

“BAYRAMI” – ritmik ahəngə malik saz havasının adı. Bu hava üstündə, adətən, gözəlləmə və ya xoş əhval ifadə edən qoşmalar oxunur.

BAYRAMLAŞMA – Novruzda bayram günündən başlayaraq qohum-qardaş, yaxın adamlar biri-birinə bayram təbrikinə, ilin-günün yeniləşməsi ilə bağlı gözyaşındılığına gəlirlər. Bayramlaşmanın müddəti bəzi bölgələrdə yeddi, əksər yerlərdə isə on iki gündür. Bayramın on üçüncü gününü çöldə-bayırda, gəzintidə keçirmək məsləhət bilinir. Bayramlaşma bir neçə səviyyədə olur:

a) *ailə daxilində bayramlaşma*: el adətinə görə ailənin azyaşlı üzvləri yuxarı yaşlıları (babanı, nənəni, ata-ananı, böyük bacı və ya qardaşı) əllərinə gülab səpərək təbrik edirlər. Böyüklər azyaşlılara pul və ya hədiyyə şəklində bayram payı da verirlər.

b) *qohum-qonşu və dostlar-yaxınlar arasında bayramlaşma*: ailə bağları olan və ya yaxın münasibət saxlayan adamlar bir-biri ilə bayramlaşırlar. Yaşlılar və ya xəstələri olan ailələr ilk öncə ziyarət olunur. Bayramlaşmaya əliboş gedilməz. Səməni, şirniyyat, ətriyyat, qiymətli parça, əşya və s. aparılır. Bayramlaşmaya gələnlər xoş üzlə qarşılıb bayram süfrəsinə dəvət edilir. Bir müddət sonra həmin adamların evinə bayramlaşmaya gedirlər.

c) *nişanlıların bayramlaşması*: nişanlı qıza oğlan evindən ayrıca bayram payı göndərilir (bax: *Bayramlıq*). Nişanlı qız isə öz adaxlısına bayram payını xəlvətcə göndərir. Keçmişdə oğlan bacadan şal sallayaraq nişanlısından öz bayram payını almış. Şəhriyarın:

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq –

misralarında da bu adət öz poetik inikasını tapmışdır.

BAYRAM PALTARI – Novruz bayramında əyini başını təzələmək, təzə paltar alıb geyinmək qədimlərdən üzü bəri yaşayan, davam edən el adətidir. Adamlar yeni günə, yeni həyata təzə, təmiz geyimlə, saf bədənlə,

arınmış-durulmuş ruhla qədəm basaraq öz varlıqlarını bütünlükdə yaz-bahar ovqatına kökləmək istəmişlər. Novruz bayramındakı digər atributlar kimi yeni geyim də yaşayışı, həyatı yeniləşdirmək fəlsəfəsinə bağlıdır.

BAYRAM PAYI – İlxır çərşənbə və Novruz bayramında böyüklərin kiçiklərə, qohum-qonşunun, yaxın dostların, nişanlıların, sevgililərin biri-birinə təbrik məqsədi ilə verdikləri təmənnaş hədiyyə. Yaxınlar və ya imkanlı adamlar tərəfindən imkansızlara, xəstələrə ərzaq, paltar və s. şəklində bayram payı vermək də qədimdən qalan el adətidir.

BAYRAM SÜFRƏSİ – yeni ilin təhvil olmasına bir neçə saat qalmış açılan təhvil süfrəsi. Evdəki işıqlar yandırılır. Evdəkilər bayram süfrəsi başına toplaşır. Cürbəcür naz-nemətlər (qoğal, paxlava, şəkərbura, şəkərcörəyi, badambura, bamiyə, fəsəli, qozlu-fındıqlı halva və s.) süfrəyə qoyulur, ətirli şərbətlər, noğul və s. çərəzlər düzülür. Süfrədə şam, güzgü, qırmızı yumurta olur. Bayram süfrəsi heç vaxt səmənəsiz olmaz. Təzə-tər səməninin şərəfinə alqışlar söylenilir, qədim mahnılar oxunur:

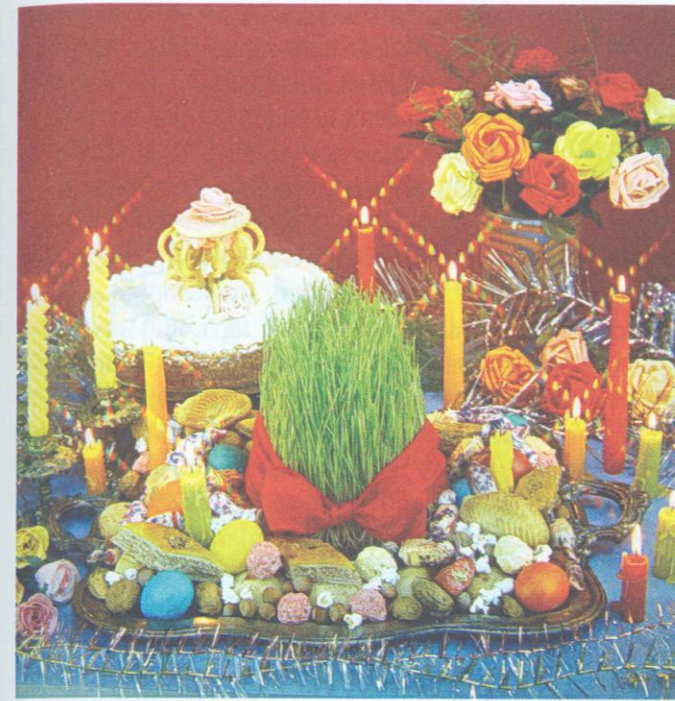
Açdı çiçək, gəldi yaz,
Eylədi quşlar avaz.
Qar üzəri səm oldu,
Hər tərəf səmsəm oldu.
Dağda çiçək səmsədim,
Bağda çiçək səmsədim.
Bəyaz gülüm, naz gülüm.
Dərdə dərman yaz, gülüm.

Süfrədəki səməninin ətrafında hər ailə üzvünün adına şam da olur. Şam köhnə ilin ömrünü başa vurduğu, təzə ilin daxil olduğu an yandırılır.

Xalq adətincə, yeni il hansı ovqatla qarşılansa, eyni əhval ilin sonuna qədər davam edir. Odur ki, üzlər gülüm-səyər, kini-küdurəti, qəmi-dərdi unutmaya çalışırlar. Gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilir. Ürəklərdə xoş niyyətlər, xoş arzular çoxalır.

Bayram süfrəsi açılarda bütün ailə üzvləri evdə olmalıdır. Xalq inamına görə, Novruz günü evdə olmayan adam yeddi il həmin gün evdə olmaz.

BAYRAMLIQ – adətə görə, İlxır çərşənbə, Novruz axşamı nişanlı qızların adına oğlan evi tərəfindən gətirilən bayram sovqatı. Saçaqlı tirmə şalla örtülmüş xonçalar, zərli boğçalar yan-yana düzülür. Sovqat ipək parça, baş yaylığı, kəlağayı, zinət əşyaları, müxtəlif “bayram yemişi”, qırmızı alma, rəngbərəng yumurta, yeddi növ şirniyyat – yeddilövün və s. ibarət olur. Xonçalar səməni və əlvan şamlarla bəzənilir. Digər xalq bayramlarında olduğu kimi, Novruz bayramında da alınna, ayaqlarına xına (həna) qoyulmuş, boynuna qırmızı parça sarınmış, zıncırov asılmış toğlu, qoç da aparılır. Gələnlər bu əziz bayram münasibətilə gözyaşındılığı verərlər, bir-birini təbrik edərlər, el alqışlarına üz

tutarlar: – Bayramınız mübarək, neçə-neçə belə bayramlara çatasınız! Ömrünüz-gününüz bahar ətirli olsun. Üzünüze xeyirli, nurlu sabahlar açılsın, – deyərlər.

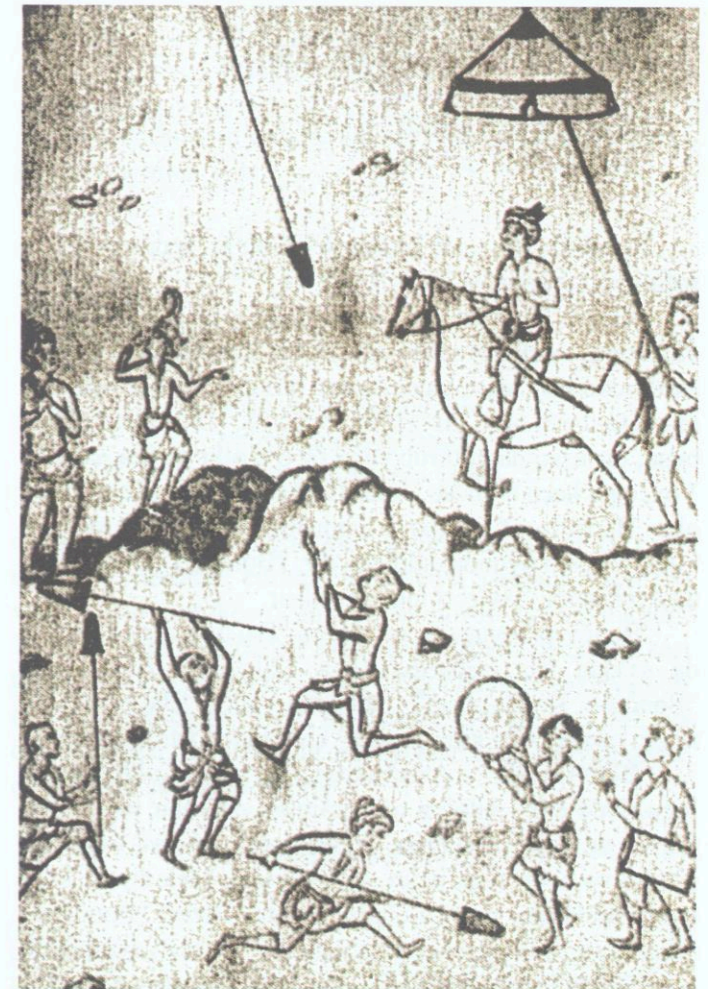
BELBAZ – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan oyun-tamaşasının baş personajı. Təsərrüfat, əkin-biçinə çağırış münasibətilə göstərilən bu oyun-tamaşada bəzədilmiş uzun dəstəli beli göyə atıb-tutan, özünü torpağı belləyən kimi göstərən oyunçu-belbaz müxtəlif gülməli hərəkətləri ilə tamaşaçıları həm əyləndirir, həm də onları əkin-biçinə hazırlaşmağa çağırır.

BEŞDAŞ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Hər uşaq beş balaca daş hazırlayır. Qürre (çöp) atıb oyuna başlayırlar. Oyuna başlayan daşın birini əlində saxlamalıdır ki, buna saqqqa deyirlər. Saqqanı göyə tullayıb ovcunun içində olan daşları yerə tökməli, saqqanı göydə tutmalıdır. Əvvəl saqqanı yuxarı tullamaqla daşları bir-bir ovcuna yığmalıdır. Əsas şərt ondan ibarətdir ki, daş götürülərkən nə

başqa daşa dəyməli, nə də saqqqa yerə düşməlidir. İki əllə götürmək və saqqanı yerə salmaq olmaz.

Daşları bir-bir götürüb qurtarandan sonra hamısını yerə tökməli, yuxarıdakı şərtlərə əməl etməklə daşlar yerdən iki-iki, sonra üçü birdən, biri tək, sonra dördü də birdən götürülməlidir. Bunlar qurtarandan sonra səpələnmiş daşları sol əlin yerə söykənmiş baş və şəhadət barmaqları arasından bir-bir keçirməli və barmaqlar arasından keçirilmiş daşların hamısı bir yerdə götürülməlidir. Sonra daşlar barmaqların arasından bir-bir saqqanı havaya ata-ata yerə qoyulmalıdır. Bu şərti də bitirib daşları bir qarışlıq məsafədə bir-birindən aralı qoyurlar. Saqqanı yuxarı atmaqla yerdəki daşların hamısı sürüşdürülüb birdən götürülməlidir.

Saqqadan başqa bir daş ovucda saxlanılır. Saqqanı yuxarı atıb tutmaqla daşın birini ovucdan yerə salıb, cəld o biri yerdən götürülməlidir ki, buna yumurtlamaq deyirlər. İki-iki və üç-üç daşı yerə salıb birini götürmək lazımdır. Bundan sonra saqqıldama gəlir. Yəni daşları yerdən bir-bir ovuca yığırlar. Axırda o yoldaşlardan biri bir daşı itdaş təyin edir. O daş əl dəyilməmiş qalır. Bu itdaşı birdəfəliyə barmaqların arasından keçirmək lazımdır. Bunların hamısını səhvsiz, birdəfəyə oynaya bilən qalib sayılır. Daşı yerdən götürə, barmaq arasından keçirə bilməyən, saqqanı yerə salan və daşı götürərkən əlini başqa daşa vuran uduzmuş olur.

“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycanca qədim xalq oyunu. Uşaqlar və yeniyetmələr arasında geniş yayılmışdır. Bu sözlü-nəğməli oyun yaz çiçəyi bənövşənin adından götürülmüşdür. Oyun iştirakçıları – oğlan və qızlar 2 dəstəyə bölünüb bir-birindən 10-15 m aralı üzəüz dayanır və əl-ələ tutub sıra (dəstə) düzəldirlər. Oyuna başlayan dəstə iştirakçıları bir-birilə deyişirlər:

1-ci dəstə: Qıy qılinc, qıy qılinc.
2-ci dəstə: Qıyma qılinc.
1-ci dəstə: Ox atdım.
2-ci dəstə: Oğru tutdum.
1-ci dəstə: Bənövşə.
2-ci dəstə: Bəndə düşə.
1-ci dəstə: Bizdən sizə kim düşə?
2-ci dəstə: Sizdən bizə
Adı gözəl, özü gözəl
Filankəs düşə (ad deyilir).

2-ci dəstə elə uşaq seçməyə çalışır ki, seçilən onların səfini yara bilməsin.

Adı çəkilən uşaq cərgədən ayrılıb yüyürə-yüyürə əl-ələ tutmuş uşaqların səfini yarmalıdır. Burada güclülük əsas şərtləndir. Əgər oyunçulardan biri güc verib əl-ələ tutmuş uşaqların əlini bir-birindən ayırsa, o biri tərəfə keçə bilsə, bir uşaq da götürüb yenə öz əvvəlki yerinə qayıdır. Yox, əgər keçə bilməsə, orada qalmalı, o dəstəyə qoşulmalı olur. Hansı tərəf uşaqların hamısını öz tərəfində saxlaya bilsə, o dəstə oyunda qalib sayılır. “Bənövşə” oyunu yoldaşlıq hissini, cəsarəti inkişaf etdirir.

“Bənövşə” oyununu xatırladan “Bal tərək” uşaq oyunu da əsasən yaz çağlarında icra edilmişdir. Bu oyunda “Bənövşə. Bəndə düşə” ifadəsinin yerinə “Bal tərək, bal tərək, bizdən sizə kim gerek?” qelibindən istifadə olunur.

“BƏNÖVŞƏ” – Azərbaycan xalq rəqsi. Cəldliyi, şuxluğu ifadə edir. Adətən qız-gəlinlər, qadınlar tərəfindən tək və ya qoşa ifa olunur. Əllərin səlis, ifadəli hərəkəti, süzmə və s. bu rəqs üçün səciyyəvidir. Melodiyası lirik, tempı mülayim, musiqi ölçüsü $\frac{6}{8}$ -dir. Bizim “Bənövşə” rəqsi digər Qafqaz xalqları arasında da geniş yayılmışdır.

“BƏNÖVŞƏ GÜNÜ” – Novruz bayramı süfrəsinə qoyulmaq üçün gül toplamağa gedilən günün adı. Novruzun ilk sorağını çiçəklərin ən zərifi novruzgülü, boynubükük bənövşə, yarpız, nərgiz bildirir. Uşaqların, cavanların həyatında yeni bir gün başlayır – “Bənövşə günü”. Uşaqlar, cavanlar üz tuturlar bənövşə ətirli dağ ətəklərinə, meşələrə, dərələrə, güney yamaclarına, bulaqların yan-yörəsinə. Gül-çiçək toplayırlar. Qız-gəlinlər tellərinin uclarına bənövşə düzür, yaxalarına bənövşə taxır, saçlarına minbir rəngli, minbir ətirli çiçəklərdən çələng hörürlər. Bənövşədən dəstə tutub “yaz nübarı”dı, deyər ana və bacılarına, qohum-qonşuya paylayır, nişanlı qızları sevindirir, şənlik edir, mahni oxuyurlar:

Boynu bükük bənövşəm,
Könlü sökük bənövşəm.
Qar üstündən boylanan,
A dərnlərə haylanan,
Yaz ətirli bənövşəm!
Yaz ətirli bənövşəm!

“BƏRƏKƏT PAYLANAN GECƏ” – İlxır çərşənbənin gecəsinə deyilən adlardan biri. Bu gecədə buğda, un çuvallarının, digər azuqə qablarının ağızı açıq saxlanılır. Həmin gecədə inama görə, bərəkət paylanılır. Əgər çuval-ların, qabların ağızı bağlı olsa, evin bərəkət payı kəsilər.

“BİLQAMIS” – şumerlərin tarixi-ədəbi abidəsi. Dastandan məlum olur ki, dünya tarixinin ən önəmli örnəklərini yaradan, bəşər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin çoxlu bayramları olmuşdur. Bunların sırasında bahar bayramı da vardır. Bilavasitə əkinçilik, maldarlıq, təsərrüfat həyatı ilə bağlı qeyd edilən bu bayram bolluq, bərəkət rəmzi kimi təsvir olunur.

Qışın qurtarması, yazın başlanması və bununla da təbiətdə canlanmanın, oyanmanın başlanmasını şumerlər, adətən, Yeni il bayramı kimi, mart ayının 1-i ilə 11-i arasında qeyd etmişlər. Bayramın dəqiq gününü kahin ulduzları müşahidə etməklə müəyyən edirmiş. Bundan sonra xalq baş meydana toplaşır, yeni ilin, yeni baharın başlanması şərəfinə nəğmələr oxuyur, əyləncəli tamaşalar göstərmişlər. Şumerlər bahar bayramını 5 gün qeyd etmişlər. Beşinci – sonuncu günü onlar “günahlardan təmizlənmə günü” adlandırmışlar. Bu gündə kahin dualar söyləyir, çoxlu qurbanlar kəsilib baharın, yazın, bununla da təsərrüfat işlərinin başlanması şərəfinə nəğmələr oxunulmuş.

Şumerlər “yeni il”, “yeni gün”, “yazın ilk günü”, “bahar bayramı” adlandırdıqları bayramı yalnız təsərrüfat, dostluq, həmrəylik bayramı kimi yox, həm də xalqın, dövlətin varlığı, əbədiyyəti bayramı hesab etmişlər. Əgər bu bayram təsadüfən müharibəyə, düşmən basqınlarına təsadüf etmiş olsaydı, yaxud bir təbii fəlakət nəticəsində qeyd olunması mümkünsüz sayılısaydı, şumerlər bunu ümumxalq müsibəti hesab edərmişlər.

BİRÜNİ, Əbu Reyhan Məhəmməd İbn Əhməd əl-Xarəzmi əl-Biruni (978-1048) – Orta Asiyanın ensiklopediyaçı alimi. Xarəzm vilayətinin Kəmə şəhərində doğulmuş, Qəznə şəhərində vəfat etmişdir. Ərəb dilində

yazmışdır. “Ötən günlərin abidəsi” və “Astronomiya və ulduzlara dair Məsud cədvəli” əsərlərində digər ölkələrlə yanaşı, Azərbaycan şəhərlərinin en və uzunluq dairələri göstərilmiş, Xəzər dənizi, və s. haqqında məlumat verilmişdir.

Orta əsrlər islam mədəniyyətinin görkəmli xadimlərindən olan Əbu Reyhan Biruni “Qədim xalqlardan qalmış yadigarlar”, “Qanuni Məqudi”, “Ət-təhvim” əsərlərində Novruz bayramının dünyəvi mahiyyətini qeyd etmiş, bayramın bütün yad təsirlərdən uzaq olduğunu faktlarla əsaslandırılmış, bu əziz günü haqlı olaraq əsil xəlqi, humanist səciyyə, xeyirxah, nəcib məqsəd daşımış dünyəvi bayramlar sırasına aid etmiş, onu “dünyanın başlanğıcına bir işarət”, “nəsillərin bir-birinə verdiyi gözəl yadigar” adlandırmışdır.

BOZ AY – qış fəslinin xalq arasında deyilən axırıncı ayı. Kiçik çillənin qurtardığı vaxtdan yazın ilk gününədək – Novruza qədər davam edir və hərəsi bir həftə çəkməklə dörd çilləbeçəyə bölünür. El-obada bu müddət boz çillə, ala çillə, alaçalpo, yazağzı, ağlar-gülər ayı adları ilə də tanınır. Bu müddətdə havanın qəfil dəyişməsinə, gündə neçə cildə girməsinə aid bir el söyləməsi geniş yayılmışdır: Rəvayət edirlər ki, çox qədim zamanlarda insanlar ay haqq-hesabını bilmirdilər, elə ona görə də günü günə, ayı aya qarışdırırdılar. Belə çaşbaşlıq insanları bu qənaətə gətirir ki, ili aylara, ayları isə günlərə bölsünlər. İlə 12 ay, hər aya isə 32 gün verirlər. Ancaq bölgü vaxtı Boz aya cəmi 14 gün düşür. İnciklik olmasın deyər hər aydan bir gün götürüb Boz ayın günlərinə əlavə edirlər. Görürlər ki, yenə də haqsızlıq baş verdi; hər ayın 31 günü, Boz ayın isə cəmi 25 günü oldu. Onda yenidən aylara müraciət edirlər ki, hərəniz 1 gün də Boz aya verin. Ayların yarısı razılaşır, yarısı isə razılaşmır; nəhayət, biri 1, digəri 2, fevral isə həтта 3 gününü verir. Beləliklə, Boz ay olur 31 gün. Ancaq öz günlərini ilin müxtəlif fəsillərindən olan aylardan aldığı üçün günün biri hava baxımından o birisinə oxşamır.

Boz ayın bu cür adlanması onun buludlu, yağışlı, küləkli, isti, soyuq – bir sözlə, dəyişkən olması ilə bağlıdır. Əbəs

yerə deyil ki, xalq bu aya öz münasibətini “Boz ay bozara-bozara keçər” şəklində ifadə edir.

Buradakı “bozara-bozara”nın həm müstəqim, həm də məcazi mənası vardır. Bəlli olduğu üzrə, “boz” dilimizdə bir sıra anlamlarla yanaşı, həmçinin rəngi (boz paltar, qorxudan, yaxud soyuqdan rəngi bomboz olmaq), xasiyyəti, sərtliyi, kobudluğu (boz adam, üzə bozarmaq) bildirir. “Boz ay bozara-bozara keçər” deyəndə də, yəqin ki, daha çox onun sərtliyi nəzərdə tutulub. Bunu aşağıdakı iki el söyləməsindən də görmək mümkündür.

Martda mərək,
Yarı gərək.

Mart, gözüne barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Birinci örnəyin anlamı belədir: Martda havalar qarlı-şaxtalı ola bilər. Elə:

Mart girdi, qış girdi,
Mart çıxdı, qış çıxdı

Yaxud:

Mart çıxdı, dörd çıxdı,
Martın otuzuna lənət,
Aprelin on beşinə kimi –

deyimləri də bu münasibətlə yaranmışdır. Odur ki, mal-qara üçün tədarük edilmiş ot-ələf və samanın yarısı bu vaxta qədər mərəkdə (samanlıqda) ehtiyat saxlanılmalıdır.

İkinci nümunə isə bir rəvayətlə bağlıdır. Boz ayın sərt təbiətinə qarşı ehtiyatlı olmağı diqqət önündə saxlayan bir el söyləməsində deyilir ki, bir qarının yem ehtiyatı Boz aya qədər qurtarır. Bu andan da qarı havaların istiləşdiyini görüb oğlaqlarını çölə buraxır və:

Mart, gözüne barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım –

deyir. Qarının sözlərindən açıqlanan Boz ay yaza yalvarır ki, ona üç günlük borc versin. Yaz razı olur. Boz ay elə bir boran, tufan qoparır ki, qarının oğlaqları tələf olur. Azərbaycanın əksər yerlərində bu üç gün “Qarı borcu” da adlanır.

Burada, eyni zamanda, “Bir gül ilə bahar olmaz” məsəli də yada düşür. Yeri gəlmişkən deyək ki, rus, italyan, ispan, alman xalqlarında bu məsələdəki “gül” əvəzinə “qaranquş” deyilir və bunun yaranma tarixi Ezopun bir təmsili ilə əlaqələndirilir. Təmsilin məzmunu belədir: Bədxərc bir cavan atadan qalma var-yoxu ağına-bozuna baxmadan dağıdır. Nəhayət, o tamamilə müflisləşir. Elə bu vaxt bir qaranquş görünür. Qış olmasına baxmayaraq, elə zənn edir ki, artıq yazdır və paltosunu da satır. Bu isə ona çox baha başa gəlir. Şiddətli şaxta qaranquşla bərabər onu da dondurur.

Xalq arasında bu müddətdə, yəni alaçalponun son həftəsi ilə yazın birinci həftəsində əsən quru soyuq, şiddətli küləklərə bəzən “Xıdır Nəbi küləyi” də deyilir. Adətən həmin küləkdən sonra ağaclar pucurlamağa (açmağa) başladığından ona bəzi hallarda “puçur yeli” də deyilir.

Azərbaycan xalq təqvimində Boz ay döl ayı kimi də tanınır. “Boz ayımız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayıdır”, – deyimini bununla bağlıdır (bax: *Döl ayı*).

BOZ ATLI XIDIR – bax: “*Xıdır Nəbi*”.

BOZ ÇİLLƏ – qış fəslinin son ayı olan *Boz ayın* el-oba arasında deyilən adlarından biri (bax: *Boz ay*).

BÖYÜK ÇİLLƏ – qış fəslinin ən uzun sürən vaxtının, birinci qırx gününün xalq arasındakı adı. Bu müddət dekabrın 21/22-dən – ilin ən uzun gecəsindən başlayaraq yanvar ayının son gününədək davam edir. Böyük çillənin ilk gecəsi el arasında “şəbi-yelda” adlanır.

El-obada Böyük çillənin qarlı-tufanlı, donduran, sümük üşüdən günlərinə *qaraqış* deyirlər. Bu müddətdə qış ağır, üzücü keçir, qar qarışıq külək uğuldayır. Qışın qışığı çənin-dən, dumanından bəlli olar. Çünki qışın çəni, dumanı qar gətirər. Bir xalq söyləməsində deyildiyi kimi, qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar.

Şumlanacaq torpağı Böyük çillədə qış aratına qoyarlar. Arxları, kanalları təmizləyib qaydaya salarlar. Belə vaxtlarda uşaqlar da köməyə gələr, hamı bir-birinə əl tutar. Ağacların dibini yumşaldarlar. “Qışda işini bilən yazda-yayda ziyan çəkməz”, – deyiblər.

Ömrünü-gününü torpağa bağlayan bağbanlar ağacların, tənəklərin budanmasını Novruza qədər qurtarmalıdır. Bundan sonra onlara əl gəzdirmək olmaz. Canlarındakı su göz yaşı kimi axıb tökülər və ağaclar kökündən quruya bilər.

Təcrübəli bağbanlar deyirlər ki, budama işi şirə çubuqlara axmağa başlanana qədər başa çatmalıdır. Əks halda, kəsdinin çubuqların ucundan su axsa, ağacın pucurları kor ola bilər, onlardan zoğ çıxmaz, bar verməz.

Ulularımız deyib ki, Böyük çillədə torpaq qırxın çıxardır, Kiçik çillədə isə torpaq səhər yuxusundadır. Böyük çillə barədə el-oba arasında gözən neçə-neçə maraqlı söyləmə də var:

Belə söyləyirlər ki, bir gün Böyük çillə deyir: – Mən dolu qazanlar üstə gəlmişəm, qarıları sağlam görmüşəm. Sonra təndirləri yandırdım, kürsüləri qurdurdum, küplərin, çuvaların ağızlarını açdırdım.

Böyük çillə 40 gün dövran sürüb gedir. Yolda Kiçik çillə ilə rastlaşır. Hal-əhvaldan sonra Kiçik çillə soruşur:

– A Böyük çillə, de görüm, qırx gün gəlib atını çapdın, bu qırx gündə nə gördün, neynədin, işin-gücün nə oldu? Böyük çillə nə gördüyündən, nə etdiyindən söhbət açır.

Hikkəli Kiçik çillə istehza ilə gülüb cavab verir:

– Eh, sən heç nə eləməmişən ki. Mən gəlmişəm, gör indi nələr eləyəcəyəm, nə tufan qoparacağam. Qazanları ağız üstə çevirəcəyəm, adamları təndirin ağızından salıb külfədən çıxaracağam, küpləri, xaralları boşaldacağam, üzüqoylu qoyub gedəcəyəm.

Onun coşduğunu gören Böyük çillə deyir:

– Çox da öyünmə. Sən insanları tanımırsan. Mən qırx günlük ömrümlə bir iş görə bilmədim. Sənin isə cəmi-cümletanı iyirmi günlük ömrün var. Bu iyirmi gündə heç yel də olub onların yanından ötə bilməzsən. Çünki qabağın yazdır, ömrün də azdır.

Bu yandan da Boz ay özünü irəli verib deyir:

– Siz məni uzaqda görmüsünüz, nə asaram-kəsərim deyirsiniz. Sizin acığınıza, indi baxın, görün mən gedib nə eləyəcəyəm, buzları əridəcəyəm, torpağın donunu açacağam, əkinləri, çölləri, yamacları cücərdəcəyəm. Bağ-bağçalarda gül-çiçək açdıracağam. Mən adamlar üçün bayram aparacağam.

Böyük çillə girəndə və çıxanda ulularımız məclis qurmuş, şirniyyat, isti xörəklər bişirmiş, əhvallarını xoş saxlamışlar. Adamlar bu üsulla təbiətə təsir etmək, qışa bağlı olan hami ruhları mülayimləşdirmək istəmişlər. Qışı qarşılama mərasiminə “Kövşək”, yola salma mərasiminə isə “Çilləkədi” və ya “Çilləçixartma” deyilmişdir.

BRAGİNSKI İosif Samuiloviç (1905–1986) – şərşünas-alim, Tacikistan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü (1951). Tacikistanın əməkdar elm xadimi. Əslən bakılı olan İ.S.Braginski 1931-ci ildə Moskva Şərşünaslıq İnstitutunu bitirdikdən sonra bütün yaradıcı ömrünü Şərq xalqları ədəbiyyatı tarixinin ümumi-nəzəri məsələlərinin öyrənilməsinə həsr etmişdir. İ.S.Braginski Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı xeyli dəyərli fikirlər söyləmişdir. Alimin 1967-ci il mayın 20-də “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində dərc etdirdiyi “*Bahar bayramı haqqında*” məqaləsi də elə bu istəkdən doğmuşdur. Məqalə azacıq ixtisarla verilir:

Uzaq keçmişdən bizə yadigar qalmış ən parlaq, ən gözəl bayramlardan biri bütün əkinçi xalqlara bu və ya başqa şəkildə məlum olan bahar bayramıdır. Bahar bayramı və digər belə bayramlar ətrafında hər bir xalq özünəməxsus poeziya və mərasimlər yaratmışdır. Şifahi xalq yaradıcılığını öyrənən folklorçular buna təqvim poeziyası və mərasimləri deyirlər. Baharı tərənnüm edən şirin xalq nəğmələrini, xüsusilə, kəndlərdə biz hələ kiçik yaşlarımızdan eşitmişdik.

Azərbaycan kəndlərində, tacik qışlaqlarında, Ukraynada və Fransada, uzaq Madaqaskarda və Aralıq dənizi sahillərində ilk bahar çiçəkləri haqqında nəğmələr oxunardı. Əlbəttə, bir-birindən bu qədər uzaqda yaşayan kəndlilər həmin nəğmələri nə bir-birindən alır, nə də bu oxşar nəğmələr və mərasimlər haqqında “sözü bir yerə qoyurdular”. Oxşar nəğmələr və mərasimlər eyni əmək şəraitindən, əkinçi əməyinə eyni münasibətdən yaranırdı, ondan irəli gəlirdi ki, əməkçi insanlar harada yaşayırdılarsa yaşasınlar, hansı coğrafi en dairəsində qərar tuturdularsa tutsunlar, onların təfəkkür tərzini, öz sevinc və kədərini ifadə etmək tərzini oxşar idi. Qədim bahar bayramında, söz yox ki, mövhumat, mərasimlərin qüvvəsinə sadələvh inam da müəyyən dərəcədə özünə yer tapırdı. Məsələn, kəndlilər inanırdılar ki, su çiləyib yağış səsinə bənzər səs qopartmaqla havanı əkinçinin istədiyi kimi dəyişdirmək, yağış yağdırmaq olar. Lakin bahar bayramı, eləcə də başqa el bayramları əməyə, ilin müxtəlif mövsümlərində əmək prosesləri barədə təsəvvürlərə əsaslanırdı. Bu “bütprəst” bayramlarını qadağan etmək istəyən, amma buna müvəffəq olmayan kilsə sonradan-sonraya mərasimlərə dini ünsürlər daxil etməyə başladı. Maraqlıdır ki, kilsəyə bu da az müyəssər oldu. Xalqlar dədə-babalarından miras qalmış bayramların qeyridini mahiyyətini göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayırdılar.

Bu cəhət yazılı abidələrdə və ədəbi əsərlərdə də öz əksini tapırdı. Məlumdur ki, təhsil-maarif yuxarı siniflərin inhisarlarında olduğu tarixi dövrlərdə yazılı abidələr və ədəbi əsərlər xalq içərisində deyil, cəmiyyətin yüksək təbəqələrində yaranırdı. Kübarlar mühitində meydana çıxmış qədim Misir və assuri-babil yazılı abidələrində baharın gəlişi və təbiətin qış yuxusundan oyanması ilə əlaqədar olan xalq təsəvvürləri, el mərasimləri öz bədii təcəssümünü dramatik misseriyalarda, yaxud təbiətin çiçəklənməsinin rəmzi sayılan – ölənlər və dirilənlər (müxtəlif adlar daşıyan) Allahın şəninə coşqun himnlərdə tapırdı.

Baharın gəlişini təsvir edən xalq nəğmələri əsasında orta əsrlərdə Azərbaycan, İran, Orta Asiya və digər Şərq ölkələrinin bir çox şairlərinin yaradıcılığında xüsusi bir ədədi forma – bahariyyə meydana çıxmışdır. Məsələn, Füzulinin:

Hava ərayişi-gülzarə oldu çöhrəguşa,
Bahar gülşənə geydirdi hülleyi-xəzra –

misraları ilə başlanan qəsidəsində bahariyyəyə – baharın təsvirinə rast gəlirik.

Ən qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan, İran və Orta Asiya xalqları baharın gəlməsi bayramını təzə ilin, daha doğrusu, təzə kənd təsərrüfatı ilinin başlanması kimi, “yeni gün”, “novruz” kimi qeyd etmişlər. Bu bayramın mənşəyi onunla əlaqədar olan dastanlar, mərasim və adətlər istər tarixi, istərsə də elmi nöqtəyi-nəzərdən maraqlıdır. Bu məqalənin yazılışından məqsəd Novruz – bahar bayramının tarixinə dair ayrı-ayrı faktları sistem şəklinə salmaqdır.

Görkəmli rus şərşünas alimi K.A.İnostrantsev 1909-cu ildə dərc etdirdiyi “Sasani etüdləri” əsərində qədim ərəb müəlliflərindən Kəsrəviyyə, Məsudiyyə və başqalarına istinad edərək, Sasanilər hökmranlığı dövründə (III-VII əsrlər) İranda Novruz bayramının necə keçirildiyi barədə məlumat vermişdir. Orta əsrlərin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış müsəlman müəllifləri, o cümlədən xarəzmli böyük alim əl-Biruni (978–1048) əsərlərini öyrənilməkdə, ələlxüsus məşhur Ömər Xəyyamın (1048–1131) adına çıxılan “Novruznamə”nin farsca əlyazması axır illərdə dərc edildikdən sonra bu məlumat xeyli zənginləşmişdir.

Biz indi bilir ki, vaxtilə iki ənənə varmış. Novruz bayramı bir ənənəyə görə yayın ortalarında, taxıl biçimi və məhsul toplanışı mövsümündə, başqa bir ənənəyə görə yazda, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi gündə keçirilmiş. Ölənlər və dirilənlər təbiətin bayramı haqqında qədim təsəvvürlərlə bağlı olan ikinci ənənə Xəzər sahillərində yaşayan xalq kütlələri arasında, o cümlədən azəri xalqı içərisində indiyədək yaşamaqdadır.

Xəyyama aid edilən kitabda deyilir: “Novruz bayramının keçirilməsinə səbəb budur ki, bəlli olduğu kimi, Günəşin iki dövrü vardır, birinci belədir ki, 365 gün və sutkanın bir çərəyi keçdikdə Günəş Qoç bürcünün ilk dəqiqələrinə qayıdır, özü də günün hansı vaxtında çıxıbsa, düz o vaxta da qayıdır. Bu dövr ildən-ilə qısalar” (Ömər Xəyyam, *Risalələr*, M., 1961, səh. 183). Adamlar həmin günün mahiyyətini dərk etdikdə, başda şahlar olmaqla, onu “yeni gün” hesab etmiş və Novruz adlandırmışlar. Bayramın mənşəyi haqqında rəvayət belədir. Bu astronomik variantı izah edək (yeri gəlmişkən göstərək ki, Xəyyamın dediyi ikinci dövr Günəşin sutkalıq dövrüdür). İllik dövr isə o deməkdir ki, Günəş göy qübbəsinin böyük dairəsi – ekliptika boyunca düzülüb on iki Zodiak bürcündən keçir. Həm də Günəş on iki Zodiak bürcünün hər birini bir aya keçir. Günəşin hərəkət etdiyi dairə – ekliptika 360 dərəcəyə bölündüyü üçün hər bir Zodiak bürcünə 30 dərəcə düşür. Qoç bürcü on iki Zodiak bürcündən biridir. Günəşin Qoç bürcünə daxil olması gecə ilə gündüzün, sutkanın işıqlı hissəsi ilə qaranlıq hissəsinin bərabərləşdiyi bahar gününə təsadüf edir. Bütün dünyada qəbul olunmuş Avropa təqviminə görə, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi bahar gününün yeri yavaş dəyişilir (*repressiya* nəticəsidir, il düz 365 sutka deyil, ondan sutkanın bir çərəyi qədər uzundur)... Xəyyam zamanında gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi bahar günü martın 14-16-na düşürdü, indi isə martın 20-22-nə düşür. Xəyyamın dediyi “Qoç bürcünün dəqiqələri” Qoç bürcü dərəcələrinin altmışda bir hissələridir. Beləliklə, gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi bahar günündə yeni il baharın başlanması, torpağın oyanması ilə əlaqədarır. Yəni Novruz onu bayram edən xalqların təsəvvüründə bahar bayramıdır. Əfsanələr bu bayramın dəb salınmasını əsətiri şahların – ya Cəmşidin, ya da Kəyumərsin adı ilə bağlayır. Kəyumərs obrazı insanlara mədəniyyət, nemətlər gətirən ilk insan haqqındakı təsəv-

vürlə əlaqədar idi (zərdüştülərin dini kitabı olan "Avesta"da Kəyumərsin qədim İran adı "Qayə Mərdan", yəni "Ölümə məhkum canlı", başqa sözlə desək, "insan" idi; sonralar bu ad "Qayomərd", "Kəyumərs" oldu). Buna görə də belə hesab etmək olar ki, bayramın mənşeyini Kəyumərlə bağlayan əfsanə daha qədimdir. Bu öz ifadəsini Firdovsinin "Şahnamə"sində də tapmışdır. "Novruznamə" kitabında da belə bir rəvayət nağıl edilir ki, ilk şah olan Kəyumərs "Günəşin Qoç bürcünün birinci dəqiqəsinə səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, İran möbidlərini (kahinlərini) çağıraraq, ilin tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənəlirsə, gələn Novruza qədər kefi kök, damağı çağ yaşayacaqdır" (Ömər Xəyyam. Risalələr, səh. 188-189). Sonralar Novruz bayramını Cəmşid adlı başqa bir əsətiri şahın adı ilə bağlamağa başlamışlar. Rəvayətə görə, Cəmşid onunla şöhrət tapmış ki, özünün təxminən minillik şahlığı dövründə adamları mədəni nemətlərdən qəni edibmiş, ölkədə xəstəliklərin kökünü kəsibmiş.

Bu rəvayətlərin bəzisini əl-Biruni özünün "Ötən günlərin abidələri" kitabında (Daşkənd, 1967) veribdir. Məsələn, o yazır: "Bəziləri isə deyirlər ki, Cəmşid diyar-diyar gəzməyi xoşlaymış. Günlərin bir günündə Cəmşid Azərbaycanı da görmək istəyir, öz qızıl taxtına əyləşir, adamları onu çiyinlərinə alıb aparırlar. Günəşin şüaları Cəmşidin üstünə düşdükdə, adamlar bu mənşəni görüb heyran olurlar, sevinir və həmin günü bayram elan edirlər" ("Ötən günlərin abidələri", səh. 227). Bu rəvayətdə Azərbaycanda bayramın mənşəyindən danışılır. Lakin burada izah etməliyik ki, deyilənlərin hamısı xalq içərisində məşhur olan "ədalətli şah" obrazı ilə, yəni patriarxal-qəbilə quruluşunun yüksək mərhələsinin tarixən real tayfa başçıları haqqındakı təsəvvürlə əlaqədardır.

Bir çox qədim müəlliflərin verdikləri məlumat da, bayramın özünün mərasim xarakteri daşması da Novruzun elə lap əvvəldən xalq bayramı, baharın gəlməsi və əkinçilik işlərinin başlanması şərəfinə düzəldilən bir bayram olduğuna dəlalət edir.

Maraqlıdır ki, əl-Biruni İran, Azərbaycan və Xorasanın qədim bayramlarından danışanda iki növ bayramı bir-birindən fərqləndirir: "Bayram var ki, səbəbi dünyəvi işlərdir, bayram da var ki, səbəbi dini işlərdir" ("Abidələr", səh. 224). Əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramlar haqqındakı qədim əfsanələri öz dövrünün – Şərq müstəbidləri zəmanəsinin ruhuna uyğun bir tərzdə mənalandıraraq yazır: "Dünyəvi, əziz bayramlara və əlamətdar tarixi günlərə gəldikdə, şahlar və əyanlar elə adətlər qoymuşlar ki, xalqın könlü şad olsun, ruhu dincəlsin. Bunlar yoxsulların həyatını yüngülləşdirmək, ümidlilərin qəlbində ümid qığılcımlarını sönməyə qoymamaq, ölümə yaxın olanları təhlükədən və bəladan qurtarmaq üsullarından biri idi (yenə orada).

Əlbəttə, əsil həqiqətdə vəziyyət heç də belə deyildi: adət və mərasimlərin binası lap qədimdə qoyulmuşdu, xalq əhəmələrinin sabit və davamlı olduğunu görəndə "şah və

əyanlar" isə xalq qarşısında öz hörmət və nüfuzlarını artırmaq, özlərini ədalətli şah kimi qələmə verib şöhrətləndirmək üçün bu əhəmələri qoruyur və bayramdan istifadə etməyə çalışırdılar. Lakin burası çox əhəmiyyətlidir ki, əl-Biruni dünyəvi, qeyri-dini bayramların dini bayramlardan fərqi qeyd edir; dini bayramlar haqqında yazır ki, bu dünyada deyil, adamları "axirətdə" səadətə çatdırmaq məqsədi ilə dini bayramları "ruhani başçıları sırasına mənsub olan qanunlar" dəb salmışlar (yenə orada). Əl-Biruni qeyri-dini bayramlar sırasında, ən əvvəl, bahar bayramının – Novruzun adını çəkir.

Novruz bayramından yazan orta əsr müəllifləri göstərir ki, Şərq ölkələrində islam dini yayıldıqdan sonra da bu bayramda yaz əmək əhəmələri möhkəm yer tutmaqda idi. Məsələn, Kəsəvi nəql edir ki, Novruz günü padşahın süfrəsində buğda, arpa, darı, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüd, paxla və lobya unundan bişirilmiş qoğallar düzülürdü. Süfrənin ortasına müxtəlif ağaclardan kəsilmiş yeddi ədəd budaq qoyulur, müxtəlif vərəqələrdə "artıb", "artacaq", "artan" sözləri yazılırdı. Arpanın böyüməsini müşahidə etmək yaxşı əlamət sayılırdı. Misirdən və İraqdan tutmuş ta Çin Türkünə qədər hər yerdə Novruz bayramında su sıçratmaq adəti geniş yayılmışdı. Bahar bayramında camaat tez-tez keçmiş azadlıqları yada salır, kütləvi karnavallar düzəldərək doyunca şənlik edir və ağaları kəskin tənqid atəsinə tuturdu. Misirdə izdiham yeni il əmiri (əmir ən-novruz) seçirdi. Yeni il əmiri üzünü una və əhəngə bulaşdırıb əyninə qırmızı, ya da sarı xələt geyir, eşşəyə minib əlində dəftər küçəni dolaşır, varlılardan vergi yığırdı. Vergi verməyənlərin üstünə su və çirkab atırdılar. Məşhur tacik yazıçısı Sədrəddin Ayni öz "Xatirələr"ində inqilabdan əvvəlki Buxarada Novruz şənliklərini və oyunlarını mahir bir sənətkar qələmi ilə çox gözəl təsvir etmişdi. O zaman Xocəntdə Novruz bayramında qızlar evlərin damına çıxıb bir ağızdan mahnı oxuyar, xalqın nifrət etdiyi varlıları və məmurları lağa qoyardılar. Əhəmələrin təsiri o qədər güclü idi ki, "sədə adamlar"ı bu cür sərbəst hərəkətlərə görə təqib etmir və cəzalandırmırdılar.

Müasir İranda Novruz bayramının necə keçirilməsi bu cəhətdən çox maraqlıdır. İstedadlı İran yazıçısı mərhum Sədeq Hidayət öz "Heyrəngistan" kitabında bunun ətraflı təsvirini vermişdir. İslam dininə heç bir dəxli olmayan bu mərasim əkinçi bayramının qədim əhəmələrini tamamilə özündə saxlamışdır. Məsələn, "Novruz bayramına 15 gün qalmış buğda və ya mərcimək göyərdir, ev-əşiyi təmizləyirlər. Bayram axşamı təzə paltar geyirlər. Yeni ilə bir neçə saat qalmış "həftə sin" süfrəsi açılır. Məcməyidə adları "s" hərfi ilə başlayan nemətlərdən yeddisi qoyulur. Bundan əlavə, süfrəyə qatıq-süd, pendir və boyanmış yumurta da gətirirlər. Günəşin Qoç bürcünə daxil olması suyun üstünə qoyulmuş yaşıl yarpaqçıqın titrəməsindən bilinir. Süfrədə ailənin hər üzvünün adına yandırılan şamlar yanır qurtarmalıdır". Bütün bu mərasimlər baharın öz gəlişi ilə əkinçiyə

xoş gün, səadət gətirdiyi barədə qədim təsəvvürlərlə bağlıdır. Əlbəttə, bahar bayramı, əsrlər keçdikcə öz əhəməvi mərasimlərini saxlamaqla bərabər, bəzi yeni xüsusiyyətlər də kəsb etmişdir. Hökmdarlar və ruhanilər xalqın bu yeni il bayramını özlərinə "tabe etməyə", ona yeni don, din və istibdad donu geydirməyə çalışmışlar. Xalq bayramın mahiyyətinə uyğun gələn xüsusiyyətləri qoruyub saxlamış, bütün yabançı cəhətləri rədd etmişdir. Xalq kütlələrinin əziz tutduqları bahar bayramı sovet dövründə öz ruhuna, mahiyyətinə tamamilə uyğun olan yeni demokratik xüsusiyyət və keyfiyyətlərlə zənginləşə bilər və şübhəsiz, zənginləşəcəkdir. Buna görə də bahar bayramının yaxşı düşünlü müşəkildə keçirilməsi, ona gözəl bədi tərtibat verilməsi bu bayramı daha da rəvənləndirər, onun xəlqilik mahiyyətini daha da artırır ("Ədəbiyyat" qəzeti, 20 may 1967).

BULAQBAŞI – Novruz bayramı önü çərşənbələrdə qız-gəlinlərin bulaq başında, çay qırağında icra etdikləri ayin. İllə axır çərşənbələrdə qızlar-gəlinlər al-əlvən geyimli bayramlıq paltarlarında çeşmə başına, çay qırağına toplaşirlar. Özləri ilə səməni, qayçı gətirirlər. Ürəklərində niyyət tutub səməni qayçılayırlar. Kəsilmiş səməni cücərtisini sayırlar. Cüt, yaxud tək gəlməsi ilə niyyət etdiklərini yozurlar. Sonra onlar qayçılanmış səməni cücərtilərini suya axıdır, əyləncələr göstərir, suyun üstündən hoppanı və bir-birlərinin üstünə su səpə-səpə əylənirlər.

BÜRHANƏDDİN QAZI – Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qazi Bürhanəddin Əhməd (1344-1298) ana dilimizdə divan yaratmış ilk şairimizdir. O, tariximizdə qüdrətli sərkərdə, ədəbiyyatımızda isə milli ruhlu şair kimi şöhrətlənmişdir. Güclü həyat eşqinə malik olan şairin şeirlərində bahar gözəlliklərinin tərənnümü də geniş yer alır:

Bülbül yenə çağırır ki, fəryad yad ola,
Qəddün yenə sallandı ki, şümşad şad ola.

Gözün əgərçi, zülmünü irürdi qayətə,
Umum budur ləbün ilə, bidad dad ola.

Sərvün ayağı bağluyub nəy, bağludur beli,
Qəddün kibi kim, ola ki, azad zad ola.

Novruzdur sənün ilə bir eys edəm gərək
Ki, dünya əhli görəvbü əyad yad ola.

Badi-səba saçun ilə oynayalı, şəha,
Bildük ki, işbu dəhri-qəməbad bad ola.

Cc

CABBARLI CƏFƏR – şair, nasir, dramaturq. Cəfər Qafar oğlu Cabbarlı (1899–1934) Bakının Xızı kəndində anadan olmuşdur. Bakı sənaye (politeknik) məktəbində, ADU-nun tibb (1922), şərqişnaslıq (1923) fakültələrində, Bakı Teatr Məktəbində təhsil almışdır. 1930-cu ildən ADDT-də bədii hissə müdiri və rejissor vəzifəsində çalışmışdır. 1933–1934-cü illərdə dram teatrında, opera teatrında və kinostudiyada işləmişdir. Dramaturqun sağlığında “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” (1922–1923), “Sevil” (1929), “Almaz” (1930), “1905-ci ildə” (1931), “Dönüş” (1932), “Yaşar” (1932) əsərlərinin tamaşası göstərilmişdir. Əsərləri: “1905-ci ildə” (1937), “Qız qalası” (1937), “Almaz” (1937, 1938), “Əsərləri”, üç cilddə (1939–1948), “Firuzə” (1939), “Hekayələr” (1949), “Yaşar” (1950), “Əsərləri”, dörd cildə (1950–1951), “Ölkəm” (1965), “Gülzar” (1965), “Dilərə” (1970), “Od gəlini” (1971), “Ey dan ulduzu” (1979), “Aslan və Fərhad” (1980), “Əsərləri”, dörd cildə (1983–1984), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. İlin gözəl fəslı yazın, baharın şənlinə yazdığı “Bahar” şeri:

Novbahar oldu, günəş şölələnib nur saçır,
Qar ərir, sellər axır, ot göyərir səhrədə.
Yeni çıxmış gülə baxdıqca da bülbül dil açır,
Gül budağına qonub nəغمə oxur azadə.

Dərələr, dağlar, ağaclar yaşıl, əlvan hər yan,
Sərbəsər xələti-ətləse bəzənmiş gülşən.
Bu nə qüdrət ki, ona olmamaq olmaz heyran!
Xaliqin qüdrəti-bihəddinə əhsən, əhsən!

Ah ellər, nə həzin, fikr elə, san ney çalınır,
Hanı bəs qışdan evlər uçuran qüdrətiniz?
İndi gör əsməyinizdən nə gözəl zövq alınır!
Unudulmuş o sudan qar yaradan hiddətiniz.

Bağa bax, bostana bax, bağçaya bax, gülləri gör
Gülü gör, bülbülü gör, zövq apar dünyadən.
Xaliqin qüdrətini bil, bu yaranmışları gör,
Yatma, dur bax, götür əl dəftəri-bipərvadən.

CABBARZADƏ ZEYNAL – şair, nəغمə, poemalar müəllifi. Zeynal Əliabbas oğlu Cabbarzadə (1920–1977) Bakının Bilgəh kəndində dənizçi ailəsində anadan olmuşdur. 1937–1941-ci illərdə ADPI-də təhsil almışdır. Böyük Vətən müharibəsində zabit rütbəsində vuruşmuş və 1943-cü ildə ağır yaralanmışdır. Bakı hərbi xəstəxanasında yatarkən də bədii yaradıcılıqdan ayrılmamışdır. S.Vurğunun zəmanəti ilə Yazıçılar İttifaqına qəbul

olunmuşdur (1943). “Ədəbiyyat qəzeti”ndə məsul katib, redaktor vəzifələrində çalışmışdır. O, 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər “Pioner” jurnalının redaktoru olmuşdur. Əməkdar mədəniyyət işçisi adını almışdır (1970). Z.Cabbarzadə daha çox uşaq həyatı ilə bağlı şeir, nəغمə, nağıl, poemalar yazmışdır. “Xaniman” (1946), “Əfzələddin və şah” (1947), “Şeirlər” (1950), “Çinar” (1952), “Bahar gəlir” (1954), “Arzular” (1958), “Yaylaqdan” (1960), “Sizin səsiniz” (1963), “Məni bağışlayın” (1965), “Dostum, gəl sözbə bax” (1966), “Bizim metro” (1968), “Gülər” (1974), “İsa dağ başında” (1980), “Bizim dünya” (1985) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin yaradıcılığında yaz, bahar mövzusu xüsusi yer tutmuşdur. Aşağıdakı “Bahar” şeri həmin nümunələrdən biridir.

Sənin gəlisinlə düzəndə, dağda
Qarlar selə dönüb axar, ay bahar!
Ətirli güllərdən qızlar, gəlinlər
Dərib sinəsinə taxar, ay bahar!
Yaşıl bürünər çəmənlər, dağ, meşə,
Ayılar yuxudan nərgiz, bənövşə.
Qışın saxtasında, inan, həmişə
Həsretin qəlbləri yaxar, ay bahar!
Yaşıl reyhanların, qızılgüllərin
Ətrini götürər əsən yellərin
Mən də bülbülüyəm bu şən ellərin,
Sənin vurğununam, bahar, ay bahar!

CƏMLƏ – Novruz bayramı ərəfəsində – Boz ayda icra olunan ilin son dörd çərşənbəsinə el arasında verilən adlardan biri. Ərəb mənşəli “cəmrə” (köz, isti) kəlməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəkli olub, “isti, ilıq nəfəs” anlamına gəlir. Xalq arasında “havaya cəmlə deydi”, “suya cəmlə deydi”, “yerə cəmlə deydi”, “torpağa cəmlə düşdü” kimi spesifik ifadələrin işlədilməsi, yaxud, çərşənbələrin sırasının “birinci cəmlə”, “ikinci cəmlə”, “üçüncü cəmlə”, “dördüncü cəmlə” şəklində düzümlənməsi Boz ay ərəzində havanın dəyişib mülayimləşməsində onun “isti, ilıq nəfəs” kimi qəbul edildiyini göstərir.

CƏMŞİD – əfsanəvi İrən şahı. Bir çox mənbələrdə bahar, yaz bayramı onun adı ilə bağlı izah edilir. Rəvayətə görə, Cəməşid şah bir çox yerlərə səyahət etdikdən sonra qızıl taxtına əyləşərək, adamların çiyində Azərbaycana gəlir. Bu vaxt doğan günəşin şüaları taxta və başındakı taca düşdüyü zaman hər tərəf nura qərğ olur və bu mənzərə camaatı olduqca həyəcanlandırdığı üçün həmin günü bayram edirlər. Guya Novruz bayramının icra tarixi də bu vaxtdan qalmışdır.

Orta əsr müəllifləri İbn əl-Bəlxı “Farsnamə” əsərində də Novruz bayramını Cəməşidlə əlaqələndirir və bu barədə məlumat verərək yazır ki, Cəməşid yeni tikirdiyi sarayda taxta oturur və əyalətlərində olan bütün hakimləri saraya dəvət edir. Elə bu gündə Günəş dolanıb il başa çatır. Yeni il başlanır. Cəməşid başına tac qoyur və qarşısında dayanan

bütün hakimlərə üz tutub deyir: “...Allahın bizə verdiyi bütün nemətlərə şükür edək və rəiyyətlərlə ədalətli rəftar edək. Hamı dua etdi, şadlıq oldu və bu günü bayram edərək Novruz adlandırdılar. Həmin gün fərvərdin ayının Hörmüzd günü idi. Bu gündən başlayaraq şadlıq etdilər”. Əslində bu bayramın hökmdarlara aid edilməsi bilavasitə “ədalətli şah” problemlərindən irəli gələn bir məsələdir. Tarixdə Cəməşid mədəniyyət aşılamaqla yanaşı, naxoşluqların qarşısını alan kimi tanınmışdır.

CƏŞN – orta yüzilliklərdə Novruz bayramı şənliklərinə, mərasim tamaşalarına verilən ad. Fars kəlməsi olub, mənası “şadlıq” deməkdir. Mənbələrdə “Novruz çəşn”, “Bahar çəşn”, “Azər çəşn” şəkillərində işləndiyi görünməkdədir.

CİDIR – Novruz bayramı və digər el şənliklərində təşkil edilmiş atçılıq idman oyunu. Cıdır xalq oyununun Azərbaycanda geniş yayılması “Kitabi-Dədə Qorqud”

boylarından, N.Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasından və klassik ədəbiyyatımızın digər nümunələrindən də bəllidir. Cıdırın keçirildiyi meydan, gün və şərtlər əvvəlcədən müəyyən edilir. Adlı-sanlı, tanınmış cavanlar bu oyun-yarışa xüsusi hazırlıq görür, təlim almış atlarını cıdır hazırlayırlar.

Cıdır iştirakçılarından kim meydanı birinci qət edərsə, o yarışın qalibi sayılır və adət üzrə ona xonça təqdim olunur. Qalib çıxmış atın isə alınına bir yumurta vurub sındırır, boynuna qırmızı rəngli kələğayı və ya parça bağlanılır. Cıdırın digər iştirakçılarına da müəyyən hədiyyələr verilir. Cıdır əyləncələrini – onun başlanmasını və qurtarmasını zurnaçılar dəstəsi müşayiət edir. Cıdırın özünə-məxsus musiqi nömrəsi olur. Bir adət olaraq cıdır meydanları üçün elə yer seçilir ki, əhali cıdırçıları görə bilsin. Cıdır, sözüün əsil mənasında, gənclərin sınaq meydanına çevrilir, elin çevik, mürd, mahir çaparları burada müəyyən edilir. Cıdır öteri yarış, sadəcə at oynatmaqla məhdudlaşan əyləncə deyil, burada pərəstişin, inamin, sehr və ovsunun izləri də vardır.

CİDIR FALI – İlxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərinin fallarından biri. Bu məqsədlə cavanlar cıdırçı çıxır, at yarışını keçirirlər. Bir kimsə cıdırçı atlardan birini gözəlti ələyib ürəyində niyyət tutar. Yarışda həmin at qalib çıxsa, ürəyində niyyət tutan da istəyinə çatacağına inanır.

“CÜTÇÜ ŞUMU” – yaz fəslinin ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Adamlar təyin olunmuş meydana toplaşır. Tamaşanı göstərən dəstə əlində uzun dəstəli bel tutmuş oyunçubaşını – belbazı (bax: *Belbaz*) nağaranın müşayiəti ilə meydana gətirirlər. O, meydanın ortasında qoyulmuş xışın – kotanın ətrafında dövrə vurub atılır-düşür. Uzun dəstəsi bəzədilmiş beli havaya atıb tutur. Özünü torpağı belləyən kimi göstərir. Belbazın köməkçisi paltarının altından belinə dəmir bağlamış bir adamdır. Belbaz oynaya oynaya arabir köməkçisinin belinə bağladığı dəmirə vurub cingiltili səs çıxarır. Torpağa ilahi bir qüvvə kimi tapınma ayını ilə bağlı olan bu tamaşa elə torpağı oyatmağa, təsərrüfat işlərinə, əkin-biçinə çağırışdır.

“CÜT-KOTAN” – Boz ayın ilk günlərində göstərilən meydan tamaşası. Tamaşa əkin sahəsinin yanında, yaxud xırmanda göstərilir. Kəndin sayılıb-seçilən bir kimsəsinə tərsinə çevrilmiş kürk geydirilir, başına motalpapaq qoyulub “Cütçü baba” adlandırılır. O, öküz dərisi bürünmüş adamı xışa-kotana qoşub torpaqda bir neçə şırım açır və toxum səpir. Bundan sonra əyləndirici oyunlar, rəqslər başlayır. Cavanlar güləşmə, qaçışma yarışları keçirirlər.

CÜT-KOTAN DÖVRÜ – yaz fəslinin əvvəlinə el-oba arasında verilən ad. Əkinçilər də elə həmin müddətdə şum işlərinə başlayırlar. Əkin sahəsinə cüt çıxarılan gün, torpağa xış-kotan ağzı dəyən gün əsil bayram olur. Həmin gün el-obanın ağsaqqal-ağbirçəkləri, böyükü-küçükü hamısı əkiləcək sahəyə toplaşib yığılıb ilk şırımın açılması intizarında olur. Şırım açan ilk cütçüyə xələt verilir (bax: *Şum bayramı*).

Çç

ÇAHRFƏSİL – Novruz bayramından sonrakı ilk dörd günün adı. El-oba bu dörd günün necə keçməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Sıra ilə birinci gün yazdan, ikinci gün yaydan, üçüncü gün payızdan, dördüncü gün qışdan sayılır. İnama görə, ilin ayrı-ayrı fəsilələrinin necə keçəcəyi möhür həmin günlərin necə gəlməsindən, havasından bəlli olur. Əgər birinci gün mülayim, günəşli olsa, deməli, yaz xoş keçəcək. İkinci gün küləkli, yağmurlu keçsə, yay yağmurluydu. Novruzdan sonrakı üçüncü və dördüncü gündə əgər yağış və çovğun olarsa, gəlincik düzəldib meydanlarda gəzir və günəşi çağırın nəğmələr oxuyurlar.

Qədim inama görə yeni gələn ilin xeyir-bərəkəti, uğuru baharın necə yetişməsiylə bağlıdır. Yazın ilk günlərində bulud gələndə, yağış yağanda hamı sevinər. Göydən yerə yağış yox, bərəkət yağır, ruzu yağır, qoy yağsın, deməli, Novruz əliboş gəlmir, deyirlər. Əkin sahəsinə çıxanlar əllərini göyə açır, “şükür, şükür, inşallah ilimiz barlı-bəhrəli olacaq” – söyləyirlər. Torpağa loğmandır bu yağış. Bu yağışa “bolluq yağışı” da deyirlər. Əkinçi-biçinçi babalarımız bu yerdə deyiblər: “Əkinçinin anbarı yaz yağışıyla dolar”. Və yaxud: “Ayağı sayalı il yazından bəlli olar”.

ÇALPO, Ч а л п о в – qış fəslinin son 30 günü olan Boz ayın el arasındakı adlarından biri.

ÇƏMƏNZƏMİNLI YUSİF VƏZİR – yazıçı, tarixçi-etnoqraf, folklorşünas, ictimai-siyasi xadim. Yusif Mirbaba oğlu Vəzirov (1887-1943) Şuşa şəhərində doğulmuşdur. İbtidai təhsilini Şuşada, orta təhsilini isə Şuşa, Bakı və Daşkənddə almışdır. Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsini bitirmişdir. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) Türkiyədə səfiri olmuşdur.

Hələ məktəb illərində dövrü mətbuatda publisistik yazılar, hekayə və felyetonlar dərc etdirən Yusif Vəzir tələbəlik dövründə coşqun ədəbi yaradıcılıqla və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, “Studentlər” (1934-35), “Qızlar bulağı” (1934), “İki od arasında”, 1936-37) tarixi romanlarını, “Keçmiş səhifələr” (1926), “Qazanc yolunda” (1930), “Qaranlıqdan işığa” (1935) və s. hekayə toplularını, “Həzrəti-Şəhriyar” (1935) komediyasını, “Altunsaç” (1937) və “Həqiqətin təntənəsi” (1938) ssenarilərin və digər əsərlərin müəllifidir.

Çəmənzməninli həm də geniş diapazona və erudisiyaya malik alim idi. 10-a yaxın Şərq və Avropa dillərini bilən alimin ədəbiyyata, folklor, tarixə, etnoqrafiyaya dair tədqiqatları, çoxsaylı məqalələri bu gün də elmi dəyərini saxlamaqdadır. Repressiya qurbanı olmuşdur. Yazıçı-alim *Novruz bayramı* haqqında belə yazmışdır:

Xalqımızın təqdir etdiyi adətlərdən ən birincisi, heç şübhə yox ki, Novruz bayramıdır. Bu bayram o qədər əziz tutulur ki, hətta “Mövludi-Nəbi” belə buna nisbətən yox

mənziləsinə gəlir. Səbəbi aşkardır: Xalq özü yaratdığı bir adəti kənardan gələn və qılınc zoru ilə təlqin olunan bir etiqada tərcih edir. “Biz qılınc müsəlmanıyıq” deyən bir millətin islamiyyətə nə qədər yabançı olduğunu izah etməyə lüzum görülmür və əsrlərdən bəri bütün hücumlara rəğmən təntənə ilə keçirdiyi adət və ayinlərin də nədən irəli gəldiyi aydın bir məsələdir.

Bu günə qədər adət və ayinlərimiz tədqiq sahəsindən uzaqda qalmışdır. Az-çox Novruz haqqında fikir yürüdülmüşsə də, tarix nəzərə alınmamış və məsələ mücərrəd mülahizələr şəklində durub qalmışdır. Şərq müəlliflərinin bu barədə verdiyi məlumat qarışıqdır və çox zaman məsələyə sami etiqlərini qarışdırdığından tarixi həqiqət ortada itir gedir. Məsələn, “Bürhani-qate”nin: “Cənab həq aləmi və Adəmi ol gündə (Novruz günü) xəlv elədi” deməsi bizə Tövrəti andırır. Halbuki, qədim Azərbaycan... Tövrət fəlsəfəsinə tamamilə yabançıdır.

“Bürhani-qate” ikinci bir rəvayətdə nağıl eləyir: “Cəmsid şah ki, ərəblər Mətuşələh deyirlər, səlätini-Pişdadiyandan bir padşahi-məşhurdur, nami-əslisi Cəmdir, əqtabi-ərzi geşt eləyərək Azərbaycan vilayətinə gəlib, ol muzeyi istehsan etməklə əmr elədi. Bir mürtəfə (uca) məhəldə Şərq canibinə (tərəf) doğru bir mürəssə (daş-qaşla bəzədilmiş) təxti-ali qurdular, kəndisi dəxi əlbisəyi-şahanə geyib və başında mücövvhər (cavahiratla bəzənmiş) və müşşə (parlaq) tac ol təxt üzrə mülkanə keçib qərar elədi. Vəqta ki, günəş tülü edib, şəşəəsi ol tac-təxtə toxunduqda bütün ol həvalini (ətraf) qərgəyi-nur və ziya etməklə hər kəs bu keyfiyyəti təyəmmün (xoş əlamət) və istisad edib, ziyadəsilə fərəhənak oldular və bu gün bir yövmi-mümtəzdir deyə, o günə “Novruz” ilə təsmiyə elədilər və pəhləvi lisanında şüa-pərtövə “şid” itlaq olunmaqla cəm ləfzine izafə ilə ol padşaha Cəmsid dedilər və ol gün cəşni-əzəm edib ondan sonra və hər sənə rəsmi-mərqumu icra elədilər”.

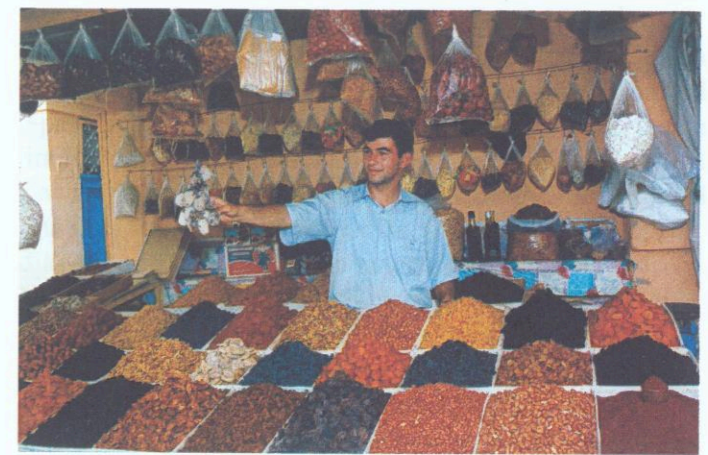
“Bürhani-qate” və bütün İran müəlliflərinin “Novruz”u Cəmsidə mənsub elədikləri tarixi həqiqətdən uzaq görünür. Bir kərə Cəm və mənsub olduğu Pişdadiyan sülaləsi və Firdovsinin qeyd etdiyi əksər adlar tarixi adlar görək olmasınlar: Yunani-qədim müvərrixlərində başqa-başqa adlar göstərilir və İran abidə və kitabələrinin son tədqiqi yunanların haqlı olduqlarını meydana çıxartdı. Ola bilər ki, sasanilər təşviq etdiyi kimi, onlardan əvvəlki sülalələrdən bir padşah “Novruz”a artıq əhəmiyyət vermiş, lakin bu adətin bir şəxsə isnad edilməsi mənəvcə doğru deyil. Lakin “Novruz”un Azərbaycan mədəniyyəti məhsulu olduğuna qanəyəm. Buna zətən “Bürhani-qate”də işarə eləyir. İran mədəniyyətini Midiya və bilxassə Azərbaycan yaratmış və Midiya səltənəti münqəriz olduqda bu mədəniyyət zərdüştiliklə bərabər İrana keçmiş və əsrlərcə pars səltənəti ilə yan-yana azərilər (muğlar) məmləkətin ruhani və mədəni həyatını idarə eləmişlər. (Muğların vəzifəsi atəşin bəqası olduğu üçün onlara “Azərban” deyərtilər. Cəmi “Azər-bangan”dır ki, ərəblər “Azərbaycan” şəklinə salınmışdır.) “Novruz” və başqa adətlərimiz də o zamanlardan qalmadır.

“Novruz” adətinə “Avesta”da rast gəlmiriksə də, fəlsəfəsi tamamilə oradan alınmışdır. Qışla təbiətin ölməsi zərdüştilərə qış və soyuğun müzür olduğunu təlqin edir. Odur ki, qışı Əhrimənin yaradılışı ədd eləyirlər. Zərdüştilik məfkurəsində nurani və sağlam bir aləm təsvir olunarkən orada soyuq və xəstəlikdən əsər olmadığı qeyd edilir. Bu fikir xalq ədəbiyyatımızda da əsər buraxmışdır:

Üçü bizə yağdı,
Üçü cənnət bağıdı,
Üçü yıqıb gətirdi,
Üçü vurub dağıdı.

Bu sözlərdən görünür ki, xalqımız da qışı “yağı düşmən” və yazı “cənnət bağı” deyər təsvir eləyir. Eyni fəlsəfəni də zərdüştilikdə görürük: bir tərəfdən yaz təqdir və təqdis olunur, o biri tərəfdən də qışa etiraz edilir. Birinci “fərvərdin” (mart) ayında, ikinci isə “azər” (noyabr) ayında icra olunur. Qədim Azərbaycanda il yazla başlardı və ayların adı belə idi: Fərvərdin, Ordubehişt, Xordad, Tir, Mərdad, Şəhrivər, Mehr, Aban, Azər, Dey, Bəhmən, İsfəndar. Hər ay otuz günə bölünmüşdü. Ayın birinci günü “Hürmüz” adlanırdı. “Fərvərdin”in ilk gününə isə “Novruz” deyirdi. Deməli, “Novruz” ilin və yazın ilk günü deməkdir. Bu gün həyatın oyanmasının, qış kimi müzür düşmənin məğlub edilməsinin bayramıdır. “Novruz” bir rümuzdur: işıq, haqq və həqiqətin qələbəsi deməkdir. Odur ki, ruhunda əbədi həqiqət daşıyan xalq onu təntənə ilə qarşılayır – hər kəs təzə paltar geyir, evlər təmizlənir, şamlar yanır, şimilər düzülür, masalar çiçək, səməni otu və meyvələrlə bəzənir.

Qədim zamanlar “Novruz” gününə kimi adətlər icra olunduğunu Nizamülmülkün “Siyasetnamə”sindən öyrənirik. Bayrama bir neçə gün qalmış carçılar bazarlarda car çəkmişlər və sarayın ümuma açıq olduğunu elan edərmiş-

lər. Xalq toplanmış və hər kəsin padşahdan nə şikayəti varmı, elan edərmiş. Sonra padşah taxtından enib möbidi-möbidanın qarşısında dizi üstə çökərmiş və deyərmiş: “Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfanə bu mənə qarşı elədiyiniz şikayətə bax və hökm ver”. Carçının təkrar carına istinadən şikayətçilər xalqdan aralanıb bir tərəfə yığılmış və məhkəmə qurulmuş. Nəticədə “möbidi-möbidan” iki tərəfin də təqsirini bitərəfanə meydana qoyarmış. Bunu padşahlar məmləkət adamlarına örnək olmaq üçün edərmişlər və hər kəsi haqq və ədalət tərəfinə dəvət edərmişlər. Nizamülmülkün şəhadətinə görə bu adət Ərdəşirdən Yəzdgirdə qədər davam etmişdir.

ÇƏRƏZ – mənə növü. Püstə, innab, ləbləbi, kişmiş, mövüc, albuxara, xurma, badam, qoz və fındıq ləpəsi, alma və armud qaxı, qovurğa və s. ənənəvi çərəzlərdir. Çərəz qədim zamanlardan Azərbaycanda Novruz bayramı, el şənlikləri süfrələrinin bəzəyidir. El adətinə görə, nişanlı oğlan evindən qız evinə bayram payı kimi xonçalarda çərəz də göndərilir.

ÇİLLƏ – ilin qış fəslinin bölgülərinə verilən ad. Əski təsəvvürlərlə ilgilidir. “Çillə” əslində “cehl” sözündən olub qırx rəqəmini bildirir. El-oba arasında qışın ən soyuq dövrünə və uğursuz hadisələrə, əzaba, kədərə “çillə” deyilir və ağırlıq, çətinlik mənasında başa düşülür. Əbəs yerə deyil ki, adamlar bir müsibətli bəla ilə üzləşdikdə ondan xilas olmaq, yaxa qurtarmaq, ətrafdakıları zərərli qüvvələrdən qorumaq, qırxı çıxan körpəyə dəyən xəstənin qarşısını almaq, ailədə baş verən uğursuzluqları dəf etmək, ağır xəstələrin sağalmasını tezləşdirmək üçün xüsusi ayin icra ediblər ki, bu da “çillə kəsmək” adlanır.

Qış fəslinin hər bir çilləsində adamlar qışdan qorxmadıqlarını, ona qarşı mübarizəyə hazır olduqlarını bildirmək üçün görüşləri səviyyəsində, çeşidli tədbirlərə əlatmış, ayinlər icra etmişlər.

ÇİLLƏBEÇƏ – qış fəslinin və ilin son 30 günü olan Boz ayın (21/22 fevral – 21/22 mart) el-oba arasında deyilən adlarından biri. Çilləbeçəyə hər biri yeddi gündən ibarət cəmlələr adlanan 4 həftə – çərşənbə daxildir. Xalq, el-oba bu çərşənbələrin hər birinə xüsusiyyətlərinə görə adlar vermişdir. İnama görə, bu çərşənbələrin dördündə təbiətdə və cəmiyyətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir.

“ÇİLLƏ KƏSMƏK” – xəstəliyi, qara-qorxu və müşkülü aradan aparmaq üçün icra edilən ayin. “Çillə kəsmə” ayini, əski görüşlərlə bağlı olması ilə daha çox maraq doğurur. Adətən, çilləsi kəsilən adamın əl və ayaqlarının baş barmaqları ağ iplə üç dəfə bağlanılır, çilləni kəsən adam ayin icra edə-edə:

Həzrət Süleyman eşqinə,
Cin qızı Mərcan hökmünə,
Bəni-adəmdən, bəni-heyvandan.
Cindən, şeytandan, axar sudan.
Köklü ağacdən, dibli qayadan,
Yeddi yolun ayrıcından
Hər kəsin çilləsinə düşübsə,
Çilləni kəsdim. –

ovsun nəğməsinə avazla deyir və ipləri qayçı ilə kəsir. Bu hal üç dəfə təkrar olunur. Sonra iplər çilləsi kəsilən başı üstə tutulub xüsusi “qırxacar cam” vasitəsilə onların üzərindən su axıdılır. Bununla da dörd-bələnin yuyulub aparılmasına inanılır.

“Çillə kəsmə” ayininin xalq arasında “çilətökmə”, “çiləxartma”, “qırxötkmə” kimi çeşidli adlarına da rast gəlinir.

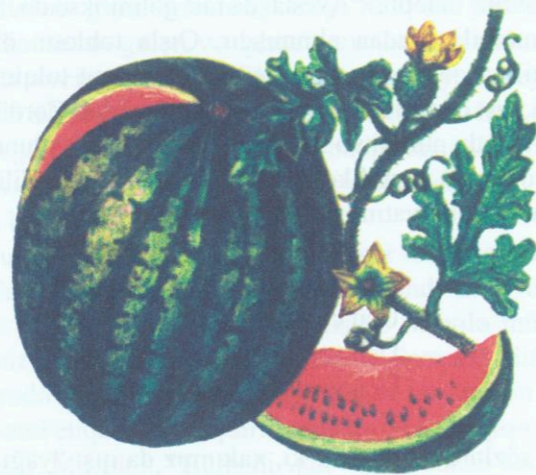
Y.V.Çəmənəmzinin fikrinə görə, “Çillə” xalq arasında ağırlıq mənasında başa düşülür. O, eyni zamanda, çillə kəsmək adətini “Avesta”dakı insanlara zərər toxunduraraq qırxfənalıq pəriləri ilə də əlaqələndirmişdir.

Hətta İ.S.Braginski də “Çillə”dən bəhs edərək yazır ki, bu fənalıq pəriləri yeni doğulmuş uşağa qırx gün ərzində xəstə toxundurmağa çalışırlar. Ona görə də bu müddət ərzində uşağın yanında daima adam olmalı, tək qalmalıdır.

Burada sual doğuran cəhət odur ki, ayində zərdüştilər tərəfindən də müqəddəsləşdirilmiş ağ rəng, axar su, köklü ağac, dibli qaya, yeddi yol ayrıcı, cin və şeytan kimi fəna qüvvələrlə bir sərəya qoyulmuşdur. Bundan başqa, ən müqəddəs sayılan su Əhrimən məhsulu olan dörd-bələni təmizləmək vasitəsinə çevrilmişdir. Əslində bu ona görə belə olmuşdur ki, haqqında danışılan “Çillə kəsmək” bir sərəya başqa məsələlər kimi, sonrakı çağlarda müəyyən təsirlərə düşərək pozulmuş, ilk yaranışını qoruyub saxlaya bilməmişdir.

“ÇİLLƏ QARPIZI” – çox qədim zamanlarda qışın başlanması münasibətilə el-obanın ilin ən uzun gecəsində (buna “Şəbi-yelda” və ya çillə gecəsi deyilir) keçirdikləri mərasim. Çillə gecəsi çox vaxt “Çillə bayramı” da adlanır. Bayramda tonqallar yandırılır, ailə üzvləri onların ətrafına toplaşır şadlıq edir, üstündən tullanırlar. Hər yerdə atəşfəşanlıq başlanır, şənlik etmək üçün adamlar bir yerə yığılır, maraqlı oyunlar, tamaşalar ifa edirlər, çalib-oxuyur, oynayırlar.

Çillənin girdiyi gün, şərəfinə açılmış süfrəyə müxtəlif adda yeməklər düzülür. Hamı süfrə başına yığılır. Böyük

çillənin soyuğundan qorxmadıqlarını bildirmək üçün ortalığa yaydan saxlanılan qarpız gətirilir. Yaşılıq, bolluq rəmzi olan qarpız çillə gecəsinin ən dəyərləli payı hesab olunur.

Çillə qarpızı evin ağsaqqalı tərəfindən kəsilib dilimlənir, bütün ailə üzvlərinə paylanıb, ağız ləzzətiylə yeyilir. Belə bir inam mövcuddur ki, çillə qarpızı yeyən adam çətin xəstələnir, o, xəstəlikləri sovuşdurur. Buna görə də xəstələrə çillə qarpızı ən böyük töhfə hesab edilir. Çillə qarpızdan nişanlı qızlara da pay aparılır. Bu, el söyləmələrində də öz əksini tapıb:

Bu qarpız, çillə qarpız,
Düşübdü dilə qarpız.
Yığılıb xurcunlara,
Gedir yargilə qarpız.

***

Əlimi bıçaq kəsdi oy,
Dəstə bıçaq kəsdi oy,
Yarın çillə qarpızın,
Yastı bıçaq kəsdi oy.

ÇİLLƏ SUYU – Böyük çillədə əkin sahələrinə verilən suyun adı. Qış fəslinin Böyük çillə adlanan qırx günündə əkinçilər bağ-bağatı, bostan-tərəvəz yerlərini, üzümlikləri suvarırlar. El arasında “çillə suyu” adlanan bu suvarma torpağın nəmliyinin saxlanmasına kömək edir, ziyanvericiləri qırır, torpağın şoranlaşmasının, habelə ağacların vaxtından əvvəl çiçəklənməsinin qarşısını alır. İlin bu çağında bağlara verilən su gecələr donur və bu donma ağacları da təsir edir. Ağaclar qış yuxusundan gec oyanır. Bu da onların barının, bəhərinin çox olmasına təsir göstərir.

Böyük təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi çillə suyunun elmi əhəmiyyəti barədə yazırdı ki, bizim tarlalarımıza qış zamanı verilən su donur və sürülmüş şum yerlərini daim yumşaldır, əkin yerlərini hamarlayır. O, çillə suyunu, imkan daxilində, qışın əvvəlində, yəni Böyük çillə dövründə

verməyi məsləhət bilmişdir. Bununla bağlı H.Zərdabi xalqın təcrübədə sınaqdan çıxmış belə bir zərbi-məsəlini misal gətirir: “Böyük çillədə suvaran çox, Kiçik çillədə suvaran isə az məhsul götürər”.

“ÇİLLƏ ŞƏDDƏSİ” – qışın çillələri başa çatanda, ilin axır çərşənbəsinin – yazın gəlişinə qədər olan vaxtda yeni evlənələrin otağını bəzəmək və gərdəklilik üçün toxunulan xalçanın adı. “Çillə şəddəsi”ni xovsuz toxuyurlar. Qohum-qonşular yığılıb, əriş tutarkən oxuyurlar:

Hörək səni, qırmızı çillə,
Ağırlığı-uğurluğu,

Apar dərdi-mərəzi, çillə.
Biz səni düyey-düyçəyək.
Etginən bizi irazi, çillə.

Xalq arasında bu məqama “çillə kəsmək” də deyirdilər. Cavan qız-gəlinlər Novruz bayramı ərəfəsində bu şəddəni ortalığa sərrib, üzərində əylənirlər. Bəxt falı açır, arzularını diləyir, mahnılar, bayatılar oxuyurlar. Sonra bu xalçanı 7 gün açıq səma altında saxlayırlar ki, “qoy ayı-ulduzu görsün, diləyimiz yerinə yetsin”. Xəta-bələdan, fasiləsiz yaş və yuğdan çıxmaq üçün də toxunulan şəddəyə, üzərində tərəzi təsvirləri olduğu üçün, bəzən “Taraz çillə”, yaxud “Taraz şəddə” deyirlər. Çox vaxt cavan qız-gəlinlər “Çillə şəddəsi”ni otluq, çəmənlik yerə sərirlər ki, ilahi qüvvələr onlara arzu etdikləri sevgililərini, nişanlılarını göndərsin.

ÇOVKAN, çövkən – orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılmış atçılıq oyunu. Qədim oyunlardan olan “Çövkən” çevik, cəld, dözümlü, mərd igidlər hazırlanmasında müstəsna rol oynamış və Yaxın Şərq ölkələrində ən məşhur oyuna çevrilmişdir. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında bu oyunun təsvirinə geniş yer verilmişdir.

Şirinə dedi ki: “Gəl, at çaparaq,
Bu geniş düzəndə çövkən oynayaq”.
Xosrovun çovkanına top atdılar.

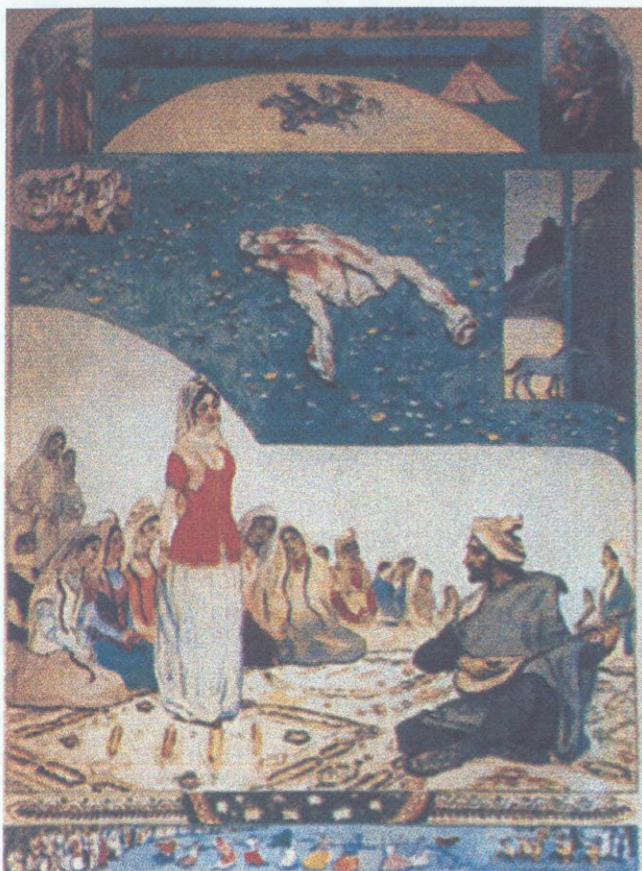
Gözəllər səs-küyə at oynatdılar...
Topa yel əlindən vuranda çövkən
Günəşin topunu salırdı tovdan.

Bu oyun ağacdan hazırlanan "Çövkən" adlı alətin adı ilə bağlıdır. Ot üstündə xokkey oyununu xatırladan "Çövkən" in qaydası üzrə oyunçular – atlılar bir-birinə rəqib iki dəstəyə ayrılaraq topu uzunluğu 120–130 sm ucu əyri çövkənlə rəqib qapısından keçirməli idilər. Oyun uzunluğu 90–150 m, eni 60–120 m olan sahədə keçirilirdi. Meydanın hər iki qurtaracağında ağac dirəklərdən düzəldilən qapı sütunlarının hündürlüyü 2,50 m olur. Mənbələrdən məlum olur ki, fasilə ilə 2 saat davam edən oyun musiqi ilə müşayiət edilmiş. Oyun üçün xüsusi təlim görmüş atlar saxlanılmış. Oyun başlanmazdan əvvəl şeypurlar səslənər, sonra xüsusi alayın sərkərdəsi topu meydana daxil edər, beləliklə, yarış başlanarmış. Bütün oyunçular milli geyimdə – papaq, arxalığ, gen şalvar, yüngül ayaqqabıda çıxış edərmişlər. Oyunu 3 hakim idarə edər. Baş hakim süvari olmuş.

Yeri gələndə el qızları da oğlanlarla birlikdə cıdır çıxar, at çapar, ox və nizə atar, qılınc oynadar, digər oyun və əyləncələrlə məşğul olarmışlar.

Yenə də "Xosrov və Şirin" də deyilir:

Dişi aslan kimi yetmiş nəfər qız,
Şirinin yanına gəldi qayğısız.
...Çövkən oynamaqda çox çevikdilər,
Göydə qapırdılar topu müxtəsər.

"Kitabi-Dədə Qorqud" da Baniçəçəklə Beyrəyin yarışması, habelə "Qəpəq oyunu" və ya "Piyala və ox", "Bahar-bənd", "Yaylıq", "Gərdək qaçırma", "Sür papaq" və s. atüstü oyunlar da orta əsrlərdən toy mərasimlərində və el şənliklərində ən çox sevilən oyunlardan olub.

ÇÖKƏ – Eyni ilə şəkərburaya oxşayan bu şirniyyat növü Novruz bayramında təbrikə gələn qonaqların süfrəsinə qoyulur.

"ÇÖMÇƏBAŞI BƏZƏMƏ" – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində də uşaqların, yeniyetmələrin oynadığı oyunun adı. Oyun iştirakçıları iki dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin püşklə seçilmiş başçısı olur. Adı bir çömçənin başını müxtəlif rəngli parçalarla bəzəyir və ondan zıncırov asırlar. Püşk atılır. Püşk hansı dəstəyə düşsə, oyunu da o dəstə başlayır. Növbə ilə oyunçuların gözləri dəsmalla bağlanılır. Digər dəstənin bir oyunçusu çömçəni əlinə alıb zıncırovu səsləndərək çəkilmiş dairənin içərisində o tərəf-bu tərəfə qaçır. Gözübağlı zıncırovu səsləndəni tutmağa çalışır. Zıncırov on dəfə səsləndirilir. Əgər bu on dəfədə gözübağlı çömçəgəzdireni tuta bilməsə, gözlərini açır və ona on lopux vurulur. Əgər tuta bilsə, onda çömçəgəzdirene on lopux vurulur. Həm də dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Beləcə oyun davam edir.

ÇÖMÇƏXATUN – yaz fəslinin əvvəlində yağış yağmayanda, quraqlıq olanda adamlar yağış yağdırmağa və bu münasibətlə ayinlər icra etməyə, mərasimlər keçirməyə başlamışlar. El cavanları bir yerə yığışar, bir çömçə götürüb üstünə qara parça salar, qapı-qapı gəzib mahnı oxuyurlar. Hər evdə onlara pay verirlər, çömçəyə isə bir az su tökürlər. Uşaqlar payı özlərinə götürür, çömçədəki suyu bir ağacın dibinə tökür, çömçəni də həmin ağacdan asırlar. Çox keçməmiş yağış yağır. Buna "çömçəxatun gəzdirmək" deyilir. Çömçəxatunu gəzdirərkən belə oxuyurlar:

Anam-bacım götür gəl!
Çömçəyə pay gətir gəl!
Yağış gətir, bizə gəl!
Çömçəyə pay gətir gəl.
Çömçəxatun nə istər,
Çəmənlərdə ot istər.
Ağaclarda bol məhsul,
Meyvəsin dolu istər.
Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər.
Qoyunlara ot istər
Quzulara süd istər,
Çiçək dolu düz istər.
Havaları buludlu,
Bol yağışlı yaz istər.

Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yağış çağırmaq üçün çömçəni yaşlı qadınlardan biri gəzdirir. Qadın xəmir yoğurur, əlini yumamış çömçəni götürüb qapılara gedir. Soruşur-

lar: – çömçəxatun nə istər? Deyir: – Baxın, xəmir yoğurmuşam, əlimi yumağa su tapmıram:

Çömçəxatun nə istər,
Allahdan yağış istər.
Taxılları bol istər.
Bağlara bar istər.
Əlini yumağa
Su istər.

ÇÖMÇƏXATUN NƏĞMƏSİ – Novruz bayramı günlərində də oxunulan nəğmə. Uşaqlar bir yerə toplaşır. Bir-birindən yapışırlar, guya ki, quzudurlar. Quraqlıq keçəndə taxta çömçə götürürlər, üstünə qara rəngli parça salırlar, bir-bir qapıları döyürlər. Kim qapıdan çıxırsa, ondan pay istəyib, həmin qapıda bu nəğməni oxuyurlar:

Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan yağış istər,
Qoyunlara ot istər,
Quzulara süd istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun nə istər?
Tanrıdan bol su istər,
Ağaclara bar-bəhər,
Çobana quzu istər, mə-ə-ə.

Əlincənin buludu,
Yetimlərin umudu,

Tanrı bir yağış yetir,
Demilərım qurudu, mə-ə-ə.

Çömçəxatun nə istər?
Göylərə bulud istər,
Mal-qaraya çoxlu süd,
Dağlarda bol ot istər, mə-ə-ə.

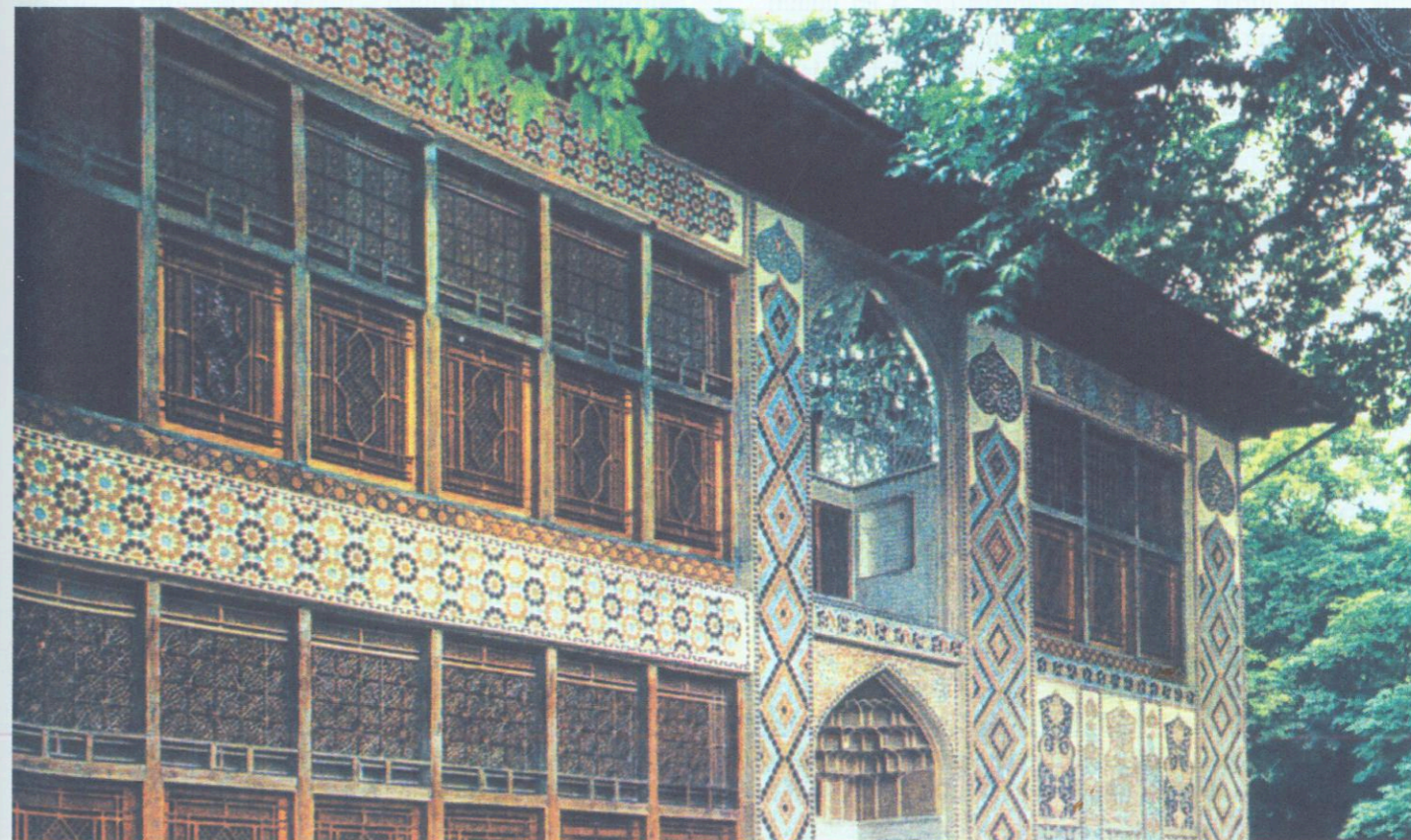
Uşaqlar mələyir. Bu zaman Çömçəxatuna pay gətirib deyirlər:

Çömçəxatun nə istər?
Quzulara pay istər.
Qoyunlara bolca ot,
Cavanlara toy istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun pay istər,
Dolu-dolu çay istər.
Quzusu bol çobanlar,
Pəniri lay-lay istər, mə-ə-ə.

Çömçəxatun duz istər,
Çiçək dolu düz istər.
Havaları buluddu,
Bol yağışlı yaz istər, mə-ə-ə.

Mərasim aksiyasının başlıca məqsədi sözlün magik gücüylə təbiətə təsir göstərməkdir. Bəzi bölgələrdə "çömçəxatun" əvəzinə "çömçəgəlin" ifadəsi işlədilir.

Dd

DANATMA – Novruz bayramı gecəsində Günəşin doğması və alqışlanması ilə bağlı icra olunan mərasim. Əski təsəvvürə görə gecə qış kimi şər, gündüz isə xeyirxah qüvvələrin əməlidir. Bunların arasında arasıkəsilməz vuruş gedir. Sübhün açılmasına az qalmış Dan ulduzu görünəndə gecə bütün qüvvəsini – zülmət qaranlığını toplayıb açılan sübhün qarşısını kəsmək istəyir. “Dan qaranlığı” adlanan bu vaxtla vuruşda Günəşözü gələn Dan ulduzu işığında Sübh qalib gəlir. Qədim azərbaycanlı da bu “Dan qaranlığı”na münasibətini məhz ilaxır çərşənbədə “Danatma” mərasimi ilə bildirir.

Novruz bayramı gecəsi qızlar bir evə, oğlanlar isə onlara yaxın başqa evə yığırlar. Gecə qızlar özlərindən dəstəbaşı seçib, onun dediklərinə əməl edirlər. Bir nəfər də carçı seçilir. Qızlar həmin gecə bir qızı bulağa su götürməyə göndərlirlər. Gətirilən suya un qarışdırıb bişmiş hazırlayıb, Günəşi qarşılamaq üçün tədarük görürlər. Bu müddətdə heç kim evdən bayıra çıxmamalıdır. Yalnız dəstəbaşının əmri ilə “carçı” evdən bayıra çıxa bilər. Oğlanlar isə bu vaxt mahnı oxuyaraq evləri gəzir, qızların olduğu otağa dəsmal atırlar. Bəzən dəsmaldan qız öz istəklisini tanıyır. Qızlar dəsmala müxtəlif qiymətli şeylər, hədiyyələr və ya bişmiş şirniyyatlar bükürlər. “Danatma” mərasimi, “danın açılması” – günəşin çıxması və qarşılması anında xüsusi maraq doğurur. Bu zaman qızlar bir qaba (buna diləkqabı deyirlər) su doldurur, onu örpəklə örtür, içinə daş-qaş, üzük, sırğa atırlar. Yaxşı səsi olan bir qız “Can gülüm” mahnısı oxuyur. Mahnıdakı hər bənd deyilərkən qabın yanında oturan qız və ya ağbirçək qadın qabdan bir şey çıxarır, mahnının məzmununa uyğun, toplaşan qızların birinin istəyi, fəaliyyətlərini bildirir. Bu vaxt qızlar “Can gülüm” nəqaratını xorla təkrar edirlər. Mərasim bu qaydada davam edir. Halay və yallı sayacağı oyunlar keçirir, rəqs edir və mahnı oxuyurlar.

Etiqada görə, Dan ulduzunu ilk görənin kəsin il boyu işləri uğurlu olar. Mərasim iştirakçıları evdən çıxıb axar su üstünə gəlirlər. Danın ağarmasını, sübhün açılmasını burada qarşılayırlar. Əl-üzlərini yuyub suyun üstündən hoppana-hoppana “ağırılığım, uğurluğum daşlara” – deyirlər.

DANAQIRAN – novruzgülünün xalq arasındakı adlarından biridir.

DƏHLUZƏ – Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində martın son üç gününə verilən ad. Novruzdan on gün sonraya təsadüf etdiyi üçün “dəh” (on) və “ruz” (gün) sözlərinin birləşməsindən ad götürmüşdür. “Qarı borcu” adı ilə tanınan mərasimin eynidir (bax: *Qarı borcu*).

DƏSMALALDI – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar dairəvi şəkildə yerə oturub, ortada dayanan başçıya baxırlar. Bir uşaq dairə boyunca qaçır və dəsmalını oyunçulardan birinin arxasında yerə qoyur. Başçı uşaqlardan soruşur:

– Dəsmal kimin arxasındadır?

Uşaq dəsmalın öz arxasında qoyulduğunu bilməyə, onu ortaya salır, bir-birinin üstünə itələyirlər. İtələnen uşaq başqa birisinin üstünə yıxıla bilsə, onu azad eləyir, üstünə yıxıldığı oyunçunu onun yerinə ortaya çıxarıb itələməyə başlayırlar. Belə-belə uşaqlar hamısı ortaya çıxmalı olur. Özünü möhkəm müdafiə edib ortaya çıxmayan qalib gəlir.

DƏVƏ OYUNU – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz bayramı günlərində meydan tamaşaları sırasına daxil olan məzhəkəli oyun. Özünü dəvə görkəminə salmış məzhəkəçi boynundan zıncırov asır. Əl-ayağını hissə verib qaraldır, belinə bir köhnə süpürgə bağlayıb meydana çıxır. O, lağ-lağı sözlərlə, him-cimlə, cürbəcür məzəli hərəkətlərlə tamaşaçıları əyləndirir.

DİLBAZİ MİRVARİD, Mirvarid Paşa qızı Dilbazi – xalq şairi (1979), əməkdar mədəniyyət işçisi (1967). Qazax mahalının Xanlıqlar kəndində doğulmuşdur. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra Bakıda və Qubada müəllimlik etmişdir. “Qadımların hüriyyəti” adlı şeri 1927, “Bizim səsimiz” adlı ilk kitabı isə 1934-cü ildə çap olunmuşdur. “İlk bahar” (1937) kitabı dövrün quruculuq işlərinə həsr edilmişdir. “Sənətkarın xəyalı” (1948), “Seçilmiş şeirlər” (1957), “Xatirələr olan yerdə” (1964), “Bənövşələr üşüyəndə” (1970), “Yasəmən fəslisi” (1976), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. kitablarında müasirlərimizin yaradıcı əməyi, mənəvi zənginliyi, vətənpərvərliyi, təbiət gözəllikləri tərənnüm edilir.

Şair yurd-yuvalarından didərgin düşən qaçqınlarımıza, milli ordumuza, qəhrəman oğullarımıza silsilə şeirlər həsr etmişdir. “Yaz dumanı” şerində də baharın təsviri ilə yanaşı bu ruh duyulmaqdadır.

Bu duman yaz dumanıdır
Oyanır yatmış torpaqlar.
Çiçəklər qönçə içində,
Yatır buçurda yarpaqlar.

Bağçalarda anadillər
Bahar nağılı danışar...
İsti əsir soyuq yellər,
Qışda donmuş çaylar daşır.

Bu torpağın nəfəsidir
Buxarlanıb, qalxır göyə,
O da qaranquş səsidir
Ötür bahar deyə-deyə.

Bu da “qanlı” bənövşədir
Pıçıldayır, məni dərin!
Oğlu şəhid analara
Pay göndərin! Pay göndərin!

DİRƏDÖYMƏ – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində uşaq və yeniyetmələrin oynadıqları oyun.

Oyun iştirakçıları iki yerə ayrılıb bir dairəvi cızıq çəkir və püşk atırlar. Püşkə əsasən, dəstənin biri dairənin içində, digəri dairədən qıraqda qalır. Dairənin – mətənin içində qalmalı olan dəstənin oyunçularının hər biri ayağının altına toqqa qoyur. Dairənin kənarında qalan dəstənin oyunçuları toqqaları götürməyə çalışırlar. Dairədəkilər isə ayaqla toqqanı götürmək istəyənlərin ayaqlarına (qurşaqdan aşağı) vurur, toqqaların götürülməsinə imkan verməməyə səy edirlər. Dairənin içərisində olanlar kənardakılardan birini ayaqla vurduqda, dairədəkilər kənara çıxır, kənardakılar dairəyə girirlər. Kənardakı oyunçulardan biri dairədəki oyunçulardan birini əllə tutub dairədən çıxardıqda başqa birisi sahibsiz qalmış toqqanı götürməyə cəhd eləyir. Bu zaman dairənin içindəkilər həm öz toqqalarını, həm də sahibsiz qalmış toqqanı qoruyurlar. Yaxud, əksinə dairədəkilər kənardakılardan birini tutub içəri çəksələr, dəstələr yerlərini dəyişməli olurlar. Dairədən kənardakı oyunçulardan biri toqqanı ələ keçirdikdə bu toqqa ilə dairədəkiləri vurmağa başlayır və bu yolla onun qoruduğu toqqanı da götürməyə nail olur. Dəstə dairədəki bütün toqqaları ələ keçirdikdə qalib sayılır və qalib dəstə dairədəki oyunçuları toqqalarla vurmağa başlayır. Dairədəkilərdən biri əli toqqalılardan birini ayaqla vurduqda oyun dayanır və dəstələr yerlərini dəyişməklə oyunu davam etdirirlər.

“Dirədöymə” oyunu Naxçıvanda “Cızıq turnası”, Muğan bölgəsində “Cızıqdançıxma”, Bakıda “Qayışçapdı” (“Qayışaldı”), Göyçayda “Turaoyunu” (“Tuladöydü”) və s. adlarla da tanınır.

DÖL AYI – xalq arasında qış fəslinin sonuncu ayı olan Boz ay həm də döl ayı adlanır. “Boz ayımız bozarsa da döl ayıdır ki, döl ayı” – deyirlər. Bu ayda qoyunlar quzulayıb, quzular mələşir. Ata-babalarımız nahaq yerə deməyiblər ki, “Döl düşdü, bərəkətdən göl düşdü”. Bir də belə vaxtda deyirlər ki, “Quzuların səmindən qış səksənər, köynək-köynək ət tökər”.

Keçmişlərdə dölün başlanması çobanların sevincinə səbəb olurdu. Sağlam quzu almaq onlar üçün böyük bayram idi. Bu münasibətlə keçirilən şənliyə qohum-qonşular dəvət olunardı. Xalq etiقادına görə, hər kəs belə şənlik təşkil etməzdisə, onda döl bərəkətli olmazdı.

Dölün uğurlu keçməsi ilə bağlı bir sıra ayin və mərasimlər keçirilirdi: qovut hazırlayar, kətəməz və sulux bişirərdilər. Qohum-qonşulara bulama payı göndərərdilər. Döl vaxtı evin ayağı sayılı ağsaqqalı-ağbirçəyi qoçun belinə oğlan uşağı mindirib sürünün içinə buraxardı. Dünya-görmüşlərimizin fikrincə onda quzunun erkəyi çox olar.

Döl ərəfəsində qoyun sürüsü yanında qurddan, canavardan söhbət salmazlar. Deyərlər elədə qoyun qorxar və ölü quzu doğar.

Bayramda hamı bir-birinə gözdəndirliyi verər, xeyir-bərəkət diləyər, sayaçı nəğmələri oxuyurlar:

Qoyunun yüzü gəlir,
Dolanır düzü gəlir.

Çobanın qucağında
Bircə cüt quzu gəlir.

Anam, a şişək qoyun,
Yunu bir döşək, qoyun,
Bulamanı tez getir
Gözləyir uşaq, qoyun.

Qoyunlar quzulayanda uşaqların üzü gülər, bulaması son beşiklərin olardı. Ağız südünün əvəzi hanı? Kənd-kəşəyimizdən süd qoxusu gələrdi, dələmənin, yağın, şorun, pendirin, ətin bol olmasını arzulayardılar. Qoyun-quzu dirnağından başlayır bərəkət, – deyiblər.

Döl quzuları qardan gözləyirlər. Əgər quzuları birdən-birə qara çıxarsan, deyərlər, quzunu yelqursaq eləyərsən. Boz ayda arabir mal-qaranı örüşə çıxararlar ki, heyvanın ağzı ota çatsın, dada çatsın. Elə ki, mal-qara Boz aydan salamat çıxır, bundan sonra elat camaatı rahat nəfəs alır.

DUMAN QAÇ – ilin Boz ayında Günəşin qarşısını kəsən dumanı qovmaq üçün icra olunan mərasim ayınınin nəğməsi. Baharın gəlişini Novruz bayramı ilə qeyd edən təsərrüfatçının tarla işləri başlayır. Torpaq sürülür, toxum əkilir. Amma yağış əlaməti olan duman təsərrüfatçını narahat edir. Duman gəlibsə, deməli, yağış yağacaq. Bu da əkini yubadacaq. Əkilmiş məhsulu cücərmədən saxlayacaq. Buna görə də əkinçilər dumanı qovmaq üçün ocaq qalayır, onun

kənarında dövrə vuraraq bir ip götürür, yeddi keçəlin adına ipə düyün salıb ocaqda yandırır, dumana müraciət edərək onu qorxudub qovmaq üçün nəğmə oxuyurlar:

Duman qaç, qaç,
Pərdəni aç, aç.
Səni qayadan asaram!
Buduna damğa basaram!

Yel babam indi əsər,
Sənin əhdini kəsər.
Durma, duman, qaç, qaç!
Göy pərdəsin aç, aç!
Səni qayadan asaram!
Buduna damğa basaram!

DUZLU ÇƏRŞƏNBƏ – Novruz çərşənbələrindən üçüncüsünə verilən adlardan biri (b a x: *Duzlu kökə*).

DUZLU KÖKƏ – ilaxır çərşənbədə ərgən qızlar duzlu kökə bişirib yatmazdan qabaq onu yeyir və üstündən su içmirlər. İnanırlar ki, gecə yuxuda susuz olduğu zaman bir oğlan gəlib həmin qıza su verəcək. Belə olduqda o qızın bəxti açılmış sayılır. El-obada bu sınağın doğru çıxdığı barədə çoxlu xoş söhbətlər gəzib-dolaşmaqdadır. Bəzi bölgələrdə bu ayın üçüncü çərşənbədə icra olunur, bu səbəbdən də həmin çərşənbəyə el arasında “duzlu çərşənbə” də deyilir.

Ee

ELÇİLİK – məişət mərasimlərimizin ən məşhur və yayğını olan toyun başlanğıc mərhələsi. Doğrudur, toy mərasimi və onun başlanğıc mərhələsinin zaman məhdudluğu yoxdur. Bununla belə, Novruzqabağı günlərdə elçiliyə getmək həmişə düşərli bilinmişdir. Elə zənn edilir ki, bu zaman elçiliyə getmək, qız almaq gələcəkdə qurulacaq ailəyə xoşbəxtlik gətirər, ev-əşikdə söz-sov olmaz. Xalq arasında “Novruz elçisinə zaval yoxdur”, “Novruz elçisinə yox deməzlər”, “Novruz elçisinin ayağı sayalı olar” və s. kimi deyimlər bu səbəbdən geniş yayılmışdır.

Elçiliyə getməzdən öncə, oğlan evinin adamları istəyə-cəkləri qızın nəsil-nəcəbəti haqqında soraya çıxır. Alacaqları qızın soykökünü öyrənirlər. Elə bir el söyləməsində də bu yön öz əksini qorumuşdur:

Mən aşiq gözəl alma,
Tutubdu gözəl alma,
Əsil al, çirkin olsun,
Bədəsil gözəl alma.

Elçiliyə oğlan evindən əvvəlcə qadınlar gedir. Məsələdən xəbərdar olan qız evi də oğlanın nəsil-nəcəbətini öyrənir. Aralıqda razılıq yaranandan sonra məsələnin – elçiliyin vacib mərhələsi ağsaqqalların üzərinə düşür. Oğlan nəslinin ağsaqqalları elçiliyə gedir. Onları da qız nəslinin ağsaqqalları qarşılayır. Məsləhət-məşvərətdən sonra razılıq cavabı məclisə verilən şərbətlə, şirinçayla bəlliləşir.

EYDİ-NOVRUZ – divan ədəbiyyatında Novruz bayramının ad-variantlarından biri. “Eyd” ərəb kəlməsi olub, mənası “bayram” deməkdir. Məsələ:

Gəldi baharü eydi-novruzü dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqşi-nigar oldu yenə.
(Ş.İ.Xətayi)

EVATDI – ilaxır çərşənbə mərasiminin adətlerinden biri. Evatdıya ilk hazırlıq işi evi təmizləmək və səliqə-sahmana salmaqdan ibarətdir. Odur ki, ev-əşik silinib-süpürülür, yır-yığış edilir, tozu alınır, ağardılır, rənglənir, paltar, ev əşyaları yuyulub təmizlənir, qız-gəlinlər xalça-palazı yığışdırır, açıq havaya çıxarır, toz-torpağını çırpır, günə verirlər. Həmçinin həyəət-bacada, bağça-bağda, küçələrdə də təmizlik, abadlıq işləri aparılır, uçuq-sökük yerlər təmir olunur. Hər tərəf başdan-başa çilçırağa qerq olur. Bununla da sanki evdən dərd-bəla uzaqlaşdırılmış olur. El-obada buna “evatdı” deyirlər.

Bu işlər əsasən Novruzun üçüncü çərşənbəsində görüldüyündən həmin çərşənbəyə bölgələrdə “gül çərşənbə” də deyilir.

EVLƏNMƏ – iki cavanı – oğlanla qızı bir-birinə qovuşduran ailə qurmaq aktı. Novruz bayramı ərəfəsindəki günlərdə nişanlı oğlan evindən qız evinə bayramlıq aparmaqla bərabər, bu günlərdə toy edib cavanları evləndir-

məyə də üstünlük verilir. İnama görə bu günlərdə qurulan ailənin dayaqları möhkəm olur.

EVGÖRMƏ – Novruz bayramı günlərində təzə evə köçənləri təbrikə getmə. Yeni ev tikənlər cəhd edirlər ki, Novruz bayramına yaxın köçüb orada yerləşsinlər. İnama görə yeni ilin təzə evdə qarşılınması ailəyə uğur, xoşbəxtlik gətirər. Qohum-əqrəba, dostlar-yaxınlar təzə evə köçənləri hədiyyələr və bayram sovgatları ilə təbrikə gəlir, ev sahiblərinə cansağlığı, xeyir-bərəkət, xoş günlər arzulayırlar.

Ə

ƏHMƏD CAVAD, Cavad Məhəmmədəli oğlu Axundzadə (1892-1937) – şair, müəllim və ictimai xadim. Şeirləri 1913-cü ildən çap edilmişdir. Şairin həyat və yaradıcılığının ən parlaq və məhsuldar dövrü XX əsrin, xüsusilə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərinə təsadüf edir. Bu illərdə onun “Qoşmalar” (1916) və “Dalğa” (1919) adlı şeir topluları nəşr olunmuşdur. Həmin dövrdə Əhməd Cavad istiqlal şairi kimi məşhurlaşmışdır.

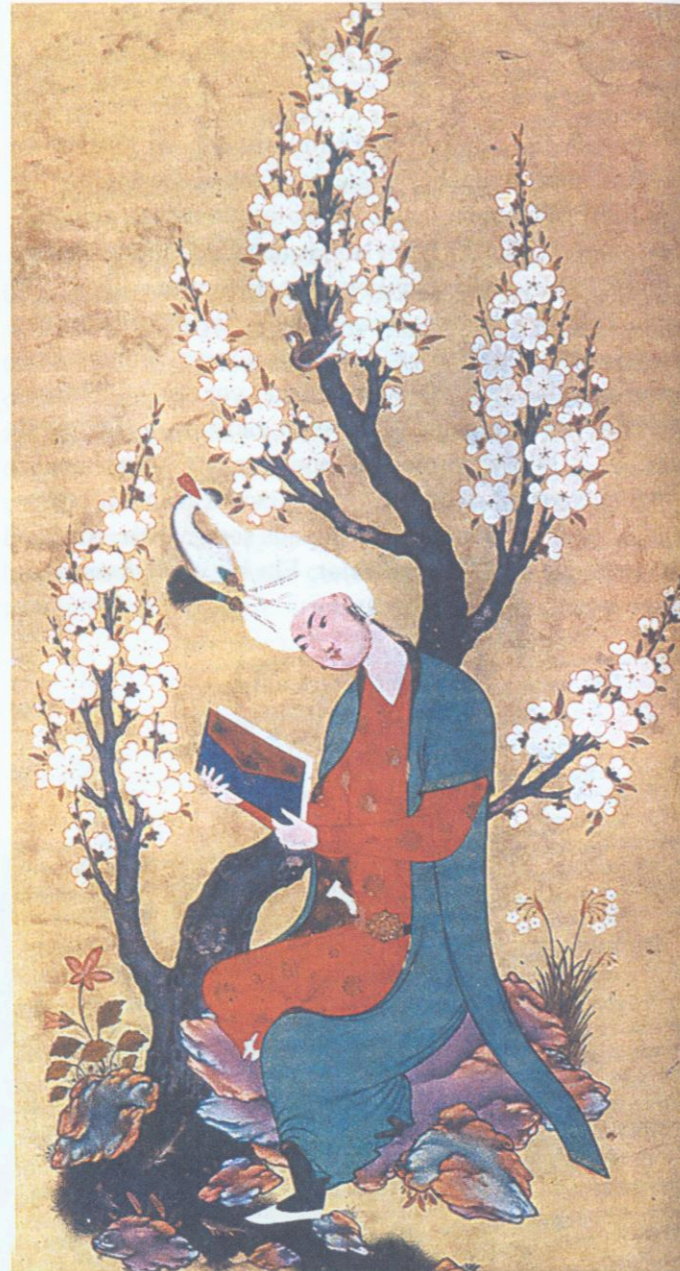
Milli oyanış, xalq hərəkatı, türk xalqlarının birliyinə çağırış, əski adət və inamlara, xalqın yaddaşına qayıdış kimi duyğular Əhməd Cavad şeirlərinin ruhuna hopmuşdur. Repressiyaya məruz qalmışdır. Ə.Cavad Novruz bayramı ilə bağlı silsilə etnoqrafik şeirlər (1920-1921) yazmışdır.

ÇİLLƏ ŞƏRQİSİ

Qabağı yazdır çillənin,
Ömrü azdır çillənin.
Yer bürünür ağ qara,
Təslim olur bahara.
Ağ bayraqlı Qış gedir,
Al bayraqlı Yaz gəlir!
Nağılçılar xoş gedir,
Ozan, aşiq, saz gəlir!
Böyük çillə çıxmamış,
Kiçik çillə gəlməmiş;
Boz ay çapır atını.
Bilir qışın zatını.
Bənövşə açıb gəlib,
Yatağı torpaq olur;
Çiçəyi yarpaq olur!
Xan çobanın arzusu,
Gəlir qumral quzusu!
Yağış ruzu gətirir,
Novruz gəlib yetirir!
Qüvvət dolur qollara,
Ellər çıxır yollara;
Durnaları gözləyir!
Bülbül gülü izləyir,
Şaxta, boran sovuşur!
Yer düzəldib qəddini,
Gözəl Yaza qovuşur!

Yaza xitab

Novruz çıxıb taxtına,
Güllər düşüb baxtına.
Kosa gəlir qabağa,
Nəzər salır tabağa.

Çörəyi yoxdur Kosanın,
Xörəyi yoxdur Kosanın.
A Kosa, Kosa gəlsənə,
Torbanı doldursana!
Kosa döyür gözünü,
İtiribdir özünü.
Ocaq üstə sac qalıb,
Bütün qışı ac qalıb;
Torbasını uzadır,
Hamı bilir, qaydadır.
Kosaya pay verirlər,
Kosaya hay verirlər.
Boz Keçi – Saqqal Ağa,
Kosanı çəkir sağa,
Deyir doldur torbanı,
Söndür daha sobanı,
Sonra da gəl güleşək,

Dilimizlə yer eşək.
Kosa baxır keçiyə,
Ürəyinə xof düşür, –
Tez aradan sürüşür.
Keçiyə əl edərək.
Qarı Nənə gələrək,
Deyir Qışı ötürdük!
Gedib yazı gətirdik!
Yaza çıxdı oğlağım,
Qış gözünə barmağım...
Qarının gəlir sözü
Keçinin çox xoşuna
Dövrə vurub – Novruzun
Dolanırlar başına!

Böyük çillə

Onun ömrü qırx gündür,
Payızın davamıdır.
Uzun qış əyyamıdır...
Qar səpir asta-asta,
Gülür tanışa, dosta.
Darıxdır mır heç kəsi,
Quyudan gəlir səsi.
Yorğan salır şum üstə,
Qarğalar dəstə-dəstə
Uçub yerə qonurlar,
Sanki qohumluğu var.
Qara qarğa gətirib
Dimdiyində ilk qarı.
Yolub yerə tökübdür
Ağacdən yarpaqları.
Ölmüş qurd-quş olubdur
Qarğaların yeməyi.
Qış öyrədir onlara:
“Qar-qar”, “Qar-qar” deməyi.
Qarğa hara, qar hara?
Çox mahaldır, – deyirəm.
Ağ qar üstə qarğalar
Qara xaldı, – deyirəm!
Ağ libasda düymətək,
Parıldayır qarğalar!
Qar kəsəndə “qar” deyər,
Qarıldayır qarğalar.
Sonu çatır çillənin,
Çaylar buz altda axır.
Qar getdimi, görməzsən,
Qarğalar yoxa çıxır.

Kiçik çillə

Böyük tufan başlayır
Böyük qardaş gedən tək.

Şaxta tüğyan eləyir;
Kollar yerə sinərək, –
Vıyıldayır küləklər
Budaqları əyərək.
Miyoldayır pişiklər
Bəzən gecə sübhəcən.
Yeri, göyü bürüyür
Dörd tərəfdən duman-çən.
Ocaqlar bərk qalanır,
Qazanda hədik bişir.
Pəncərələr açılmır,
Qapılar tamam şişir.
Küçə, bayır görünmür,
Aynalar naxış olur.
Heç bilmirsən, haradan,
Otağa soyuq dolur.
Kiçik qardaş zalım olur
Böyük qardaşdan yüz yol.
Başını da qaldırmır
Nə bir ağac, nə bir kol.
Dəliqanlıq eləyir
İki qat az ömrünü.
Tezcənə başa vurur
Yarıda öz ömrünü!

Xıdır Nəbi

Xıdır Nəbi bölərək
Az ömürlü çilləni,
Çırpır onun üzünə
Tərsinə bir silləni.
Deyir on gün bəsindir,
Qırıb-çatdın aləmi,
Sən qonaqsan, dünyanı
Dağıdılar beləmi?
Qalan on gün mənimdir
Hər şey dönüb taxtaya.
Hansı canlı tab edər
Bu küləyə, şaxtaya?
Külək əsir, qoy əssin,
Qırılmasın ağaclar,
Qırılmasın meşələr,
Boş qalmasın yamaclar.
Yalquzağa qalmasın
Çöllər, düzlər, çəmənlər.
Evdə dustaq olmasın
Dehqanlar, yer əkənlər.
Qoyun-quzu qorxmadan
Çıxsın çölə, bayıra.
Kim qiyar insanları
İşdən, gücdən ayıra.
İş, həyat hərəketdir,
Hərəket – bərəketdir.

Yel baba

Yel baba, dağıt çəni,
Qov dumanı çöllərdən.
Apar qarı, şaxtanı,
Bu soyuğu ellərdən.
Buludları parçala,
Qoy göy üzünü görünsün.
Qışı çıxart dağ başına,
Qoy quzeyə sürünsün.
Günəş daim gülsün bizə,
Camalından nur tökülsün!
Dan ulduzu işıq saçsın,
Fəcir aydın, qoy sökülsün!
Gündüz günə boyansın,
Yer altında qarışqalar,
Göldə quşlar oyansın.
Qoy açılsın bulaqların
Buz bağlamış göz qapağı.
Şırıldasın axan sular;
Qoy ərisin buz da, qar da.
Otlar çıxsın qar altından
Hər mahalda, hər diyarda
Yer tərləsin, buğlar qalxsın
Topa-topa bulud kimi!
Səhər mehi sığal çəksin
Arzu kimi, ümid kimi!
Çöl çağırınsın, düz səsləsin
Körpələri qucağına.
Qoca Nənəm kösöv qoysun
Həyətdəki ocağına.
A Yel Baba, a Yel Baba,
Qoy çağlasın su-sel, Baba!

Qarının borcu

Yaz gəlmişdi, Qış getmişdi,
Gün çıxmışdı, ot bitmişdi.
Qarı Nənə sevinmişdi,
Oğlaqları Yaza çıxmış;
Yaz hələlik təzə gəlmiş,
Qış hələlik təzə çıxmış.
Qarı Nənə qarlı qışın
Qar kürkünü tullamışdı.
Arxasınca, dönməz deyər
Bir söyüş də yollamışdı:
– Yaza çıxdı oğlaqlarım,
Qış gözünə barmaqlarım...
Sən deməynən o qart qışın
Bir hiyləsi varmış hələ;
Bir fəsadı, bir tufanı,
Bir fitnəsi varmış hələ.
Qəlbi təmiz gözəl Yazdan

Tək üçcə gün o borc almış.
Bu üç gündə çovğun salmış,
Görünməmiş tufan salmış, –
Şaxta salmış, boran salmış!
O sevimli oğlaqları
Çöldə tutub öldürmüşdü.
O, qarıya ibrət üçün
Öz zərbini bildirmişdi
Çox yaxşı ki, Keçi hələ
Çıxmayıbmış o gün çölə.
Qarı nənə ağladıqca,
Deyirmiş ki, heç çəkmə qəm;
Qış üç oğlaq apardısı,
Mən beş oğlaq verəcəyəm!..
Yaz yolunda şəhid olmuş,
Üç çəpişin beş bacısı
Oynayaraq çıxdı çölə.
Qarı Nənə gülə-gülə
Dedi: “Get, get, ey qarlı qış,
Atdım sənin dalınca daş.
Üç oğlağım bil, beş olar,
Bir az keçər on beş olar.
Sən nə etdin söylə, mənə?
Ancaq pislilik qaldı sənə.
Yaza çıxar oğlaqlarım,
Qış gözünə barmaqlarım!”

Boz ay

Gah bozarır, gah qızarır,
Gah qızarır, gah bozarır.
Günəş çıxır, tez də batır
Yazla Qışın arasında.
Hava meyxos, hava sərin,
Qışla Yazın arasında.
Bu nə qışdır, bu nə yazdır?
Soyuq çoxdur, isti azdır.
Günəş doğur, bəs Günəşin,
O istisi harda qalıb?
O həniri, hərərəti,
Yoxsa ondan qışımı alıb?
Soyuq, şaxta Yerə hopub
İşləmişdir iliyinə.
Şəhlər dönüb qrov olub,
Səpələnilib Yer üzünə!
Qar da, buz da yağış təkin,
Çisək təkin tez-tez yağır.
Qarı Nənə ötəyini
Bulud kimi tez-tez sıxır.
Qara bulud durulaşır,
Pambıq kimi dümağ olur.
Qara yağış – Ağ yağışa,
Yağa-yağa ürcah olur.

Quşlar damı hasarından
Yuvasını sökür daha.
Ağacların kəlləsində
Yeni yuva tikir daha.
Qonur köhnə ovlağına,
Sanki çıxır yaylağına.
Hamı Yaza hazırlaşır,
Sığırcınlar qaqqıldaşır.
Durna köçü səmt götürür.
Karvan çəkib köhnə yurda!
Bülbüllər də tez-tez ötür
O qoruqda, bu qoruqda.
Boz Ay dönüb qızardıqca
Boz bülbüllər sarı olur.
İlk çiçəyi qoxlayan da
Bal toplayan arı olur!
Boz Ay Qışı sıxışdırır,
Yaza yeni yollar açır!
Qışdan sonra gələn Yaza
Çöllər geniş qollar açır.
Xonça tutub el-obalar,
Sanki Yazı izləyirmiş.
Düzlər boyu xalı sərmış,
Sanki gəlin gözləyirmiş!

DÖRDATLI YENCƏ GÜN*(Novruz bayramı)*

Minib dörd atını, çapır dördnala,
Düzlərdən, çöllərdən gəlir Yencə gün!
Yelqanadlı, odürəkli, suüzlü,
Yolların bağrını dəlir, Yencə gün!

Öldürür sazağı, qovur soyuğu,
Yaşıl xalı edir bağı, qoruğu.
Boy verib qaldırır nazik çubuğu,
Dağlardan, sellərdən gəlir Yencə gün!

Torpağa çatinca toxtayır bir az,
Arxada qarlı qış, öndə güllü yaz.
Göyərmiş bənövşə, ləçəyi ətlas,
Qırovu, qarını silir Yencə gün!

Bu torpaq cövhərdir başdan, binadan,
Nə atadan olub, nə də anadan.
Asılı qalıbdır ulu səmadan
Ətirli güllərdən gəlir, Yencə gün!

Qardan, buzdan çıxan nərgizlərə bax,
Rəngindən qan daman o qızlara bax!
Yerə həsrət çəkən yıldızlara bax!
Çocuq gözlərində gülür Yencə gün!

İstəyi, amalı ox ucundadır!
Gücü Yel gücündə, sel gücündədir!
Yerin xəbər alsan Qız bürcündədir,
Özünü Günə tən bilir Yencə gün!

DÖRD ÇƏRŞƏNBƏ**Birinci çərşənbə**

Açıldı hava,
Qurtardı dava.
Getdi qış,
Gəldi yaz.
Doğdu Günəş,
Bitdi ayaz.
Çölə çıxdı
Qoyun-quzu.
Güldü yenə
Göyün üzünü;
Güldü yenə
Yerin üzünü.
Düzlər yenə çiçək açdı,
Günəş qovdu, soyuq qaçdı.
Soyuq qarlı isti Günəş
Yazda Qışın davasıdır.
Görən deyir:
– Üzə dəyən
Meyxoş meh də
Gözəl Yazın havasıdır!

İkinci çərşənbə

Bulaqların gözü açıq,
Ormanların üzünü açıq;
Durnalardan uçub gələn
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa!
Çaylar axır dəryalara
Şaqqıldaşa-şaqıldaşa!
Duman qalxır göyə doğru
Meşələrin nəzərindən.
Buzlar düşür parça-parça
Şüşələrin üzərindən.

Puçurlayır yavaş-yavaş
Ağacların budaqları.
Mehdən əsir həzin-həzin
Gül-çiçəyin yarpaqları!
Dərədə sel qijldayır,
Şən arılar vızıldayır.
Hər yandan xoş avaz gəlir,
Sular deyir: Yaz... Yaz gəlir!

Üçüncü çərşənbə

Torpağa bax, torpağa,
Sanki qalxır ayağa.
Buxarlanır nəfəsi,
Oyanıbdır həvəsi.
Qızıl öküz tərənir,
Torpaq sanki dillənir:
Çəmənim harda qaldı?
Səmənim harda qaldı?
Getdi qarlı yorğanım,
Getdi çənim, dumanım!
Gəlsin xalı-xalçalar,
Yollar boyu yoncalar,
Qoy bağ olsun, əkin olsun,
Mənim ana qucağım!
Səpin olsun, biçin olsun,
Gülsün hər bir bucağım!..

Dördüncü çərşənbə

Mən oddan yaranmışam,
Odur südüm, nəfəsim.
Od rənginə boyanmışam,
Oddur gücüm, oddur səsim!
Taxılım da oddur mənim,
Oddur gülüm, çəmənim!

Qaynar sular canımdadır,
Vulkanları qanımdadır!
Ömrüm, günüm odda yaşar,
Meyvələrim oda oxşar.
Odlar mənim hakimimdir,
Mən odların hakimiyəm!
Babam oddur, anam oddur,
Odur ki, mən od kimiyəm!
Odsuz daşa oxşaydım,
Odsuz sonsuz yaşaydım!

ƏDVİYYAT – qidanın ətrini, dad keyfiyyətini və iştahanı artıran, mədənin fəaliyyətini yaxşılaşdıran ədviyyat bitkilərinin qurudulmuş hissələri. Mixək, hil, zəfəran, darçın, zəncəfil, qara istiot, qırmızı istiot, cirə, sarıkök, razyana... daha neçə adda ədviyyat milli mətbəximizin xoş ətirli, əvəzsiz nemətləridir. Hərəsi də min dərddin dərmanı. Ədviyyatdan hələ qədim zamanlardan toy-bayramlarda və el şənliklərində yeməklərin, şirniyyat məmulatının, şərbət və şirələrin hazırlanmasında, çay dəmlənməsində və s.-də istifadə edilir.

Novruz bayramı günlərində dadlı-ləzzətli xörəklər hazırlayırlar, şirniyyat növləri (şorqoğalı, şəkərbura, paxlava və s.) bişirirlər. Yüz cür ədviyyat da bu xörəklərin, yeməklərin, şirniyyatların tamamı artırır.

ƏKİN AYI – yeni məhsulun bünövrəsinin qoyulması yaz fəslinin əvvəlinə təsadüf etdiyindən bu müddətə el-oba arasında verilən ad. Yazın gözü açılan kimi bərəkətin, bolluğun təməli qoyulur: Əkinçi ömrünün, əkinçi həyatının ən məsul dövrü başlanır. Əkinçilərin, bağbanların qayğıları artır. Torpağı əkib-becərilər. Əkin işlərinin başlanması çal-çağırla qeyd edilir, bu gün bayrama çevrilir. Tarlaya

çıxdıqları, əkinə başladıkları həmin gün uca təpələrdə tonqallar çatır, hamını halal zəhmətə, torpağı laləzara çevirməyə səsləyir, bir-birinə məhsul bolluğu arzulayırlar.

Ulularımızın hər qarış torpaq uğrunda yağıl-yamanlar önündə əyilməz başı bərəkət qoxulu torpağın

önündə əyilib. Yüz illər boyu onlar torpaqdan qədirmətlə, səxavətlə bəhrələnilər, torpağın becərilməsinə qayğı ilə yanaşıblar, torpağın “qaralt üzümü, ağardım üzünü” şərtinə həmişə əməl ediblər, torpağı şöhrətləndiriblər.

Torpaq da ki insan kimi qulluq istəyir, gündə yüz yol başına dolansan darda, əlamanda qoymaz səni, ocağından köz əskik olmaz, bucağından bərəkət. Torpaq da sanki dilə gəlib üzünü əkinçilərə tutaraq “Hə, bu mən, bu da sən, qaralt üzümü, ağardım üzünü”, “Səndən hərəkət, məndən bərəkət”, “Doyurt məni, doyurum səni” deyər. Çünki torpaq səxavətlidir, çəkilən zəhməti itirmir, qayğısını çəkəni heç vaxt nagüman qoymur, onu cana gətirənlərə, ondan düzgün, qaydasınca, insafla istifadə edənlərə öz varını əsirgəmir.

Müdrək babalar da varını, nemətini qayğı göstərənlərdən əsirgəməyən torpağa baxıb fərəhlənmiş, – “bərəkətinə, bəhərinə, çörəyinə qurban, a torpaq, qədrini bilməyəne lənət” – demişlər.

ƏLİYEV HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU (10.05.1923 – 12.12.2003) – zəmanəmizin dünyəşöhrətli böyük siya-sətçisi, müdrik dövlət xadimi, xalqımızın ümummilli lideri. Yeni Azərbaycan Partiyasının (1992) banisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (1993–2003).

Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində doğulmuşdur. Dövlət və ictimai-siyasi fəaliyyətinin bütün mərhələlərində Heydər Əliyevin təşkilatçı-yenilikçi istedad və bacarığı parlaq surətdə təzahür etmişdir. Heydər Əliyevin inamlı və uzaqgörən daxili və xarici siyasəti Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun yüksəlməsinə, həm də ölkənin ictimai-iqtisadi və sosial-mədəni dirçəliş yolu ilə inamla addımlamasına səbəb olmuşdur. Onun respublikaya rəhbərlik etdiyi dövrdə azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli ruhun, milli-mənəvi özünüdərk, mədəniyyətin çiçəklənməsi, onun bütün sahələrinin vüsətli inkişafı və zənginləşməsi, xalqın tarixi yaddaşının özünə qaytarılması, soykökü əsasında millətdə müstəqil dövlətçilik ideyalarının güclənməsi və reallaşması üçün də çox mühüm işlər görülmüşdür.

Heydər Əliyev müdrik siyasi və dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənətin gözəl bilicisi, elmin və mədəniyyətin himayəçisi idi. Onun bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı neçə-neçə ədəbiyyat, incəsənət və elm xadimlərinin yubileyləri keçirilmiş, onların fəaliyyəti yüksək dövlət mükafatları və fəxri adlarla qiymətləndirilmiş, abidələri ucaldılmış, xatirə ev-muzeyləri yaradılmışdır.

Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi, dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması çağırışı ilə Azərbaycan xalqına müraciətləri və bir çox digər sahələrdə coşqun fəaliyyəti Heydər Əliyevlə böyük şöhrət gətirmişdir. O, dəfələrlə qeyd etmişdir ki, xalq öz mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə görə tanınır: “Milli ideologiyamızın əsas hissəsi bizim milli-mənəvi dəyərlərimizdir. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında, fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz”.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin hər il Bakıda İçərişəhərin qoşa qapısı qarşısında, küçə və meydanlarda keçirilən Novruz şənliklərində iştirak etməsi, şənliyə gələnlərdən hər biri ilə səmimi görüşməsi əlamətdar hadisəyə çevrilirdi. Öz çıxışlarında o, Novruz bayramının müstəqil və suveren Azərbaycan dövlətinin rəsmi bayramları sırasına daxil olduğunu, doğma xalqımızın ən qədim mərasimlərini, adət-ənənələrini özündə yaşadan bu bayramın milli təfəkkürümüzün ayrılmaz hissəsinə çevrildiyini yüksək qiymətləndirirdi.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİ İLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

Hörmətli həmvətənlər!

Xalqımızın əziz günü – qədim Novruz bayramı münasibətilə hamınızı ürəkdən təbrik edir, sizə xoş Novruz əhval-ruhiyyəsi arzulayıram.

İnsanları baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, həyatın canlanması ilə müjdələyən Novruz bayramı ən qədim dövrlərdən bəri xalqımızın sevinc, şadlıq bayramı olmuş, tariximizin müxtəlif dövrlərində bəzi təzyiqlərə, süni maneələrə məruz qalmasına baxmayaraq, bu günə qədər gəlib çatmışdır. Bu milli bayramımızın indi dövlət səviyyəsində geniş qeyd olunması Azərbaycanın müstəqilliyinin bəhrələrindəndir.

Novruz bayramı ürəklərdə saf duyğuların oyanması üçün, insanlar arasında səmimiyyət, mehribanlıq və qardaşlıq tellərinin möhkəmləndirilməsi, onların bir-birinə qayğı və diqqətinin artırılması üçün gözəl zəmin yaradır.

Yaxınların yad olunması, umu-küsünün, kin-küdurətin aradan qaldırılması, cəmiyyətdə qarşılıqlı xoş münasibətlərin bərqərar olması Novruzun əsrlərin süzgücündən keçərək formalaşmış gözəl ənənələrindəndir.

Bu bayram günlərində Azərbaycanın müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda şəhid olmuş vətən övladlarının xatirəsini uca tutaraq onların qohum-əqrəbalarına ulu Tanrıdan səbir diləyirəm. İnanıram ki, Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin daha da möhkəmləndirilməsi, onun ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, ölkəmizdə sülhün və əmin-amanlığın tam bərqərar olunması yolunda atığımız hər bir uğurlu addım şəhidlərimizin ruhunu şad edəcəkdir.

Əziz günlərdə etdiyimiz ən ümdə arzu və diləklərdən biri də erməni təcavüzü nəticəsində torpaqlarından didərgin düşmüş soydaşlarımızın öz ev-əşiklərinə qaytarılmasıdır. Qoy bu arzu və diləklər gerçəkləşsin, qaçqın və köçkün bacı-qardaşlarımız gələcək Novruz bayramlarını öz ocaqları başında qeyd etsinlər.

Dünyanın müxtəlif guşələrində yaşayan bütün azərbaycanlılar bu ulu bayramı böyük təntənə ilə qeyd edirlər.

Onların hamısını salamlayır, bayram münasibətilə hər birinə səmimi təbriklərimi göndərirəm.

Əziz bacı və qardaşlar!

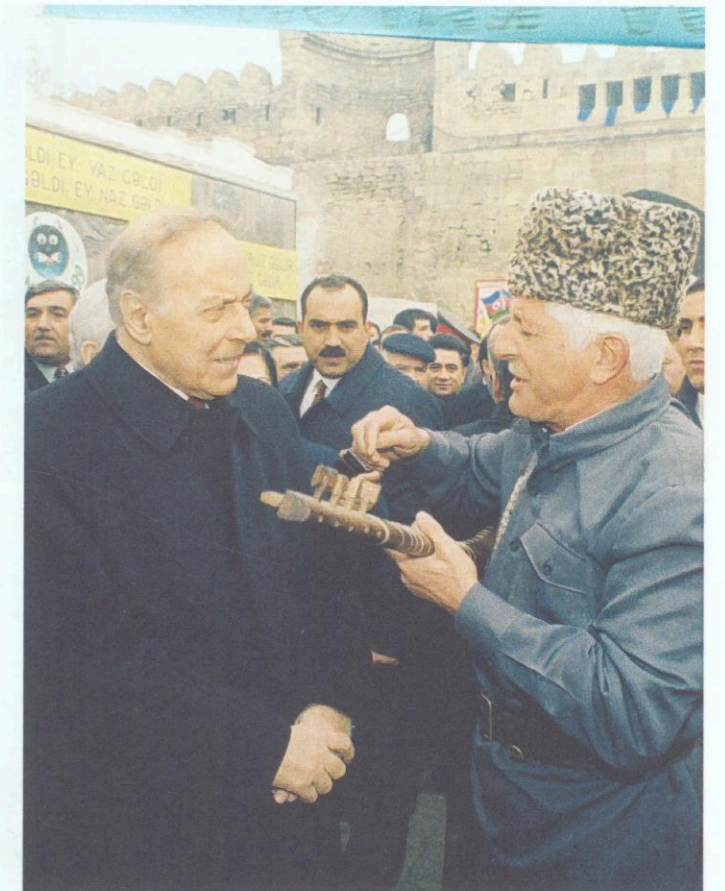
Bu ilki Novruz bayramı xalqımızın qədim mənəvi sərvəti – ölməz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyi təntənələrinin geniş keçirildiyi bir dövrə təsadüf edir. Hər iki hadisə Azərbaycan xalqının öz tarixi keçmişinə, milli köklərinə və ulu əcdadlarımızın qoyub getdiyi zəngin irsə, adət-ənənələrə bağlılığını və sədaqətini nümayiş etdirir.

Bahar bayramının bu il qeyd edilməsi onun əsrlərin, minilliklərin qovuşduğu bir məqama düşməsi ilə də əla-mətdardır. Biz gələcəyə böyük nikbinlik və ümid ilə baxırıq. Əminəm ki, yeni əsrdə, yeni minillikdə xalqımız azad, müstəqil, demokratik bir ölkədə xoşbəxt və firavan yaşayacaq, bütün əziz günlərini həmişə ən xoş əhval-ruhiyyə ilə bayram edəcəkdir.

Novruz bayramı münasibətilə sizə cansağlığı və səadət diləyir, vətənin tərəqqisi naminə işlərinizdə böyük uğurlar arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

Heydər Əliyev
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti
19 mart 2000-ci il

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
PREZİDENTİ HEYDƏR ƏLİYEVİN NOVRUZ
BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ KEÇİRİLƏN
ÜMUMXALQ ŞƏNLİYİNDƏ NİTQİ**

21 mart 2002-ci il

Əziz həmvətənlər!

Sizi xalqımızın ən sevimli, ən əziz bayramı – Novruz bayramı münasibətilə səmimi-qəlbədən təbrik edirəm. Hamınıza cansağlığı, səadət və bütün işlərinizdə uğurlar arzulayıram!

Novruz bayramı bizim bütün bayramlarımızdan əzizdir. Bu bayram çox qədim tarixə malikdir və əcdadlarımızın bizə töhfəsi, onlardan qalmış mirasdır. Novruz bayramı heç bir tarixi hadisə, yaxud heç bir şəxsiyyətin adı ilə, onun fəaliyyəti ilə bağlı deyildir. Bu bayram təbiətin qanunları ilə, kainatın qanunları ilə əlaqədar olan bir bayramdır. Gündüz ilə gecənin bərabərləşməsi günü, baharın ilk günü Novruz bayramıdır. Bunlara görə Novruz bayramı bir çox başqa bayramlardan fərqlənir və bu bizim, məhz Azərbaycan xalqının bayramıdır. Qədim zamanlardan bəri və bu gün də bu bayramı ən çox sevən, ən uca tutan Azərbaycan xalqıdır.

Biz bu il Novruz bayramını Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünü bayram edəndən sonra qeyd edirik. Novruz, dediyim kimi, qədim bayramdır. Ancaq elə vaxtlar, zamanlar olubdur ki, bu bayramı xalqımızın əlindən almaq istəyiblər, bu bayramı keçirməyə mane olmaq istəyiblər. XX əsrdə biz bu dövrü yaşamışıq. Ancaq Novruz bayramının o qədər dərin kökləri var, Azərbaycan xalqının, millətimizin qəlbində o qədər yerləşib ki, heç bir qüvvə, heç bir hakimiyyət, heç bir siyasi sistem bu bayramı Azərbaycan xalqının əlindən ala bilməyibdir.

Ancaq Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən, azadlığa, sərbəstliyə çıxandan sonra bu bayramı biz açıq ürəklə, geniş el bayramı, xalq bayramı və nəhayət, dövlət bayramı kimi qeyd edirik. Bu, indi müstəqil Azərbaycan dövlətinin ən mötəbər dövlət bayramıdır. Məhz buna görə də ölkəmizin hər yerində, hər guşəsində – hər kəndində, qəsəbəsində, şəhərində insanlar bu bayramı böyük sevinclə, məhəbbətlə keçirir, şənliklərlər. Novruz bayramının keçmiş zamanlardan qalmış adət-ənənələri bu bayram günlərində, bayram şənliklərində nümayiş etdirilir.

Beləliklə, xalqımız keçmiş bu günü ilə, bu günü keçmiş ilə sıx bağlayır və bu illərdə Novruz bayramı ilə əlaqədar olan bütün adət-ənənələrin hamısı bərpa olunubdur. İndi artıq deyə bilərəm ki, Azərbaycanda Novruz bayramı, bəlkə də, yüz-iki yüz il bundan öncəki dövrlə müqayisədə daha da əhatəli keçirilir. Bunların hamısı bizim xalqımızın sərəvətidir.

Bu günlərdə xalqımız öz yüksək, xoş əhval-ruhiyyə-sini bir daha nümayiş etdirir. Bu da on il ərzində Azərbaycan xalqının müstəqil dövlət və xalq kimi yaşadığı müddətdə əldə etdiyi nailiyyətlərlə əlaqədardır. Ötən on ildə xalqımız çox ağır, mürəkkəb bir yol keçibdir. Müstəqilliyi əldə edəndən sonra onu yaşatmaq, möhkəmləndirmək, qorumaq və daimi, əbədi etmək asan olmamışdır. Biz çox maneələrlə rastlaşdıq. Ancaq xalqımız öz iradə-sini, özmini daim nümayiş etdirdi. Bütün maneələrə, müstəqilliyimizin əlimizdən alınmasına, onun məhv edilməsinə yönəldilmiş cəhdlərin hamısına qarşı xalqımız mütəşəkkil çıxış etdi, birliyini, özünün iradəsini göstərdi. Biz dövlət müstəqilliyimizi yaşatdıq, ilbəl inkişaf etdirdik.

Bu illərdə Azərbaycan xalqı böyük sosial, siyasi-iqtisadi böhrandan çıxaraq inkişaf yoluna düşmüşdür. Həyatımızın bütün sahələrində biz böhrandan tam çıxmışıq və ölkəmiz ilbəl inkişaf edir. Bunların əsas səbəbi müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan xalqının tutduğu düzgün və doğru yoldur. Bu yol da azadlıq, demokratiya, müstəqillik yoludur. Bu yol bütün sahələrdə – siyasi, iqtisadi, sosial islahatlar keçirərək, bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getmək yoludur. Bu yol Azərbaycanın iqtisadiyyatını dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmək və beləliklə, iqtisadiyyatımızı inkişaf etdirmək yoludur.

Bu sahədə biz böyük nailiyyətlər əldə etmişik. Azərbaycanda hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlət qurulubdur. Dövlət quruculuğu sahəsində böyük işlər görüldü. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı inkişaf edir. İnsanların rifah halı yaxşılaşıbdir. Məhz bu yolla gedərək, biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirə bilmişik. Məhz buna görə də biz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin on birinci ilinə qədəm qoymuşuq. Bütün bunlara görə də indi, bu Novruz bayramı günlərində ölkəmizin hər yerində, demək olar ki, hər evdə, hər ailədə bayram əhvali-ruhiyyəsi hökm sürür. İnsanlar azad, sərbəst yaşayır, Novruz bayramını da böyük sevinc hissi ilə bayram edirlər.

Bu günümüz bizi sevindirir. Ancaq əldə etdiyimiz nailiyyətlər bizi sevindirdiyi kimi, yaralarımız da bizi incidir. Həll edə bilmədiyimiz problemlər bizi narahat edir. O da Azərbaycan torpaqlarının bir qisminin Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olmasıdır. İşğal olunmuş torpaqlardan bir milyondan çox soydaşlarımızın didərgin düşməsi, ağır vəziyyətdə çadırlarda və yaşayış üçün münasib olmayan digər yerlərdə yaşamasıdır. Bu, bizim böyük dərdimiz və problemimizdir. Ancaq məlumdur ki, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunması üçün biz ardıcıl surətdə çalışırıq. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin əsas məqsədi ölkəmizin müstəqilliyini möhkəmləndirmək, dünya miqyasında müstəqil dövlət kimi Azərbaycanın mövqelərini möhkəmləndirmək və bu vasitə ilə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə son qoymaq,

işğal olunmuş torpaqları azad etmək, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımızı öz elinə-obasına qaytarmaqdır.

Biz ötən illərdə bu sahədə çox işlər görmüşük, çox imkanlar aparmışıq, çox imkanlardan istifadə etməyə çalışmışıq. Bunu bu gün də davam etdiririk və bundan sonra da etdirəcəyik. Bu bayram günü mən xalqımızı əmin edirəm ki, Azərbaycanın işğal edilmiş torpaqları azad olunacaq, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bərpa ediləcək və yerindən-yurdundan didərgin düşmüş soydaşlarımız öz evlərinə, obalarına qayıdacaqdır. Biz buna mütləq nail olacağıq.

Əziz dostlar!

Əziz bacılar və qardaşlar!

Mən sizi bayram münasibəti ilə bir daha təbrik edirəm.

Mən çadırlarda köçkün vəziyyətində və ağır şəraitdə yaşayan soydaşlarımızı təbrik edirəm. Sərhədlərdə, Azərbaycan torpağının keşiyində dayanan mərd əsgərlərimizi təbrik edirəm. Azərbaycan torpaqlarının müdafiəsi uğrunda əlil olmuş vətəndaşlarımızı təbrik edirəm. Torpaqlarımızın müdafiəsində şəhid olmuş insanların ailələrini təbrik edirəm. Hamını təbrik edirəm. Hamıya cansağlığı, səadət, yeni-yeni Novruz bayramları arzulayıram.

Bayramınız mübarək olsun!

ƏLİYEV İLHAM HEYDƏR OĞLU (24.12.1961, Bakı şəhəri) – Azərbaycan Respublikasının Prezidenti (2003–cü ildən). 1982–ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunu bitirmiş və burada elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlamış, müəllim işləmiş, aspiranturada oxumuşdur. 1991–ci ildən Moskvada “Oriyent” şirkətinin baş direktoru, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin xarici iqtisadi əlaqələr üzrə vitse-prezidenti (1994–cü ildən) və birinci vitse-prezidenti (1997–ci ildən), Azərbaycan Respublikasının Baş naziri (2003) vəzifələrində işləmişdir.

İlham Əliyev müəllifi Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, dahi dövlət xadimi, dünya şöhrətli siyasətçisi Heydər Əliyev olan Azərbaycan neft strategiyasının hazırlanmasında, dünya arenasında uğurla gerçəkləşməsində fəal iştirak etmiş, ölkəyə investisiya axınında çox mühüm rol oynamışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsində, xüsusən neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair, dünyanın aparıcı neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, eləcə də Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu müqavilələrinin bağlanması bilavasitə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin adı ilə bağlıdır.

İlham Əliyev Milli Məclisin deputatı olduğu vaxtlarda geniş və səmərəli fəaliyyət göstərmiş, ardıcıl olaraq xalq arasında olmuş, əhalinin qayğısını öyrənmiş, sosial istəklərin yerinə yetirilməsi sahəsində əməlpərvərlik göstərmişdir. Düşmən təcavüzünə məruz qalmış qaçqın və köçkünlərimizin, Qarabağ müharibəsi əlillərinin sosial durumu bir an olsun belə İlham Əliyevin diqqətindən kənar qalmamışdır.

Milli Məclisin üzvü olmuş İlham Əliyevin Avropa Şurasının Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Parlamenti daimi nümayəndə heyətinin rəhbəri olmaqla, işgüzar fəaliyyəti xalqına qətiyyətlə və cəsarətlə xidmət göstərmək nümunəsi kimi yaddaşlara hopub.

İlham Əliyevin qətiyyətli və təkzibolunmaz çıxışları nəticəsində təcavüzkar Ermənistan Avropa Şurasında ifşa olunmuş, Azərbaycanın ayrılmaz parçası olan Dağlıq

Qarabağ haqqında Qərb dünyasında obyektiv rəy formalaşmış, problemin həlli yolunda zəruri addımlar atılmışdır. Avropa Şurasında Ermənistanın təcavüzkar, işğalçı dövlət kimi tanınmasında, beynəlxalq terrorizmin tərkib hissəsi olmasının sübuta yetirilməsində və bütün bunların dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasında İlham Əliyevin xidmətləri danılmazdır. Avropa Şurasındakı fəaliyyəti, obyektiv və konstruktiv çıxışları İlham Əliyevə Qərb siyasətçiləri arasında böyük nüfuz və hörmət qazandırmış, o, AŞPA-nın vitse-prezidenti və büro üzvü seçilmişdir (2003, yanvar).

1997–ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti təyin olunan İlham Əliyev öz yorulmaz fəaliyyəti və gənclərə sıx qayğısını nümayiş etdirməklə Azərbaycan idmanına səmərəli təkan vermiş, onun dünyada tanınmasına nail olmuşdur. İlham Əliyevin təşəbbüsü və bilavasitə rəhbərliyi ilə təkcə Bakı şəhərində yox, həmçinin bölgələrimizdə – Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Lənkəran, Quba – olimpiya idman-sağlamlıq kompleksləri inşa olunub istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan mənəvi mədəniyyəti sahəsinə İlham Əliyevin qayğısı xüsusilə əvəzolunmazdır. Onun “Azərbaycanın Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” sərəncamları (2004, 12 yanvar) ümumiyyətlə, xalq tərəfindən böyük sevinc və rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan xalq adət-ənənələrinin, mərasim və bayramlarının yaşadılması, milli ruhda zənginləşdirilməsi, onların, xüsusən gənc nəslin təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynaması kimi vacib məsələlər də həmişə İlham Əliyevin diqqətindədir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanın milli Novruz bayramı şənliklərində iştirak etməsi, xalqla bir olması müstəqil Azərbaycan Respublikası insanların birliyindən, sevincli günlərindən, parlaq sabahından xəbər verir.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ AZƏRBAYCAN XALQINA TƏBRİK

– Əziz həmvətənlər, əziz dostlar!

Mən sizin hamınızı bu gözəl Novruz bayramı münasibətilə ürəkdən təbrik edirəm. Bu gün bütün Azərbaycan xalqını bu gözəl Bahar bayramı münasibətilə təbrik edirəm.

Novruz bayramı Azərbaycan xalqının ən əziz, ən sevimli bayramlarından biridir. Əsrlər boyu xalqımız bu bayramı qeyd etmişdir. Ancaq müstəqillik dövründə bu bayram rəsmi şəkildə qeyd olunur. İkinci ildir ki, beş gün biz bunu qeyd edirik. Bu, bir tərəfdən onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı Novruz bayramına ən həərətli münasibət bəsləyir, o, bizim üçün ən başlıca, ən gözəl bayramdır. Digər tərəfdən, bu beş gün imkan verir ki, hər bir ailə bu günlərdə istirahət etsin, bir yerdə dincəlsin və bir yerdə olsun. Ailə dəyərləri, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz, ənənələrimiz, bizim mədəniyyətimiz, tariximiz – bütün bunlar Azərbaycan xalqını qorumuşdur. Uzun illər, əsrlər boyu biz başqa ölkələrin tərkibində yaşamışdıq. Ancaq milli xüsusiyyətlərimizi itirməmişik, assimilyasiyaya düşməmişik, öz dilimizi, adət-ənənələrimizi, milli bayramlarımızı qoruyub saxlamışıq.

Bu gün biz müstəqil dövlət kimi sürətlə inkişaf edirik. Həm iqtisadi sahədə, həm siyasi sahədə – bütün sahələrdə Azərbaycan müstəqil dövlət kimi dünyada öz yerini tutubdur. Bu yer möhkəm yerdir. Biz bu bölgədə aparıcı dövlətə çevrilmişik. Bundan sonra Azərbaycan ancaq və ancaq irəliləyiş yolu ilə gedəcəkdir, irəliyə doğru, tərəqqiyə doğru, rifaha doğru gedəcəkdir.

Biz bu gün müxtəlif layihələr üzərində işləyirik. İndiyə qədər görülmüş işlər Azərbaycanı ən çətin vəziyyətdən – 1990-cı illərin əvvəlində yaranmış vəziyyətdən çıxarıb, tərəqqi yoluna gətirmişdir. Bizim iqtisadiyyatımız üç ildir ki, artım sürətinə görə dünyada birinci yerdədir. Bütün sosial məsələlər öz həllini tapır. İldə iki dəfə əmək haqları və pensiyalar artırılır və bundan sonra da bu siyasət davam etdiriləcəkdir. İqtisadi sahədə əldə edilmiş uğurlar bizim maddi imkanlarımızı artırır. Biz bu imkanlardan çox səmərəli şəkildə istifadə edirik, islahatları dərinləşdiririk. Azərbaycan üçün, ölkəmiz üçün lazım olan bütün böyük layihələri həyata keçiririk.

Bizim artan iqtisadi gücümüz ölkəmizin siyasi gücünü də artırır. Əlbəttə ki, hər bir ölkənin inkişafı üçün iqtisadi amillər başlıca rol oynayır və bu gün Azərbaycan həm iqtisadi baxımdan, həm enerji təhlükəsizliyi baxımından özünü tam şəkildə təmin edən ölkədir. Beləliklə, bu bizə imkan verir ki, müstəqil siyasət aparaq. Bizim siyasətimiz ancaq və ancaq Azərbaycan xalqının milli maraqlarına söykənir, bu maraqları güdür və bundan sonra da biz bu siyasətə sadıq olacağıq.

Biz iqtisadiyyatı artırmaqla, eyni zamanda, bölgədə regional əməkdaşlığın inkişafına güclü təkan veririk. Biz böyük layihələrin təşəbbüskarıyıq, icraçısıyıq və bu

layihələrin icrası nəticəsində Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi mənfəət əldə edir. İqtisadi islahatlar bundan sonra da aparılacaqdır. Baxmayaraq ki, dörd il ərzində bizim iqtisadiyyatımız iki dəfə artıb, – bu, dünyada analoqu olmayan bir nəticədir, – biz əldə edilmiş nailiyyətlərlə kifayətlənməməliyik. Biz irəliyə baxmalıyıq, gələcəyə baxmalıyıq ki, Azərbaycan necə inkişaf edəcək, bizim inkişafımız hansı nəticələrə gətirib çıxaracaqdır. Bütün bunları etmək üçün, əlbəttə ki, hər bir sahə üzrə xüsusi proqramlar olmalıdır. Onlar da var və icra edilir. Mən əminəm ki, gələcəkdə Azərbaycan çox güclü, inkişaf etmiş müasir dövlətə çevriləcəkdir. Biz artıq bunun ilkin elementlərini, ilkin əlamətlərini görürük. Bizim güclü iqtisadi potensialımız, bölgədə möhkəm yerimiz, təsiretmə imkanlarımızın genişlənməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu da böyük dərəcədə qaldırır.

Biz dünyada çox böyük hörmətə malik bir ölkəyik. Daxili siyasətin davamı olaraq, xarici siyasətimiz Azərbaycanın milli maraqlarını güdür və bu maraqlar lazımı səviyyədə qorunur. Dünyada Azərbaycan çox etibarlı tərəfdaş kimi tanınır. Biz bu gözəl reputasiyanı qazanmışıq və bundan sonra da öz xarici siyasətimizi bölgədə və dünyada əməkdaşlığın dərinləşməsinə yönəldəcəyik. Bizim xarici siyasətimiz sabitliyin möhkəmlənməsinə, bölgədə əməkdaşlığın dərinləşməsinə, sülhün bərqərar olunmasına yönəldilibdir. Bütün ölkələrlə çox gözəl, normal münasibətlərimiz var və Azərbaycanın iqtisadi, siyasi önəmi artdıqca, əlbəttə ki, bizə xaricdən olan maraq da artır.

Bildiyiniz kimi, bu yaxınlarda BMT-nin Baş Məclisində Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində vəziyyətlə bağlı aparılan səsvermə də bizim siyasi gücümüzü göstərmişdir. Azərbaycanın haqq işi, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yalnız və yalnız Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması məsələləri o qətnamədə təsdiq edilmişdir və BMT – dünyanın aparıcı beynəlxalq təşkilatı tərəfindən qəbul olunmuşdur. Bu, bizim böyük diplomatik və siyasi qələbəmizdir. Bu, bir tərəfdən, Azərbaycanın artan nüfuzunu göstərir, çünki bizi dəstəkləyən ölkələr bizim haqlı olduğumuzu birmənalı şəkildə bəyan etdilər. Baxmayaraq ki, bəzi ölkələrə güclü təzyiqlər də göstərilmişdi. Digər tərəfdən bu onu göstərir ki, dünya ictimaiyyəti bu məsələyə ədalətli yanaşır. Bizim işimiz haqq işidir. Biz münaqişənin beynəlxalq hüquq normaları və prinsipləri əsasında həll olunmasını tələb edirik və bu mövqedən geri çəkilməyəcəyik.

Qətnamədə Azərbaycanın işğal altındakı ərazilərinin işğalçılardan azad olunması, münaqişənin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi məsələlərinin öz əksini tapması, əlbəttə ki, bizim mövqeyimizi daha da gücləndirir.

Biz dəfələrlə bəyan etmişik və mən bu gün də bəyan etmək istəyirəm ki, bunun kənarında, bu çərçivələrin

kənarında heç bir razılaşma mümkün deyildir. Dağlıq Qarabağın müstəqilliyi heç vaxt tanınmayacaqdır, dünya birliyi bu barədə bir daha öz mövqeyini bildirmişdir. Azərbaycan isə heç vaxt buna imkan verməyəcəkdir.

Bizim iqtisadi gücümüz artır, siyasi çəkimiz artır, ordu quruculuğuna böyük diqqət göstərilir. Bildiyiniz kimi, bu, bizim üçün prioritet sahədir, dövlət xərclərimizin böyük bir hissəsi ordu quruculuğuna yönəldilibdir. Demək olar ki, orduya nəzərdə tutulan xərclər birinci yerdədir və biz bunu gələcəkdə də davam etdirəcəyik. Biz müharibə şəraitində yaşayıyıq, müharibə hələ bitməyib, yalnız və yalnız atəşkəs rejimi yaranmışdır.

Biz bundan sonra həm siyasi, həm də iqtisadi islahatları dərinləşdirəcəyik. Azərbaycanın çox gözəl imkanları, çox gözəl perspektivləri var. Biz öz enerji təhlükəsizliyimizi tam şəkildə təmin edə bilmişik və bu gün bundan çox böyük iqtisadi mənfəət əldə edirik. Gələcəkdə Azərbaycanın qarşısında heç bir maddi problemlər olmayacaqdır. Bizim çoxşaxəli enerji siyasətimiz mövqeyimizi möhkəmləndirir, eyni zamanda imkan verir ki, öz təbii ehtiyatlarımızı dünya bazarlarına müxtəlif yollarla çıxaraq və beləliklə, bundan maksimum dərəcədə mənfəət götürək.

Növbəti illərdə Azərbaycanın uğurlu neft-qaz siyasəti davam etdiriləcəkdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum neft-qaz kəmərləri bizim tarixi nailiyyətlərimizdir. Bu layihələr imkan verəcək ki, bundan sonra uzun illər, onilliklər ərzində Azərbaycan xalqı yaxşı yaşasın, öz sosial vəziyyətini yaxşılaşdırsın və ölkəmizdə güclü iqtisadi potensial yaransın. Həm iqtisadi islahatların dərinləşməsi və həm də sosial məsələlərin həlli həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur, bu gün də belədir.

Bununla bərabər, biz nəhəng nəqliyyat layihələri həyata keçirmək arzusundayıq və bunu edirik. Bizim təşəbbüsümüzlə bu il Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tikintisi başlanmalıdır. Bu da böyük tarixi qələbədir. Bu layihənin həm iqtisadi, həm siyasi baxımdan, həm də regional əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyəti çox böyükdür və gələcəkdə Azərbaycana çox böyük xeyirlər gətirəcəkdir.

Azərbaycanın bütün bölgələri inkişaf edir. Mən bölgələrə tez-tez gedir, vəziyyətlə tanış oluram və görürəm ki, işsizlik aradan qaldırılır, yoxsulluq aşağı düşür, abadlıq-quruculuq işləri aparılır. Bölgələrimizdə müasir infrastruktur layihələri həyata keçirilir və beləliklə, Azərbaycan hərtərəfli şəkildə inkişaf edir. Biz böyük neft-qaz sərvətlərinə malikik. Amma bizim məqsədimiz odur ki, qeyri-neft sənayesini, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahəsini inkişaf etdirək. İqtisadiyyat çoxşaxəli olsun, neft əmilindən, neftin qiymətindən asılı olmasın və güclü qeyri-neft potensialı yaransın.

Sahibkarlığın inkişafı, kənd təsərrüfatının inkişafı, bölgələrin inkişafı – bütün bunlar reallıqdır. Son illər

ərzində qəbul edilmiş proqramların hamısı icra olunur, verilmiş vədlərin hamısı həyatda öz əksini tapır. Azərbaycan güclü ölkəyə çevrilir. Biz artıq başqa ölkələrin enerji təhlükəsizliyi məsələlərində iştirak edirik və bunu genişləndirəcəyik.

Azərbaycan enerji resursları və onların nəqli baxımından Avropa üçün çox önəmli ölkəyə çevrilir və əlbəttə, bu amil Avropa ilə münasibətlərimizin inkişafında mühüm rol oynayır. Əlbəttə, biz bundan istifadə edəcəyik ki, əməkdaşlıq dərinləşsin və Azərbaycanda istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də sosial sahədə mövcud olan bütün meyarlar Avropa İttifaqının meyarlarına yaxınlaşsın və ona uyğunlaşsın. Biz bu işləri görmək üçün Yeni qonşuluq siyasəti proqramına qoşulmuşuq. Baxmayaraq ki, bizim qoşulduğumuzun səbəbləri heç də maddi səbəblər olmamışdır. Biz nə iqtisadi cəhətdən, nə maddi cəhətdən, nə də siyasi cəhətdən heç kimdən asılı olan ölkə deyilik. Sadəcə olaraq, biz istəyirik ki, dünyada mövcud olan ən yaxşı təcrübəni, bizim şəraitə uyğun olan təcrübəni Azərbaycanda da tətbiq edək ki, güclü vətəndaş cəmiyyəti yaransın, demokratiya tam şəkildə bərqərar olunsun, iqtisadi, siyasi azadlıqlar möhkəmlənsin və Azərbaycan müasir ölkəyə çevrilsin.

Mən dəfələrlə demişəm və bir daha demək istəyirəm ki, bunu etmək üçün bütün imkanlar var. Siyasi iradə var, xalqla iqtidar arasında vəhdət var. Azərbaycanda çox gözəl ictimai-siyasi vəziyyət, sabitlik, əmin-amanlıq mövcuddur. Biz indi başqa ölkələrdə, yaxın qonşuluqda baş verən hadisələri izləyirik və görürük ki, inkişaf olmayan yerdə sabitlik də yoxdur və əksinə, əmin-amanlıq, sabitlik olmayan yerdə, xalqla iqtidar arasında vəhdət olmayan yerdə inkişafdan da söhbət gedə bilməz.

Bizim gələcəyimiz çox parlaq olacaqdır, qarşımızda bütün yollar açıqdır. Biz irəliyə, müasirliyə, inkişafa, tərəqqiyə doğru gedirik və çox istəyirəm ki, tezliklə bütün istəklərimizə nail olaq. Bizim qəbul etdiyimiz proqramlar, əlbəttə ki, bir müddət vaxt aparacaqdır. Mən çox istəyirəm ki, biz bunu tezləşdirək. Ən yaxın zamanlarda Azərbaycan vətəndaşları daha da yaxşı yaşasınlar, ən yaxın zamanlarda Azərbaycan daha da möhkəm ölkəyə çevrilsin.

Biz bu gözəl bahar bayramında Bakının tarixi binalarının yeni simasını görürük. Bildiyiniz kimi, Bakının tarixi

yerlərinin qorunması, təmiri, bərpası üçün mən xüsusi sərəncam imzalamışdım və çox böyük quruculuq, abadlıq işləri aparılır, tarixi binalar təmir edilir. Bizim üçün, Bakı sakinləri üçün əziz olan yerlər bərpa olunur. Gözəl parklar salınır, abadlıq işləri aparılır. Bakı həm gözəllik baxımından, həm də rahatlıq, infrastruktur baxımından dünyanın ən yaraşlıq şəhərlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz öz qədim tariximizi qoruyuruq, ancaq, eyni zamanda, dünyanın ən müasir standartlarını Azərbaycanda və Bakıda tətbiq edirik.

Bu yaxınlarda İçərişəhər tarixi kompleksinin qorunması üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür. Qədim tariximiz olan İçərişəhəri qorunmalıyıq və abadlaşdırmalıyıq. Bu yaxınlarda bakılıların sevimli yeri olan Milli Parkın yenidən qurulması, təmiri və onun əvvəlki vəziyyətinə qaytarılması üçün lazımı tədbirlər görülmüşdür. Əminəm ki, bir il ərzində Milli Park dünyanın ən gözəl yerlərindən birinə çevriləcəkdir. Biz bunu edəcəyik. Başqa yerlərdə, həm şəhərimizin tarixi yerlərində, həm də şəhərin kənarında yerləşən yerlərdə də abadlıq-quruculuq işləri aparılır, inkişaf gedir.

Əziz dostlar, bu gözəl gündə biz bir daha əminliklə deyə bilərik ki, Azərbaycan dövləti öz müstəqilliyini möhkəmləndirir, ölkəmiz inkişaf yolu ilə gedir. Azərbaycan dünyada böyük hörmətə malik bir ölkədir. Bizim iqtisadi və sosial siyasətimiz insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəldilibdir. Öz tarixi keçmişimizə, öz milli adət-ənənələrimizə çox böyük hörmətlə yanaşıırıq. Biz mədəniyyət sahəsində böyük işlər görürük. Bütün teatrlar, muzeylər təmir olunur, yeni muzeylər, yeni teatrlar tikiləcəkdir. Bir sözlə, Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bu inkişaf davam etdiriləcəkdir. Bunu etmək üçün Azərbaycanda vətəndaş birliyi daha da möhkəmlənməlidir və bu, belə də olacaqdır.

Mən bu əziz gündə bütün Azərbaycan xalqını gözəl bahar bayramı münasibətilə bir daha ürəkdən təbrik etmək, cansağlığı, xoşbəhtlik arzulamaq istəyirəm.

Bayramınız mübarək olsun!

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakı şəhəri, 20 mart 2008-ci il

ƏRGƏNƏKON BAYRAMI – Əbülqazi Bahadır xan XVIII əsrdə qələmə aldığı “Şəcərəyi-tərakimə” (“Türklərin şəcərəsi”) əsərində göstərir ki, türklərin qədim əcdadları dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Ərgənəkön adlı çox gözəl bir məkanda məskən salıblarmış. Onlar burada dörd yüz il yaşamış, ancaq zaman içində həm özləri, həm də qoyun, at və dəvə sürüləri o qədər artıb çoxalmışdır ki, məskun olduqları yer onlara dar görünmüş, ot, su sıxıntısı çəkməyə başlamışlar. Ətraflarını çevrələyən sərt, sıldırım qayalı keçilməz Ərgənəkön dağlarını heç bir vəchlə aşıb genişliyə çıxıb bilmirlərmiş. Ərgənəkön dağları boyaboy dəmiriymiş. Bir gün dağın ətəyində qoyun sürüsünü otaran çoban boz qurdun qoyunun birini qapıb qaçdığını görür. Çoban qurdun dalınca yüyürüb baxır ki, qurd dağın altına girib qeyb oldu. Yaxınlaşıb görür ki, dağın altından o biri üzə dar bir oyuq var. Qurdun bu oyuqdan keçib getdiyini yəqinləşdirdikdən sonra gəlib əhvalatı elin başçısına söyləyir. Xaqan biliciləri başına yığıb həmin yerə gəlir. Dağın o biri üzünə keçən dar oyuğu gördükdən sonra məsləhət-məşvərət eləyib bu qərara gəlirlər ki, dəmirçilər oyuğun çevrəsindəki dəmiri əridib buradan at-dəvə keçə biləcək bir yol açsınlar. Uzun zəhmət və əziyyətdən sonra boz qurdun keçib getdiyi həmin oyuq əridilərək böyüdüldür, türklər də var-dövlətlərini götürüb dağın o biri üzünə – otlu-sulu geniş düzənliklərə çıxıb bilirlər. Boz qurdun yol göstəriciliyi ilə dəmir dağların mühasirəsindən – sıxıntıdan çıxışı yeni günün – yeni həyatın başlanğıcı sayaraq əziz tutan türklər hər il həmin gün böyük tonqal yandıraraq ocaqda qızdırdıqları dəmiri zindan üstündə döyər və Ərgənəkondan çıxışı bayram edirdilər. Həmin günün Novruz – yeni gün olduğuna inanılır.

ƏVRƏZ – bahar fəslə başlanğıcının şənbelərində təsərrüfat işləri ilə bağlı el-oba təşkil olunan iməcilik. Təsərrüfat işlərini görməyə imkanı olmayan ailələrə, köməkçilərə, ailə başçısını itirənlərə əvrəz adı ilə köməklik göstərilirdi. Min illərin sınağından çıxıb dövrümüzədək gəlib çıxan bu qədim el adəti könüllü olub, insanların bir-birinə təmənnasız köməyi kimi təşəkkül tapmışdır. Əvrəz ziyəsi kəndin ağsaqqalı ilə məsləhətləşir, ərki çatan, sözü keçən adamlara iməcilik eləmək istədiyini bildirir. El içində bəzən əvrəzi carçılar yayır. Carçı əvrəzin kim tərəfindən, nə məqsədlə çağırıldığını bəyan edir. Vədə tamam olan gün el yığışır əvrəz yerinə, əkin sahəsinə çıxarlar. Bir günün içində bir aya görülmək üçün öhdəsindən gəlinir. Xəbəri olan əvrəzə gəlməyə bu ayıb sayılır.

Şum əvrəzində (bax: *Şum bayramı*) əkinə bir neçə kotan çıxarılır. Kimin kotanı tez milə çıxıb birinci baş

ələsə, ona hədiyyə verilir. Əvrəz çal-çağırla başlar. Günortataüstü əvrəz ziyəsi günorta naharı verər.

Biçin əvrəzi də var. Ən yaxşı biçinçini bu vaxt üzə çıxarırlar. Biçinçilərdən kim birinci dərzə biçib əvrəzçinin qabağına qoysa, həmin adam əvrəzin qalibi sayılır. O adama hədiyyə verilir. Sonra birinci dərzə xırmana gətirib çıxaran arabaçıya da xələt verilir.

Əvrəz xeyriyyəçilik ənənəsi bu gün də davam etdirilir. Ehtiyacı olanlara təmənnasız yardım göstərilir, dar ayaqda olanlara himayədarlıq edilir.

“ƏYYAMDA DÜŞƏR ŞƏNBƏYƏ NOVRUZ” – xalq arasında gəzən bu məsəl Novruz bayramına bağlı bir rəvayət əsasında yaranmışdır. Deyilənə görə, adlı-sanlı bir xanın yəhudi bir vəziri olur. Novruz bayramı bir il təsadüfən şənbəyə – yəhudilərin pəhriz gününə düşdüyündən vəzir çıxılmaz vəziyyətdə qalib bilmir ki, neyləsin. Xanın bayramını təbrik etməyə getməməkdən də qorxur, pəhrizi pozmaqdan da. Çox fikirləşəndən sonra xanın yaxın bir adamını yanına çağırır ona bir qızıl onluq verir və xahiş edir ki, gedib xana vəzirin bərk naxoşladığını, bu səbəbdən də bayramlaşmağa bir neçə gün sonra gələcəyini söyləsin. Həmin adam gedib xana vəzirin naxoşladığını və üzürlü səbəbdən novruza gələ bilməyəcəyini söyləyir. Xan “keçmiş olsun, Allah şəfa versin” – deyib vəziri üzürlü sayır, ağına da başqa bir şey gətirmir. Bunun üstündən bir il keçir. Yenə Novruz gəlir. Vəzirin ötən il qızıl onluq verib xanın yanına göndərdiyi adam sübh tezdən qapını kəsdirib deyir: “Vəzir sağ olsun, bir qızıl onluq ver, gedim yenə xana deyim ki, sən xəstəsən”. Vəzir gülüb deyir: “Əyyamda bir düşər şənbəyə Novruz! Nə olub ki, maşallah, durub gedirəm xanın Novruzunu təbrikə...”

ƏZƏL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adlarından biri. Təzə doğulan, təzə gələn, yazın yaxınlaşmasını xəbər verən çərşənbə olduğundan belə də adlanır.

Ff

“FATMA NƏNƏNİN HANASI” – göy qurşağının (bax: *Qövsi-qüzeh, Göy qurşağı*) xalq arasında adı. Göy qurşağı əsasən yaz aylarında, bəzən də yayda qısamüddətli gur yağışdan həmədən sonra günəş çıxdığı zaman havada olan narın yağmur zərrəcikləri ilə günəş şüasının xüsusi bucaq altındakı kəsişməsindən yaranan ecazkar-romantik zolaqdır. Bu qurşağı “Fatma nənənin qurşağı” və ya “Fatma nənənin örkəni” də adlandırırlar. İnama görə, əgər yağışdan sonra “Fatma nənənin hanası” tezliklə itərsə, hava aydın olacaq. Guya örkənin hər ipi bir rəngdədir. Belə bir inam var. Fatma nənənin örkəni nə

qədər çox yaşıl rəngə çalarsa, daha çox yağış yağacaq, göy olarsa hava pisləşəcək, yox əgər qırmızı çalarsa hava aydınlaşacaq. Və yaxud Fatma nənənin hanasındakı göy rəng açıq, sarı rəng parlaqdırsa, tezliklə hava yaxşı olacaq.

Xalq arasında “Fatma nənənin hanası” ilə bağlı çoxlu müdrik sözlər, rəvayətlər vardır.

FƏRVƏRDİN BAYRAMI – “Avesta” üzrə ilin başlanğıcı. Yazın birinci günü, yeni yeni ilin ilk günü fərvərdin ayının əvvəlindən hesab edilmişdir. Buna görə də bir sıra mənbələrdə Novruz bayramının adı “Fərvərdin bayramı” kimi də qeyd olunur.

FƏSƏLİ – əsasən Novruz bayramı və digər el şənlikləri zamanı bişirilən çörək növü. Fəsəlinin xəmiri, adətən, acıtmalanır. Xəmindən 2-3 gündə tutulur, həmin kündləri bir-bir yayıb üstünü yağlayırlar. Sonra həmin yağlı hissələri bir yerdə yenidən yoğurub kündləyirlər. Həmin kündləri 0,5-0,7 sm qalınlığında yayıb qızmış sacın üstünə salırlar. Fəsəlini sacın üstündə bişirərkən oxlovla üzərində naxışlar açırlar. Hər iki üzünü bişirdikdən sonra isti-isti yeməyə üstünlük verirlər. Səməd Vurğun fəsəlini belə vəsf edib:

Göylərə baş çəkir Göyözən dağı,
Axşam açıq olur Ayın qabağı.
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü.

FİKRƏT QOCA, Fikrət Göyüş oğlu Qocayev (1935) – xalq şairi, əməkdar incəsənət xadimi. Ağdaş rayonunun Kotanarx kəndində anadan olmuşdur. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti redaksiyasında ədəbi işçi (1967-1970), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında Asiya-Afrika yazıçıları ilə mədəni əlaqələr üzrə məsul katib (1970-1975), “Azərbaycan” jurnalında şöbə müdiri (1978-1987), “Qobustan” incəsənət toplusunun baş redaktoru (1987) işləmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Birliyi Heyətinə katib seçilmişdir. Hazırda Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin birinci katibidir. “Qağayı” (1963), “Hamıya borcluyam” (1965), “Dənizdə ay çiməndə” (1967), “Yatmadığım gecələrdə” (1970), “Günlərin bir günü” (1972), “İnsanlar arasında” (1974), “Gül ömrü” (1976), “Ulduzlu düşüncələr” (1978), “İnsan xasiyyəti” (1980), “Özümə məktub” (1983), “Ömürdən səhifələr” (1984), “Yollar ayrılığında” (1985), “Seçilmiş əsərləri” (1988), “Ömürdən bir damla” (1991) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bayram axşamlarında” şeri Novruz bayramına həsr olunmuş, bu şerə eyni adda mahnı bəstələnmişdir.

Yollar əlvan boyanar,
Evlərdə arzu yanar,
Gözlərə sevinc qonar,
Bayram axşamlarında.

Nəgmə olur dalğalar,
Qış dönüb olur bahar,
Göydən məhəbbət yağar,
Bayram axşamlarında.

Hər tərəf işıq olur,
Başqa yaraşlıq olur,
Göy yerə aşıq olur,
Bayram axşamlarında.

FİNCAN-FİNCAN – oyun adı. Novruz bayramı günlərində xalq arasında yayılan maraqlı məişət oyunlarından biri də “Fincan-fincan” oyunudur. Bu oyun bəzən məhəllələrarası evlərdə, bir çox hallarda isə çayxanalarda, toy hazırlığı gecələrində oynanılır. Oyunda iki dəstədən ibarət olan iştirakçıların sayına görə (10 və ya 15 nəfər) məcməyi, siniyə düzülən üzüqoylu fincanlardan birinin altında üzük gizlədilir. Bir dəstə o biri dəstəyə onu tapmağı təklif edir. Üzük tapılmadıqda iştirakçı “cərimə” olunur. Oyuna yığılan cavanlar çay içir, cürbəcür çərəzlər yeyirlər. Oyun zamanı məzəli əhvalatlar, nağıl deyir, dərviş, aşıq oxutdururlar. Çox zaman oyun gecə yarısına qədər davam edir. Bu oyun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində “Üzük-üzük”, “Üzük gizlətdi”, “Gül oyunu” adları ilə də tanınır.

FÜZULİ MƏHƏMMƏD, Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli – böyük Azərbaycan şairi. 1494-cü ildə Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. Hillə, Bağdad, Nəcəf şəhərlərində mükəmməl təhsil alan, Azərbaycan dili ilə yanaşı fars, ərəb dillərini də mükəmməl bilən M.Füzuli tarix, fəlsəfə, astronomiya, riyaziyyat, məntiq elmlərinə daha çox diqqət yetirmişdir.

Üç dildə – Azərbaycan, ərəb, fars dillərində şeir “Divan”ları yaradan M.Füzuli, həmçinin “Leyli və Məcnun”, “Bəngü Badə” (“Tiryək və Şərab”), “Həft cam” (“Yeddi cam”), “Söhbətül-əsmar” (“Meyvələrin söhbəti”) poemaların, “Şikayətnamə”, “Səhhət və Mərz” (“Sağlamlıq və Xəstəlik”), “Rindü Zahid” nəsr əsərlərinin, “Hədiqət üs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”), “Hədisi-ərbəin” (“Qırx hədis”) tərcümə əsərlərinin, “Mətlə ül-etiqaq” (“İnamın başlanğıcı”) adlı ərəbcə yazılmış elmi-fəlsəfi əsərin müəllifidir.

M.Füzuli 1556-cı ildə Kərbəla şəhərində vəfat etmişdir. Şairin yaradıcılığında bahar mövzusu da xüsusi yer tutur:

Bahar əyyamıdır, gəlməz nədəndir şurə bülbüllər,
Məgər düşmüş lətafətdən könüllər şad edən güllər?

Çiçəklər ətr saçdı, nazəninlər seyri-bağ etməz
Açılmış güllər yeksər pərişan etdi qatillər.

Əgər eşq əhli etməzse gözəl məhrulərə rəğbət
Nə lazımdır bu ziynət, bu gözəllik, bu qara tellər.

Könüllər bəs neçin gülsərə bağlanmaz bu mövsimdə
Məgər zənciri-zülfün açmamış gülsəndə sünbüllər?

Könül qönçə kimi yüzlərcə gəmlərlə düyünlənmiş,
Budur müşkül ki, dövrən naz edir açıqca müşküllər.

Suyu qoynunda gülsən bəsləyir, var vəchi, izzətlə
Ki, ondan zahir olmuşdur gözəlliklər, təcəmmülər.

Füzuli, qorxu çoxdur rəhgüzari-eşqə düşməkdə,
Bu yollar çox ağır yoldur, gərəkdir etmək təhəmmüllər.

***

Vəslin mənə Novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.

Gg

GİZLƏNQAÇ, gizlənpaç – uşaqlarda sayıqlıq, cəldlik aşılaman oyunlarından biri. Oyunda hər bir uşaq iki barmağını dairəvi surətdə yerə düzdükdən sonra, bir nəfər seçilmiş başçı gözü yumdurmaq üçün barmaqları saya-saya püşk rolunu oynayan şeir oxuyur:

İynə, iynə,
Ucu düymə.
Bal balıca,
Ballı keçi,
Şam ağacı,
Şatır keçi,
Qoz ağacı,
Qotur keçi.
Hoppan, huppan
Yırl, yırtıl
Su iç, qurtul.

Yaxud:

Biri bizdə
İkisi sizdə,
Üçü üzde,
Dördü düzdə.
Beşi bəstə,
Altısı asta.
Yeddiyi yüzde
Səkkizi səsdə.
Doqquzu dəstə
Onu – sonu
Başa vur çəkil,
Dur burdan əkil!

Nəğmə – saydakı son söz kimin barmağının üstünə düşsə, o, barmağını çəkir. Bu, uşaqlardan birinin barmağı axıra qalanadək davam edir. Sona qalan uşaq iki əli ilə

gözlərini örtür, digərləri qaçıb gizlənirlər. Müəyyən işarədən sonra uşaq gözlərini açır və gizlənenləri axtarır. Gizlənenlər əvvəlcədən müəyyən edilmiş yerə – mərəyə gəlib əlini vurmağa çalışır. Əgər oyunçulardan hər biri gözünü örtəndən tez qaçıb mərəyə əl vurarsa qalib, uzuzan isə gözünü örtüb yenidən gizlənenləri tapmağa hazırlaşır.

GOPU – Novruz bayramının gəlişi və bununla da təbiətin oyanması, dirilməsi münasibəti ilə ilaxır çərşənbələrdə kişi dəstələrinin icra etdikləri yallının adı. Yallının icra qaydası belədir: əvvəlcə zurna muğam üstə çalınır. Sonra asta-asta ritm dəyişir. Dəstələr meydana çıxır. Zurnaçı dəstə başçılarının arasında durub “Ay budur gəldi bahar fəslü” havasını çalır. Dəstə başçıları birlikdə oxuyurlar:

Ay budur gəldi bahar fəslü
Açılıbdır lələ, nərgiz...

Dəstə üzvləri xorla: – Hey... aman hey... hey... – oxuyurlar. Yenə zurnaçının çaldığı havaya uyğun olaraq dəstə başçıları oxuyurlar:

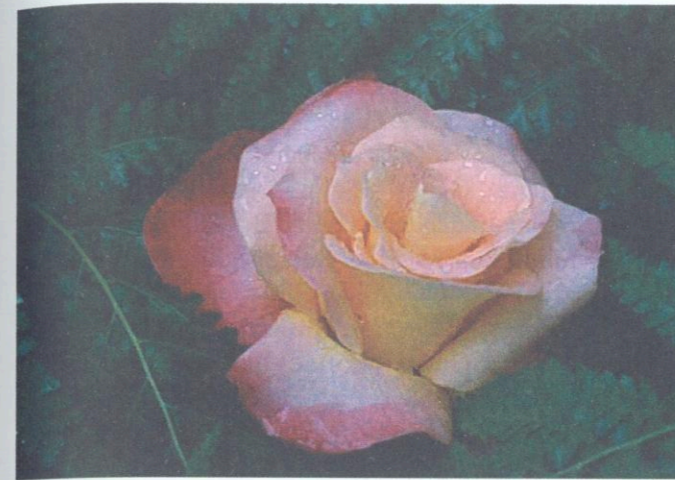
Duman gəlir qum kəşəndən.
Ay quma döşənə-döşənə.

Xor bayaqkı sözləri təkrar avazlayır. Melodiya dəyişir. Meydanın ortasında tonqal alışıdırılır. Yallı iştirakçıları bir-bir tonqalın üstündən hoppanır və ahəngi gözleməklə eyni ritmlə rəqs edirlər. Musiqi kəsilir. Kişilər elliklə əl çalır və bu zaman əl-ələ tutmuş qadınlar tonqalın çevrəsində “gülüm hey” oxuyub yallı gedirlər. Təzədən çevik və coşqun musiqi çalınır. Kişi dəstələri melodiya uyğun rəqs edirlər. Yenidən musiqi dəyişir. Kişilər rəqsi dayanıb əl çalırlar. Bu vaxt əllərində səməni qabları tutmuş qadınlar ağır hərəkətlərlə meydana daxil olurlar. Onlar və ümumilikdə, meydana toplaşmış qızlar, gəlinlər “Bahar”, “Səməni” nəğmələrini oxuyurlar və beləcə oyun-tamaşa davam edir.

GÖY QURŞAĞI – yazın ilk günlərində yağın yağışdan sonra havada əlvan qövs şəklində müşahidə olunan optik hadisə. Göy qurşağının rənglərinin ardıcılığı Günəş spektrindəki kimidir: kənar qövs qırmızı rəngdə olur, sonra rənglər bir-birinin ardınca bu qayda ilə düzülür: narıncı, sarı, yaşıl, göy və qövsün içəri tərəfindən bənövşəyi qurşaq görünür (bax: *Qövsü-qüzeh, Fatma nənanın hanası*).

GÖZBAĞLAYICI – Novruz bayramı və digər el şənliklərində hoqqa oyunu nümayiş etdirən sehrkar-fokusçu. Hipnozçu və jonqlyorluq qabiliyyətlərini də böyük məharətlə özündə cəmləşdirən gözbağlayıcıların göstərdikləri seanslar həmişə maraqla qarşılanmışdır.

GÖZBAĞLICA – Novruz bayramı günlərində geniş yayılmış xalq oyunu. Oyunda iki dəstə olur. Başçılar seçilir, növbə ilə oyunçuların gözünü yaylıqla bağlayıb meydana buraxırlar. Kimsə qıraqda daş çıqqıldadır, səs çıxarıb qaçır.

Gözübağlı olan başlayır daşla səs çıxaranı axtarmağa. Böyük əziyyətlə daşı daşa vurana tutur. İndi də ələ keçən oyunçunun gözünü bağlayırlar. Bir başqası başlayır oyun daşlarını bir-birinə vurmağa “Gözbağlıca” oyunu bu sayaq davam edir.

GÜLAB – Ta uzaq keçmişdən azərbaycanlılar qızılğüldən gülab (gül suyu) çəkiblər. Bir sıra süfrə içki növlərini, xüsusilə şərbətləri hazırlayarkən ətirli olması üçün gülabdan həmişə istifadə edirlər. Xalq təbabətində gülab hələ qədimlərdən yuxu xəstəliyinə şəfa verir, əsəb xəstəliyinin dərmanı sayılır; ətriyyatda, həmçinin dini mərasimlərdə də gülab işlədilir.

Azərbaycanın bir sıra bölgələrində bayramlaşma zamanı biri-birinin əlinə gülab suyu səpmək adəti mövcuddur.

GÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el arasındakı deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə meşələrdə, talalarda novruzgülü açır. Bu yerlərin yaxınlığında yaşayanlar, xüsusən uşaqlar, gənclər həmin güllərdən toplayıb çərşənbə xonçasına qoyur, eyni zamanda, “yaz nübarıdı” – deyə hamını muştuluqlayır. Üçüncü çərşənbəyə məhz novruzgülü ilə əlaqədar olaraq belə, yəni “Gül çərşənbə” deyilir.

GÜLEYNARİ – Novruz bayramı günlərində icra olunan yallısayağı oyun. Oyun iştirakçıları əl-ələ tutaraq rəqs edir, bayram nəğmələri oxuyurlar:

Novruz gəlir, yaz gəlir.
Nəğmə gəlir, saz gəlir.
Bağçalarda gül olsun.
Gül olsun, bülbül olsun.

GÜLRİZAN – Novruz bayramı günündə, xüsusən dağ kəndlərində icra olunan şənliyin adı. Bayram günü cavan oğlanlar, qızlar dağın döşünə toplaşır. Dağın zirvəsinə qaça-qaça çıxmaq və geri dönmək yarışı keçirilir. Burada mahnı oxuyur, məzəli oyunlar göstərir, rəqs edirlər. Atçapma, güləsmə, tullanma yarışı da şənliyin əsas məzmununa daxildir. Yarışlarda qalib gələn oğlanları qızlar çiçək, gül dəstələri ilə təbrik edirlər.

GÜLÜSTAN – baharı, yazı xatırladan güllük, gül bitən yer. Şəxs adı və toponim kimi də geniş yayılmışdır.

“GÜN ÇIX, ÇIX, ÇIX...” – *Günəşçağırma* mərasimində oxunulan nəğmə. Yağış yağdırmaqla bağlı ayın və mərasimləri də adamlarımız, adətən, müqəddəs sayılan Günəşə ehtiram əlaməti olaraq o batandan sonra icra etmişlər. Bu həm də daha çox antropomorf təsəvvürlə, Günəşin canlı bilinməsi etiqadı ilə əlaqədardır. Xalq yaradıcılığımızdan, xüsusilə, əfsanələrimizdən Günəşin insan – qadın olması barədə istənilən qədər nümunə vermək çətin deyil.

Bu tərz görüşlər məişətimizdə məhz Günəşlə bağlı bir sıra digər ayın və mərasimlərin də yaranmasına səbəb olmuşdur ki, bunlardan da ən başlıcası baharın, yazın tələşdirilməsi üçün ildə bir dəfə icra olunan “Günəşi dəvət”, “Günəşçağırma” mərasimidir. Novruzla bağlı olan həmin mərasimdə Günəş canlı kimi təsəvvür edilmiş, insaniləşdirilmişdir. Günəş həyatdır, işıqlı səhədir, şər qüvvələrin məhvi deməkdir. Bu münasibətlə cürbəcür ayınlar keçilir, şənlik edir, Günəşin çıxmasını arzulayır, ondan kömək gözləyirlər.

Soyuq qış günlərində Günəş buludlar arasında görünəndə qırmızı don geyilərək dağların döşündə, çayların sahillərində halay vurub əl-ələ hərlənə-hərlənə göylər qızını haraylayırlar. Mərasimin ən əski nəğmələrindən biri belədir:

Gün çix, çix, çix!
Kəhər atı min, çix!
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü,
Keçəl qızı qoy evdə,
Saçlı qızı götür, çix!

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə,
Gün çıxıbdı yetirəcək,
Qarı yerdən götürəcək,
Keçəl qızı ötürəcək,
Saçlı qızı götürəcək.

Göründüyü kimi, “Günəşi çağırma” mərasimində qədim azərbaycanlılar, doğrudan-doğruya Günəşin özünə müraciət edir, onu “oğlunun qayadan uçması”, “qızının təndirə düşməsi” ilə qorxudaraq tez “kəhər ata minib gəlməyə” çağırırlar.

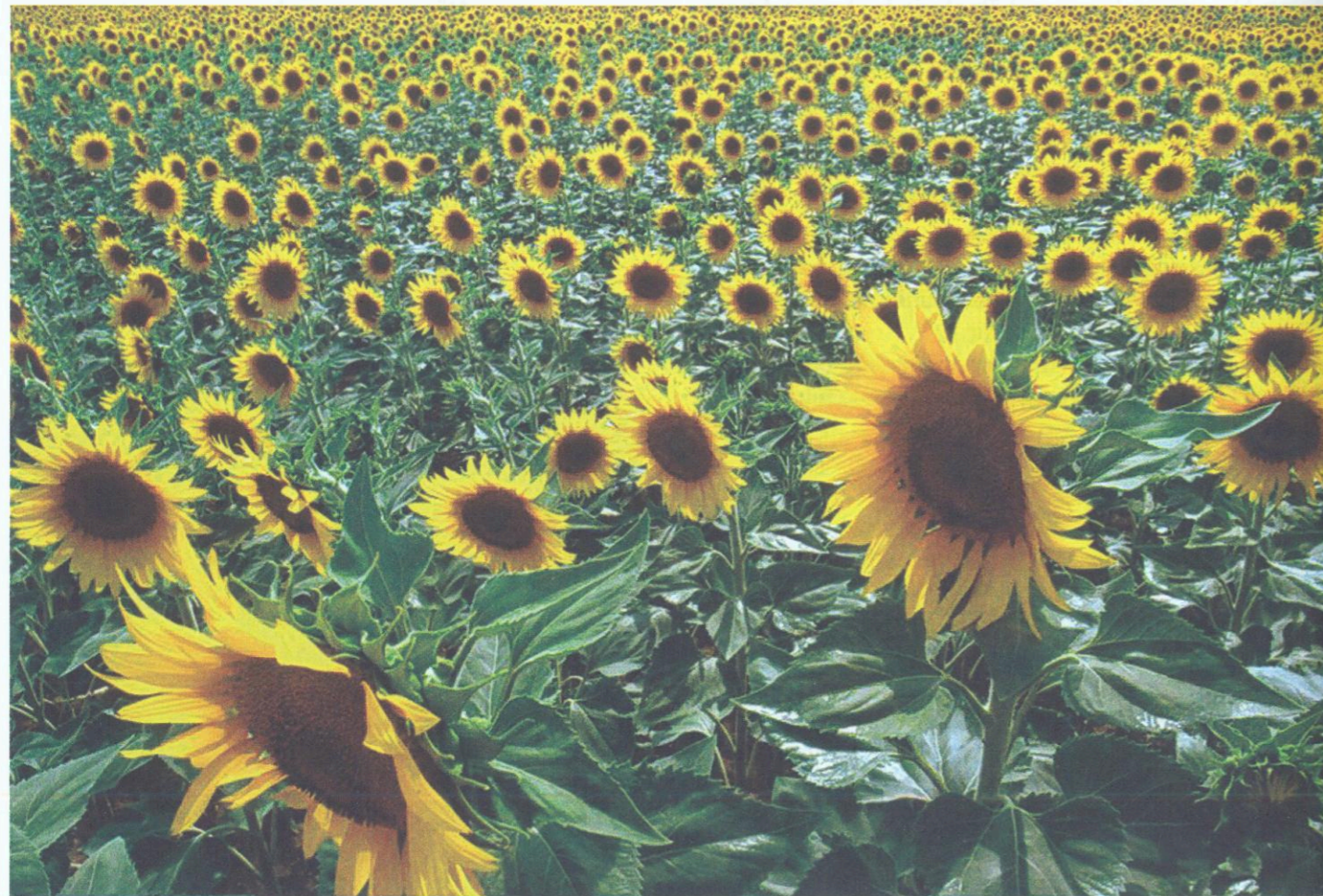
Burada “keçəl qız” qışdır, “saçlı qız” yazın başlanğıcıdır. Elə buna görə də əkinçiliklə, maldarlıqla bağlı olan xalq, bu nəğməsi ilə Günəşi qarşı ritmək üçün çağırır, yazın gəlməsini istəyir və Günəşdən “keçəl qızı” – qışı aparmasını, “saçlı qızı” – yazı gətirməsini diləyir.

Bu nəğmənin digər misraları da müəyyən bir mənə ilə bağlıdır. Belə ki, nəğmənin “Kəhər atı min, çıx!” misrası çox qədim bir inamla əlaqədardır. Etiqada görə Günəşi gəzdiren qızıl arabaya dörd ağ at qoşulmuşdur ki, elə nəğmədə də həmin təsəvvür öz əksini tapıbdir.

Gün getdi su içməyə,
Qırmızı don biçməyə –

misrasında isə Günəşin batıb yenidən doğacağı, aləmi yenidən nura qərğ edəcəyi ümidi ifadə olubdur.

GÜNƏŞÇAĞIRMA – yağmurlu günlərdə Günəş istəyi ilə icra olunan mərasimin adı. Gəlişi Novruz bayramı ilə qarşılanan yaz təsərrüfatını əməyə, işə sövq edir. Torpaq şumlanıb əkilir. Amma aramsız yağın yağışlar əki-

nəcək üçün bəlaya çevrilir. Məhsulun bitib göyerməsini yubadır. İnsanlar yağışa qarşı xüsusi mərasim ayını icra edir, nəğmələr oxuyurlar (bax: “Gün çıx, çıx, çıx...” və “Qodu-qodu...”)

GÜNƏŞ TƏQVİMİ – Günəşin illik zahiri hərəkətinə əsaslanan təqvim, Günəş – Şəmsi təqvim Ay təqvimindən fərqli olaraq daha dəqiqdir. Bu təqvim miladdan əvvəl IV minillikdə Misirdə yaranmışdır. Misirdə yayın qızmar vaxtında Nil çayı daşar, Sirius ulduzu görünür və yay Günəşdurması baş verir. Bu vaxtdan da Yeni il hesablanardı. Yer in Günəş ətrafında bir tam dövr etməsi nəticəsində yaranan həqiqi ilin uzunluğu 365 gün, 5 saat, 48 dəqiqə, 46 saniyədir. Ay ilə hesablanan ilin uzunluğu həqiqi Günəş ilinin uzunluğundan azdır. Belə ki, birinci ikincidən ilin qısa, yaxud uzunluğundan asılı olaraq 11-12 gün fərq verir. Ona görə də Günəş təqvimində ilin başlanğıcı həmişə eyni vaxta düşür. Bir sıra bayram və mərasimlər (qurban, orucluq, məhərrəmlik) Qəməri təqviminə əsasən keçirildiklərindən hər il 11-12 gün geri çəkilir və beləliklə, bütün fəsilləri, ayları dolaşarlar. Günəş təqvimini dəqiq astronomik hadisəyə, yəni Günəşin dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçməsi ilə baharın gəlişinə, yaz fəslinin – Novruzun başlanmasına uyğun gəlir. Günəş təqvimini ən geniş yayılmış beynəlxalq təqvimdir.

Hh

HACIBƏYLİ ÜZEYİR, Üzeyir Əbdülhüseyn oğlu Hacıbəyli (1885-1948) – dahi bəstəkar, publisist, dramaturq, ictimai xadim. Azərbaycan professional musiqi sənətinin və milli operanın banisi, SSRİ xalq artisti (1938), professor (1940), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), Dövlət mükafatları laureatı (1941, 1946).

Ü.Hacıbəyli 1885-ci ildə Şuşa qəzasının Ağcabədi kəndində (indi rayon mərkəzi) anadan olmuşdur. Təhsilini Şuşada və Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında almışdır. Bir müddət Cəbrayılda və Bakıda müəllim işləmişdir. 1908-ci il yanvarın 12-də Bakıda “Leyli və Məcnun” operasının tamaşası ilə bütün müsəlman Şərqiində opera sənətinin bünövrəsini qoymuşdur. Xalq dastanları və Şərq ədəbiyyatı motivləri əsasında “Şeyx Sənan” (1909), “Rüstəm və Söhrab” (1910), “Şah Abbas və Xurşid Banu” (1912), “Əsli və Kərəm” (1912), “Harun və Leyli” (1915), nəhayət, Azərbaycan opera sənətinin zirvəsi “Koroğlu” (1937) operalarını yaratmışdır. Ü.Hacıbəyli “Ər-arvad” (1909), “O olmasın, bu olsun” (1910), “Arşın mal alan” (1913) musiqili komediyalarının da müəllifidir. Ü.Hacıbəyli Bakıda milli musiqi məktəbinin – Azərbaycan Dövlət Türk Musiqi Məktəbinin – texnikumunun yaradıcısı və ilk direktoru olmuşdur (1921-1926). “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” (1945) fundamental əsəri ilə Azərbaycan elmi musiqişünaslığının əsasını qoymuşdur. SSRİ Ali Sovetinin (I, II çağırış) deputatı olmuşdur. Dahi bəstəkarın əməyi ordenlərlə, medallarla dəyərləndirilmişdir. Ü.Hacıbəyli 1948-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

Üzeyir Hacıbəyli Novruz bayramı haqqında da söz açmışdır. “Təzə il...” yazısından ixtisarla “...Huşyar insan təzə ilə qədəm qoyduqda köhnə ildə başına gələn qəziyələri, giriftar olduğu fənalıqları, o fənalıqların nədən və haradan əmələ gəldiklərini xatirinə gətirib səy edir ki, təzə ildə özünü belə fənalıqlardan qorusun, o fənalıqların zühuruna mane olsun. Vay o adamların halına ki, köhnə ilin dərsi-ibrətlərini nəzəri-etibara almayıb fəramuş edələr! Keçən ilin dərslərini dürüst öyrənməmiş şagird təzə ildə cürbəcür çətinliklərə düşən kimi, bunlar da təzə ildə müxtəlif məşəqqətlərə düşər olub, belə məşəqqətlərdən xilas olmaq yolunu bilməyəcəklər və özlərini şaşırıb onsuz da ağır olan məşəqqətlərini daha müşkülata salacaqlar. Belə olan surətdə yaxşı deyilmişdir ki, hər bir il özümüzü təzə il üçün hazırlayaraq, yəni məişətimizi yüngül edəcək, özümüzü ağıllandıracaq və tərəqqi verəcək olan hər bir yaxşını inadlıq etməyib öyrənək və özümüzə zərər yetirən hər bir fənalığın dəfinə çalışsaq, zühuruna razı olmayaq...”

HALAY – Novruz bayramı günlərində və el şənliklərində icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi, oyun. Xalq

arasında “halay çəkmək”, “halay qurmaq”, “halay vurmaq” (dövrə vurmaq, dairə üzrə oturmaq), “halay gəlmək” (rəqs etmək üçün iki dəstəyə bölünmə) ifadələri var. Hazırda “Halay” iki dəstəyə bölünərək birlikdə oxuyub rəqs etmək mənasında işlənir. Mənşəyi qədim bayram və mərasimlərə bağlı olan halay rəqs-mahnıları əmək, zəhmət motivi əsasında yaranmışdır. Lakin uzun inkişaf tarixinə malik olan, hər bir zəhmət nəğməsində olduğu kimi, bu mahnının mətni də tədricən dəyişmiş, mərasim mahnısına çevrilmişdir.

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində (Astara, Lənkəran, Masallı) toy və el şənliklərində qız-gəlinlərin ifa etdiyi “Halay” oyunu yalnız ritmik əl çalmaqla və mahnı ilə müşayiət olunur. Burada ifaçılar ilk növbədə dairəvi şəkildə düzülür, sonra iki dəstəyə bölünüb üz-üzə durur, əl çala-çala, oynaya-oynaya növbə ilə bir-birlərinə doğru hərəkət edib mahnı “deyişmə” oxuyurlar:

Çəkin halay düzülün,
Xumar gözlər süzülün.
Kim halaya girməsə
Əli yardan üzülün.

***

Dağlarda gəzən mənəm,
Gülləri üzən mənəm.
Gedirsən mənə apar.
Yar sənsiz dözəmmənəm.

* * *

Dağların qarı getdi,
Çaylara sarı getdi.
Mənim sevgili yarım,
Bilmirəm hara getdi.

* * *

Qara at nalı neylər,
Gözəl qız xalı neylər.
Sənin tək yarı olan
Dövləti, malı neylər.

Halay rəqsinin hərəkətləri sadədir. Bunlar ya irəli-geri, ya da dövrə vura-vura o yan-bu yana tək-tək atılan addımlardan ibarətdir. Rəqs uzun müddət davam edə bilər. Çox vaxt rəqs edən dəstələr bir-birini yormağa çalışırlar:

A yordu, yordu, yordu,
Görək kim kimi yordu.

HƏBİBİ – XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Həbibü Göyçayın Bərgüşad kəndində doğulmuşdur. Təsədüf nəticəsində Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayına düşən Həbibü burada bir şair kimi yetişmək imkanı tapır. Ağqoyunluların süqutundan sonra Səfəvilərin sarayında da hörmət qazanmış və "Məlik üş-şüəra" rütbəsinə yüksəlmişdir. Böyük bir "Divan" yaratdığı barədə qaynaqlarda söz açılsa da əsərlərinin az bir qismi gəlib bizə çatmışdır.

Billah, ey sərv-i-rəvan, durgil səhər, gül şən degül,
Gün yüzün şəmi önündə ta gülə gülşəndə gül.

Cümlə aləm gülşən olsa, gülşə hər dəm yüzümə,
Çün güler yüzün mənə gəlmiyə, ol gülşən degül.

Rövizəyi-hüsnü cəmalın ərz edəldən, ey sənəm,
Güldü bağü lalə, nəsrin, süsənü gülşəndə gül.

Bitirəldən gülsitanı, bağbani-kainat,
Bitmədi bir gül yüzün misli dəxi gülşən degül.

Lalə yüzün həsrətindən oda yaxar içini,
Qönçə ləlün qeyrətindən su olur gül şən degül.

Sünbülün vəsfin səbadan eşidübdürür məgər,
Anın için yelə verür xirmənin gülşəndə gül.

Bu Həbibü irişəldən növbəhəri-vəslünə,
Aləm ana cənnət oldu, yalnız gülşən degül.

HƏFTƏSEYRİ – Böz ayın dörd cümə günündə açıq havada gəzinti-istirahət mərasiminin adı. Novruz bayramına bir ay qalmış hər həftənin cümə günü adamlar dəstə-dəstə toplaşib gəzintiyə çıxırlar. Özləri ilə yemək-içmək aparən bu adamlar müxtəlif əyləncələr, oyunlar keçirir, rəqs edirlər.

HƏMƏSPƏT-MƏYDİ – Novruz bayramının adlarından biri. Çox qədim zamanlarda Azərbaycanda qışın qurtarması və yazın başlaması ilə bağlı keçirilən Novruz bayramı "Həməspət-məydi" adlanmışdır. "Yaranış" anlamına gəlir. İnəmə görə, Tanrı ilk insanı həmin gün yaratmışdır.

HİCRİ TƏQVİM – hicrətdən (Məhəmməd peyğəmbərin və onun tərəfdarlarının 622-ci ilin sentyabrından Məkkədən Yəsrəb (Mədinə) şəhərinə köçməsi) başlanan müsəlman təqvim. Xəlifə Ömər in dövründə (634-644) hicrət ili müsəlman təqviminin başlanğıcı elan edilmişdir.

İslam dininin qəbulundan sonra Azərbaycanda müsəlman hicri təqvimindən istifadə olunmuşdur. Hicri təqvim iki növdür: hicri qəməri (Ay) təqvim və hicri şəms (Günəş) təqvim. Ərəblər hələ miladdan min il əvvəl qəməri təqvim işlədirdi. Hicri tarix qəbul olunanda isə bu təqvim əsas götürüldü və hicri-qəməri təqvim adlandırıldı.

Hicri şəms təqvimini 1925-ci ildə İranda qəbul edilmiş, Günəş sistemi təqviminə əsaslanır və 365 gündür. İlk 6 ayının hərəsi 31 gün, ilin sonuncu ayı adı ildə 29 gün, uzun ildə isə 30 gündür. Bu təqvim 1925-ci il martın 21-dən, yəni Novruz bayramı günündən istifadə olunur.

HİCRİ-QƏMƏRİ TARİXİN MİLADI TARİXİ
ÇEVİRİLMƏSİ ÜSULU – fikirləşirik ki, görəsən, hicri-qəməri (Ay) tarixinin, misal üçün, 1430-cu ili miladi tarixinin hansı ilidir?

Bunu bilmək üçün ilk növbədə həmin 1430-cu il rəqəmini 33 rəqəminə bölmək lazımdır. Nə üçün 33 rəqəmi? Çünki miladi tarixi ilə müqayisədə hicri-qəməri (Ay) tarixi hər 33 ildə bir il onu ötür:

$$1430:33=43,3 \text{ (qalıq).}$$

Buradakı 43 rəqəmi hicri-qəməri (Ay) təqvim ilinin miladi təqvim ilini məhz bu qədər, yəni 43 il ötdüyünü bildirir. Bölmə əməliyyatında qalıq qalmış 3 isə hicri-qəməri (Ay) tarixindən bu qədər, yəni 3 dəfə 33 illik dövretmə keçdiyini bildirir.

Nümunə olaraq götürülmüş 1430 rəqəmindən, bir qayda olaraq, bölmə əməliyyatında alınmış tam rəqəm, yəni 43 çıxılır:

$$1430-43=1387.$$

Bu əməliyyatda alınmış 1387 rəqəmi hicri tarixin şəms (Günəş) ilini bildirir.

İstər burada və istərsə də hər hansı başqa miladi ilinin başlanmasını müəyyən etmək üçün alınmış şəms (Günəş)

ili rəqəminin üstünə 621 (Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə getdiyi – hicrət etdiyi tarix) rəqəmini gəlmək lazımdır:

$$1387+621=2008.$$

Deməli, hicri-qəməri (Ay) tarixinin 1430-cu ili miladi tarixinin 2008-ci ilidir.

Doğrudur, bu hesablamada hicrətin birinci ilinə uyğun olan 622 rəqəmindən də istifadə etmək olar. Amma məsələ belədir ki, bu hesablamada 621 rəqəmi hicrətin başlanmasını, 622 isə hicrətin qurtarmasını bildirir.

Bəlli olduğu üzrə, miladi tarixi yanvar ayının 1-dən hesablanır.

Hicri tarixin birinci ilinin birinci günü isə miladi 622-ci il iyul ayının 16-na təsadüf etmişdir. Buna görə də əksər hallarda miladi tarixinin bir ili hicri tarixinin iki ilinə düşür. Misal üçün, 2008-ci ilin ilk dörd ayı hicri tarixinin 1429-cu; qalan 8 ayı isə 1430-cu ilinə düşür.

HİDAYƏT – Əfsəhəddin Hidayətullah XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının dəyərli nümayəndələrindən biridir. Təbrizlidir. Uzun Həsən və Sultan Yaqubun zamanında Ağqoyunlu sarayında böyük əmir rütbəsində çalışmışdır. Şairin şeirlərində bahar tərənnümləri də müəyyən yer tutur.

İrişdi yazü çiçək, dutdu bağü zağ ətəgin,
Təbaf için çaldı şükufə ağ ətəgin.

Qonağ oldu gülü qönçə bustanda yenə,
Nəsim altun ilə doldurur qonağ ətəgin.

Əcəbdi qoymasa əldən gül ətəgin bülbül,
Qoyarmı dilbərinin əhl olan bu çağ ətəgin.

Sağınma, lalə dürür, ya şəqayiq, ey gülçöhrə,
Qəmində qanlı yaşumdur ki, dutdu dağ ətəgin.

Hidayət, eylə canü könülünü yaz parə,
Əlindən etsə fələk yarının irəğ ətəgin.

HOFBANA HOFBAN – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar püşkatma (çöpətmə və ya sayma) qaydası ilə oyun başçısı seçirlər. Başçı uşaqları iki dəstəyə ayırır. Sağdakı uşaqlardan birinə bir şey uzadıb deyir:

– Al bunu!

Solundakı uşaqlardan biri soruşur:

– O nədir?

Sağdakı uşaqlardan biri deyir:

– Hofbana hofbandı. Kim hofbana hofban deyə bilməsə, hofba hofba, ver yoldaşına, hofbana hofban eləsin, bu sözləri desin.

Yuxarıdakı sözləri uşaqlar dövrə vurub bir-bir deyir, başçının yanına yüyürürlər. Başçının yanına çatınca hər kəs həmin sözləri söyləyə bilməsə, hərə ona lopux vurur.

HOLAVAR – əkinçiliklə bağlı ən geniş yayılmış əmək nəğməsi. Holavar "Cüt nəğməsi" də adlanır. Yazın gəlişi ilə mülayimləşən hava torpağın canına da hərərət gətirir. Əkinçi – cütçü öküzlərini, köllərini xışa qoşub tarlasını şumlamağa, məhsul bolluğu yaratmağa hazırlaşır. Bu cütçü – xodaq iş prosesində öz əhvalını yüksəltmək, öküzlərini, köllərini işə həvəsləndirmək üçün avazla holavar nəğmələri oxuyur:

Öküz, öküz, xan öküz,
Boynu qızılqan öküz
Çək çayırı, çəmənini
Sənə qurban can, öküz.

Boynunu mən yağlaram,
Yaman gözü dağlaram,
Tez çək, maral öküzüm,
Dala qalsan aqlaram.

Ho-ho, kotan öküzü,
Ho-ho, atam öküzü.
İlan-çayan dişləsin,
Şumda yatan öküzü.

Dağların enişi var,
Diki var, enişi var,
Cütə gedən öküzün
Özünün yerışı var.

Qara kəl gedər işə,
Qorxum var bağrı bişə
Nola bir bulud gələ,
Yağış yağa, nəm düşə.

HOQQA OYUNU – Novruz bayramı və digər el şənliklərində fokusçu – gözbağlayıcıların göstərdikləri seans-tamaşalara keçmişdə xalq tərəfindən verilmiş ad. Burada hoqqabaz-ifaçı illüziyalar göstərərək tamaşaçıları əyləndirir. Hoqqa oyunu şaman və dərviş seansları ilə yaxından bağlıdır.

HÜRMÜZ BAYRAMI – “Avesta”da xeyir, işiq, ədalət simvolu olan Ahurəməzda atəspərəstlərin inancına görə həm də Novruz – yeni, işıqlı, uğurlu günün insanlara bəxş etmişdir. Bu səbəbdən onlar Novruz “Hürmüz (Ahurəməzda) bayramı” da adlandırırdılar.

HÜRMÜZÜ-FƏRVƏRDİN – “Avesta” təqviminin birinci ayı olan “fərvərdin” Novruzun ilk günündən başladığı üçün atəspərəstlər bu bayrama həm də “Hürmüzü-fərvərdin” deyirdilər.

HÜSEYN ARİF, Hüseyin Camal oğlu Hüseyinzadə (1924–1992) – Azərbaycanın xalq şairi (1989), Dövlət mükafatı laureatı (1978). Ağstafa rayonunda anadan olmuş, Bakı Pedaqoji Məktəbində (1937–1940), ADU-nun Şərqşünaslıq fakültəsində (1946–1951) təhsil almışdır. Mətbuat və nəşriyyat işlərində çalışmışdır. Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri (1982–1992) olmuşdur. Çoxsaylı şeir kitablarının müəllifidir. Yaradıcılığı folklor və etnoqrafiya dəyərləri ilə sıx bağlıdır. Təbiət və gözəllik nəğməkarı kimi tanınan Hüseyin Arifin baharın təsvir-tərənnümünə həsr olunmuş onlarla dərin poetik gücə malik ürəyə yatan şeri vardır. Dillər əzbəri olun *“Şeir deyilmi?!”* redifli qoşması həmin şeirlərin gözəl bir örneğidir:

Məndən təzə şeir xəbər alan dost,
Bəs yazın gəlməsi şeir deyilmi?!
Gəzməyə çıxanda – çölün-çəməninin
Üzünə gülməsi şeir deyilmi?!

Yenə gözüüm qalib bağçada-bağda,
Min-min gül açıldı aranda, dağda.
Eyvana əyilən çarpaz budaqda
Bülbülün nəğməsi şeir deyilmi?!

Seyr elə hüsnünü göydə durmanın,
Qayada kəkliyin, göldə sonanın.
Aynabənd otaqda gəlin ananın
Şirin laylay səsi şeir deyilmi?!

Dərədə moruq dər, döşdə çiylək,
Gah yağış xoş gəlir, gah sərin külək.
Yaş ötür, doymayı dünyadan ürək,
Yaşamaq həvəsi şeir deyilmi?!

Kim deyir, şerin meydanı dardır,
Sonu görünməyən bir ilk bahardır.
Necə ki həyat var, şeir də vardır,
Həyatın nəfəsi şeir deyilmi?!

HÜSEYN CAVİD, Hüseyin Abdulla oğlu Rəsizadə (1882–1941) – şair, dramaturq, maarif xadimi. Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. İstanbul Universitetində oxu-

muşdur (1907–1909). Naxçıvan, Gəncə, Bakı şəhərlərində müəllim işləmişdir (1910–1937). 1937-ci il repressiyasının qurbanı olan A.Cavid 1939-cu ildə Sibirə – Maqadana sürgün edilmiş və 1941-ci ildə İrkutsk vilayəti Tayşet rayonunun Şevçenko kəndində vəfat etmişdir. 1956-cı ildə bəraət alan H.Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycana gətirilmiş və Naxçıvanda dəfn olunmuşdur. “Ana” (1913), “Keçmiş günlər” (1913), “Maral” (1917), “Şeyda”, (1917), “Bahar şəbnəmləri” (1917), “İblis” (1924), “Peyğəmbər” (1922), “Topal Teymur” (1926), “Şeyx Sənan” (1926), “Uçurum” (1926), “Səyavuş” (1934), “Seçilmiş əsərləri”, 3 cilddə (1968–1974), “Dram əsərləri” (1975), “Seçilmiş əsərləri”, 4 cilddə (1982–1985), “Seçilmiş əsərləri” (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Novruz bayramı” şerindən ixtisarla:

İştə Novruz! Yetişdi fəsl-i-bahar.
Gəldi işrət zamanı, qardaşlar!..
Nə gözəl bayram... Ah, nə xoş fürsət!
Sayılır əhli-zövqə bir nemət!..
Böyle şad gün düşərmi bir də ələ?
Sevinin! Zurna, toy çalın, sevinin.
Nə gözəl bayram! Of, gülün, sevinin!

Xx

XAQANI ŞİRVANI (1126–1199) – “Əfzələddin” ləqəbi ilə tanınan İbrahim Əli oğlu Xaqani 1126-cı ildə Şamaxının Məlhəm kəndində anadan olmuşdur. Onun tərbiyə və təhsili ilə əmisi Ömər Osman oğlu Kafəddin məşğul olmuşdur. Sairə “Xaqani” təxəllüsünü onun şeir-sənət müəllimi Əbül-üla Gəncəvi vermişdir. Xaqaninin 1157-ci ildə yazdığı “Töhfətül-İraqeyn” (“İki İraqın töhfəsi”) əsəri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məsnəvi formasında yazılmış ilk poemadır. Şairin “Mədain xərəbələri”, “Həbsiyyə” silsilə şeirləri və çoxsaylı qəzəlləri də ədəbiyyatımızın ən yaxşı nümunələrindən sayılır.

Xaqani 1199-cu ildə Təbrizdə vəfat etmiş və Surxab qəbiristanlığında “Məqbərət üş-Şüəra”da (şairlər məqbərəsi) dəfn olunmuşdur. Şairin baharın gəlməsi münasibəti ilə yazdığı bir şeir:

Ətir saçır aləmə sübh yeli hər bahar,
Hər daşa ziynət verir jalə ilə ruzigar.

Qoydu oyunbaz bulud qarşıya yaz sahirin
Hər bir ağacda səhər sehr eləyir aşikar.

Lalə ciyərqan olub, yandı günəş narına,
Qırmızı bir don geyib, daməni odda yanar.

Bülbül ötər zövq ilə indi bahar eşqinə
Gör, gəlini gülşənin oldu necə gülüzar.

Bağda göyərçin məgər naibi-Xaqanidir?
Hər budaq üstündə o, şeir oxuyur biqərar.

XALÇA – zərif ilmələrlə, müxtəlif rəng çalarlı naxışlar və təsvirlərlə bəzədilən bədii toxuculuq məmulatı. Xalı və xalçalarda baharı-yazı xatırladan çiçəklər açılır, güllər-çiçəklər sayrışır, ilin gəlin fəsl-i baharın nəfis bir parçası əl-əl gəzir. Bu incə, zərif rənglər, güllü-çiçəkli dilbər guşələr mahir usta əllərində ilmələnilir, naxışlanırlar.

Novruz bayramında, digər el şənliklərində alaçıqlardan, dəyə və çadırlardan, mağarlardan, qonaq qəbul edilərkən meydanlardan, tağlardan asılan xalça-palazlar evlərin bəzəyi olur.

Xalı və xalçalar, gəbə və məfrəslər, zərif ilməkli, ipək xovlu heybə və xurcunlar, ümumiyyətlə, xalça məmulatımız o qədər nəfis, o qədər gözəldir ki, dünyanın məşhur muzeylərinin, şəxsi kolleksiyalarının bəzəyinə çevrilmişdir.

Qız-gəlinlərin ən yaxşı cehizi... Keçmişlərdə evin qızı həddi-bülüğa çatdımi əli ilmədə olardı. Hanaya alışardı, özünə mütləq cehiz toxuyardı. Cehizlik xalça toxumaq, xalça bağışlamaq hələ qədimdən adət olub:

Xalça verərlər gəlinə,
Dolça verərlər gəlinə.
Bizim elin adətidir,
Xalça verərlər gəlinə.

Yük üstə güllü xalça,
Kim qaldıra, kim açar.
O yara qurban olum,
Dindirə, könül açar.

Hana qurulan gün toy-bayram olur ellərimizdə. Hamıdan çox uşaqlar sevinir. Müxtəlif növ şirni, noğul paylanırlar, hamıya şərbət verilir. Kimin əli bərəkətli, ayağı sayalıdırsa, hanaya birinci o əl vurur, arğac və ərş dara çəkilir. El-oba içində deyilən “hana kimi dara çəkilim...” məsəli, görünür elə bununla bağlıdır.

“Qonça güllü, xonça güllü” toxunan hanaya nəğmə qoşurlar. Hana arxasında qız-gəlinlərimizin avazlı nəğmələri – holavar, bayatı, şikəstə sədaları hər yeri bürüyür:

İlmə-ilmə ilməmi,
Aldı getdi il məni.
Əriş, arğac zarıyır...
Hana gəlib diləmi?

Kilim, gəbə yükdedir,
Gözlərim gədikdədir.
Dönüb geri baxsana,
Sevdiyim yar dikdədir.

Əlində hana güldün,
Yan ötdün, yana güldün.
Mən səninçün ağladım,
Sən nədən mənə güldün?

Qarabağın alçası,
Döşənibdir xalçası.
Bir gözəl qız sevmişəm,
Qızılgülün qonçası.

İlmənin sanı yoxdur,
Saysan da sanı yoxdur.
Məst olarsan ətrindən,
Çiçəkdi, canı yoxdur.

Beləcə, çiçək-çiçək, buta-buta, ulduz-ulduz min bir naxışdan əmələ gələn hər xalça böyük sənətin bir zینəti, zəngin xalq yaradıcılığının incisinə çevrilir.

Hana kəsilen gün evdə, məhəllədə yenidən toy-büsat qurulur. Aşıq çalib oxuyur, qara zurnanın sədaları altında rəqs edirlər, mahnı oxuyurlar... Gəbənin saçaqlarını toxuya-toxuya kəsirlər. Yaxın qohum-əqrəbə xalça toxunarlara hədiyyə verir.

Bir çox Şərq xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da əriş ağacı xeyirli, müqəddəs sayılır. Elimizdə əriş ağacı ilə bağlı maraqlı bir adət var: ailədə yeni bir uşaq gözləyən və bu uşağın oğlan və ya qız olduğunu bilmək istəyən ağbirçəklər bir oğlan uşağının qucağına əriş ağacı verib deyirdilər: filankəs uşaq gözləyir, çıx eşiyə, gör nəyi olacaq? O da ayaqlarını aşırırdı əriş ağacının üstündən və gözlərini yumub eşiyə çıxardı. Bir neçə addım atıb, gözlərini açardı – qarşısına qız çıxsaydı, deyərdi qızı olacaq, oğlan çıxsaydı, deyərdi oğlu olacaq...

Azərbaycanımızda milli sənətimiz olan xalça sənətimizin yaranması və inkişafı üçün nə lazımdırsa vardır. Əla növ yun verən qoyun-quzu sürüləri, zəngin otlar və örüşlər, naxışlara əlvan rənglər gətirən cürbəcür boyalı nəbatat, güllər-çiçəklər, xüsusilə zəhmətsevər, bədii zövqə malik və ürəyi sevgi dolu qızlar-gəlinlər.

Yazılı qaynaqlardan və dövrümüzədək gəlib çatan xalq sənəti nümunələrindən aydın olduğu kimi, bu sənətin kök-

ləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən, yəni miladdan əvvəl II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəllərindən məşğul olublar. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən I-III yüzillərə aid sərdabə qəbirlərindən palaz və xalça qalıqları tapılmışdır. Bu gözəl və qiymətli sənətimiz zaman keçdikcə cilalanmış, yüksəlmiş və dünya mədəniyyətinə misli-bərabəri olmayan əsərlər bəxş etmişdir. Əlləri qızıl olan nənələrimizin toxuduqları incə, zərif sənət nümunələri Varşava, Drezden, Moskva, Sankt-Peterburq, Berlin, Budapeşt, Roma, London, Paris, Nyu-York muzeylərində nümayiş etdirilir.

Xalqımızın milli iftixarı, ulu sənətimizin şah əsəri sayılan “Şeyx Səfi” xalçası 1539-cu ildə Təbrizdə toxunmuşdur. Xalça Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfinin (xalçanın adı da buradandır) Ərdəbildəki türbəsi ətrafında yaranmış dini binalar kompleksindəki məscidin içində döşənmək üçün yaradılmışdı. 450 ildən artıq Şeyx Səfi məscid-türbəsini bəzəyən bu xalı 1892/93-cü ildə dünyanın ən iri muzeylərindən olan Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyinə satılmışdır. Hazırda muzeyin ən qiymətli eksponatları arasında bu xalça da var. “Şeyx Səfi” xalçası XVI yüzildə dünyada toxunmuş xalçaların ən böyüyüdür. Xalçanın sıxlığı yüksəkdir, uzunluğu 10,51 metr, eni 5,34 metr, ümumi sahəsi 56,12 kvadratmetrdir. Xalçanın müstəsna rəng ahəngi, mürəkkəb kompozisiya, zəngin naxış örtüyü, sözün əsil mənasında, böyük sənət məktəbindən xəbər verir. Xalçanın sürməyi rəngli arasahəsinin mərkəzində 16 guşəli türünc (göl, naxış elementi) yerləşdirilmişdir. Guşələrin hər biri bədii formalı qübbələrlə tamamlanır.

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsini və bir neçə digər rayonunu işğal etmiş nankor ermənilər – Ağdamı, Xocalını, Füzulini, Laçını, Şuşanı, Qubadlıyı, Cəbrayılı, Kəlbəcəri, digər şəhər və kəndlərimizi çalib-çapmış, var-dövlətimizi talamış, bir çox qiymətli maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, minlərlə xalça-palazımızı – babalarımızın, nənələrimizin bu qiymətli yadigarlarını da qarət edib aparmışlar. Təkcə Kəlbəcərin işğal zamanı 200 mindən çox xalça düşmənlə əlinə keçmişdir. Bunun azı 80 mini muzey əhəmiyyətli xalçalardır. Bu da onlara bəs deyilmiş kimi onlar qız-gəlinlərimizin barmaqlarının hərərətini hələ də özündə saxlamış bu el sənətimizi xarici bazara da çıxarıb, torpaqlarımız kimi, onları da özünü küləşdirərək, “erməni xalçası” adı ilə satırlar.

Azərbaycanda dörd əsas xalçaçılıq məktəbi vardır: Quba-Şirvan, o cümlədən Abşeron xalçaçılıq məktəbi, Gəncə-Qazax xalçaçılıq məktəbi, Qarabağ və Təbriz xalçaçılıq məktəbi. Bunların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, necə deyirlər, hərəsinin öz gözəlliyi, öz naxışı, öz işlənmə texnologiyası vardır. Xalça tanıyanlar Quba xalçasını Gəncə və ya Qarabağ xalçasından asanlıqla ayıra bilirlər. Onlar yaxşı bilirlər ki, Qarabağ xalçalarında iri ölçülü həndəsi göllər, nəbatı, yəni bitki təsvirli göl və naxışlar üstünlük təşkil edir. Belə xalçalar şux qara, tünd-sürməyi, qırmızı rəngli saplardan toxunur. Təbriz xalçaları da naxış üslubuna görə Qarabağ xalçalarına oxşayır. Abşeron xalçaları isə Quba-Şirvan xalçalarından çox seçilmir. Abşeronun medalyon çeşnili xalçaları Nardaran, Suraxanı, Novxanı, Fatmayı, Görədil və digər kəndlərdə toxunur.

Əl ilə toxunan xalçalar texniki xüsusiyyətlərinə görə xovlu (yəni, ilməli) olur. Daha əvvəl xovsuz xalçalar – palaz, kilim, cecim, sumaq, zili, şəddə, vərni, eləcə də xalça məmulatları – xurcun, heybə, çuval, yəhər qaşığı, məfrəş, çul və s. toxunmuşdur. Sonralar isə xovlu xalçalar toxumağa başladılar. Xovlu xalçalara kiçik xalçalar, iri ölçülü xalçalar, uzunsov əndazəli gəbələr və s. daxildir.

Ölçüçə böyük xalçaya xalı deyilir. Xalça isə nisbətən kiçik olur. Ona görə də ona xalça, yəni kiçik xalı deyirlər.

Xalçaçılıq bu gün də qayğı və məhəbbətlə qorunub saxlanılır, xalçalarımız bu gün də dekorativ vasitə kimi evlərin döşəmələrini, divarlarını bəzəyir.

XALQ TƏQVİMİ – Azərbaycanın qədim sakinlərinin təbiətə münasibətindən, baxış və görüşlərindən, səma cisimlərinin hərəkətindən – Ayın, Günəşin, ulduzların fəzadakı mövqeyindən, buludların səmadakı vəziyyətindən, həmçinin zəngin təsərrüfat ənənələrindən dolğun şəkildə formalaşmış təqvim. Ulularımız xalq meteorologiyası ilə, yəni bitkilərin, gül-çiçəklərin təbii görünüşlərini, heyvanların davranışlarını izləmək və müşahidə etməklə də havaların dəyişməsinə – yaxşılaşacağını və ya pisləşəcəyini, yağış, yaxud qar yağacağını, qasırğa və tufan baş verəcəyini, yayın isti, quraq, qışın soyuq, sərt keçəcəyini müəyyən etməyə çalışmışlar.

Xalq təqviminin meydana gəlməsində Azərbaycan ərazisinin coğrafi şəraiti, aralıq-daglı relyefi, iqlimi, təbii sərvətləri də mühüm rol oynamışdır.

Ulu babalarımız əhatəsində olduğu sirlə-sehrli ələmi həssaslıqla öyrənməklə gündəlik təsərrüfat işlərini, məişət həyatını qurmağa çalışmış, zəruri maddi nemətlərin əldə

olunmasına can atmış və onlardan səmərəli şəkildə bəhrələnmək imkanlarını artırmışlar.

Qədim azərbaycanlılar ili hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd dövrə, dörd fəslə – yaz, yaya, payıza (əvvəllər onu kuz adlandırırdılar) və qışa bölmüş, bu fəsillərin də hər birinə təbiət səciyyəsi verərək, “yaz bitirir, yay yetirir, payız götürür, qış ötürür” – demişlər. Hər fəslə, hər ayı da müxtəlif mərhələlərə bölüb, hər mərhələyə təbiət mövsümləri, təsərrüfat işləri ilə bağlı adlar yaratmışlar: əkin ayı, şum ayı, leysan ayı, ağlar-gülər ayı, ilin qızılgül dövrü, köç ayı, biçin ayı, vay nənə ayı, suvarma ayı, qoradəyən ay, qorabışirən ay, quyruqdondu (quyruq doğdu), elqovan, qızıl payız, məhsul ayı, xəzan ayı, qırovdüşən ay, Böyük çillə, Kiçik çillə, alaçalpo (Boz ay; bəzi yerlərdə bu aya “çix çömbəl”, “oğlaqqıran” da deyilir), döl ayı və s.

Oğuz atalar sözlərində deyilir ki, “Oğuzdan üç yüz altmış altı alp qopdu, iyirmi dörd xas bəy, otuz iki səkcək”. Burada ilin, gecə-gündüzü, ayların zamanına işarə edilir. Əski oğuzlar təqvimlə bağlı bu astronomik hadisəni insanlaşdırmış, deyim şəklində salmış və hər günü bir alp-igid saymışlar. 24 xas deməklə gecə-gündüzün 24 saatından ibarət olduğunu bildirmişlər. Belə anlayışlar Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında da öz əksini tapmışdır:

Babamın bir çuxası var, on iki cibi.
Cibin hər birində otuz düymə,
Hər düymənin bir üzü ağ, bir üzü qara.

Nümunədəki 12 cib ilin on iki ayına, otuz düymə ayın günlərinə, hər düymənin ağ və qara üzünü gündüz və gecəyə işarədir. Başqa bir nümunədə isə deyilir: “Bir ağacım var on iki budaqlı. Hər budağın otuz yarpağı, hər yarpağın da bir üzü ağ, bir üzü qaradır”. Bu bağlamanın açması belədir: bir il 12 aydan, hər ay 30 gündən, hər günün isə yarısı qaranlıq gecədən, yarısı da işıqlı gündüzdən ibarətdir. El-obada ilin dörd fəslə ilə bağlı belə bir tapmaca da var:

İrəlindən dörd qardaş gəlir:
Birin bel bükülü,
Birin əli belli,
Birin əli güllü,
Biri də dilli-felli.

Bu dörd qardaş qışa, yaz, yaya, payıza işarədir. Göründüyü kimi, fəsillərin hər birinə əlamətlərinə, kəsb etdikləri xüsusiyyətlərinə görə ad verilmişdir.

Beləliklə, qədim azərbaycanlılar özəl-əbədi dünyanın sirlə-sehirlə məqamlarını uzun müddət müşahidə edib keçirdiyi təcrübələr əsasında xalq təqvimini yaratmışlar. Onlar ilin dörd fəslinin və aylarının hər biri ilə bağlı saysız-hesabsız inamlar, sınımlar, ayınlar, deyimlər, əfsanələr, rəvayətlər, etiqadlar yaratmış, mərasimlər, şənlik və bayramlar, oyun və əyləncələr, tamaşalar keçirmiş, xüsusilə

baharın – yaz fəslinin gəlişinə poetik nümunələr həsr etmişlər. Zaman keçdikcə ulularımızın bu mənəvi mədəniyyəti folklorlaşmış, zəmanəmizədək gəlib çatmış, xalqımızın təfəkküründə, şifahi xalq yaradıcılığında əksini tapmışdır. Dəyərini heç vaxt itirməyən bu mənəvi xəzinə xalqımızın həyat tərzi, məişəti, güzəranı, arzu və istəyi, dünyagörüşü, inamı və digər zəruri məsələləri haqqında neçə-neçə böyük məna və mətləblər aşılayır. Bu misilsiz incilər insan taleyi, cəmiyyət həyatı ilə bağlılıqdan, insanı şəxslərdən uzaqlaşdırmaq, halallığa, xeyirxahlığa, ədəb-ərkanlı davranışa səsləmək arzusunun doğub.

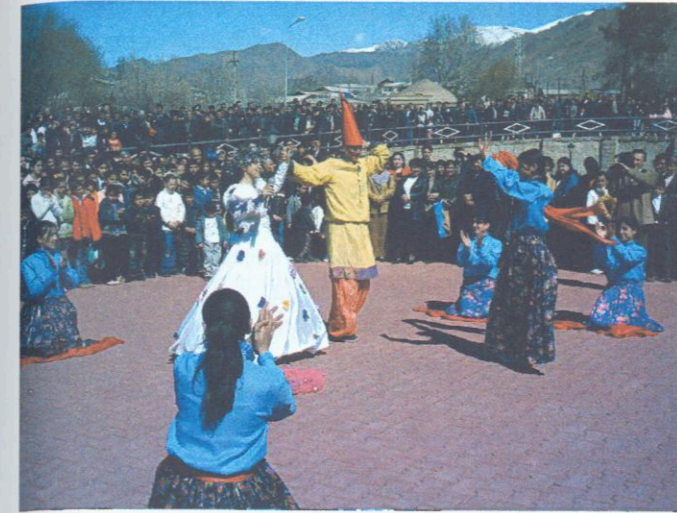
XANBƏZƏMƏ – ilaxır çərşənbədə icra olunan meydan tamaşası. Yeddiləvin də adlanan ilaxır çərşənbə günü səhər tezdən hamı böyük bir meydana yığılır. Şənlik başlanır. Cəngi havaları altında zorxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızılaşmasını gözləyirlər. Meydan dövrəyə almış adamlar pəhləvan gülüşindən əvvəl bu nəğməni oxuyurlar:

İki iyid budur çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrət həməzə pirimiz,
Qüvvətli birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Gülşəyim düz yerdə.
Dərələr axar,
Əqrəb tək çaxar.
Əlini yana sıxınca,
Zorba nəri yıxınca,
Alta düşüncə sırma,
Çox irəlidə durma.
Dəvə fəndi qutludu,
Nər oğullar umudludu.
Haqqıq-haqqıq,
Bərk yapış.
Əldən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyirik maşallah,
Siz deyirik bəxəllah.
Maşallah deyən gözünə nur,
Maşallah deməyən gözünə kül.

Gülüş başlanır. Pəhləvanlar gülüşüb qurtarandan sonra zorxana yığılır. Bu dəfə oynaq, məzəli havalar çalınır. Meydana Kosa çıxır.

Kosa tərsinə kürk geyinmiş hazırcavab adamdır. Başında uzun motal papaq, ayağında taxta başmaq var. Boynundan zınqrov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıq bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə adamların arasında gəzir. Adamlar bir ağızdan belə oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,

Kosanı yola salsana.
Ay uyuğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçası
Hər yerdə düyün eylər.
Novruz-novruz baharı
Güllər-güllər nübarı,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa yıxılır. Guya ölür. Bu zaman onunla belə söhbət edirlər:

– Ay Kosa, gəldiyin hardan bəridi?
– Şərurdan.
– Nə gətirdin ordan?
– Alma.
– Almanı neylədin?
– Satdım.
– Pulunu neylədin?
– Öküz aldım.
– Öküzü neylədin?
– Vurdum öldü.

Kosanın başına yığışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Kosa üz-gözünü əcaib hala salıb min cür hoqqa çıxardır. Çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir. Adamlar onu ələ salıb oxuyurlar:

Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Lap vaxtında meydana sən.
Almayınca payımı,
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Əskiyin almayasan...
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildəyir.
Mənim Kosam cannıdı,
Qolları mərcannıdı,
Kosama əl vurmayın,
Kosam iki cannıdı.
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında
Gör nə cavandı Kosam.

Hamı Kosaya pay verir. Kosa yenə gülməli oyunlar çıxarıb adamları əyləndirir. Bundan sonra ağsaqqallardan biri ortaya çıxıb, meydana yığılanlara üzünü tutub deyir:

– Camaat, bu gün bir xan seçməliyik. Xan gərək qaş-qabaqlı, sözü ötkəm adam olsun. Ona bir vəzir, bir vəkil, üç fərraş, bir də bir vəkil seçib verin.

Adamlar yer-yerdən deyirlər:

– Xanımız olsun başmaqçı Mərdan.
– Vəzirimiz də körükçü Əli olsun.
– Çayçı Mahmudu vəkil seçək.
– Fərraşlığa Qara Xudayar yaxşıdı.
– Biri də Çavuş Ələmdar olsun.
– Qurd Bağırdan da yaxşı fərraş olar.
– Cəlladlıq elə əzəldən Qəssab Tağının boyuna biçilib.
– Olsun, olsun.

Xanı təmtəraqda meydanın yuxarı başında qurulmuş taxtda oturdurlar. Vəzir-vəkil də gəlib taxtın sağ-solunda əyləşir. Yaraqlı-yasaqlı fərraşlar xanın hüzurunda əmrə müntəzir dayanırlar. Cəllad qırmızı libas geyib, əlində balta meydanın aşağı başında gözləyir. Xan gözlənilməz əmrlər verir, adamları da onun buyruqlarını can-başla yerinə yetirirlər. Kosayla təlxək də tez-tez meydana girib xanı güldürməyə çalışır. Min bir hoqquadan sonra xanı güldürüb taxtdan endirir, aparıb suya basırlar.

Mərasimdəki Keçəl və Kosa obrazları kimi Xan obrazı və onun əlaltıları da qışın rəmzi kimi düşünülmüşdür. Xanın sərt, qaraqabaq olması, əlaltılarının vasitəsi ilə adamları məhkəməyə çəkərək onlara cəza verməsi qışın insaniləşdirilmiş əlamətləridir. Adamlar qışı təmsil edən xanı yumşaltmaq, mülayimləşdirmək üçün cürbəcür oyunlar çıxarıb, sux zarafatlar ələyirlər.

Xanı güldürmək sərt, qaşqabaqlı qışın yerinə gülürüz, mülayim yazı gətirmək istəyini ifadə edir. Mərasimin sonunda xanın güldürülməsinə suya basılması qışın yola salınıb yazın qarşılınması anlamını daşıyır.

XƏBƏRCİ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbə-sindən ikincisinin el-oba arasında işlədilər adlarından biri. Baharın ilk sorağını xəbər verdiyi üçün belə adlanır.

XƏLİL RZA ULUTÜRK, Xəlil Rza oğlu Xəlilov (1932-1994) – şair, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi. Azərbaycanın əməkdar incəsənət xadimi (1986), M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatı (1991), Azərbaycanın xalq şairi (1992). Salyan rayonunun Pirəbbə kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1949-1954). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda oxumuşdur (1957-1959). APİ-də baş müəllim, Azərb. MEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda aparıcı elmi işçi vəzifələrində işləmişdir (1969-1994). “Məqsud Şeyxzadənin poeziyası və Azərbaycan-özbək əlaqələrinin aktual problemləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatında fəal iştirakına görə 1990-cı ildə həbs olunub. Moskvada Lefortovo zindanında 22 ay saxlanılmışdır. Ölümündən sonra “İstiqlal ordeni” ilə təltif olunmuşdur (1995).

“Bahar gəlir” (1957), “Sevən gözlər” (1959), “Qollarını geniş aç” (1965), “Ucalıq” (1973), “Məqsud Şeyxzadənin bədii yaradıcılığı” (1981), “Hara gedir bu dünya” (1983) “Davam edir 37” (1992), “Qəhrəman Təbrizim” (1994), “Lefortovo zindanında” (1998), “İlk Allahım, son Allahım – mübarizə” (1999), “Türkün dastanı” (2000), “Seçilmiş əsərləri” (2001) və s. əsərlərin müəllifidir. Şair “Zindanda Novruz bayramı” şerini Lefortovo həbsxanasında yazmışdır.

Mənim solğun laləzarım,
gözü yaşlı novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu,
qəlbi dolu gələn yarım.
Bir ağappaq süfrə açdı,
üstündə yar səliqəsi.
Bir az kışmış, bir az küncüt,
bir az badam, qoz ləpəsi.
Qurdaladı çantasını,
tapdı şəffaf salofanı,
Açdı qoydu altı-yeddi
rombşəkilli paxlavanı –
Şam yandırdı, şölələri
necə parlaq, necə əziz.
Dəvət etdik, yanaşmadı
zər paqonlu keşikçimiz.
Bu il Novruz bayramımız
bir az qəmli keçdi, Xəlil.
Nuş et, ağzın şirin olsun,
sənsiz bayram heçdi, Xəlil!
Suda körpə, göy səməni –
xalan, bacın erməğanı.
Süfrə birdən xatırlatdı
yaz nəfəsli gülüstanı.

Səmənidən ətri gəldi
doğma Milin, Muğanın da
Moskvanın qucağında
Lefortovo zindanında
Buğdanın hər dənəsindən
sanki bahar sıçrayacaq.
Gözə çıraq, qəlbə dayaq,
ovsuna bax... saçaq-saçaq...
Yolda azca sıxılma da
yamyaşıldır hələ rəngi.
Göy səməni, bar-bərəkət,
ilk baharın tər çələngi!
Keşikçi dost, qəbul eylə
barı bircə paxlavanı,
Azərbaycan naxışlıdır,
bu neməti sən də tanı.
Səp göylərə bu kışmışı,
dönəcək ağ ulduzlara.
At torpağa o buğdanı,
yol açacaq bəhrə-bara.
Çörək verir, ürək verir
Azərbaycan dünyalara.
Yanır şamlar... göz yaşları
damla-damla, gilə-gilə.
Şam ağlayır gülə-gülə
şam yaşayır ölə-ölə.
Göz nurunu, can şəhdini
cahan ilə bölə-bölə.
Yanır şamlar,
Pəncərədən gör silirmi qarı, buzdu?
Şüşələrdən süzülür su,
hər damlası dan ulduzu.
Uçub gedir qəm kölgəsi
Məhəmmədin çöhrəsindən.
Zəif şamlar qüvvət alır
Xəlil Rza nəfəsindən.
Sil gözünü, məğrur əyləş,
mənim ürəkə novbaharım.
Cibi dolu, əli dolu
qəlbi dolu gələn yarım!
Sənsən mənim dünya boyda
səadətim, ilhamım da.
Mən zindanı parçalayan
gur çırağam, bayramımda
Gətirdiyin şamlar tək
müqəddəsən, pak, müqəddəs!
Sil gözünü, ey gül nəfəs,
Çırağımız haqdan yanır,
onu heç kəs söndürəmməz!

XƏTAYİ ŞAH İSMAYIL (1487-1524) – görkəmli dövlət xadimi, şair, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin qurucusu və ilk hökmdarı (1501-1524). Anadilli ədəbiyyatın inkişafında böyük xidmətləri olan Ş.İ.Xətayi aşiq

şeri tərzli və divan ədəbiyyatı üslubunda dəyərli əsərlər yaratmışdır. Ana dilində “Divan” və iki məsnəvi (“Dəhnamə”, “Nəsihətnamə”) müəllifidir. Milli mədəniyyətin, sənət adamlarının himayəçisi olmuşdur. Əsərlərində xalq-ətnoqrafik ruh, milli kolorit aparıcı mövqedədir. “Dəhnamə” poemasının “Bahariyyə” fəslində və bir çox şerlərində Novruzun ilhamlı tərənnümü vardır.

Mövsümi-qış getdi, dövri-novbahar oldu yenə,
Məclisi-gəştə əcaib ruzigar oldu yenə.

Saqiya, vəqfi tərəbdür, əldə dutgil cami-mey,
Kim bənövşə məst olub, nərgis xumar oldu yenə.

Mövsümi-gül gəldi və gülşən bəzəndi bəzm üçün,
Dağü səhra cümlə yeksər laləzar oldu yenə.

Gəldi novruzü baharü eydü dövri-dustkam,
Yar əli tək yer yüzü nəqşi nigar oldu yenə.

Əbri-nisan cuşə gəldi, tökdü rəhmət yağmurun,
Gög yüzündən yer yüzünə dür nisar oldu yenə.

Bağçaya seyranə çıxdı gəşt üçün ol gülsitan,
Gül xəcalətdən qızardı, şərməsar oldu yenə.

Qamətindən bəhs edərdi daima ol sərx-i-bağ,
Gör xəcalətdən ona mənzil kənar oldu yenə.

Gül yüzini görəli artdı fəğanı quşların,
Lal ikən bülbüllərin sövti həzar oldu yenə.

Ey Xətayi, şad olub, beytül-həzəndən çıx bu gün,
Bağ-u-bağça suyinə vəqti-güzar oldu yenə.

XIDIRƏLLƏZ – Anadoluda mayın 5-6-sı arasında keçirilən yaz-yaşillıq bayramı. Dirilik suyunu axtarıb tapan iki qardaşın – Xıdır (Xızır) və İlyasın xalq tələffüz tərzli ilə birləşdirilmiş şəkildən yaranmış folklorik addır. “Xıdırəlləz” bayramında Azərbaycandakı “Xıdır Nəbi” və “Novruz” mərasimlərinə bənzər şənlik keçirilir. Anadoluda gəzən rəvayətə görə, Xıdır və İlyas dirilik suyunu həmin gün tapmışlar (bax: *Xızır*).

“**XIDIR NƏBİ**” – türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mif və folklorunda mifik obraz, yazın gəlməsi ilə bağlı mövsüm mərasimi. Kiçik çillənin birinci ongünlüyü “Xıdır Nəbi” adlanan kimi, həmin vaxt keçirilən mərasimin adı da Xıdır Nəbi mərasimidir. Qeyd olunan çağın Xıdır Nəbi adlanması və bu şərəfə icra olunan ayınlar Xıdırın yaşillıq, su hamisi də sayılan Xızır ilə əlaqəsindən xəbər verir. Təkcə bu faktı qeyd edək ki, folklor örnəklərində adamlar çıxılmaz, çətin vəziyyətə düşdükdə həmişə boz atlı Xızırı arzulayır və o da öz kömək əlini dara düşənlərdən əsirgəmir. Xıdırın həmişə boz atın üstündə olması “Xıdır Nəbi” nəğməsində:

Mən Xıdırın nəyiyəm,
Boz atının çuluyam, –

şəkildə öz izlərini qoruya bilmişdir ki, elə bu, onların eyniliyini təsdiq edən dəlillərdəndir. Dediymiztək, Xıdır da qışın şaxtalı, dondurucu çağında çağırılır, bu şərəfə mərasim keçirilir. Hətta Xıdır ilə bağlı məşhur şerin bizə bəlli olan bir variantında açıq-aydın deyilir ki:

Xızıra Xıdır deyərler
Yoluna çıraq qoyarlar.
Xıdırı saymayanın
Gözlərini oyarlar.

Burada sonuncu iki misrada ifadə olunan fikir belədir ki, “Xıdır Nəbi” mərasiminə görə hər ev, ailə hazırlaşsın, mərasimi təntənəli şəkildə qeyd eləsin. Mərasimin hamı tərəfindən icra olunması naminə əliaşığı olanlara, kasıblara kömək edilərmiş. Çünki bayram axşamı, yeni Kiçik çillənin onuncu günü hətta bir ev belə azuqənin yoxluğu ucundan süfrə açmazmışsa, onda elə zənn edilərmiş ki, guya Xıdır bunu özünün sayılmaması kimi başa düşərək küsüb gedəcək, baharın gəlməsi yubanacaq.

“Xıdır Nəbi” mərasiminə, adətən, çillənin ilk günündən hazırlıq başlanır. Buğda qovrulub əl daşında (kirkirə) qovut çəkilir. Qaynadılmış yumurtalar daha çox Günəşin və yazın simvolu sayılan, uyğun olaraq, qırmızı, yaşıl rənglərlə boyanır. İstilik gətirən xörəklər bişirmək üçün tədarük görülür. “Xıdır Nəbi”nin sonuncu gecəsi çəkilmiş qovut, adətən, evin “əl dəyməmiş” künc-bucağı sayılan yük dolabının altındakı boş yerə, rəfin küncünə qoyulur. Etiqada görə, guya Xıdır gəlib qovutun üstünə əl basır və bununla evdə bolluq, bərəkət yaranır.

Burada bir xəbəri də nəzərə çatdırmaq gərəklidir. Belə ki, Azərbaycanın bəzi yerlərində “Xıdır Nəbi” mərasimi keçirilən vaxtdan bir gün qabaq bağ-bağçadan uşaqlar alma çubuqları qırıb evə gətirirlər. Bu çubuqların uclarına pambıq sarınıb yağ sürtülür. Həmin çubuqların hərəsi bir niyyət üçündür: yurdun abadlığı, ailənin salamatlığı, bağ-bostanda barın çoxluğu, mal-qaranın artması, toy-düyün və s.

Çubuqlar qovutun üstündə şam kimi yandırılır. Sübhə-cən evdəkilərdən bir kimsə qovuta toxunmamalıdır. Etiqada görə, əvvəlcə Xıdır boz atı ilə gəlib qovutdan payını götürməlidir. Belə olduqda evə bolluq gələr. Yalnız bundan sonra düşümlü sayılan bu qovutdan ailənin bütün üzvləri yeməlidir. Həmçinin, həmin axşam qaranlıq düşəndən sonra qapı-qapı dəstə ilə evləri gəzən uşaqlar da:

Xanım, ayağa dursana,
Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana –

deyə məhz həmin qovutdan pay istəmişlər. Uşaqlara qovutdan, boyanmış yumurtalardan, ərik, əncir, alma, armud, gavalı qurusundan pay verirlər. Pay verməyəni yenə də elə “Xıdır Nəbi” nəğməsi ilə yamanlayırlar.

Çatma, çatma çatmaya,
Çatma verə batmaya,
Xıdır payını kəsənin
Ayağı yerə çatmaya
Gecə evində yatmaya.

Burada olduqca incə şəkildə sezilən bir mətləb də vardır. Uşaqların ayrı vaxtda yox, məhz şər qovuşanda, göz gözü görməyəndə, daha aydın deyilsə, onların tanınması qeyri-mümkün olduğu vaxtda pay almağa gəlmələri səbəbsiz deyil. İnəmə görə, elə Xıdır da onların arasında olur. Odur ki, hər bir ev tərəddüd etmədən uşaqların simasında guya elə Xıdırın özünə pay verir. Kiçik çillə ilə bağlı və indi də eldə yaşamaqda olan bir xüsusiyyəti qeyd etmək istəyirik. Adamlar “Xıdır Nəbi” mərasimi süfrəsinə, adətən, yaydan məhz bu vaxt üçün saxladıkları qarpız da qoyurlar. “Çillə qarpızı” yenə də adamların soyuqdan qorxmadıklarını və müəyyən anlamda “Kövşək” mərasimini xatırladan əlamət kimi baxışı çəkir.

XIDIR NƏBİ AXŞAMI – Kiçik çillənin onuncu günü keçirilən mərasimin adı. Dədə-babalardan qaydadı ki, hər il qış yarım olanda Böyük çilləyənin Kiçik çillə arasında “Xıdır Nəbi” bayramı keçirilir. Hesaba görə Kiçik çillənin onuncu günü axşam şər qarışandan sonra uşaqlar, cavan-comrullar bir yerə cəm olurlar. Dəstələyib “Xıdır Nəbi” nəğməsi oxuya-oxuya qapıları döyər, Xıdır adına pay yığarlar. Hansı qarıdan içəri girsələr əvvəlcə dəstədən bir adam irəli çıxıb avazla belə deyir:

Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Atının arpasiyam,
Ayağının nalıyam.

Bunun ardınca dəstə bir ağızdan oxuyur:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Yenə bir nəfər deyir:

Xıdır gəldi hayınan,
Bir balaca dayınan.
Dayca batdı palçığa
Çıxartdıq hay-hayınan.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı-Xıdır İlyas,
Özünü yetir İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı.
Qapı-qapı gəzməkdən
Baldırım it daladı.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Yür (yüyür) indi, ha yür indi,
Yük dibinə sür indi.
Yük dibinə varanda
Altın, axça gör indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Dur indi ha, dur indi,
Qızıl xana qur indi.
Yaman dilə, bəd gözə
Yeddi düyün vur indi.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Dəstədən bir nəfər:

Çatma-çatma çatmıya,
Çatma yerə batmıya.
Xıdırı pay verməyən,
Murazına çatmıya.

Dəstə bir ağızdan:

Xıdırı, Xıdır İlyas,
Özünü yetir, İlyas.

Sən özünü yetircək,
Açdı çiçək, oldu yaz.

Bundan sonra hər qarıda onlara “Xıdır payı” verərlər: kimi bir çalxam yağ, kimi bir badya süd, kimi də bir torba un... həmin şeyləri gecə bir yerə yığıb saxlayırlar ki, səhər olsun, onlardan xəmir yoğurub böyük kömbələr bişirsinlər. O gecənin adı “Xıdır gecəsi”di. Özü də çox mübarək gecə sayılır. “Xıdır gecəsi”ndə, inəmə görə, Xıdır peyğəmbər (Xıdır Nəbi) atını minib xəlvətcə hər yanı gəzir. Onun adına ayrılmış paylara gizlincə əl toxundurur ki, həmin nemətlərin bərəkəti artıq olsun. “Xıdır gecələri”ndə axşamdan səhər açılana qədər külək əsər. Deyərlər ki, Xıdır Nəbidi, atını çapıb bərəkət paylaya-paylaya gedir, əsən külək də onun bədöy atının yelidi.

Adamlar bu şərəfə nəğmələr oxuyurlar:

Qış çilləsi Xıdır İlyas gələndə
Hərlənər gərđişi, ay ellər qıj-qıj.

“Xıdır gecəsi”nin səhəri axşamdan yığılmış unu, südü, bir də yağ bir yerə cəm eləyib xəmir yoğurar, böyük kömbələr düzəldib hər birinin də içinə bir qırmızı muncuq qoyurlar. Kömbələr bişdikdən sonra onları parça-parça cavan-comrul arasında bölərlər. Muncuq kimin bəxtinə çıxsa, inanırlar ki, həməni adam istəyinə çatacaq.

XIDIR GECƏSİ – Xıdır peyğəmbərin boz atına minib səfərə çıxdığı və bərəkət payladığı küləkli gecə (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XIDIR PAYI – Xıdır Nəbi axşamında mərasim keçirən uşaqlara verilən pay (bax: *Xıdır Nəbi axşamı*).

XIDIR NƏBİ NƏĞMƏSİ – Kiçik çillənin onuncu günü Xıdır Nəbi mərasimi şərəfinə oxunulan nəğmə.

Xıdır, Xıdır, xıd gətir,
Var dərədən od gətir.
Mən Xıdırın nəyiyəm,
Bircə belə dayıyam,
Ayağının nalıyam,
Başının torbasıyam.
Xıdırı Xıdır deyərlər,
Xıdırı çırağ qoyarlar,
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Mən Xıdırın quluyam,
Boz atının çuluyam,
Xıdır getdi hayınan,
Bir qulunca dayınan.
Dayı palçığa batdı.
Xıdır yanında yatdı.
Xıdır Nəbi, Xıdır İlyas,
Bitdi çiçək, oldu yaz.
Xanım, ayağa dursana,

Yük dibinə varsana,
Boşqabı doldursana,
Xıdırı yola salsana.
Qısa-qısa gələnin,
Qısnacağı dar olsun.
Basa-basa gələnin,
Basmacağı var olsun.
Çatma, çatma, çatmaya.
Çatma yerə batmaya.
Xıdır payını kəsənin.
Ayağı yerə çatmaya.
Gecə evində yatmaya.

XIDIR NƏBİ KÜLƏYİ – inəmə görə, Kiçik çillənin ikinci cümə axşamının gecəsi Xıdır Nəbi özünün əfsanəvi boz atına minib çöl-düz, dağ-dərə demədən çapıb gedər. Həmin gecə külək əsər və bu küləyin onun çapıb gedən atının yeli olduğuna inanırlar. Xıdır Nəbi küləyinin özülü uğur, xeyir-bərəkət gətirdiyi güman olunur.

XIZIR GÜNÜ – bəzi bölgələrdə köhnə ilin qurtarıb yeni ilin – yazın başladığı ilk günə verilən ad. Tədqiqatçılara görə çox qədim zamanlarda Xızır peyğəmbər həm də yaşıllıq hamisi sayılırmış. Buna görə də insanlar baharın, yazın gəlişi ilə çöllərin, düzlərin yaşıllaşmasına Xızırı səbəbkar bilmiş və onun şərəfinə yazın ilk gününə “Xızır günü” demişlər.

XIZIR (XIDIR) – folklor və divan ədəbiyyatında sıx-sıx rast gəlinən mifoloji obraz. Dirilik suyunu tapıb içdiyi üçün ölməzlik qazanmış və bu möcüzəsinə görə “Nəbi” – peyğəmbər olaraq qəbul edilmişdir. Rəvayətə görə, Xızır və İlyas iki qardaş olmuşdur. Makedoniyalı İskəndər Zülqərneyn bu iki qardaşla birlikdə “abi-həyatı” – dirilik suyunu tapmaq üçün qaranlıq dünyaya – zülmət aləminə səfərə yollanmış, bir müddətdən sonra zülmət

aləmində fırtına qopmuş və onların hərəsi bir tərəfə düşüb dirilik suyunu ayrı-ayrılıqda axtarmalı olmuşlar. Xızır suyun üzündə, İlyas isə quruda gəzib-dolaşmışdır. Günlərin birində iki qardaş yenidən rastlaşmış, abi-həyatı birlikdə axtarmağa başlamışlar. Uzun axtarışdan sonra onlar çox yorulub acır və dincəlmək üçün bir su kənarında dayanırlar. Heybədən çıxardıqları quru balığı təmizləmək üçün suya saldıqları zaman balıq canlanıb dirilir. Onlar bunun "abi-həyat" – dirilik suyu olduğunu bilir və həmin sudan doyunca içib əbədi həyat – ölməzlik qazanırlar. İskəndər isə nə onları, nə də dirilik suyunu tapa bilməyib zülmətdə qeyb olur.

Səfər zamanı Xızır (Xıdır) suda – deryada, İlyas isə quruda gəzib-dolaşdığı üçün folklor təfəkküründə onun biri suyu, o biri isə qurunu himayə edən mifoloji obraza çevrilmişdir. Abi-həyata yetişdikləri, dirilik suyu içdikləri üçün onlar əfsanə, nağıl və dastanlarda, eləcə də klassik Şərq ədəbiyyatında həyat bəxş edən, dardan – çətinlikdən qurtaran, yaşıllıq, xeyir-bərəkət gətirən müqəddəs qüvvə sayılır. Deyilənə görə, qardaşların görüşdüyü və dirilik suyunu tapdıqları gün yazın başlanğıcı – Novruzun ilk günü olub.

XIZIR İLYAS – dirilik suyunu axtarıb tapan iki qardaşın – Xızır və İlyasın adları xalq arasında çox vaxt bir yerdə, "Xızır İlyas" şəklində çəkilir (bax: *Xızır*).

XIZIRZİNDƏ – Bakının doxsan kilometrliyində, Bakı-Quba yolunun sağ tərəfində, Siyəzən rayonu ərazisində yerləşən ocaq-ziyərətqah. "Zində" – diri demək olduğundan "Diri Xızır" anlamı daşıyır. "Abi-həyat" – dirilik suyu ilə bağlı əfsanə ilə əlaqələndirilir. Bu ziyarətqah "Beşbarmaq" və "Xızırzində" adlarıyla da tanınır. Müşkülə, dara, çətinliyə düşənlər, xəstələr nicat, şəfa tapmaq istəyi ilə oraya ziyarətə gedirlər.

XONÇA – əsasən Novruz bayramı, eləcə də digər el şənlikləri zamanı bəzədilən milli ənənəvi hədiyyə, sovqat. Qənnadı məmulatı, şirniyyat (qoğal, şəkərbura, paxlava, şəkərçörəyi, badambura, bamiyə, külçə, fəsəli, qozlu-fındıqlı halva, qurabiyə və s.), noğul, nabat, cürbəcür çərəz (püstə, ləbləbi, innab, kişmiş, mövüc, badam, qoz və fındıq ləpəsi, alma və armud qaxı, qovurğa, rəng-bərəng yumurtalar və s.) məcməyi və ya sinilərə yığılır. Ətrafına hər ailə üzvü sayı qədər şam düzülür. Xonça bəzəmək ənənəsi Şərq xalqları, eyni zamanda, azərbaycanlılar arasında hələ qədimdən geniş yayılmışdır. Adətə görə, bayramda nişanlı qızların adına oğlan evindən Novruz sovqatı – bəzəkli xonçalar gedir, sevinc payı yola salınır. Bayramda xonça göndərmək adəti bu gün də davam etməkdədir.

"XONÇA BAYRAMI" – yazın gəlişi ilə əlaqədar məktəb və uşaq bağçalarında keçirilən şənlik. İlk dəfə XX yüzilin əvvəllərində Şamaxıda yerli ziyalıların səyi və təşəbbüsü ilə yaranan bu bayramda uşaqlar müxtəlif oyun və əyləncələr, səhnəciklər ifa edir, baharı tərənnüm edən mahnılar oxuyurdular.

XONÇALI NOVRUZ GƏLİR – Novruz bayramının – ilin ən əziz günlərinin şərəfinə söylənilən nəğmə:

Xonçalı Novruz gəlir,
Qonçalı Novruz gəlir.
Sürmə çəkin qaşına,
Noğul səpin başına.
Tonqalları oddayın,
Tüfəngləri addayın,
Xonçalı Novruz gəlir.
Qonçalı Novruz gəlir.

XORUZ DÖYÜŞDÜRMƏ – Novruz bayramı günlərində meydanlarda nümayiş etdirilən əyləncə. Keçmişdə və indi də Bakının ətraf kəndlərində uzun boylu, uzun qıçlı heratı xoruzları çolpalıqdan qarğıdalı və kişmişlə bəsləyirlər. Adətən, altı aydan sonra onun qıçlarındakı məmizlərini şüşə ilə yonub iyənə kimi itiləyirlər ki, döyüşən zaman daha təhlükəli olsun və o biri xoruzun çinədanına batsın. Xoruz döyüşdurməni ritmik zurna sədalari müşayiət edir.

İi

İi – Yerin Günəş ətrafına dolanma dövrünə bərabər olan vaxt müddəti. Dəqiq müddəti hələ qədim Çində və Misirdə məlum idi. Qədim yunan alimi, astronomiyanın banilərindən biri olan Hipparx (e.ə. 190/180 – e.ə. 125) Yerin Günəş ətrafına dolanma müddətini 365,25 gündən üç yüzdə bir gün az olduğunu müəyyən etmişdir. Bu, həqiqi ildən yalnız 6,5 dəqiqə fərqlənir. Yerin Günəş ətrafına hərəkəti mürəkkəb olduğundan elmdə müxtəlif illər işlədilir:

Ulduz ili – göy sferasında Günəşin ulduzlara nəzərən görünən illik hərəkətinə sərf olunan vaxt.

Tropik il – Günəşin yaz gecə-gündüz bərabərliyi nöqtəsindən iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı vaxt. Tropik ilin uzunluğu 365 gün 5 saat 48 dəqiqə 46 saniyədir. Yerdə dörd fəslin dəyişməsi üçün lazım olan müddətə uyğundur. Başlanğıcı orta uzunluğu 280° olduğu an qəbul edilmişdir.

Anomaliya ili – Yerin Günəş ətrafına illik hərəkəti zamanı onun perihelidən (Yer orbitinin Günəşə ən yaxın nöqtəsi) iki dəfə ardıcıl keçməsi arasındakı vaxt. 1900-cü ildə Anomaliya ili 365, 259 641 orta Günəş günü idi və 100 ildə 0,26 saniyə uzanır.

Əjdaha ili – Günəşin Ay orbitinin eyni düyünündən ardıcıl iki dəfə keçməsi arasında qalan vaxt. Günəşin və Ayın tutulmasını hesabladıqda işlədilir.

Yuli ili – tarixin hesablanma sistemi; Yuli təqviminin əsas vahidi. Yuli Sezarın təqvim islahatı nəticəsində tətbiq edilmişdir. Astronomiyada bəzən böyük vaxt intervallarını (Yuli yüzilliyi 36,625 sutkaya bərabərdir) göstərmək üçün işlədilir.

Qriqori ili – tarixin hesablanma sistemi; Qriqori təqviminin əsas vahidi. 1582-ci ildə Roma papası XIII Qriqorinin islahatı ilə həyata keçirilmişdir.

Ay ili – 12 (və yaxud 13) sinodik aya bərabər olan vaxt.

İLAXIR – ilin axırı, sonu mənasındadır. Novruzdan əvvəl tamamlanan ilin son çərşənbəsi də ilaxır adlanır. İlaxır çərşənbə *yeddiləvin* (yeddiölüyün) adı altında da bayram edilir.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏLƏR – xalq arasında bayram hazırlıqları qış fəslinin Boz ay adlanan müddətində başlayır və Novruza qədərki bu müddət çərşənbədən-çərşənbəyə 4 həftəyə – çilləbeçəyə bölünür və cəmlələr də adlanır. Etiqada görə bu həftələrin dörd, eləcə də Kiçik çillənin üç çərşənbəsində təbiət və cəmiyyətdə canlanma, oyanma, dirilmə prosesi gedir. Bu yeddi çərşənbədən üçünə "oğru üskü", "oğru buğ", dördünə "doğru üskü", "doğru buğ" deyilir. Düzdür, bu çərşənbələrin hər birinin özünəməxsus ayin və mərasimləri vardır. Misal üçün, torpağa gizlicə, xəlvəti toxunması düşünülen "oğru üskü", "oğru buğ"lar

da adamlar yandırdıqları tonqalın üstündən hoppanmaqla bərabər, öncədən düzəldikləri lopanı həmin odda alışıdıraraq üç dəfə ev-əşiyin dövrəsinə dolandırır:

Qaçın, qaçın, şeytanlar,
Sizi oda qalaram –

deyə-deyə ovsun edirlər. Ayində guya şər qüvvələrin qorxub qaçması, bir daha həmin evə yaxın düşə bilməyəcəyi ifadə olunub.

Boz ayda qeyd olunan dörd ilsonu çərşənbələr öz mərasim və ayinlərinin zəngin və təmtəraqlı olması ilə həmişə seçilib, elə bundan belə də seçiləcək. Sonuncu dörd çərşənbənin məxsusi adları olub. Bu adlar elə indi də var. Xalq arasında, el içində bu adlar "Əzəl çərşənbə" ("Yalançı çərşənbə", "Müjdəçi çərşənbə" də deyilir), "Kül çərşənbə", "Gül çərşənbə", "İlaxır çərşənbə" şəklindədir. XX əsrin 80-ci illərinin axırlarından "abi-atəş-xaki-bad"ın təsiri ilə Boz ayın dörd çərşənbəsi "Su çərşənbəsi", "Od çərşənbəsi", "Kiçik çərşənbəsi", "Yel çərşənbəsi" adıyla da tanınmaqdadır.

Xalqımız Boz ayın yaz soraqlı çərşənbələrinin dördünü də müqəddəsləşdirmiş və onların hər birini ayrı-ayrılıqda böyük şənliklərlə qeyd etmiş, bununla da qarşından gələn təzə ili bolluq, firavanlıq, xoşbəxtlik, əmin-amanlıq və sağlamlıq ili kimi görməyi arzulamışlar. İlk çərşənbədən Novruz bayramı axşamınadək insanı yaşadan, həyatı mənalandıran bu əbədi varlıqların hər biri ilə bağlı azərbaycanlılar özlərinin ayin, etiqa, inanc, tapınma, oyun-təməşə və mərasimlərini yaratmışlar. Bu mərasimlər, icra olunan ayinlər, əsasən, qışın yola salınması, yazın qarşılınması ilə bağlı olub Novruz bayramına ilkin hazırlıqdır.

İLAXIR ÇƏRŞƏNBƏ İNAMLARI – ilaxır çərşənbədə icra olunan ayin nümunələrindən:

İlaxır çərşənbə gecəsinin dan qaranlığında, yəni sübhün gözü çırtdaya-çırtdaya axar su üstünə gedilir. Suyu salam verib "ağırılığım-uğurluğum tökül" – deyə-deyə üç dəfə suyun üstündən hoppanılır. Sonra sudan bir səhəng doldurub gətirir həyət-bacaya, ev-əşiyə, paltar-palaz, mal-qara üstünə səpilir. Bu ilin xoş keçməsi, ağrı-acının olmaması istəyini ifadə edir.

***

Axır çərşənbə gecəsi iki alma götürüb birinə xəlvətcə bir manşır qoyursan. Sonra ürəyində bir niyyət tutub evdəki ən xırda uşağı çağırırsan ki, gəlib almaldan birini götürsün. Manşır qoyduğun almanı götürsə, diləyinə çatarsan.

***

Axır çərşənbə gecəsinin səhəri evin damına buğda atarlar ki, bərəkət artıq olsun.

***

Axır çərşənbədə un çuvalının ağzını açıq qoyarlar ki, bərəkət paylananda bağlı qalmasın.

* * *

Axır çərşənbə gecəsi örgən qızlar xeyli aralıdan arxası qapıya durub ayaqlarındakı ayaqqabının bir tayını geriye doğru atırlar. İşdi, ayaqqabının burnu qapıya tərəf düşsə, demək, yaxın vaxtda ərə gedəcək.

* * *

İlin axır çərşənbəsində axar suyun qabağını kəsmək olmaz, kəssən, sənə sədemə toxunar, işlərin dolaşar.

* * *

Axır çərşənbə axşamında bir neçə parça kömürü, bir ovuc duzu, bir-iki dənə də qara pulu bir kuzəyə qoyub damdan atırlar. Deyilənə görə, kömür qara günün, duz gözüşorluğun, acgözlüyün, qara pul da yoxsulluğun nişanəsidir. Onları kuzəyə yığıb damdan atmağın niyyəti qara gündən, gözüşorluqdan, yoxsulluqdan qurtulmağa bağlıdır.

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan ağac yanıb axıra çatanda onun dövrəsinə dəmir şişlə üç dəfə cızıq çəkərlər. Deyirlər belə etməsən evin bərəkəti dağılar.

* * *

Bayram axşamında, ya da bayram günündə qalanan tonqala acı tüstülü ağac atmazlar. Ancaq quru ağacı bayram tonqalında yandırılar, yaş ağacı həmə ocağa atsan, sənə sədemə toxunar, bərəkətin çəkiler.

* * *

Bayram tonqalı yanıb axıra yetəndə ocaqdakı közlərin üstünə üzərlik səpib deyirlər: "Odumuza, ocağımıza kəm baxanın gözləri bax beləcə partdasın, özü də oda düşüb çatdasın".

* * *

İlaxır çərşənbənin axşamında baltanın küpüynən meyvə ağaclarının kötüyünə bir-iki dəfə yüngülcə vurub deyirlər: "Hə yatmışan, oyan, bərəkət payını götür". Deyirlər, belə də həmin il ağacların bəhəri bol olar.

* * *

İlaxırda cavan-comrullar ocaq üstündən atdana atdana ürəklərində muraz tutub deyirlər:

Atıl-batıl çərşənbə,
Baxtım açıl çərşənbə.

Sınayıblar ki, çərşənbə ocağı murazları hasil elər.

* * *

Axır çərşənbə axşamının səhəri evdə uşaqdan böyüyə, nə qədər adam varsa, hamısı gedib axar su üstündən üç dəfə atırlar, sonra da həmə axar suyun əl-ayaqdan uzaq bir səmtində saxsıdan olan bir qab sındırıb deyirlər: "Nə ki ağrı-acımız, qada-balamız varsa, hamısı bax, bu saxsıyan getsin".

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən adamlar atdanıb qurtarandan sonra mal-qaranı,

qoyun-quzunu da adladılar ki, çillədə qalmasıdır. Çillə köhnə ilin ağrı-acısı, qada-balasıdır, ocaqdan adlayanda hamısı tökülüb odda yansın. Adlayıb keçən də çillədən çıxıb olur anadangəlmə, təzə-tər.

* * *

Axır çərşənbədə ov tufənginə giliz qoyub boşuna atırlar ki, çillədən çıxsın. Əgər həmin məqamda tufəngi dolub atmasan çilləyə düşüb il müdam düz vurmaz, ovdan-quşdan yayınar.

* * *

Axır çərşənbə axşamında yandırılan tonqalın üstündən atdanıb deyillər:

Ağırığı, uğuruğum,
Ağrı, acım,
Qadam, balam –
Hamısı tökülsün,
bu odda yansın.

* * *

Axır çərşənbədə dünyadan köçənlərin ruhu bir hovurluğa evinə, oğul-uşağına, qohum-əqrəbasına baş çəkməyə gələr. Gün axşama kimi ev-əşikdə, qapı-bacada xoş ovqatlı, üzgünlər olmaq, ətirli-dadlı yeməklərdən biş-düş eləmək gərəkdə ki, uluların ruhu gəlib özlərindən sonrakıların gün-güzəranını xoş görsün ki, qayıdıb əmin-ərxayın gedə bilsin.

* * *

İlaxırda uluların adını anmaq, ruhlarını şad eləmək üçün evdəki şirin-şəkərdən pay ayıraraq qəbir üstünə getmək, yasin oxutdurmaq savabdır.

İlaxırda kimsəsizlərin, qəriblərin qəbrini də ziyarət edib yasin oxutdurmaq, qəbir üstünə şirni qoymaq savab sayılır. Deyirlər, belə də doğmaların ruhu daha rahat, daha şad olar.

* * *

İlin axır çərşənbəsində səfərə yollanmaq olmaz. Yol-lansan, yeddi il ev-əşiyində rahatlığın oturma bilməzsən. Getdiyən işdən də xeyir götürməyin çətin məsələdir. O səbəbdən də ilaxır çərşənbənin axşamında hər kəs öz evində, oğul-uşağının yanında olmalıdır.

* * *

Ötənlərdə ilaxır çərşənbədə döyüşdurməkdən ötrəi ayrıca qoçlar bəslənərdi. Vədə yetəndə alını xınlayıb çıxarardılar meydana. Gözü qızmış burmabuynuzlu qoçlar kəllə-kəlləyə gələndə deyirdin iki qayadı bir-birinə çırpılır. Döyüşdə hansı qoç basılıb qaçsaydı, onu tutub kəsər, ətinə kabab eləyib meydandakılara paylardılar. Çərşənbə qoçunun ətinə yeyəndən sonra sümüyünü atmaz, yığıb bir yerdə saxlardılar. Bərk külək əsib kəsmək bilməyəndə həmə sümüyü yandıraraq külünü evin damına atırdılar. El sınağına görə belə də külək yavaşıyıb kəsərdi.

* * *

İlaxır çərşənbədə barlı ağac dibinə xırda dəmir pullar basdırırlar, yaxud da bu pullardan torbada ocaq, buxarı üstündən, od-alov çatmayan yerdən asırlar. Bu, bərəkət, ruzi bolluğu arzusunu ifadə edən əlamətdir.

İLİN FƏSİLLƏRİ – Yer kürəsində fəsillərin əmələ gəlməsi Yer in Günəş ətrafına dolanması, Yer in hərəkət oxunun Günəş ətrafı orbit müstəvisinə meyilli olması və bu meyilliliyin fəzada sabit qalması ilə əlaqədardır. Fəsillərdə yaz gecə-gündüz bərabərliyi – baharın başlanğıcı yay Günəşdurusu – yayın başlanğıcı, payız gecə-gündüz bərabərliyi – payızın başlanğıcı və qış Günəşdurusu – qışın başlanğıcı üçün əsas göstəricidir.

1. Yaz bərabərliyi: Martın 21-də (bəzən 20-22-si) Günəş göy ekvatorunu kəsərək, dünyanın Cənub yarım-kürəsindən Şimal yarım-kürəsinə keçir.

Həmin gün Yer in Şimal və Cənub yarım-kürələri Günəş şüaları ilə eyni dərəcədə şüalanır. Yer kürəsinin hər yerində gecə-gündüz ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yer in Şimal yarım-kürəsində astronomik baharın başlanğıcı deməkdir. Günəş Qoç bürcünə daxil olur.

2. Yay Günəşdurusu: İyunun 22-də günəşin günorta hündürlüyü maksimal həddə çatır. Həmin gün Yer in Şimal yarım-kürəsində ən uzun gündüz, ən qısa gecə olur. Bu, astronomik yayın başlanğıcıdır. Yayın bu anına yay Günəşdurusu deyilir. Günəş Əkizlər bürcündə olur.

3. Payız bərabərliyi: Sentyabrın 22-də Günəş göy ekvatorunu kəsərək Şimal yarım-kürəsindən Cənub yarım-kürəsinə keçir. Yenidən gecə ilə gündüz bərabərləşir. Ona görə həmin an payız bərabərliyi adlanır. Astronomik payızın başlanğıcıdır. Günəş Qız bürcündə olur.

4. Qış Günəşdurusu: Dekabrın 22-də Günəşin günorta hündürlüyü minimal olur. Ən uzun gecə, ən qısa gündüz olur. Bu, astronomik qışın başlanğıcıdır. Həmin an qış Günəşdurusu adlanır. Günəş Oxatan bürcündə olur.

Fəsillərin hərəsi üç ay hesablanmış və əsas etibarlı ilə təsərrüfatla əlaqələndirilmişdir. Azərbaycanda xalq arasında fəsillər belə səciyyələndirilir: yaz bitirər, yay yetirər, payız götürər, qış ötürər. Və yaxud: üçü bizə yağdı (qış), üçü cənnət bağdı (yaz), üçü yığıb qətiri (yay), üçü vurub dağıdı (payız).

İLBAŞI BAYRAMI – Azərbaycanın bəzi yerlərində Novruz bayramına verilən ad.

İLTƏHVİL – ilin yeniləşməsi əlaməti kimi qeyd edilən Novruz şənliyinin başlanma anı. Bu münasibətlə çoxlu sayda ailə-məişət mərasim ayinləri icra olunur. Qədim təqvimə əsasən Günəşin Həməl bürcünə daxil olması vaxtı top atəşi, fişəngatma ilə qeyd edilir, bayram süfrəsi (bax: *Təqvim süfrəsi*) ətrafına toplaşmış ailə üzvləri oradakı səməni qayçılaraq ənənəvi nəğmələr oxuyur, mərasim oyunları keçirir, şənəlirlər. Xalq arasında bu

mərasimə *ildönəndə* də deyilir (bax, həmənin *Novruzun topu*).

İLYAS (XIDIR İLYAS) – bax: *Xızır*.

İSLAM SƏFƏRLİ, İslam Əhməd oğlu Səfərli (1923-1974) – şair, dramaturq, Əməkdar incəsənət xadimi (1979). Naxçıvanın Şəkərabad kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1946-1951). "Şərq qapısı" qəzetində ədəbi işçi, Naxçıvan Radio Komitəsində əməkdaş, "Azərbaycan gəncləri" qəzetində xüsusi müxbir işləmişdir (1941-1945). "Ədəbiyyat qəzeti"ndə poeziya şöbəsinin müdiri olmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında dramaturgiya (1951-1960), nəsr (1960-1970) üzrə məsləhətçi olmuşdur. "Mingəçevir mahnısı" (1950), "Darülfünun şeirləri" (1951), "Bahar nəğməsi" (1954), "Pıçıldaşın ləpələr" (1955), "Qoşa söyüd" (1965), "Torpağın ətri" (1967), "Seçilmiş əsərləri" (1973), "Göz həkimi" (1980), "Adsız zirvə" (1986), "Seçilmiş əsərləri" (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. Şeir və poemalarında Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri tərənnüm olunur. Novruz bayramına, bahara həsr etdiyi şeirlərindən biri də "Səməni"dir:

Havada sazaq var, havada şaxta,
Mənsə düşünürəm ilk bahar haqda.
Anamın qoyduğu bir göy səməni,
Bahardan yazmağa çağırır məni.

Baxıram, baxıram göy səməniyə,
Dönür nəzərimdə yaşıl zəmiyə,
...Odur, dan sökülür, nur səpələnir,
Gözümdə zəmidir, hey ləpələnir...

Sevgilim toplayır əlvən gül-çiçək,
Çiçəkdən-çiçəyə qonur kəpənək.
Gülür kol dibindən bənövşə, nərgiz,
Baharla qol-qola yeriyirik biz.

Deyirəm, bizimlə gül, göz, baharım!..
Baxıb xumarlanır gülgöz baharım...
Bu vaxt sətir küləyin boz qanadları
Geniş pəncərəmə sovurur qarı –
Duyuram, xəyalıma aparın məni,
Qarşımda bir kağız, bir göy səməni.

İTBOĞUŞDURMA – Novruz bayramı günlərində meydanlarda nümayiş etdirilən əyləncə. Bunun üçün ən yaxşı cins sayılan qoyun itlərindən istifadə edilir. Adətən itboğuşdurma əyləncəsi müəyyən bir mərcələ olur.

İYİNƏ FALI – Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində su ilə dolu kasaya uclarına pambıq sarınmış iki iynə salırlar. Əgər suda üzən iynələr ulduz tərəfdən bir-birinə yaxınlaşsa, ürəyində niyyət tutan istəyinə çatacağına inanır.

Kk

KAŞĞARLI MAHMUD – XI əsrin böyük türk alimi. Kaşqar və Bağdad mədrəsələrində təhsil almış, türk xalqlarının yaşadığı yerləri gəzmiş, onların dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, adət və ənənələrini öyrənmişdir. Məşhur “Divani-lüğət-it-türk” (1072–1074) əsərinin müəllifidir. Əsərdə türk dillərinin fonetika və morfologiyası, dialekt xüsusiyyətləri haqqında qiymətli məlumat verilmişdir. Lüğətə türk dillərinin zənginliyini əks etdirən misallar, xalq şeri nümunələri, atalar sözü və məsəllər, el adətləri, oyun-əyləncələr və s. də daxil edilmişdir. Müəllif əsərdə ilk dəfə Novruz bayramının “Yeni gün” şəklində qeyd edildiyini göstərir. Türk dillərində ulduz bürcələrinin adları əsasında illərin dövrü adlarını (siçan, öküz, pələng, dovşan, timsah, ilan, at, qoyun, meymun, toyuq, it, donuz) da ilk dəfə Kaşqarlı Mahmud vermişdir. “Divani-lüğət-it-türk”də verilmiş çoxsaylı qədim türk şeirlərinin bir qismi də baharın təsvir-tərənnümünə həsr edilmişdir.

Qaqlar qamuq gölərdi,
Tağlar başı ildirdi.
Azun tini yıldırdı,
Tütü çəçək cərgəşür.
(Quru yerlər gölləndi,
Dağlar başı göründü,
Yerin canı isindi,
Ətirli çiçək cərgələndir.)

Yağmur yağub saçuldu,
Türlük çəçək suçuldu.
Yunçü qabı açıldı,
Çından yıpar yuğruşur.
(Yağmur yağıb saçıldı,
Dürlük çiçək açıldı.
İnci qabı açıldı,
Səndəl müşgə qarışır).

Tümən çəçək tizildi,
Bükündən ol yazıldı.
Öküş yatıb üzəldi,
Yerdə qopa azrışur.
(Saysız çiçək düzüldü,
Bükükdən (qönçədən) açıldı,
Çoxlu yatıb üzüldü,
Yerdən qopub aralaşır).

Qurt-quş qamuğ tirildi,
Ərkək-dişi törildi,
Ükür alıp tarıldı,
Yınqa yana kirgisüz.
(Qurd-quş tamam dirildi,

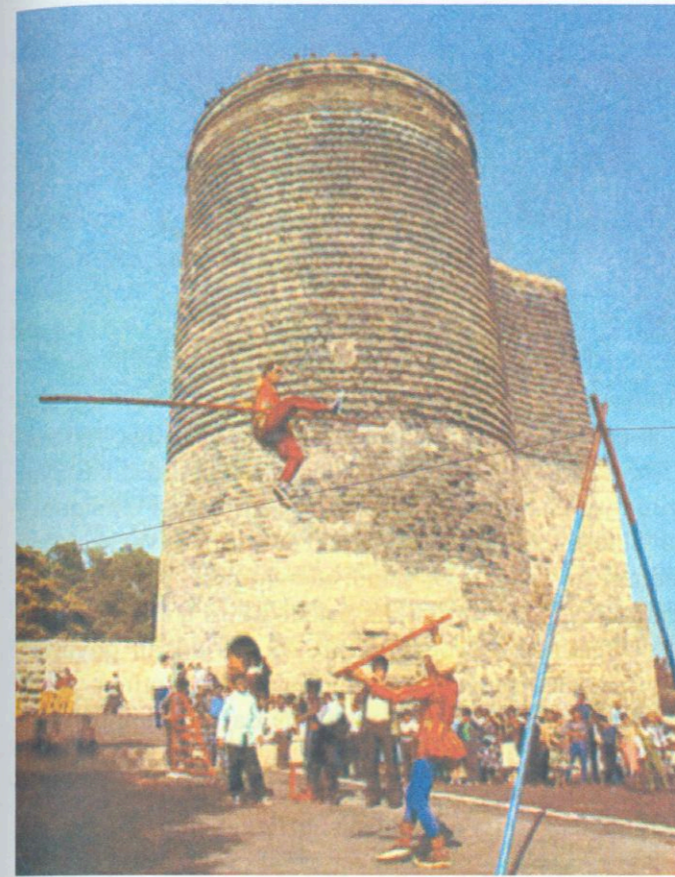
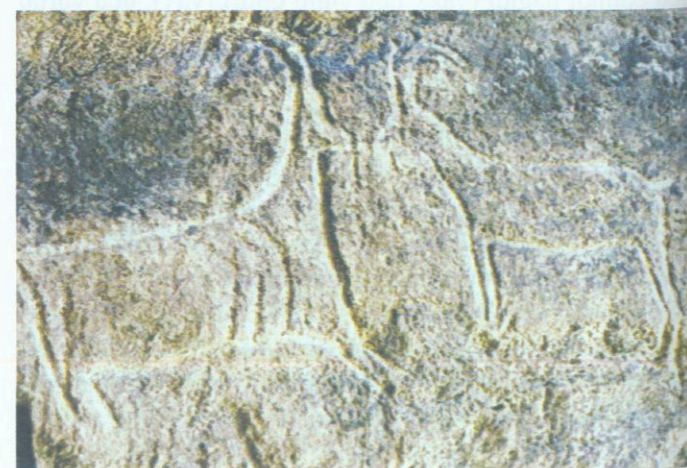
Erkək-dişi yığıldı.
Dölnün alıb dağıldı,
Yuvasına girən deyil).

Alın töpü yaşardı,
Urut otın yaşurdu.
Gölnin suvın güşərdi,
Sığır buğa tünrəşür.
(Təpə üstü göyərdi,
Quru otu gizlədi.
Gölnün suyu çoxaldı,
Sığır, buğa böyrüşür).

KEÇƏL – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramında göstərilən “Kosa-Kosa” meydan tamaşasının personajlarından biri. Başına qurudulmuş qoyun qarnı keçirməklə, özünü keçəl şəklinə salmış şəxs, əvvəlcə Kosanı adamların toplaşdığı tamaşa meydanına gətirir. Cürbəcür nəğmələr oxuyub Kosadan özü üçün pay yığmağı tələb edir. Adamların Kosaya pay vermədiyini gören Keçəl onu yuxuya verəndən sonra Keçini meydana gətirir. Keçi pay toplayır. Beləliklə, Keçəl, Kosa, Keçinin iştirakı ilə maraqlı meydan tamaşası göstərilir.

KEÇƏPAPAQ – kəndirbazlıq meydan oyun tamaşasında kəndirbazın köməkçisi (yalançı pəhləvan). Bəzən o, “kəndirbazın kosası” da adlanır. Başında keçədən hazırlanmış papaq, əynində tərsinə çevrilmiş kürk, boynundan, qollarından zınqırovlar asılmış, üzündə dəridən üzlük (maska) olan Keçəpapaq kəndirbazdan əvvəl meydana çıxıb pəhləvanlar kimi əl-qolunu ölçə-ölçə gülməli hərəkətlər, oyunlar göstərib toplaşanları yamsılayır, sonra kəndirbazı meydana çəkərək kəndir üstə çıxıb oyun-tamaşa göstərməyə çağırır.

KEÇİ – Novruz bayramı günlərində göstərilən “Kosa-Kosa” meydan tamaşasının keçə şəklinə salınmış personajlarından biri. Keçəlin müşayiəti ilə meydana çıxan Kosa cürbəcür gülməli hərəkətlər etsə də, oyunlar göstərsə də, tamaşaçılar ona pay vermir. Keçəl Keçini meydana gətirir. Bu, başına keçə buynuzları bağlamış, keçə dərisinə bürünmüş şəxsdir. Tamaşaya toplaşanlar Keçini

alqışla qarşılayırlar. Ona çoxlu pay verirlər. Amma Kosa Keçinin yığıqlarını alıb, özünü də meydandan qovur. Səfərə hazırlaşan Kosa dincəlmək üçün uzanır və onu yuxu aparır. Bu vaxt Keçi gəlib Kosanı buynuzlayaraq öldürür. Beləliklə, Keçi gəlişi və qələbəsi ilə yazı, yeni ili, ölmüş Kosa isə qış, köhnə ili simvollaşdırır.

KƏNDİRBAZ – kəndirbazlıq meydan oyun tamaşasının əsas icraçısı. Kəndirbaz qollarına rəngli parçalar tikilmiş, üstündə gözmuncuqları, həmaillər asılmış çuxa, ayaq tərəfdən büzməli qısa məxmər şalvar geyir, başına şiş, yaxud motal papaq qoyur. O, kəndir üstə müvazinətini saxlamaq üçün əlinə uzun bir ağac – ləngər alır. Musiqiçilərin – zurnaçılar və nağaraçıların müşayiəti ilə kəndirin üstündə o baş-bu başa qaçır, atılıb-düşür, rəqs hərəkətləri göstərir, tamaşaçıları əyləndirir.

KƏNDİRBAZLIQ – daha çox Novruz bayramı günlərində, eləcə də digər bayram və el şənliklərində nümayiş etdirilən meydan oyun tamaşasının adı. Tamaşanın icra qaydası belədir: böyük və açıq meydançalarda birbirindən müəyyən məsafəli çarpaz dayaqlar qurulur. Dayaqlara tarım çəkilmiş möhkəm davamlı kəndir birləşdirilir. Meydana əvvəlcə kəndirbazın köməkçisi – keçəpapaq (yalançı pəhləvan) çıxır. Çevik və məzəli hərəkətləri, atmacalı deyimləri ilə toplaşan tamaşaçıları əyləndirir.

KƏTƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Maya ilə yoğrulmuş yağlı xəmirə şəkər, yağ və undan hazırlanmış içlik qoymaqla bişirilir. Bişirməzdən əvvəl üzərinə yumurta sarısı sürtür və naxış vururlar.

KƏYUMƏRS – əfsanəvi İran şahı. Əfsanəyə görə dünyada ilk hökmdar sayılan Kəyumərs Günəşin Qoç bürcünün birinci dəqiqəsinə səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, mobidləri (kahinləri) çağıraraq, ili həmin andan başlamağı buyurmuşdur. Sonralar Novruz bayramı əfsanəvi İran

şahı Cəmsidin adına bağlanmışdır. Bu bayramın hökmdarlara aid edilməsi bilavasitə “ədalətli şah” problemindən irəli gələn bir məsələdir. Tarixdə Kəyumərs insanlara azuqə gətirən kimi tanınmışdır. Lakin bu, əfsanədir, tarixi həqiqətə uyğun deyildir.

KİÇİK ÇİLLƏ – qış fəslinin çillələrindən birinin adı. Xalq təqvimində fevral ayının əvvəlindən başlayaraq iyirmi gün davam edən Kiçik çillə soyuqluğu, tufanı ilə özündən əvvəlki və sonrakı çillələrdən seçilir. Kiçik çillənin ömrü, göründüyü kimi, o qədər də çox deyil. Amma o, qış fəslinin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır.

Kiçik çillədə qış çox hirsli gələr. Bir əlində qılnc kimi şaxta, bir əlində çovğun, boran, div nərəli külək. “Kiçik qardaş hovlu olar” məsəli də, çox güman ki, Kiçik çillə üçün deyilib. Çox sərt, şaxtalı keçməsinə görə bu müddətə “qışın oğlan çağı”, “qışın zəla-zəla vaxtı”, “girəvəli qış” da deyirlər:

Kiçik çillənin soyuğu,
Təndirə təpər toyuğu.

Qışın donduran, sümük üşüdən şaxtaları ki başladı, “qış qulun (at balası) salır” – deyirlər. Yəni qış elə soyuq, elə sərt keçər ki, at bala salar.

Kiçik çillənin “Xıdır Nəbi” adlanan ilk on günlüyü, ümumiyyətlə, bütövlükdə fəslin ən sərt, çovğunlu, dondurucu çağı sayılır. Elə buna görə də deyirlər:

Xıdır girdi –
qış girdi,
Xıdır çıxdı –
qış çıxdı...

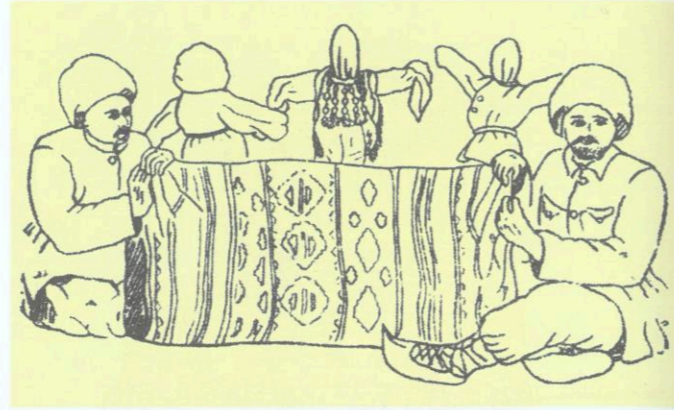
Kiçik çillənin onuncu günü “Xıdır Nəbi” mərasimi keçirilir.

Gəlinlərin əlini sənək qulpunda dondurmaq iddiasında olan Kiçik çillə axırında lap tufan qopardar. Bu müddət sovuşanda hamı sevinər. Çünki onun soyuğu, şaxtası, cilovsuz dəli küləkləri çox üzlü olur. Qışın özündən bir ay sonra da getmir. Necə ki, bununla bağlı el-oba arasında gözən belə bir söyləmə var:

Kiçik çillə Böyük çilləyə deyib ki, – əgər sənin ömrün məndə olsaydı, sən gələndə mən gəlsəydim, gəlinlərin əlin xəmir təknəsində, un çuvalında dondurardım. Bir də deyib ki, sən yerinə mən olsaydım, atların balasın qarınlarında dondurardım. Amma neynim ömrüm azdır, qabağım yazdır...

“KİLİMARASI” – el şənliklərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. Tamaşa başlanmazdan öncə meydana toplaşanların qarşısında çalğıcı dəstələri çıxış edir. Mahnı, rəqs, aşıq ifaları ilə tamaşaçılar əyləndirilir. Əllərinə və dizlərinə gəlinciklər bağlamış bir kimsə, kilimin, bu olmadıqda xalçanın ortasında uzanır. Kilimin, yaxud xalçanın kənar uclarını yerdə oturmuş iki nəfər qatlayıb tutur. Kilimin arasında uzanmış kimsə əllərinə, dizlərinə bağladığı gəlincikləri tamaşaçıların görə biləcəyi səviyyədə yuxarı qaldırır və onlarla fərqli-fərqli rəqsləri nümayiş etdirir.

“Kilimarası” tamaşada ər-arvad münasibətlərini ifadə edən məzhəkəçi ər rolunda çıxış edən müqəvvanın hərəkətlərini nümayiş etdirir. Ər musiqi sədaları altında

rəqs edir, müxtəlif oyunlar göstərir və yatmağa yollanır. Kişinin arvadı rolunda çıxış edən gəlincik rəqsə başlayır, ərinin yatmasından istifadə edib başqa bir kişi – müqəvva ilə sevib-sevişdiyini nümayiş etdirir. Bu vaxt birdən qadının əri oyanır. O, şahidi olduğu mənşərdən qeyzlənir, əlində xəncər onların üstünə atılır. Bu vaxt kişinin qızı – gəlincik də ortaya çıxır və yad adamı qovurlar. Tamaşa beləcə davam edir. Tamaşa çoxvariantlıdır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə bu oyun-tamaşa müxtəlif şəkildə nümayiş etdirilir.

KİŞMİŞ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri; tumsuz ağ və qara kişmiş üzümün qurusu. Müxtəlif çeşiddə hazırlanır. Tumsuz ağ üzüm növlərindən biganə, soyaçi, səbzə, toxumsuz qara üzümdən şahənə kimi kişmiş növləri hazırlanır. Tumlu üzümlərin qurusu *mövüc* adlanır. Kişmiş, əsasən, Günəş altında qurudulur. Tərkibində 76-78%-ə qədər şəkər var. 100 qram kişmişin qidalılığı 270 kkal-dır. Bəzi plov növləri üçün xuruş hazırlanmasında və şirniyyat məmulatında işlədilir. Xalq təbabətində (qanazlığı, sarılıq, ümumi zəiflik və s.) istifadə olunur.

KİŞVƏRİ NEMƏTULLAH – XV əsr Azərbaycan divan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, sultan öldürüldükdən sonra özbək sultanının əmiri Əlişir Nəvayiyə pənah aparmışdır. Bu səbəbdən şeirlərində Nəvayi təsiri duyulmaqdadır. Azərbaycan və fars dillərində “Divan” yaratmışdır.

Bahar olduvi açıldı çəmən gögçəklərin bağı,
Qucaqlaşdı gülü sünbül, dodaqlaşdı meyü sağı.

Gəl ey sağı, qədəh vergil, bu söhbətin qənimət bil,
Ki, bəllüdür nə qalubdur bu fani ömürdən bağı.

Nə xülqi-hüsnüdür yarəb ki, ol ayə xuda vermiş,
Pəridən hüsnü artuqdur, mələkdən qalib əxlaqi.

Vətəndən ey diriğa kim, məni avvarə qıldılar,
Siyəh çeşmani-Kəşmiri, güləndamani-Qırçağı.

Qızardı Kişvərinin yüzi xuni-dil bilə, leykin,
Qara xalın xəyalında qarardı gözləri ağı.

KOSA – Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən kütləvi xalq meydan tamaşasının personajlarından biri. Tamaşada Kosa rolunda çıxış etməli olan şəxsə tərsinə çevrilmiş kürk geydirilir. Üz-gözünə un sürtülür. Başına şiş papaq qoyulur. Boynundan zınqırov asılır. Geyiminin altından qarnına yastıqça sarınır. Əlində qırmızı rəngli parça, saplarla bəzədilmiş çömçə, çiynində boş xurcun olan Kosa məzəli yerislə adamların tamaşaya baxmaq üçün toplaşdığı açıq meydana nağaranın, zumanın sədaları altında Keçəlin müşayiəti ilə daxil olur, cürbəcür oyunlar göstərməklə toplaşanları güldürür. Tamaşadakı Kosa yola salınmaqda olan qışın simvoludur. “Kosa” sözü bir çox türk dillərində “təkə”, “keçi” anlamını ifadə edir. “Kosalar”, “Kosalı” yer-tayfa adları da bu mənada “təkəli” kimi anlaşılmalıdır.

KOSABAŞI – ilaxır çərşənbələrdə, Novruz günlərində, eləcə də ayrı-ayrı el şənliklərində göstərilən oyun tamaşalarda dəstəbaşısına verilən adlardan biri. Bəzən ümumi şəkildə oyun-tamaşanı idarə edənə də kosabaşı deyilir.

“**KOS-KOSA**” – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz günlərində oynanılan meydan tamaşası. “Kosa-Kosa” çoxvariantlı tamaşadır. Ayrı-ayrı bölgələrimizdə şərəitə

uyğun olaraq bu tamaşa göstərilir. Bəzilərini burada verməyi məqsədli saydıq.

Bayram günlərində cavanların və uşaqların ən sevdiyi və çox yayılmış oyunlardan biri də “Kos-Kosa”dır. Cavanlar bir yerə toplaşır. Bir nəfər zirək və hazırcavab oğlana tərsinə kürk geyindirirlər, üzünü möhkəm-möhkəm unlu-yur, başına bir şiş, yaxud metal papaq qoyur, ayaqlarının altına ayaq formasında ağac sarıyırlar. Boynuna zınqırov asır, paltarının altından qarnına yastıqça bağlayır, bir çömçəni qırmızı bəzəyib əlinə verir və qapı-qapı gəzdirib oynadaraq pay toplayırlar. Kosanı gəzdirənlər bu mahnı oxuyurlar.

Ay Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyuğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər.
Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hər nə istəsən xudadan allam,
Dəllək dükən yadıma sallam,
Dəllək dükən tamam çıraqban,
Nağara çalib kəsərik qurban.

Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Dərbəndli isən, yoxsa buralı?
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa “Kosa öldü” – deyib yerə yıxılır. Bu zaman ona aşağıdakı kimi suallar verib cavab alırlar:

– Kosa, hardan gəlirsən?
– Dərbənddən.
– Nə gətirmisən?
– Alma.

- Almanı neylədin?
- Satdım.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın bu sözündən sonra yoldaşları birlikdə bu mahnını oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Bundan sonra da Kosaya çoxlu suallar verib cavab alırlar və mahnı oxuyurlar:

Bazarda həsir, Məliksalmani,
Göydə yel əsir, Məliksalmani,
Kosam tələsir, Məliksalmani,
Bazarda üzüm, Məliksalmani,
Nimçəyə düzüm, Məliksalmani,
Bir ala gözü, Məliksalmani,
Kosanı tez yola sal,
Onun ürəyini al,
Qoy desin salamat qal!

Ev yiyəsi yerindən gec dursa, oyunçular ağız-ağıza verib deyirlər:

Ay Kos-Kosa gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Kosama əl vurmayın,
Kosam iki canlıdı.
Əmiri börk başında,
Qələm oynar qaşında
Yüz əlli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

Mahnıdan sonra Kosaya pay verirlər. Oyunçular Kosanı o biri evə aparırlar. Belə-belə bütün evləri gəzir, yıgıdıqları şeyləri şərtləşdikləri evə götürür, şənlik keçirirlər.

Sonra iki nəfər Kosa olur. Hərəsinin qarnına bir yastıqça bağlayırlar. Əllərinə isə yekə ağac verirlər. Keçi görkəminə salınmış bir adamı ortaya çıxarırlar. Keçinin yanında bir adam da olur. Kosalardan biri bu adama deyir:

- Qardaş, bu keçini satırsanmı?
- Satıram.
- Neçəyə verirsen?
- Yayda lopuğa, qışda topuğa.
- Yaxşı, razıyıq, yayda gəlib lopuğunu alarsan, qışda da topuğunu.

Kişi keçini kosalara verib gedir. Kosalardan biri deyir:
– Keçi mənimdi.
O biri deyir:
– Yox, mənimdi.

Bunların davası düşür, bir-birinin qarnına ağacla budağa başlayırlar. Hansı Kosanın qarnına ağac deyirsə, o yerə yıxılıb yenə ayağa qalxır. Başları çarpışmağa qarışanda keçiyə qaçır. Kosalar birdən baxıb keçini görmürlər. Ondan-bundan keçini soruşurlar, gördüm deyən olmur. Yerə oturub ağız-gözlərini gülməli şəkllə salıb ağlayırlar (oyun burada gülüşmə içində sona çatır).

KOSA-KOSA – ilin axır çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində Azərbaycanın bütün bölgələrində oynanılan qədim meydan tamaşası. “Kosa-Kosa” yaz və qış fəsillərinin qarşılaşmasının, mübarizəsinin rəmzi təsvirini nümayiş etdirən bir oyun – mərasimdir. Sonralar xalq dramı şəklini almışdır. Mərasimin ayin və nəğmələri çox-çəşidlidir. Mərasimdə bir kimsəyə tərsinə çevrilmiş kürk geyindirilir, üz-gözüne un, kömür sürtülür, başına şiş papaq qoyulur, geyiminin altından qarnına yastıqça sarınır. Əlinə qırmızı bəzədilmiş çömçə verib boynundan zınqırov asılır. Köməkçi (keçəl) ortalığa – meydana çıxıb:

Ay uyruğu, uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın
Hər yerdə düyün eylər –

kimi nəğmələr oxuyur, sonra da:

A Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə, –

deyib Kosanı meydana çağırır. Çiyində boş xurcun olan və Kosa adlandırılan bu kimsə məzəli yerləşlə adamların toplaşdığı meydana daxil olur və nağaranın, zurnanın oynaq sədalarıyla avazla oxuyur. Kosa görünəncə o:

Qorxmayın, Kosa gəldi,
Əlində hasa gəldi –

söyləyir. Köməkçinin işarə və göstərişləri ilə Kosa cürbəcür gülməli oyunlarla yığışanları öyləndirir. Bundan sonra köməkçi Kosa üçün pay istəyir:

Xanım, ayağa dursana,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Verənə oğul versin,
Verməyəne qız versin.

O sıradan Kosanı da başa salır ki:

Ay Kosa-Kosa, gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən.
Almayınca payını,
Çəkilmə bir yana sən.

Səfərə çıxacaq Kosaya kimsə pay vermək istəmir. Köməkçi çox yaxşı bilir ki, insanlar arasında keçinin ulu hörməti vardır. Gedib onu götürür ki, Kosaya pay yığsın. Bu da keçiyə görkəminə salınmış bir kimsədir. Keçi sevinclə qarşılır. Ona istədiyindən də çox pay verirlər. Kosa keçinin özü üçün də yıgıdıqlarını əlindən alır. Keçini məclisdən qovub çıxarır. Varlanmış Kosa sevincindən atılıb düşür, hoqqa bəzəyir. Köməkçi isə oxuyur:

Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.

Mənim Kosam canlıdır,
Qolları mərcanlıdır,
Kosama əl vurmayın
Kosam ikicanlıdır.

Kosa uzanıb yuxuya gedir. Bu zaman Keçi gəlir, Kosanı buynuzlayıb öldürür və qaçır.

Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz öldü Kosa –

deyə köməkçi guya ağlayır. Tamaşaçılar gülüşürlər. Balaları ilə birlikdə qayıdan Keçi sevinclə qarşılır. Tamaşaya toplaşanlar elliklə baharın gəlişi eşqinə oxuyurlar:

Novruz, novruz bahara,
Güllər, güllər nübara,
Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun.
Bahar gəldi, bahar gəldi, xoş gəldi.
Xəstə könül onu görçək dirçəldi.

Buradakı Kosa geyimi, görkəmi ilə qışın antropomorf, Keçi isə bir sıra əski xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan da baharın, yazın zoomorf simvoludur.

KOSA-KOSA – ilin son çərşənbəsində və Novruz bayramı günlərində nümayiş etdirilən meydan tamaşası. “Kosa-Kosa” meydan tamaşası və onun nəğmələri çoxvariantlıdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bu tamaşa və onun nəğmələri yerli şəraitə uyğun olaraq icra, ifa olunur. Burada onlardan bəziləri nümunə olaraq verilir. Kosa öyninə keçiyə dərisi geyinmiş uzundraz bir adamdır.

Başında motalpapaq, ayağında şişburun, iri çarıq var. Papağının üstü iki tərəfdən keçiyə buynuzuna oxşar şəkildə çıxıntılıdır. Boynundan zınqırov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıqça bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə tutub, çiyindən boş xurcun sallanır. Məzəli yerləşlə meydana daxil olub, zurna və nağarada çalman oynaq musiqi sədaları altında avazla belə deyir:

Novruz, novruz bahara,
Çillə bata qübara.
Güllər-güllər nübara,
Kim yığa, kim apara.

Bağcanızda gül ola,
Gül ola, bülbül ola,
Mən gəlmişəm kef görüm,
Zurna görüm, dəf görüm.

Müxtəlif yaşlı, milli geyimli, bayram əhvali-ruhiyyəli adamlar Kosanı dövrəyə alıb bir ağızdan deyirlər:

A Kos-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə.
Çömçəni doldursana,
Bizləri güldürsənə.

Tərifli sözlər eşidən Kosa başlayır özünü dartmağa. Dövrəsindəki adamlardan biri məzhəkəli tərzdə üz-gözünü oynada-oynada oxuyur:

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı at quyruğu.
Gör necə erkən gəlib,
Belində örkən gəlib.

Sonra o geri çəkilir. Həmin adamlardan ayrı birisi irəli çıxıb məzəli-məzəli deyir:

Bu Kosa hardan gəlib? –
Qurtarıb dardan gəlib.
Yağ verin yağlasın,
Bal verin ballasın.
Çoxsa bilib allansın.

Birdən Kosa durduğu yerdə səndirləyir, kimin üstünə tərəf gedirsə, o itələyib qarşı tərəfin üstünə salır. Axır ki, Kosa məqam tapıb yığılır. Guya ölür. Üzünə bir dolça su atırlar, diksinib oyanır. Diz üstə dikəlib özünü toxtatmağa çalışır. Bu zaman dövrəsindəkilər onu sorğu-suala tuturlar:

- A Kosa, gəldiyin hardan bəridir?
- Şərurdan.
- Nə gətirdin ordan?

- Alma.
  - Almamı neylədin?
  - Satdım.
  - Pulunu neylədin?
  - Öküz aldım.
  - Öküzü neylədin?
  - Saqqalımın yeli yağandan uçurdu.
- Belə deyib Kosa ağlamsınır. Adamlar gülüşüb bir səsle:

Bu dərd səni yandırır,
Bu dərd səni öldürür.
Düşmənləri üstünə
Güldürür, ay güldürür...

Belə deyib Kosa bir də yığılıb bayılır. Yenə üzünə su atıb bir ağızdan oxuyurlar:

Başın sağ olsun, Kosa,
Canın sağ olsun, Kosa.
Arşın uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz, Kosa.

Kosa ayağa qalxıb üz-gözünü əcaib hala sala-sala oynayır. Oyun boyu çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir:

Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Qonaq gəlirəm çillə çıxalı,
Nabat, noğul, badam ver gəlsin,
Yeyim dizlərimə kar gəlsin.

Adamlar Kosanın ətrafında dövrə vura-vura ona atmaca atırlar.

A Kos-Kosa, gəlmisən,
Vaxtında meydana sən.
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.

Kosa: – Getmərim, ağa, getmərim.

Yenə dövrəsindəkilər:

Beş yumurta payındı
Əskiyin almayasan.
Xurcunu yaxşı doldur,
Əl boşda qalmayasan.

Kosa: – Qalmaram, ağa, qalmaram.

Bundan sonra yenə də Kosa: “Kosanın payın verin, balın verin, yağın verin” – deyə-deyə xurcununu irəli tutub əyləncəli tərzdə oynayır. Dövrəsindəkilər əl çala-çala növbəylə oxuyurlar:

Birinci adam:

Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın,
Qulağı cingildəyir.

İkinci adam:

Mənim Kosam canlıdı,
Qolları mərcanlıdı,
Qarnına əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı.

Üçüncü adam:

Köhnə motal başında,
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında,
Gör nə cavandı Kosam.

Yer-yerdən Kosaya pay verib xurcununu doldururlar. Yığıldığı payların çoxluğunu görəndən sonra Kosanın kefi lap kökəlir. Başlayır çirtıq çalıb oynamağa. O, oynadıqda dövrəsindəkilər bir ağızdan deyirlər:

Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram düyüsün,
Payızda toyun eylər.

Kosa oynaya-oynaya oxuyur:

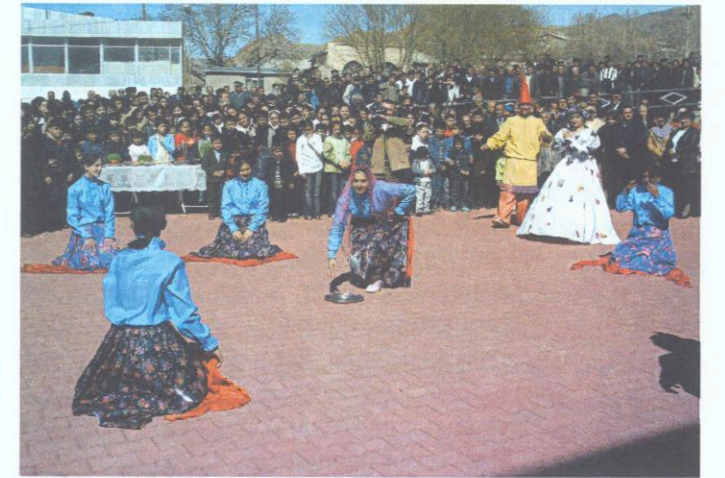
Azanı, ay azanı,
Doldur gətir qazanı.
Payını artıq verin,
Yola salın Kosanı.

Kosa qabaqda, arxasınca da dövrəsindəkilər oxuya-oxuya, oynaya-oynaya meydandan çıxırlar:

Ay Kos-Kosa, Kos-Kosa,
Saqqalı yoldurma gəl,
Xurcunu doldurma gəl,
Xonça-nabatın bizdə –
Novruz oldu, durma gəl...

KOSA-KOSA – Lənkəran variantı

Qorxmayın Kosa gəldi,
Əlində hasa gəldi.
Kosa gedər Mərəndə,
Tamaşadı gələndə.
Kosam min oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.

Yığar talış düyüsün,
Mahmudun toyun eylər.

Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hər nə istəsəm xudadan allam,
Dəllək dükanın yadıma sallam,
Dəllək dükanı tamam çıraqban,
Məscidə gedər əlində Quran.
Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Dərbəndlisən sən, yoxsa buralı?!
Şiş papaq başında,
Qələm oynar qaşında.
Kosam on beş yaşında,
Vay Kosamın halına,
Palan qoyun dalına.
Kosam gedib Məşkinə,
Vədə verib beş günə,
Gəlməyib on beş günə,
Kosamı öldürdülər,
Atdılar xan köşkünə.

KOSA-KOSA MƏRASİM NƏĞMƏSİ – Cənubi Azərbaycan variantı

Kosa-Kosa handan gələr,
Yolu qoyar, damdan gələr.
Biçarə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Aftafa dəlik, su durmaz,
Qazan dəlik, yağ durmaz.
Biçarə qaldı Kosa,
Kəfənsiz öldü Kosa.
Kosam ölməkdədi,
Gözləri çölməkdədi,
Bir qarınan, bir qoca
Malını bölməkdədi.

KOSA-KOSA NƏĞMƏSİ – əksər bölgələrimizdə “Kosa-Kosa” meydan tamaşasında daha çox bu nəğmədən istifadə edilir.

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.

Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu,
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər,
Yığar bayram xonçasın,
Hər yerdə düyün eylər.

Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nübara,
Bağçamızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun,
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.
Mərmər hovuzun dörd qırağında,
Bülbüllər oxur şax budağında,
Hər nə istəsəm xudadan allam,
Dəllək dükənin yadıma sallam,
Dəllək dükəni tamam çıraqban,
Nağara çalib kəsirik qurban.

- Kosa, hardan gəlirsən?
- Dərbənddən.
- Nə gətirmisən?
- Alma.
- Almanı neylədin?
- Satdım.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın başına yığışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Ay Kosa-Kosa, gəlsənə,
Gəlmisən meydana sən,
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı,
Olmaya almayasan.
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir,
Ona qulaq asanın.
Qulağı cingildəyir.
Mənim Kosam canlıdı,

Qolları mərcanlıdı,
Kosama əl vurmayın,
Kosam ikicanlıdı.
Əmiri börk başında,
Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında,
Lap, lap cavandı Kosam!

KÖKƏ – çörək növü, qoğal. Adətən Novruz bayramı günlərində uşaqlar üçün bişirilir. Kökənin üz tərəfinə yumurta sarısı, zəfəran çəkilib və xaş-xaş səpilir. Əsasən süd və şəkər (yaxud da cızdaq) qatılmış xəmirədən bişirilir. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qoz kökəsi bişirilir.

KÖŞKİ BALABAN OYUNU – daha çox ilaxır çərşənbələrdə və Novruz günlərində icra olunan həsrət oyununun adı. İstər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycanın Araz çayı sahillərində yaşayanlar bu oyunu icra etmişlər. Oyunun qaydası belədir: Dəstə-dəstə toplaşan cavanlardan 5-7 nəfər birinci sıranı düzəldib, əllərini bir-birlərinin çiyinə qoyaraq dururlar. İkinci sırada duran 3-5 nəfər birinci sıradakıların çiyinə qalxıb dururlar. Üçüncü sıradakı 2-3 nəfər də birinci sıradakıların çiyinə qalxmış ikincilərin çiyinləri üstünə qalxırlar. Onlar birlikdə dairəvi dolana-dolana köşki balaban oyunu nəğməsinə oxuyurlar:

Köşki balaban Araza baxar,
Arazın suyu gözlərdən axar.
Ay Araz, quru, axma bir zaman,
Ay bizi odlara yandırır-yaxan.
Köşki balaban Araza baxar,
Ay canım Araz, ay gözüm Araz,
Sən dayanmasan, mən odlanaram.
Gün batan zaman qəlbim daralır,
Bağrım olur qan, rəngim saralır
Baxıram sənə hava qaralır.
Köşki balaban Araza baxar.
Ay canım Araz, ay gözüm Araz.
Sən dayanmasan mən odlanaram.

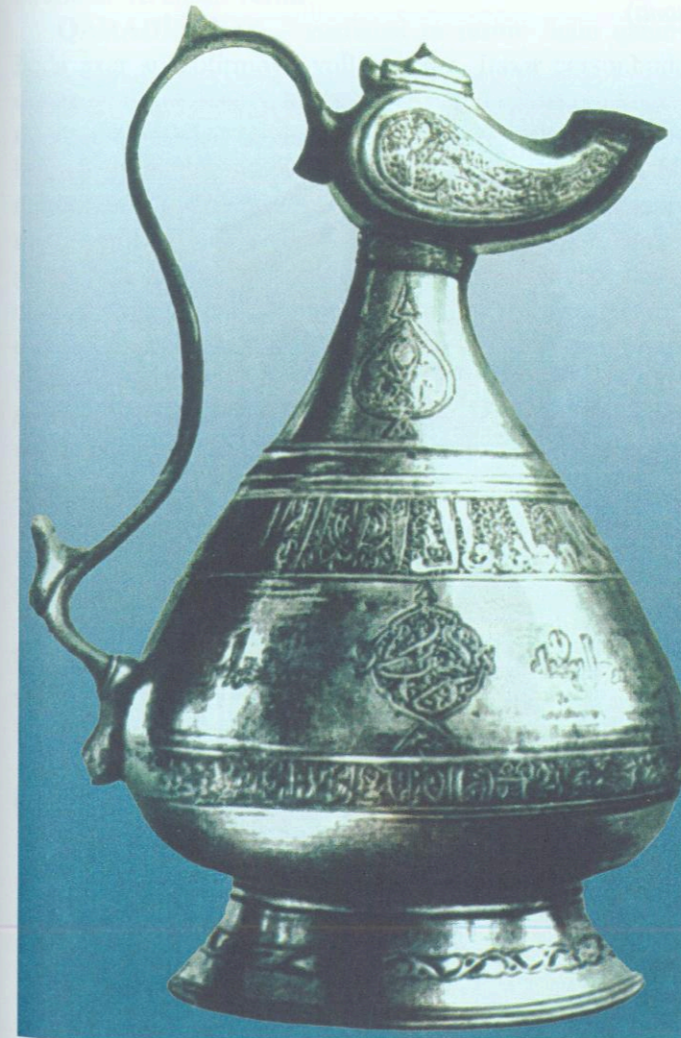
Sonra ya həmin dəstədəkilər yerlərini dəyişməklə, ya da yeni-yeni dəstələrin iştirakı ilə oyun davam etdirilir.

KÖVSƏC – noyabrda (qırovdüşən ayda) qışa qarşı keçirilən mərasimin adı. Əski çağlardan azərbaycanlılar qışı – “yağını” saymadıqlarını, ondan qorxmadıqlarını, çovğunu, boranı, tufanı vəclərinə almadıqlarını nümayiş etdirmək məqsədilə xüsusi bir mərasim keçirmişlər. “Kövsəc” adlanan bu mərasimlə qışın qada-balasını özlərinə uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Özünü gülməli kökə salmış, pal-paltarının cır-cındırı tökülən bir nəfər təlxək geyimində qatıra minib meydana çıxar və əlində “tükü tökülmiş qarğa” tutarmış. Yan-yörədəkilər onun üstünə su səpər, qar atar, ətrafında məzəli oyun və əyləncələr göstərirdilər. O isə bir əlində tükü yolunmuş qarğa, o biri əlində isə yelpik tutub yelləyər, saymazyanı “istidir, istidir, heç vecimə deyil” – deyər-deyər hay-küy salarmış.

Bu mərasimin bilavasitə qışla bağlılığı ayində istifadə olunan vasitələrdən də bilinir. Burada üst-başı cın-cındırlı şəxs əbəs yerə əlində “tükü tökülmiş qarğa” tutmur. El arasında qarğanın “qarr-qarr” oxuması qarı, qışı çağırmaq kimi yozulur. Bundan savayı, qış ilin barsız-bəhərsiz fəslə sayıldığı üçün doğub-törəməyən, nəsil artırmayan qatırın onun rəmzi, simvolu kimi alınması da təbii təsir bağışlayır.

KUZƏ FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayini. İlahır çərşənbə gecəsində yalnız gəlinlər və oğul-uşaq böyütmüş qadınlar bir evə toplaşirlar. Aralığa üzük, oymaq, düymə və s. nəsnelərini kuzənin içinə atırlar. Bir nəfər kuzəni bulaq, çay, göl suyu ilə doldurub evə gətirir və kuzənin ağzına güzgü qoyurlar. İlahır çərşənbənin gecəsi qurtarıb sabah açıldıqdan sonra nişan sahibləri kuzə olan evə gəlirlər. Balaca bir qız uşağı əlini kuzənin içinə salır. Oradan əlinə keçən nişanı çıxarır. İştirakçılardan çoxlu nəğmə bilən qadın uşağın çıxardığı nişana baxmadan “Vəsvi-hal” nəğməsinə oxşayan sözlər – daha çox bayatılar söyləyir. Nişan sahibi bu sözləri ürəyində tutduğu niyyətə uyğun yozur.

KÜFDİBİ – Novruz bayramı şənliklərində ağac budağından kəndirlə asılan yelləncək. Bu mərasim oyununda, əsasən, gənc oğlan və qızlar iştirak edirlər. İştirakçılar

bir-bir yelləncəyə minib yellənir. Digər iştirakçılar isə halay, yallı məzmunlu oyunlar ifa edirlər (bax, həmçinin *Yelləncək oyunu*).

KÜL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el arasındakı adlarından biri. İlk çərşənbədə havaya bu gün, istiliyin gəldiyini bilən təsərrüfatçını indi daha çox bağ-bostanı, əkin-biçini düşündürür. Bunların da qış yuxusundan oyanmasını istəyir. Bunun üçün axşam yandırılmış çərşənbə tonqalının külünü isti-isti bağ-bostana, əkiləcək yerlərə də səpir. İstiliyin bu şəkildə simvolunu yaratmaqla üstlərinə kül səpdiklərinin də tezliklə oyanması, canlanması istəyi ifadə edilir. Bu küldən evin dörd küncü də azacıq tozlandırılır. İnamə görə, belə etdikdə həm bərəkət artar, həm də şər qüvvələr qorxub qaçarlar.

KÜLÇƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri; kətəyə oxşar şirin çörək. Un və yağdan iç hazırlanır, şirin xəmirin içinə doldurulub bişirilir. Külçə daha çox Şirvan, Şəki, Quba, Lənkəran bölgələrində hazırlanır.

KÜLƏK OYADAN ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında deyilən adlarından biri. Əski inamlara görə, bu çərşənbədə yel ayılır, havaya toxunmaqla onu qızdırır, istiləşdirir. Bu istilik isə çayların, göllərin buzunu əritməyə, torpağın donunu açmağa başlayır.

KÜRÇAYLI ƏLİAĞA, Əliəğa Həsənağa oğlu Vəliyev (1928–1980) – şair, tərcüməçi. Salyan rayonunun Kürqaraqaşlı kəndində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini bitirmişdir (1954). “Kommunist”, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri” qəzetlərində ədəbi işçi, şöbə müdiri (1953–1965), “Azərbaycan”, “Literaturu Azerbaydjan” jurnallarında məsul katib, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında redaktor (1965–1967) işləmişdir. 1978-ci ildən ömrünün sonuna qədər “Yazıçı” nəşriyyatının baş redaktoru olmuşdur. “Arifin bacısı” (1953), “Salam gələcək illər” (1954), “Səfərə çıxıram” (1956), “Gözəllik” (1958), “Cavabsız məktublar” (1960), “Nərgindən əsən külək” (1961), “Şeirlər” (1963), “Əsmər və Zəfər” (1964), “Durnalar cənuba uçur” (1967), “Seçilmiş əsərləri” (1969), “Yollarda axtar məni” (1970), “Həyatın dolayları” (1973), “Dünya ovcumdadır” (1976), “Qəlbın sıxılma əgər...” (1987) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Gəl, baharım, gəl!” şerində güllü-çiçəkli bahar fəslə, Novruz bayramı ənənələri poetik şəkildə təsvir olunmuşdur:

Gəl, baharım,
Çöllərimə
Sarı güllü yonca gətir!
Çiçəklərin yaxasına
Düymələnmiş qönçə gətir!
Gəl, baharım,
Ulduzların noğul olsun!
Səmə tabaq,

Gəl, səninlə məclis quraq,
 Ülfət tapaq.
 Süfrə edək intəhasız göy çəmən.
 Nimçələrdə göy səməni.
 Əllərində qövsü-qüzeh örtüyüylə
 Qızıl şamlı xonça gətir!
 Dədə-baba adətiylə
 Qapılara qurşaq ataq.
 Al günəşi əlimizlə
 Göydən alağ, tonqal çataq.
 Qalxan zaman güclü alov
 Dilim-dilim, buğum-buğum,
 Gəl atlağ üzərindən,
 Deyək: "Tonqal, sənə getsin
 Ağrılığım, uğurluğum!"
 Sən yer-yemiş gətir
 Əlvən boyalarla,
 Çoban qardaş ney səsiylə,
 Sayaçılar sayalarla.
 Deyir: – Bahar, sən bunları
 Əllərin tutunca gətir!
 Çap atını eldən-elə süvaritək,
 Yaz xonçandan müjdə dağıt ətək-ətək.
 Gəl, özünlə birgə gətir
 Təzə günü, təzə ili,

dodağında nəğmə olsun sübhün yeli.
 Elə gəl ki, gəlişini
 Dağlar, daşlar duya bilsin.
 Gətirdiyin hər neməti
 El süfrəyə qoya bilsin.
 "Kosa-Kosa" oyununda
 Sən taqqıldat qapıları,
 Gəl, özünü gətir bizə –
 Gətir bizə ilk baharı
 Gəl, yubanma bunca, gətir!

KÜSÜLÜLƏRİ BARIŞDIRAN BAYRAM –
 Novruz bayramına el arasında "küsülüləri barışdıran
 bayram" da deyilir.

Ordan axan arxdımı,
 Üzündə duvaqdimi?!
 Novruz gəlib yetişdi,
 Ayrı duran vaxtdımı?!

KÜŞTİ – Novruz bayramı və digər el şənliklərində
 keçirilən qurşaqyapışma yarışı. Zorxana idman oyunlarından
 güləsmə yarışının ən qədim ənənəvi adı (bax: *Qurşaq-
 tutma*).

Qq

QAX – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri,
 meyvə qurusu. Alma, armud, ərək, şaftalı və s.–dən hazır-
 lanır. Günəş altında (bu üsul Azərbaycanın bütün meyvə-
 çilik rayonlarında yayılmışdır), bəzi yerlərdə isə təndirdə
 qurudulur. Təndirdə meyvə qurutmaq üçün onu əvvəlcədən
 qızdırılmış təndirə yığır, bir gün saxladıqdan sonra götü-
 rürlər. Təndirdə meyvə təzə halda, yaxud bişirilib qurudulur.

QAPIPUSMA – ilaxır çərşənbə axşamında icra olunan
 niyyət falı. İlahır çərşənbə axşamında niyyət tutub qonşu
 evlərin qapısına gedilir. Evdə danışılan söhbətin eşitdiyi ilk
 sözünü qapıpusan öz niyyətinə uyğunlaşdırır. Niyyətdə
 tutulanla eşidilən söz arasında əlaqə olduqda niyyət sahibi
 istəyinə qovuşacağını düşünür. Buna görə də, çərşənbə
 axşamında evlərdə xoş, könülaçan söhbətlər edilir ki, qapı-
 pusmaya gələn naümid qayıtməsin.

QARA BAYRAM – yas düşən ailələrdə ölən qır-
 xından sonraya düşən hər hansı bayramdan (Novruz,
 Ramazan və ya Qurban) iki-üç gün öncə onun xatirəsini
 yad etmək, ruhunu şad etmək məqsədi ilə keçirilən məra-
 sim. Qara bayramda ölən məzarı ziyarət edilir, Quran
 oxudulur və ehsan verilir.

QARADİNMEZ – vəsfi-hal mərasimi üçün qaran-
 lıqda axar su gətirməyə yollanan qız. İlahır çərşənbədə
 qızlar, gəlinlər bir evə toplaşib vəsfi-hal mərasimi keçir-
 məyə hazırlaşırlar. Təyin olunmuş başçı iştirakçı qızlardan
 birini qaradinmez seçib qaranlıq düşəndə axar sudan bir
 qab doldurub gətirməyi tapşırır. Qaradinmez axar sudan gətir-
 məyə gedib-qayıdana qədər danışmamalıdır. Əgər o danı-
 şarsa, gətirdiyi su pak sayılmaz və bu suya iynə, üzük,
 oymaq, sırğa və s. nəsnelər salıb fala baxmaq olmaz. Qara-
 dinmez axar sudan doldurub gətirdiyi qabı başçının qar-
 şısına qoyduqdan sonra qaradinmezlikdən azad olur. Axar
 sudan gətirməyə gedən qız qaranlıqda qorxmasın deyər,
 varsa nişanlısı, ya da ki, qohum-qardaşları tərəfindən müşa-
 yət olunur.

QARAGÖZ – Novruz bayramında nümayiş etdirilən
 məzəli oyunun adı. Bəzən bu ad təlxək mənasında da
 işlənir.

QARAVƏLLİ – Novruz bayramı günlərində uşaqların
 bir yerə toplaşib göstərdikləri oyun-tamaşa. Həmin
 oyun-tamaşalardan biri belə adlanır: "Hadı, Hudu,
 Kor oğlu Kosa, bir də mən – Lələş".

Hadiydi, Hudu ydu, Kor oğlu Kosa idi, bir də mən –
 Lələş. Ova çıxmışdıq. Qabağımızdan bir dovşan qaçırdı.

Hadiya dedim:
 – Tüfəngin var?
 Huduya dedim:
 – Tüfəngin var?
 Kor oğlu Kosaya dedim:
 – Tüfəngin var?

Heç kimin tüfəngi olmadı. Özüm çaxmağıyox tüfəngi
 çiyimdən aşırıdım. Hadiya dedim:

– Ata bilərsən?

Huduya dedim:

– Ata bilərsən?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Ata bilərsən?

Heç biri ata bilmədi. Özüm çaxmağıyox tüfənglə
 dovşanı yerə sərdim. Hadiya dedim:

– Dovşanı soy!

Huduya dedim:

– Dovşanı soy!

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Dovşanı soy!

Heç biri soymadı. Soymaq üçün bıçaq gərək idi.

Hadiya dedim:

– Bıçağın var?

Huduya dedim:

– Bıçağın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Bıçağın var?

Heç birində bıçaq olmadı. Özüm tiyəsi yox bıçağın
 sapını cibimdən çıxardım, dovşanı soydum, Hadiya dedim:

– Qazanın var?

Huduya dedim:

– Qazanın var?

Kor oğlu Kosaya dedim:

– Qazanın var?

Heç birinin qazanı olmadı. Özüm altıyox bir qazan
 tapdım. Hadiya dedim:

– Bişirə bilərsən?
Huduya dedim:
– Bişirə bilərsən?
Kor oğlu Kosaya dedim:
– Bişirə bilərsən?

Heç biri bişirə bilmədi. Özüm altıyox qazanda dovşanın etini qovurdum. Hamımız yedik, doyduq, hələ artıq da qaldı. Artıqını da bağladıq qurşağımıza, bir xoruz əmələ gəldi. Bu xoruzu mindik, yola düzəldik, qabağımıza bir çay çıxdı. Çaydan tapdıq bir palan. Palanı sökdük. İçindən bir kitab çıxdı. Oxuduq, gördük hamısı yalan.

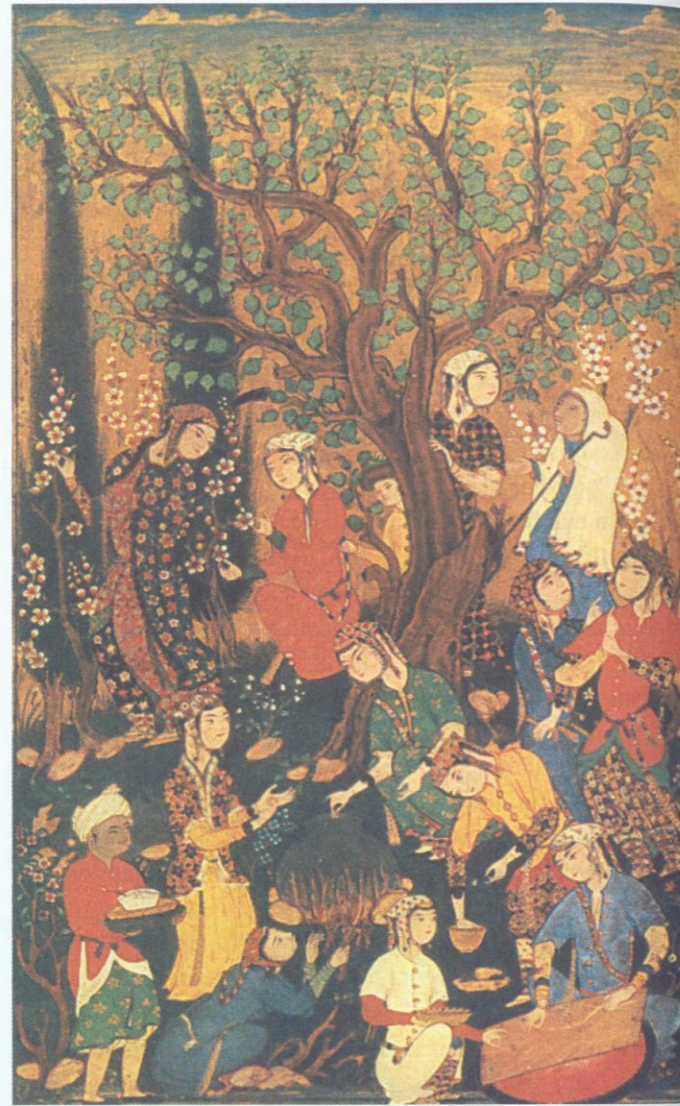
Sizə hardan deyim

Sizə hardan deyim
Az danışanlardan,
Qaradınməzlərdən,
Yerə baxanlardan,
Su kimi lal axanlardan,
Hürməyən itlərdən,
Ulamayan çaqqallardan,
Dəymədüşərlərdən,
Küsənlərdən,
Oğruların,
Yalançılardan,
Vəfasızlardan,
Böhtançılardan,
Uğursuzlardan,
Dönənlərdən,
Büzməlib çay keçənlərdən,
Xoruz belində bostan əkənlərdən.
Lənət quyuqlu yalana,
Rəhmət quyuqsuz düzə.

Hadı idi, Hudu idi

(Cənubi Azərbaycan variantı)

Hadı idi, Hudu idi bir də məndim,
Getdik şikara
Bir dənə şikar vurduq.
Dedim: – Hadı, bıçağın var?

Dedi: – Yox.
Dedim: – Böyrüvə vurdum ox.
Əlimi saldım cibimə,
Gördüm bir bıçaq var;
Sapı var, tiyəsi yox.
Sapılən başın kəsdim
Üç-dörd dağ aşandan sonra
Dedim: – Bunu harda yuyum?
Gördüm üç arx var
İkisi quru,
Birin də suyu yox.
Suyu yoxda şikarın başın yudum.
Dedim: – Bunu harda bişirək?
Getdim gördüm üç dənə xaraba var.
İkisi uçuq,
birinin də üstü yox.
Üstü yoxda gördüm üç nəfər adam,
İkisi ölü,
Birin də canı yox.
Dedim: – Ey canı yox qardaş, bardağın var?
Dedi: – Üç bardağım var,
İkisi sınıq

Birinin də altı yox.
Altı yoxda şikarı bişirdim,
Sümüyü bişdi, əti yox.
Şikarı yeyəndən sonra,
Yavan əlimizi yavan başmağa çəkdik.
Hamımız yağlı əlimizi yağlı başmağa,
Yağlı başmaqlar yavan başmaqları,
Qabaqlarına qatdı qovdu.
Savalana çıxdım, görmədim,
Girdoğa çıxdım, görmədim.
Yaxamda bir dənə iyənə vardı
Sanıdım yerə, çıxdım üstünə
Gördüm cütçünün yanında gedirlər.
Dedim: – Cütçü qardaş, başmaqların qabağını saxla,
Cütçü qardaş başmaqların qabağını saxladı.
Gördüm cütçü qardaşın gözü başmaqlarımdadır.
Dedi: – Başmaqları mənə sat.
Dedim: – Neçəyə?
Dedi: – Bir darıya, darının yarısına.
Bu darını, darı parasını xarala,
Çuvala atdım tutmadı.
Yaxamda bir birə tapdım,
Başın üzdü.
Uzaqdan gördüm bir yekə zəmi darı bitib,
Biçinçiləri çağırıdım.
Getdik,
Biçdik,
Qaladıq xıramana.
Göydən üç alma düşdü
Biri nağıl deyən,
Biri də özümün.
Qabığı xəlvəti nağıl eşidən.

Sübhə kimi ağlamışam

Gecələr sübhə kimi ağlamışam,
Atımı çöl, dərədə bağlamışam
Atıma arpa gərək, kişnəməsin,
Qatıra yonca gərək, əsnəməsin,
İtimə sümük gərək, dişləməsin.
Altına keçə salmaq, su keçməsin.
Üstünə çadır gərək, gün düşməsin.
Dövrəsinə çəpər gərək, yel dəyməsin.
Çul oldu, palan itdi,
Düşməmiş burda bitdi.

QARAVƏLLİ TAMAŞASI – Novruz bayramı günlərində oynanılan kütləvi meydan tamaşası.

Tamaşada iştirak edirlər:

Mən
Hadı
Hudu
Meydanın ətrafında tamaşaçıları dövrə durublar.

Mən (*səhnədə – meydanın ortasında tək tamaşaçılara üz tutur*):

– Sizə hardan deyim,
Az danışanlardan,
Qaradınməzlərdən,
Yerə baxanlardan
Su kimi lal axanlardan.
Hürməyən itlərdən,
Ulamayan çaqqallardan.
Dəymədüşərlərdən,
Küsəyənənlərdən,
Yalançılardan,
Böhtançılardan.
Büzmələlib çay keçənlərdən.
Kəfgirlə dovğa içənlərdən,
Xoruz belində bostan əkənlərdən,
Torla quyudan su çəkənlərdən.
Hə, indi sizə kimdən deyim, kimdən deyim...
Tamaşaçılar. Əliyənlər, Pırvəlidən.
Mən. Bildim, bildim. Siz yəqin bunu deyirsiniz:
Əli, Vəli, Pırvəli,
Üçü ondan irəli;
Pambıq atan,
Qoz satan,
Rəhmətlik sənin atan
Bir də bu köndələn yatan.

Əli ilə meydanın kənarında köndələn uzanmış bir nəfəri göstərir.

Yox. Hadıdan, Hududan, bir də ki, əlbəttə, özümdən. Ədə, harda qaldınız, ay Hadı, ay Hudu, tez olun buraya gəlin.

Hadı ilə Hudu gəlir. Meydanın ortasında bardaş oturlar.

Mən (*üzünü tamaşaçılara tutur*). Hə, əzizlərim, bir gün bax bu Hadıydı (*əli ilə göstərir*), bu Huduydu (*əli ilə göstərir*), bir də Mən. Gördüyünüz bu lələşiniz. Ova çıxmışdıq. Elə bir addım qabağa, bir addım dala getmişdik ki, birdən hax babam qabağımıza bir dovşan çıxdı. Dovşan, nə dovşan. Daha dayanmaq olardı. Dedim (*Hadıya müraciətlə*): Ədə, Hadı, tufəngin var?

Hadı. Yox. (*Əli ilə də yox işarəsi göstərir.*)

Mən. Yox. Ala, böyrüvə vurdum ox. (*Yumruqla Hadının böyrünə bir dürtmək vurur, sonra da Huduya müraciətlə*) Ay canı yanmış Hudu, sən necə, tufəngin var?

Hudu. Yox, hardan? (*“Lırç” deyib başını geri atmaqla yox işarəsi göstərir.*)

Mən (*tamaşaçılara müraciət edir*). Görürsünüz də. İndi bunlar da adlarını ovçu qoyublar. Daha nə etmək olar?! Bunların heç birində tufəng yox. Özüm tez çaxmağiyox tufəngimi sol, yox e, sağ çiyimədən (*çiyinlərini göstərir*) aşırıdım. Atdım bax bu Hadının üstünə. (*Əli ilə Hadı göstərir.*) Dedim vur.

Hadı (*Mənə müraciətlə*). Buna bax e. Özünə nə olub? Bu yekəlikdə dovşanı vura bilmirsən?

Mə n . Hi-hi-hi, yoox!

H a d ı . Hi-hiyinə bax. Qara ox!

Mə n (Huduya müraciətlə). Hudü, bir qeyrətə gəl. Sən necə, bu dovşanı vura bilərsən, ya yox?

H u d u . Məndən ötdü, oldu vaz. (Əlləri ilə də o tərəf-bu tərəf işarəsi verir.)

Mə n (Huduya müraciətlə). Məndən vaz, məndən vaz! Görüm başın olsun daz! (Hudunun başına astaca bir qapaz vurur, Hudunun başındakı papağı düşür gözlərinin üstünə.) Daha nə etmək olardı. Çaxmağıyox tüfəngimin sınıq qundağını dayadım sağ döşümə. Sol gözümle nişan aldım dovşanı, nə nişan aldım. Part bir güllə. Dovşan tirtap sərildi yerə. Tez dovşanı qamarrayıb atdım Hudunun üstünə. Dedim, ədə, Hudü, bu dovşanı soy.

Hudu gah bu, gah o biri cibinə əlini salıb guya bıçaq axtarır.

Tapa bilməyib başını bulayır. Hadiya müraciətlə.

H u d u . Hadı, bıçağın var?

H a d ı . Yox!

H u d u . Yox, yox! Belə hər böyrüvə dəysin bir ucu iti, bir ucu küt ox! (Davam edir. Məna müraciətlə.) Sənin necə, bıçağın var?

Mə n . Hih, hardan?

H u d u . Hardan, hardan? Nahardan. Neyləyim indi? (Yenə başlayır ciblərini axtarmağa. Birdən sevincək.) Aha tapdım. Budur e bıçaq. Ay-hay. Bunun da sapı var, amma hayıf ki, tiyəsi yoxdu. İnanın, öz canımı demirəm, bax bu Hadının canına and olsun (əli ilə vurur Hadının sinəsinə, sonra tamaşaçıları süzüb onlara), lap elə sizin o üstündə əsdiyiniz əziz-girami canınıza and olsun, tiyəsiz bıçağın sapıynan dovşanın dərisini elə soydum, elə soydum, pəh-pəh. Dəri, nə dəri. Motal elə, içinə pendir doldur (Məna müraciətlə) Bax gör necə soymuşam, indi sən də dovşanın ətini təmiz-təmiz yu!

Mə n . Əyə, bəs mən indi bu şoğorib dovşanı harada yuyum. Ora baxdım, bura baxdım. Gördüm nə, üç arx var. İki quru, birinin də heç yerli-dibli suyu yox. Qollarımı çırmaladım. (Əlləri ilə qollarını çırmalayan tək göstərir.) Yerli-dibli suyu olmayan arxda dovşanı tər-təmiz yudum. Elədim gül parçası. (Hadiya vermiş kimi.) Hadı, al, indi sən də bunu bişir.

H a d ı . Bunu harada bişirim? Baxdım, gördüm yanı-mızda üç ev var. İki ucuq, birinin də üstü yox. Tez özümü yetirdim üstü yox evə. Gördüm ki, iki nəfər var (əli ilə Hudü ilə Məni göstərir). Biri ölü, birinin də canı yox. (Huduya müraciətlə). Ay canı yox qardaş, qazanın var?

H u d u . Var, üç qazan. Amma ikisi sınıqdı, birinin də altı yox.

H a d ı . Daha nə etmək olar?! Altı yox qazanda dovşanı bişirdim. Sümüyü bişdi, ət yox. Bişmiş sümüyü yedik, nə yedik. Ah, belə ləzzətli yeməkmi olar?! Doyduq, hələ artıq da qaldı. Artığını daha çöldə qoymayacaqdıq ki?.. Dedim, bəs bunu nə edək?

Mə n . Gəlin bağlayaq qurşağımıza. Elə belə demişdim ki, sümüklər qalxıb bir xoruz oldu, başladı qaçmağa. Dedim, Hadı, tut! Hudü, tut! Onlar xoruzu tutdular. Üçümüz də mindik xoruzun belinə. (Ayağa qalxıb bir-birinin pence-yinin arxasından tutmaqla özlərini xoruza minmiş kimi göstərirlər.) Yola düzəldik. Birdən qabağımıza bir çay çıxdı. Hop deyib çayın üstündən tullandıq. (Üçü də guya çayın üstündən hoppandır.) Burda gördük bir palan. Sök-dük palanı, içindən çıxdı bir kitab. Oxuduq, oxumadıq. Nə gördük? Palan, palan, dediklərimizin (üçü də bir yerdə) hamısı yalan, yalan!

Tamaşaçılara baş əyib, səhnəni – meydanı tərk edirlər.

QARAVƏLLİ ÇIXARTMAQ – qaravəlli tamaşası göstərmək mənasında işlədilən elarası ifadə. Bəzən gülməli, məzhəkəli hərəkətləri ilə diqqət çəkən adamın komik davranışına da “qaravəlli çıxardır” – deyirlər. Xalq arasında gülməli sözə “qaravəlli” söz, qeribə, gülməli hərəkət və ya əhvalata “qaravəlli iş” deyilməsi də çox yayğındır.

QARAYAZ – yaz fəslinin əvvəlinin xalq arasında deyilən adı. Yaz girəndən aprel ayının ortalarındakı davam edir. Bu müddətdə havalar tez-tez dəyişir, bəzən boran olur, günəşsiz günlərin sayı çoxalır, tutqun keçir, isti gündüzdən sonra soyuq gecə gəlir. Çox yerlərdə isti-quru qara yel əsir. Martın hamısı aprelin yarısı, – deyimi də, görünür, bununla əlaqədar yaranıbdır.

Bu vaxt elə bir dövrə təsadüf edir ki, keçən ildən tədərük olunan ərzaq və yem ehtiyatı tükənir, maldarlar qarayazın əvvəllərində çox ehtiyatlı olurlar. El arasında deyilir ki, “taxçada saxla, boxçada saxla, qarayaza bir pəncə ot saxla”. Çünki ilin bu vaxtında havalar tez-tez dəyişdiyindən kənd təsərrüfatı işlərinə başlamaq da çətinləşir, yəqin ki, həmin dövrün qarayaz adlanmasının bir səbəbi də budur.

Qarayaz keçmişdə kəndlilərin, xüsusilə elat camaatının həyatında ağır, çətin dövr sayılırdı. Ehtimal ki, “Novruz günü yaz olar, 40 kötük də az olar”, – el sözü də bununla əlaqədar meydana gəlib. Bayramdan sonra 40 kötük yanar – deyiblər. Çünki yazın başlanmasına baxmayaraq, hələ soyuqlar, qış müvəqqəti də olsa geri qayıda bilər. Buna görə də qarayaz ayı çıxmamış sobaları yığıdırmazlar. Bu müddətdə çobanın ot ehtiyatı tükənməsin görə. Bunu nəzərə alan elat oğlaqları çölə çıxarmazdı, ot-saman, un-çuval ehtiyatını, ərzaq ehtiyatını qoruyub saxlayırdı. Burada “Qarayaz hirsənsə, 40 şələ odun və 40 çuval saman lazımdır”, – deyimi yada düşür.

QARDƏLƏN – Azərbaycanın bəzi bölgələrində və Anadoluda novruzgülnə verilən adlardan biri.

QARI BORCU – mart ayının son üç gününün adı. Deyilənə görə, mart iyirmi səkkiz gün imiş. Ayın tamamında bir qarının samanlıqdakı otu-ələfi qurtarır. O, havaların da qızmağa başladığını görüb oğlaqlarını tövlədən bayıra buraxır və marta üz tutub deyir:

Mart, gözünə barmağım,
Yaza çıxdı oğlağım.

Mart qarının dediklərindən qəzəblənib yaza yalvarır ki, ona o biri aylarından üç gün borc versin. Yaz da apreldən bu günləri alıb marta verir. Ona görə də aprel kəm-kəsirli ay olur. Mart borc aldığı bu günlərdə güclü çovğun, tufan qoparır və qarının oğlaqlarını qırır. El arasında martın son üç günü “Qarı borcu” adlanır.

“Martda mərək, dolu gərək”, “Martın otuzuna lənət, aprelin on beşinə kimi” el deyimlərində də “Qarı borcu” məsələsinə işarə edilir.

QAŞIQ OYUNU – Novruz bayramı günlərində də icra olunan oyunun adı. Meydana toplaşan tamaşaçılar qarşısında çıxış edən oyunçu hər iki əlindəki qoşa qaşığı ritmik şəkildə biri-birinə vurmaqla və bir neçə taxta qaşığı havada atıb-tutmaqla maraqlı bir əyləncə göstərir.

QAYSAVA – qaysı qurusundan hazırlanan yemək. Çox vaxt qaysıya kişmiş də qatıb yağda qovururlar. Novruz bayramı süfrəsinin əsas xörəklərindən sayılan plovun xuruşlarından. Qaysavani bəzən düyü ilə birlikdə də bişirirlər.

“QƏLƏNDƏR, AY QƏLƏNDƏR” – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də uşaqların, yeni-yetmə cavanların oynadıkları oyun. Oyunçular bir yerə toplaşıb püşklə başçı seçirlər. Başçı oyunçuları sıraya düzür və başda durana bir turna verir. Özü dəstədən azca aralı durub bir quşu, yaxud bir heyvanın nişanələrini əl-ayaq hərəkətləri ilə göstərir, o biriləri isə bir yerdə “qələndər, ay qələndər” deyir:

Başçı: – Bir quşum var buxartana,

Dəstə: – Qələndər, ay qələndər.

Başçı: – Dimdiyi var buxartana,

Dəstə: – Qələndər, ay qələndər.

Başçı: – Su içər buxartana,

Dəstə: – Qələndər, ay qələndər.

Başçı: – Gözləri var buxartana,

Dəstə: – Qələndər, ay qələndər.

Başçı: – Qanadları buxartana,

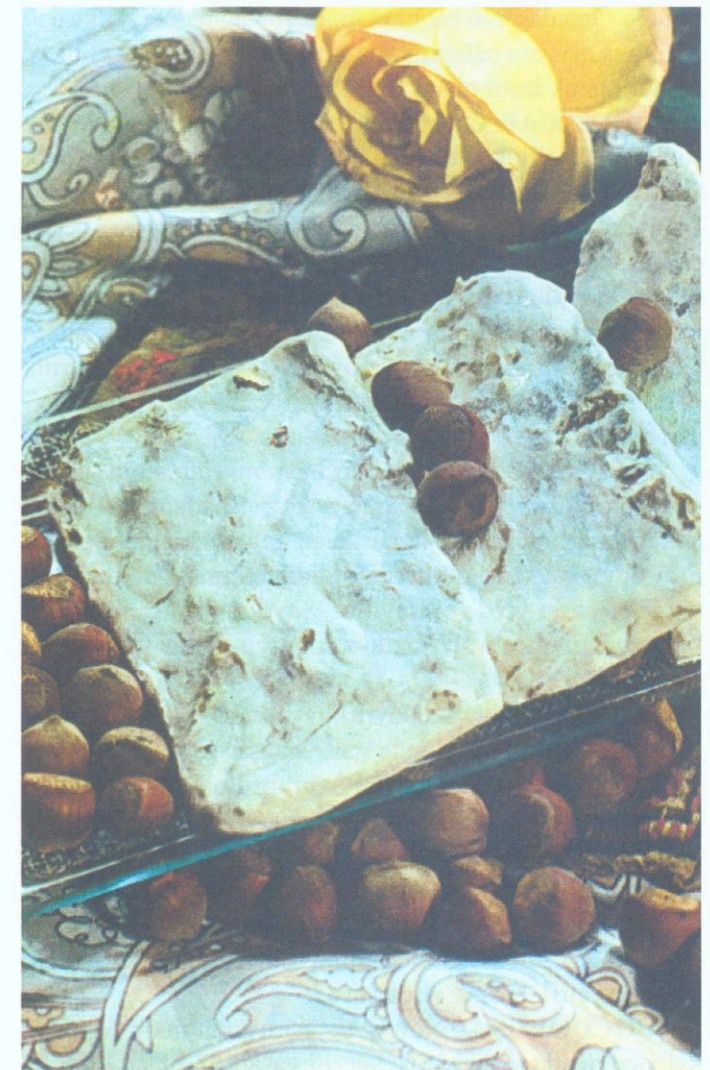
Dəstə: – Qələndər, ay qələndər.

Başçı: – Baş mənim, ayağı sizin,

Axtarın tapın,

Siz də deyın adın düzün.

Dəstədəkilər növbə ilə cavab verirlər. Hər kəs ağına gələn quşun adını deyir. Kim düz desə, başçı “palan” söyləyir. Adı tapan turnanı alıb, o birilərini vurur. Başçının “yalan” deməsi eşidilincə dəstədəkilər əlində turna olanı qovub tutmağa çalışırlar. Turnaçı özünü başçının yanına yetirəndə oyunun dövrəsi qurtarır və təkrar başlanır. Oyunun Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif adları (“Quşum-quşum”, “Durna-durna”, “Səməndər, ay Səməndər”, “Yalan-palan”, “Bir quşum var bu boyda” və s.) və rəngarəng variantları məlumdur.

QƏNDAB – sərinləşdirici və iştahartırıcı içki, şərbət. Novruz bayramı süfrəsinin ləzzətli nemətlərindən biri. Ətirli bitkilərdən (boymadərən, kəklikotu, nanə və s.) çəkilən şirənin içərisinə qənd və ya bal şərbəti qatışdırmaqla hazırlanır. Ətirli olmaqdan ötrü qəndaba bir qədər də gülə əlavə olunur.

QƏPƏQ – orta əsrlərdə, xüsusilə, Səfəvilər dövründə geniş yayılmış atüstü oyun. Novruz bayramında, digər el şənliklərində daha çox icra olunub. Bu oyunun rəsm təsvirlərinə Səfəvilərin Qəzvin şəhərindəki “Qırx sütun” sarayının daxili divarında rast gəlinmişdir. XVI əsr İran şairi Əbdü bəy Şirazi “Çiçəklər bağı” əsərində həmin rəsmə bəhs etmişdir. Məlumatla görə, Qəpəq oyununda 6-8 nəfər iştirak etmişdir. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin – “qəpəq” ağacının ucuna içi gümüş pulla dolu kiçik bardaq və qızıl bir cam – piyalə qoyulur. El-oba şənliklərində, təntənəli günlərdə keçirilən oyunlarda bardaq qızıl sikkələrlə doldurulmuş. Oyunçular atlarını çaparaq müəyyən məsafədən tək-tək hədəfə ox atırlar. Hədəfi vuran qalib sayılır və bardaqdan tökülən sikkələr ona çatır.

QIFIL FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayini. Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində axşam yanar lampanın altına bağlı qifil qoyulur və niyyət

tutulur. Qapıdan evə birinci kim girsə, onun dediyi ilk sözü tutulmuş niyyətə calayırlar. Əgər sözlə niyyət düz gəlsə, deməli, istək hasil olacaq.

QIRXAÇAR CAM – Novruz bayramının ilaxır çərşənbəsində çilləkəsdə mərasimində istifadə olunan qab. Qabın kənarına on iki zodiak bürcün təsviri həkk olunur. Üstündə hərəsi bir məchul müşkülün rəmzi açarı hesab olunan 40 xırda mis lövhəcik olur. Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, habelə Azərbaycanda fəlçilər qırxaçar camla guya taleyi qabaqcadan xəbər verir, yuxunu yozur, həmçinin, ara həkimləri xəstə və övladsız qadınların başlarına həmin qabla su (hər çiyinə 20 dəfə) çiləməklə “müalicə” edirlər.

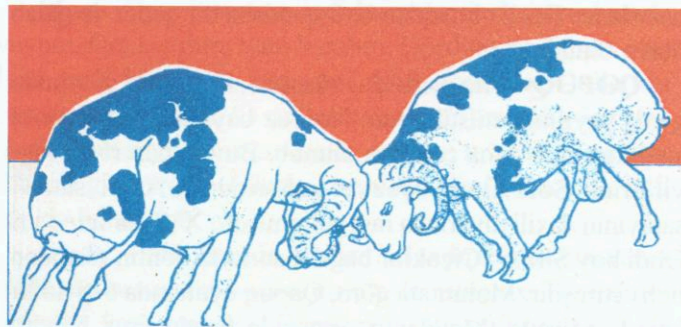
QIRMABADAM – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Düyü unu, şəkər və badamdan (yaxud qoz, fındıq ləpəsindən) hazırlanan halva. Ətirli olmaqdan ötrü ədviyyat da qatılır. Bişirdikdən sonra məcməyilərə tökülür və sərin yerdə saxlayırlar. Soyuduqdan sonra dörd-künc, yaxud rombvari şəkildə doğrayır, üstünə düyü unu səpirlər.

“QIRQOVULU” – Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində icra olunan yallıyaoxşar oyunun adı.

QIŞAĞZI – Böyük çillənin ərafəsi olan beş-on günlük müddətin el arasındakı adı.

QIŞ ARATI – Böyük çillədə əkin yerlərinə və bağbağata verilən suvarma suyunun adı. Qış aratı torpağın qurd-quşdan, ziyanvericilərdən təmizlənməsi və alt qatlarda lazımı rütubətin təmin olunması məqsədi ilə həyata keçirilir (bax: *Arat suyu*).

QOÇDÖYÜŞÜ – Novruz bayramı günlərində keçirilən əyləncə oyunu. Adətən birillik (biryaşar), ikiillik (ikiyaşar) və üçillik (üçyaşar) qoçlar döyüşdürülür. Bu məqsədlə alınma xına qoyulmuş, boynundan muncuq asılmış, çevik və xüsusi bəslənmiş qoçlar meydana buraxılır, qoçdöyüşü başlanır. Qoçların boynundan xırda zınqırovlar da asılır. Bu,

tamaşanı daha da rəvənləndirir. Meydandan qaçan qoç məğlub hesab edilir. Ən yaxşı qoç sahibinə hədiyyələr verilir.

QODUQ QIRXDI – Novruza qədərki müddətdə dörd həftənin ilk çərşənbəsinə el-oba arasında verilən zara-fatyana ad. Həmin gün qışda doğulmuş ev heyvanlarının (buzov, dayça, balaq, köşək, qoduq və s.) tükü qırılır. Xalq inamına görə köhnə ildən qalan tükün qırılması bolluq, bərəkət gətirir.

QODU-QODU, Hodu-hodu, Dodu-dodu Gündü, Gündü-gündü, Gündül və s. – Günəş tanrısının adı. Yağışın, dolunun kəsilməsi, dumanın, buludun qaçırılması, daha doğrusu, bilavasitə Günəşi çağırmaqla bağlı icra olunan ən məşhur mərasim. Kənd cavanları və uşaqlar üzərinə qırmızı şilə çəkilmiş bir dairəni, yaxud gəlinçik kimi bəzədilmiş çömçəni Günəş rəmzi kimi götürüb qapı-qapı gəzir və belə bir nəğmə oxuyurlar:

Başçı:

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə,
Qırmızı gün gördünmü?

Dəstə xorla:

Yağ verin yağlamağa
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Başçı:

Qoduya qaymaq gərək,
Qablara yaymaq gərək,
Qodu gün çıxarmasa,
Gözlərin oymaq gərək.

Dəstə xorla:

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Başçı:

Getmişdim Göyçəliyə,
Yoldaşım endi çəliyə,
Baldırın it daladı,
Hönkür-hönkür ağladı.

Dəstə xorla:

Yağ verin yağlamağa,
Bal verin ballamağa,
Qodu gülmək istəyir,
Qoymayın ağlamağa.

Mərasim barədəki başqa bir qaynaqda deyilir: “Keçən ayın uzun sürən yağışlı günlərinin birində mən öz mənzilimin həyətidən gələn qərribə səslər eşitdim. Həyətdə çıxdım və belə bir mənzərə gördüm. Yerli müsəlman oğlan uşaqlarından bir neçəsi əllərindəki ağacları yerə döyə-döyə nə isə oxuyurdular. Oxuyub qurtardıqdan sonra onlardan biri mənim yanıma boynuna kəhrəba boyunbağı salınmış bir kukla gətirdi. Kukla heç şübhəsiz qadın şəklinə idi. Mən uşaqlardan bunun nə olduğunu soruşdum.

Uşaq: – Qodudur, – dedi.

Mən: – Qodu nədir? – deyər soruşdum.

– Gün, Ay, – deyər uşaq, yəqin ki, layəşüür cavab verdi. Mən uşaqlardan oxuduqları sözləri mənə deməsini xahiş etdim. Uşaq aşağıdakı nəğməni oxudu:

Qodu-qodu hay, qodu-qodu,
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?
Qara toyuq qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı,
Göyçəliyə getmişdim,
İt baldırım daladı.
Yağ verin yağlamağa
İp verin bağlamağa,
Verənin oğlu olsun,
Verməyən bir kor qızı olsun.
O da çatlasın ölsün.

Bu sözləri mən Böyük Vedi məktəbinin müəllimi Vəzirov cənablarına göstərdim. Məlum oldu ki, bu nəğmənin belə bir variantı ona bəlli imiş:

Dodu-dodunu gördünmü?
Doduya salam verdinmi?
Dodu gedəndən bəri
Heç gün üzü gördünmü? və i.a.

Vəzirovun variantında “Qodu” yerinə “Dodu” deyilir. Aydın məsələdir ki, “Dodu”, yaxud “Qodu” müəyyən bir ilahədir. Həmin kukla isə onun surətidir. “Dodu”, yaxud “Qodu”nun Günəşlə əlaqəsi aydındır. “Dodu” yox olunca Günəş də batır”.

“Qodu”nun dairəvi şəkildə düzəldilməsi, alınma Günəş simvolu güzgü bağlanması, boynuna kəhrəba boyunbağı salınması, nəhayət, bütün bərbəzəyi ilə qadına oxşadılması onun Günəşi təmsil edən vasitə olmasını söyləməyə imkan verir. “Qodu”nun hami olması elə nəğmənin ayrı-ayrı misralarından da görünməkdədir.

Qodu-qodunu gördünmü?
Qoduya salam verdinmi?
Qodu burdan ötəndə
Qırmızı gün gördünmü?

Deməli, “qırmızı gün”ü görmək üçün mütləq “Qodu”-nun özünü görmək, ona salam verib ehtiramını saxlamaq lazımdır.

Azərbaycan kəndlərində axşamlar sağılmış südü, adətən, teştlərə töküb səhər onun qaymağını yığırlar. Çox güman, bunun özü də bir zaman Günəşin şərəfinə edilibmiş.

Qoduya qaymaq gərək,

Qablara yaymaq gərək –

misralarında da, deyəsən, elə bu cəhət öz əksini tapıbdır.

Yağ verin yağlamağa,
İp verin bağlamağa –

misraları “Qodu”ya verilən “qurban” adətində bütün elin iştirak etdiyini göstərsə,

Qodu gülmək istəyir
Qoymayın ağlamağa –

misralarında Günəşin və yağışın bədii təsviri verilmişdir. Bu misralarda çox sadə və poetik şəkildə Günəşin çıxması, təbiətin, həyatın gülməsi, rəmzi ifadə edilmişdir.

Bütün bu deyilənlər “Qodu”nun doğrudan da, Günəşin timsalı olduğunu və istər ümumiyyətlə mərasimin, istərsə də nəğmənin müəyyən sehr aktı olmasını göstərir.

QORABIŞİRƏN AY – yayın ən isti, qızmar ayı sayılan avqustun el arasındakı adı. Üzümin kal dənəsi olan “qora”nın bişib yetişməyə başlaması bu təqvim çağı üçün əsas fərqləndirici əlamət kimi qəbul edilmişdir.

QOĞAL – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Un, süd və ya su, yağ, ədviyyat və s.-dən hazırlanan kiçik girdə çörək, kökə. Qoğalın xəmirinə maya qatılır. Üzərinə zəfəran və yaxud yumurta sarısı sürtülür. Geniş yayılmış növü şor və şirin qoğaldır. Şorqoğalın hazırlanmasında un, yumurta, yağ, duz, darçın, istiot və s.-dən istifadə edilir, üstünə xaş-xaş səpilir. Şirin qoğalın xəmirinə şəkər qatılır.

QOVURĞA – İllaxır çərşənbə və Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri, yemək. Əsasən, buğdadan, həmçinin qarğıdalı, noxud, düyü və darıdan hazırlanır. Bunun

üçün sacda qovrulmuş buğdaya küncüd, çətənə tumu (qovrulmuş halda), qoz, yaxud findıq ləpəsi, kişmiş və s. qatılır. İləxır çərşənbə və Novruz axşamlarında bacarlardan qurşaq sallayan uşaqlara da bu qovurğadan pay verirlər.

QOVURĞA FALI – Xıdır Nəbi bayramında qovut üçün qovrulan qovurğa ilə açılan fal. Xıdır Nəbi bayramında buğda sacda qovrularkən subay qızlar tale fali icra edirlər. Niyyət tutub sacdakı buğda dənəsinin birini bəxt rəmzi kimi seçirlər. Qovurğadan hansı qızın nişanladığı ilk olaraq sacdan havaya sıçrasa qarşıdakı ildə onun da xeyir işi olacağına inanırlar.

QOVUT – Novruz bayramı və digər el şənlikləri süfrəsinin çərəzlərindən biri. Sacda qovrulmuş buğda kirkirədən (əldəyirmanından) keçirilir (bəzən çətənə tumu ilə birlikdə üyüdürlər). Alınan qovuta içərisinə şərbət (bəzən güləb) töküb yeyilir. Qovuta bəkməz (*bəhməz*), süd, həmçinin süzmə də qatılır. Qovut quru halda da yeyilir. Qovutdan Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi bayramında daha geniş istifadə olunur. Bayramda qovutdan bir qaba doldurub yük altına, yaxud rəf küncünə qoyulur. İnama görə Xıdır Nəbi gəlib bu qovutun üstünə əl basır və bununla evin bərəkəti artır. Xıdır Nəbi axşamında qapıları gəzib Xıdır payı istəyənlərə də bu qovutdan verilir. Xıdır Nəbi süfrəsinə də qovut qoyulur və süfrə başında oturanların hamısı bu qovutdan dadmalıdır.

QOVUT FALI – Qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayını. Kiçik çillənin onuncu günü qeyd olunan Xıdır Nəbi mərasimində icra olunan fal. Qovrulmuş buğda kirkirədə (əldəyirmanı) üyüdüldü qovut çəkilir. Bu qovutdan bir qab doldurur, üstünə bağ-bağcadan kəsilib gətirilmiş, uclarına pambıq sarımb yağ sürtülmüş alma çubuqları sancılır. Yandırılan çubuqların hərəsi bir niyyət üçündür: bağ-bostanda barın artması, ev-əşiyin abadlığı, mal-qaranın salamatlığı, əkin-biçin bolluğu və s.

QÖVSI-QÜZEH – daha çox yazın, baharın başlanğıc ayında günəşli günlərdə yağış yağan zaman aydın səmada görünən yeddirəngli zolaq. Göy qurşağı, Fatma nənənin hanası, Fatma nənənin örkəni də adlanan Qövsi-qüzeh əslində optik atmosfer hadisəsidir. Qövsi-qüzehi yalnız onda görmək mümkündür ki, adamın qarşı tərəfindən yağış yağsın, arxa tərəfindən isə Günəş öz parlaq, ağ işıq şüalarını bu yağış damlalarının üzünə salsın. Şüaların sınması nəticəsində Qövsi-qüzeh adlanan yeddirəngli zolaq yaranır. Buradakı rənglərdən birinin o birindən tünd görünməsi, seçilməsi Günəş şüalarının sınmasından və daha əsaslı isə yağış damlalarının iri-xırdalığından asılıdır.

Əski çağlarda ulu babalarımız Qövsi-qüzehdəki yeddi rənglə qarşıdakı ilin necəliyini, baş verəcək hadisələri təyin etməyə çalışmışlar. Onlar belə zənn etmişlər ki, Qövsi-qüzehdəki yaşıl rəngin daha tünd görünməsi ilin yaşıl, yəni məhsulun bol olacağına, sarı rəngin tündlüyü ilin quraqlıq, bununla da qıtlığın olacağına işarədir. Qövsi-qüzehdəki qırmızı rəngin üstünlüyünə dünyanı bürüyəcək dava-dalaşın, müharibənin əlaməti kimi də baxmışlar.

Ulu əcdadlarımız belə bir etiqadda da olmuşlar ki, əgər Qövsi-qüzeh – Fatma nənənin hanası yağışdan sonra göyün lap hündürlüyündə görünə, özü də çox dairəvi olsa, havalər il boyu yaxşı keçər, vaxtılı-vaxtında yağış yağar, gün çıxar, məhsul bol olar. Yox əgər, aşağıda görünə, az meyilli olsa, onda havalər tez-tez dəyişər, aramsız külək əsər, yağış yağar və bu da əkinçinin zəhmətini çətinləşdirər. Məhsula ziyan gətirər.

Azərbaycan əkinçisi Fatma nənənin hanası adlandırdığı Qövsi-qüzehdən ovsun vasitəsi kimi də istifadə etmişdir. O, Qövsi-qüzehdəki sarı rəngin tündlüyünü gördüncə, onun fəlakət törədəcəyini zənn etmiş, bunun qarşısını almaq üçün torpaq üstündə tez iki “zəmi” təsviri cızmış bunlardan birini özünkü, o birisini isə Qövsi-qüzehin – Fatma nənənin saymışdır. Sonra Qövsi-qüzehə müraciətlə:

Fatma nənə, Fatma nənə,
Sarısı sizin zəmiyə.
Yaşılı bizim zəmiyə!

Fatma nənə, yaşılın mənim olsun,
Sarınsa sənə qalsın –

deyərək əli ilə həmin “zəmi”lərə işarə edərək ovsun nəğməsi oxumuşdur.

QULAĞAGETMƏ – cavan oğlan və qızların niyyətlərini, bəxtlərini sınamaq məqsədi güdən ayın. Novruzda – Yeni ildə pusduğu evdən xeyirxahlıq ifadə edən xoş sözlər eşitmək mənasını daşımışdır. Qulağagetmə falında dayanan eşitdiyi birinci cümləni fikrində olan arzu ilə tutuşdurur və onun məqsədinə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirir. Bununla əlaqədar ulularımız deyərdi: “Ay uşaq, xoş söz danışın, qapını pusan olar, qəlbinə dəyərək” (bax, həmçinin *Qulaq fali*).

QULAQ FALI – niyyəti, bəxti sınamaq məqsədi ilə icra olunan ayın. Novruz bayramının iləxır çərşənbəsində hava qaralandan sonra qulaq falına çıxırlar. Ürəyində niyyət tutan kimsə özü ilə bir qab su, güzgü, açar götürüb qonşu qapılarına gedir. Xəlvətə içəridə danışılan söz-söhbətə qulaq asır. Eşitdiyi ilk sözləri ürəyində tutduğu niyyətə yaraşdırır. Əgər sözlə niyyət arasında uyğunluq varsa, deməli, arzu, istək də həyata keçəcək. Yoxdursa, onda yenə dözməli olacaq. Odur ki, iləxır çərşənbə axşamında evlərdə xoşa gələn, könül açan söz-söhbət danışılır ki, qulaq falına gələn də eşitdiyi sözdən sevinəsin, diləyinin hasil olacağına inənsin.

Qulaq falına gedənin özü ilə apardığı su uğurlu yol, güzgü işıqlı həyat, açar isə niyyətin açımı deməkdir. Xalq arasında “*Qulağagetmə*”, “*Qapıpusma*” ayını da adlanır.

QULAQPUSMA – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayın. Xalq arasında *qulağagetmə* də adlanır. Adətə görə, qulağa gedən şəxs pusduğu evdən könül açan xoş bir söz eşitdikdə, şad olar, niyyətinin yerinə yetəcəyinə arxayınlaşır. Odur ki, hamı həmin axşam yalnız yaxşı şeylər barədə danışmağa çalışır, könül açan xoş söhbətlər edir. Evlərdən ulu babalarımızın, nənələrimizin öyüd-nəsihəti, ibrətamiz sözləri eşidilər. Bu adətin poetik təsvirini S.Vurğun belə təsvir edir:

Xəyalət başını bir an tərək edir,
Xeyirxah bir xəbər eşitmək üçün
Qonşu qapısını pusmağa gedir.
Qayda belədir ki, birinci kərə
Xeyir söz eşitsə şad olacaqdır;
Yaman söz eşitsə, yenə qəmlərə
Qərqlə olub, içində qovrulacaqdır...

QURABIYƏ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən olan qənnadı məmulatı. Hazırlanmasında un, süd, yumurta, şəkər tozu, ədviyyat (darçın, zəncəfil, hil və s.) işlənilir. Əsas etibarilə gül şəklində, habelə girdə, uzunsov və s. formalarda olur. Bişməmişdən əvvəl üstünə badam ovuntusu səpilir.

QURBANOV ŞİXƏLİ Qurban oğlu (1925–1967) – ədəbiyyatşünas, nasir, şair, dramaturq, ictimai xadim, filologiya elmləri doktoru (1964), Ü.Hacıbəyli adına Dövlət mükafatı laureatı (1967).

Şixəli Qurbanov Bakı şəhərində qulluqçu ailəsində anadan olmuşdur. Orta təhsilini başa vurduğu vaxt alman-rus müharibəsinin başladığı zamana düşmüşdür. O, 1941-ci ilin iyulunda könüllü cəbhəyə getmişdir. Müharibədən sonra Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda ali təhsil almış (1950) və orada aspirantura bitirmiş, rus ədəbiyyatı müəllimi olmuşdur. 1956-cı ildə “A.S.Puşkin və Azərbaycan poeziyası” mövzusunda namizədlik, 1964-cü ildə isə “XIX əsr Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin inkişaf mərhələləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1961–1966-cı illərdə Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun ədəbi əlaqələr şöbəsinin müdiri işləmişdir. Lirik şeir, poema, hekayə, tənqidi məqalələrlə mətbuatda çıxış etmiş, bir neçə səhnə əsəri – “Rəis məşğuldur” (1958), “Əcəb iş düşdük” (1962), “Özümüz bilirik” (1963), “Olmadı elə, oldu belə” (1964), “Milyonçunun dilənçi oğlu” (1966) komediyalarını və “Sənsiz” (1967) pyesini yazmışdır.

Ş.Qurbanov həmçinin partiya və dövlət xadimi olmuşdur. Azərbaycan KP Bakı Komitəsi Təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri (1954–1955), Bakı şəhəri indiki Səbail

Rayon Partiya Komitəsinin birinci katibi (1955–1957) Azərbaycan KP MK təbliğat və təşviqat şöbəsinin müdiri (1957–1961), Azərbaycan KP MK katibi və büro üzvü (1966–cı ildən ömrünün sonuna kimi – 1967) seçilmişdir. Azərbaycan Ali Sovetinin (V və VII çağırış) deputatı olmuşdur.

Şıxəli Qurbanov Azərbaycan KP MK-nın katibi olarkən (1966–1967) onu düşündürən ən vacib məsələlərdən biri və ən başlıcası unudulmuş, yaxud sovet rejiminin yasaq etdiyi adət-ənənələrimiz, mərasim-bayramlarımız olmuşdur. Rejimin hegemonluğuna, milli şüurun kütləşdirilməsi siyasətinə baxmayaraq, Ş.Qurbanov 1967-ci ildə Novruz bayramının ümumxalq bayramı olmaqla dövlət səviyyəsində qeyd edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış edib və öz ideyasını həyata keçirmək yolunda hər cür çətinliklərə qarşı mübarizədən geri çəkilmir. Düşünül-müş şəkildə tərtib olunmuş Novruz bayramı şənlikləri Azərbaycanın bütün bölgələrində, xüsusən Bakı şəhərində ümumxalq şənliyi səviyyəsinə qaldırıldı. Möhtəşəm Qız qalasının ətrafı Novruz bayramının qeyd olunma mərkəzinə çevrildi. Axın-axın insanların toplaşdığı Qız qalası qarşısında xalq oyun-tamaşaları böyük rəğbət hissi ilə qarşılandı. Həmin ilin (1967) Novruz bayramına Azərbaycan mətbuatı da xüsusi səhifələr ayırdı. O vaxt yalnız yeganə olan Azərbaycan Dövlət televiziyası və radiosu verilişlərini bilavasitə Novruz bayramına həsr etdi. Vertolyotlardan “Yaz – Novruz bayramınız mübarək!” yazılmış vərəqələr Bakının küçə-meydanlarına səpələndi. Ağpaltarlı Bahar qızı keçdiyi yerlərdə hamı tərəfindən gül-çiçəklə qarşılandı. Dənizkənarı bulvarda, şəhər meydanlarında bayram yarmarkaları təşkil olundu. Bakı şəhəri əhalisi Şıx çimərliyində Novruz bayramı – ağacəkmə bayramı iməciliyi keçirdi.

Azərbaycana – Şıxəli Qurbanovun adına Novruz bayramının belə təntənəli keçirilməsi münasibəti ilə Özbəkistandan, Qırğızıstandan, hətta uzaq İraqdan təbrik teleqramları gəlirdi... Təbii olaraq sonrakı illərdə sovet rejimi Novruz bayramının, eləcə də digər xalq ayin, mərasimlərinin qarşısına öz keçilməz sipərini çəkdi. Bununla belə, Şıxəli Qurbanovun təşəbbüsü, milli cəsarəti ilə 1967-ci ildə böyük təntənə ilə qeyd olunmuş Novruz bayramı ürəklərdə kövrək iz qoydu...

QURŞAQSALLAMA, qurşaqtadı – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. Qədim vaxtlarda evlər indiki kimi şiferli, kirəmitli olmamışdır. Evlərin üstü hamar və damın ortasında baca olmuşdur. Uşaqlar şal, yaylıq, tənzi-fdən hazırlanmış örpək sallayıb Novruz payı alırlar. (Bax, həmçinin *baca-baca*).

QURŞAQTUTMA, qurşaqaqayırma – milli gülüş növünün ən qədim adlarından biri. Tamaşa ünsürləri ilə zəngin olan bu gülüş növündə yarış, adətən Novruz bayramı və digər el şənliklərində keçirilir. Pəhləvanlar qoşa zurnanın cəsarət, güc, döyüşkənlik aşılaman zıl səsi, zərb alətlərinin gur sədası altında meydana gəlir, igid cavanları gülüşə çağırırlar:

Mənəm nərlerin nəri,
Ay oğlan.
Mənəm ərlerin əri,
Ay oğlan.
Əl-qolunu çatdadaram,
Ay oğlan.
Bağrını partladıram,
Ay oğlan.

Pəhləvanların ənənəvi salamlanması və özlərini təqdim etməsi mərasimindən sonra “Cəngi” sədaları altında yarış başlanır. Pəhləvanlar beldən aşağı müxtəlif fəndlər işlədib bir-birinin qurşağından yapışır, biri digərini yıxmağa çalışır. Qalibə Novruz hədiyyəsi verilir.

LI

LALDİN MƏZ – Novruz bayramı günlərində və digər el şənliklərində uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyunu idarə etmək üçün özlərinə püşklə başçı seçirlər. Oyunçular cərgəyə düzülür. Burada danışmaq əsas şərtdir. Güllüb-danışan və səs çıxaran uduzmuş olur. Uşaqları danışdırmaq və güldürmək üçün başçı hər vasitəyə əl atır. Çubuğunu yerə vurub deyir:

– Bu yer qoruqdur, qoruqdur. Heç kəsin bura gəlməyə ixtiyarı yoxdur.

Heç kəs dinmir. Başçı bir az dayanır. Gülməli, məzəli hərəkətlər edir. Meymun kimi mayallaq aşır, ağız-gözünü büzür. Uşaqlardan biri özünü saxlaya bilməyib gülmür. Səs çıxaran uşağı yamsılayan başçı çubuqla onu astaca vurur. Başqa uşaqlar da başçının sözünü təkrar edib, danışan və ya güləni çubuqla vururlar. Uşaqlardan biri necə səs çıxarsa, yaxud hansı sözü ağızından qaçırırsa, başçı da eynən təkrar edib onu vuracaq. Qalan oyunçular da bunu təkrar etməlidir. Susub bitərəf dayanan olsa, onu da araya çəkib döyürlər. Başqa bir uşaq danışanda övnel döyüləni azad edib, onu döyməyə başlayırlar. Bu qayda ilə oyun çox fəal və şən keçir.

LEYSAN AYI – yaz fəslinin aprel ayı. Leysan ərəbcə nisan, neysan (aprel) sözünün dəyişdirilmiş şəkli. Bu müddətdə yağın yağışa leysan yağışı deyirlər. Yaz yağışının hər damlası bərəkət gətirir, bolluq gətirir el-oba. “Yaz yağışı sel olur, sel çoxalır göl olur”, “Göy ağlamayınca yer gülməz”, – deyiblər. Uşaqlar da üst-başlarını, üz-gözlərini yağış altda isladır, nəgmə oxuyurlar:

Göy guruldayır, şimşək çaxır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.
Çaylarımızdan sellər axır,
Yağış gəlir, yağış gəlir.

Xalq arasında yayılmış inama görə, haçaquyruq qaranquşlar aşağıdan uçanda ilk leysan yağışını gözləyirlər.

Sağsağanlar öz yuvalarını ağacın qalın yerində tikir; deməli, bahar yağışlı olacaq; yuva ağacın başında qurulur: yəqin, bahar quraqlıq keçəcək. Yazın əvvəllərində ilk yağın leysana abi-leysan da deyilir. İnama görə, abi-leysan müqəddəs su olub, şəfəverici xassəyə malikdir. Buna görə də abi-leysan suyunu ləyənələr yığıb saxlayırlar, qab-qacağı onunla yuyurlar ki, evin bərəkəti üzülməsin. Deyirlər ki, ilanların udduğu leysan yağışı damlalarından zəhər, balıqların udduğundan isə mirvari əmələ gəlir.

Çox şiddətli leysan yağışına *gürşad* deyilir. Gürşad şimşəklə gələr, ildırım ilə gedər. Bu zaman dağ çaylarının suları aşır-daşır. Gürşad kənd təsərrüfatı işləri üçün təhlükəlidir. El-oba onu qəflətən baş verən bir bədbəxtlik sayır. Bununla əlaqədar xalq arasında deyirlər:

Oturduğum yerdə oyuna düşdüm,
Güldüyüm yerdə gürşada.

Bu müddətdə yağış yağanda əksər hallarda göyün bir yanı buludsuz olur. Göyün açıq yerindən gün düşür və yağış damcıları oradan saçan Günəş şüalarında par-par parıldayır. Qısa müddət yağın iri dənəli bu seyrək yağışa *ağ yağış* deyirlər. Ağ yağış çox yerlərdə *günlü yağış* da adlanır. Yağış başladığı kimi də qəfil səngiyir. M.P.Vaqif iri şəffaf göz yaşlarını ağ yağışa bənzətmişdir:

Kimdir indi bu dövrdə ol adəm,
Pərisi yanından heç olmaya kəm.
Qaralırsan bulud kimi dədəmə,
Ağ yağış tək yaşın yağar, ağlırsan.

LƏBLƏBİ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Ləbləbi hazırlamaq üçün noxudu bir müddət süddə isladılıb sacda və ya tavada qovurlar. Çox vaxt kişmişlə birlikdə yeyilir. Yaxın və Orta Şərqlə xalqları, o cümlədən azərbaycanlılar arasında geniş yayılmışdır.

Mm

MARALOYUNU – Novruz şənliklərində göstərilən oyun-tamaşalardan biri. Burada maral başını əks etdirən fiqurun və xüsusi örtüyün arxasında maskalanaraq maralı təmsil edən bir oyunçu musiqinin müşayiəti ilə heyvanın hərəkətlərini yamsılayır. Ən diqqətçəkici məqam maralın doğuş prosesinin lal hərəkətlərlə təsvir-təqdim olunmasıdır. Maralın bala doğması motivi yazın gəlişini, həyatın yeniləşməsini simvollaşdırır.

MARTIN DOQQUZU – əski təqvimlə Novruz bayramının qeyd olunduğu gün. Yeni miladi təqvim əskidən 12-13 gün fərqli olduğu üçün Novruzun hazırkı təqvim günü (21 mart) ilə əski təqvim günü (9 mart) ayrırıq tarixlərə təsadüf edir.

Gəldi martın doqquzu,
Bayram etdik Novruzunu –

misralarındakı “martın doqquzu” ifadəsi Novruzun əski təqvimdəki yerini əks etdirir.

MASKA – mərasim və oyun-tamaşalarda oyunçuların, bəzən də iştirakçıların tanınmamaq üçün üzlerini və ya bütünlükdə vücudlarını gizlətmək üçün istifadə etdikləri rəmzi-məcəzi mənaya malik xüsusi qiyafə. Heyvan və quş maskalarından istifadə edilməsi daha çox yayılmışdır. Maskalanma, daha dəqiqi, cildəgirmə arxaik-ibtidai çağlara məxsus mifoloji dünyagörüş və təsəvvürlərlə sıx şəkildə bağlıdır. Novruz bayramının əsas atribut və personajlarından olan Kosa'nın obrazını canlandıran oyunçu Keçi – təkəni simvollaşdıran maska-qiyafə (keçi buyuzunu xatırladan şiş papaq, zıncırov, keçi dərisindən gödəkcə və s.) geyinir ki, bu da mərasimin tərkibində şamanist təsəvvürlərin mühüm yer aldığını göstərməkdir.

MƏDİNƏ GÜLGÜN, Mədinə Nurulla qızı Ələkbərzadə (1926-1991) – şairə. Bakıda doğulmuş, 1938-ci ildə ailəsilə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. 1947-ci ildən ömrünün sonuna qədər Bakıda yaşamışdır. Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq və demokratik hərəkatın (1941-1946) fəal iştirakçısı olmuşdur. Cənubi Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinin, sülh və xalqlar dostluğunun tərənnümü “Təbrizin baharı” (1950), “Təbriz qızı” (1956), “Çinar olaydı” (1968), “Xatirələrimin nəğməsi” (1969), “Arzu da bir ömürdür” (1976), “Ömrə yelkən ümidlərim” (1981) və s. əsərlərinin əsas mövzularıdır. Əsərləri xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. “Yağdı yaz yağışı...” M.Gülgünün bahar mövzusunda yazdığı şeirlərindəndir.

Yağdı yaz yağışı, oyandı torpaq,
Çəmənini danışdır, çöllü danışdır,
Ağırdır sükutla ömrü yaşamaq,
Qır sükut buzunu, gölü danışdır.

Əriyib dağların, düzlərin qarı,
Görünür səmada durna qatarı.
Qalmayıb şaxtanın, qarın tutarı,
Gəl indi yoxuşu, yolu danışdır.

Lalələr köksündə saxlayıb gözü,
Gülür ulduz-ulduz göylərin üzü.
Dindir, dilə gəlsin könlümün sazı,
O sazda köklənən teli danışdır.

Yaşıl tarlalarda bir ayaq saxla,
Bu uca dağlarla sıx ülfət bağla.
İlham şərbətini iç, sən də çağla,
Kükreyib çağlayan seli danışdır.

Körpə sünbülləri oxşa əlinlə,
Qızıl zəmilərin səsini dinlə.
Sən də vida eylə dumanla, çənlə,
Ömrə yazla gələn ili danışdır.

Pənbə qar altından çıxıbdı nərgiz,
Şəhlərdən həmayil taxıbdı nərgiz.
Yollara həsrətlə baxıbdı nərgiz,
O bəyaz köynəkli gülü danışdır.

Yollar oba-oba, yorul yollarda,
Ellərə həmsəfər sən ol yollarda.
Yaşa dol, təzədən doğul yollarda,
Yurd salan qabarlı əli danışdır,
El sinədəftədir, eli danışdır.

MƏLİK ŞAH – Səlcuqlu dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından biri (1052-1092) olmuşdur. Elm və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirmiş, istedadlı alimləri və sənət adamlarını himayə etmişdir. O, tarixdə həm də Novruz bayramı gününün astronomik təyinatını müəyyənləşdirmək üçün şair və astronom Ömər Xəyyama verdiyi göstərişlə məşhurdur. Onun yaratdığı imkan və şərait əsasında Ömər Xəyyam beş il Səmərqənd rəsədxanasında ulduzları müşahidə edərək çalışdıqdan sonra 1074-cü ildə məşhur astronomik təqvimini hazırlamışdır. Məlik şahın şəərəfinə Ömər Xəyyam bu təqvimə “Məlik şah cədvəli”, “Sultan təqvimi”, “Təqvimi-cəlalyyə” adları ilə qeyd etmişdir (bax: *Ömər Xəyyam*).

MƏLİK ŞAH TƏQVİMİ – XI yüzillikdə Məlik şah Səlcuqun (1052-1092) hazırladığı, “Sultan təqvimi”, “Cəlalyyə təqvimi”, “Məlik şah cədvəli” də adlanan təqvim.

İranda təqvim islahatı aparmaq məqsədi ilə Məlik şah Səlcuq hakimiyyətinin üçüncü ilində (1075) dövrünün böyük alimi və münəccimi Ömər Xəyyamı (bax: *Ö. Xəyyam*) saraya çağırır. O bu böyük alimin rəhbərliyi ilə bir heyət yaradır. Və heyətin qarşısına belə bir məsuliyyətli tələb qoyur: Təqvim elə hazırlanmalıdır ki, ilin başlanğıc günü yaz bərabərliyi günü ilə, yəni Novruz bayramı ilə üst-üstə düşsün.

O.Xəyyamın rəhbərliyi ilə işə başlayan heyət gərgin zəhmət sayəsində üç il (1078) Məlik şahın tələb etdiyi təqvim hazırlayır.

Dünyada Məlik şahın adı ilə tanınan bu təqvimdə ilin uzunluğu $365,24242=365 \times 8/33$ gün hesab olunmuşdur. Yəni hər 33 illik dövrdə 8 dəfə uzun il qəbul olunmalıdır. Buradakı 33 illik dövr qərinə sayılmalıdır. Beləliklə, Məlik şah təqvimi dəqiqliyi ilə özündən əvvəl mövcud olan bütün təqvimləri üstələyir. Və o elə müasir təqvimlər üçün də nümunəviliyi ilə seçilir. Bu təqvimdə göstərilən rəqəm müasir tropik ilinin uzunluğundan (365,24220 gün) cəmisi 0,00022 gün artıqdır. Bu da hər 4500 ildə yalnız bir gün xəyata yol vermək deməkdir.

Məlik şah təqvimində ilin aylara bölünməsi də maraqlı doğurur. Belə ki, ilin ilk yarısının (ilin yaz bərabərliyindən payız bərabərliyinə qədər) ayları 31 gün, ikinci yarısının (payız bərabərliyindən yaz bərabərliyinə qədər) ayları isə 30 gündür. Bircə 12-ci ay ilin uzun, yaxud qısa olması ilə bağlı olaraq 29, yaxud 30 gün hesablanır. İlin ayları Günəşin illik zahiri hərəkət yolu (ekliptika) boyunca yerləşmiş Zodiak adlanan 12 bürcə uyğun olaraq düzülüşdür.

Bu da onu göstərir ki, Ö.Xəyyamın başçılığı ilə işləyən heyət Günəşin ekliptika boyunca illik hərəkətinin müntəzəm olmadığını, yəni dairəvi deyil, ellips boyunca olmasını mükəmməl bilirmişlər. Belə ki, Günəş bu ellipsin birinci yarısını 186 günə, ikinci yarısını isə 179 günə keçir. Hərəkət zamanı Günəş hər ayda Zodiak bürclərindən birində olur. Bu üzəndə ilin başlanğıcı yazın ilk günü – Novruz bayramı günündən, yəni Günəşin Qoç bürcünə daxil olduğu gündən hesablanmağa başlanmışdır.

MƏMMƏD ARAZ, Məmməd İnfil oğlu İ b r a h i m o v (1933-2004) – Azərbaycanın xalq şairi (1990), əməkdar incəsənət xadimi (1984), Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatı laureatı (1988). Moskvada M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunu bitirmişdir (1961). Vətənə məhəbbət, doğma torpağa bağlılıq, vətəndaşlıq hisslərinin və nəciblik duyğularının tərənnümü əsərlərinin başlıca mövzularıdır. Əsərləri bir sıra dillərə tərcümə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının “İstiqlal” ordeni ilə təltif olunmuşdur. Adına “Məmməd Araz” ədəbi mükafatı təsis edilmişdir. “Bahar” şeri M.Arazın yazın, baharın başlanmasına aid çoxsaylı şeirlərindəndir.

Bahar gəlib yurdumuza.
Sular dilli,
Çöllər gülüş
Göylər qızıl.
Təbiətin
nur xonçalı
gül qonçalı
Gəlin qızı
Bahar gəlib.
Duyğulara səhər yeli
Bahar gəlib.
Zirvələrin ağ donunun
Saplarını çəkən bahar.
Buludların ötəyini
Üfüqlərin dağ çiyinə
tikən bahar.

Quzulamış ömürləri
Məhvərindən sökən bahar.
Yer üzünə yaşıl toxum
əkən bahar.
Elə bil ki, qəlbimizdə
Fikirlərdə,
Sevinclərdə,
Gülüşlərdə yaşıl donlu,
Yaşıl ağac yanındakı,
Yaşıl yamac yanındakı,
Açıq,
Gizli
Görüşlərdə yaşıl donlu.
Budaqlarda topa quşlar yaxınlarda,
uzaqlarda topa quşlar
Uçan nəğmə topaları
Dərələrin boğazında
Bir-birini
Qucan nəğmə topaları.
Bahar gəlib...
Yer üzünün
Hələ gizli sazağı var.

MƏMMƏD ARIF, Məmməd Arif Məhərrəm oğlu Dadaşzadə (1904-1975) – tənqidçi, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, pedaqoq, nasir. Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü (1936), filologiya elmləri doktoru (1955), professor (1955). Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1958), əməkdar elm xadimi (1960), Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatı laureatı (1974).

Bakı şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun şərşünaslıq fakültəsini bitirmiş (1930), sonra Moskvada Sovet Şərqi Xalqları Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında oxumuşdur (1930-1931). Azərbaycan Maarif Komissarının müavini, eyni zamanda, API və ADU-da müəllim, kafedra müdiri olmuşdur (1932-1938). Azərbaycan EA Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun direktoru (1939-1950; 1957-1959). Azərbaycan EA-nın ictimai elmlər bölməsinin akademik-katibi (1959), vitse-prezidenti vəzifələrində işləmişdir (1960-1975). Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (6-cı çağırış) deputatı və sədri olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. “Vladimir Mayakovski” (1940), “C.Cabbarlının yaradıcılıq yolu” (1952), “S.Vurğunun dramaturgiyası” (1964), “Seçilmiş əsərləri”, üç cildə (1967-1970), “Sənətkar qocalmır” (1980) və s. əsərlərin müəllifidir. M.Arif “Azərbaycan xalq teatri” məqaləsində Novruz bayramı haqqında da dəyərli fikirlər söyləmişdir:

“...Novruz adətlərinin Azərbaycan xalqı içərisində uzun zamandan bəri davam edib gəlməsinin səbəbi, hər şeydən əvvəl, onun xalq təsərrüfatı ilə, xalqın əmək və məişəti ilə bağlı olmasıdır. Əsas etibarilə maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olan Azərbaycan xalqının həyatında təbiət hadisələrinin rolu böyük olmuşdur. Baharın gəlməsi, təbiətin oyanması, taxılın göyerməsi, mal-qaranın çölə çıxması, döl tutması və bunlar kimi insanların istəyindən asılı olmayan təbii hadisələr qədim insanlar üçün

bolluq və bərəkət gətirən müqəddəs hadisələrdi. Bu hadisələr insanları bu və ya başqa cür hərəkət etməyə, arandan dağa, dağdan arana köçməyə məcbur edirdi. Bütün bunlar, şübhəsiz ki, eyni zamanda Azərbaycan kəndlisinin mənəvi aləminə də müəyyən dərəcədə təsir edirdi.

...Qədim Azərbaycanda yeni il də baharın ilk günündən başlayırdı. Mart ayına müvafiq olan fərvərdin ayının birinci gününə Novruz (yeni gün) deyirdilər ki, bu da baharın ilk günü idi.

Novruz xalqın həyata nikbinliklə baxmasının, təbiətin qələbəsilə sevinməsinin bayramıdır. İndiyə qədər öz qüvvətli təsirini saxlayan bu ənənəvi bayram məişətlə bağlı kütləvi bir xalq bayramıdır.

MƏMMƏD ASLAN, Məmməd Muxtar oğlu Aslanov (1939) – şair, publisist. Kəlbəcər rayonunun Laçın kəndində anadan olmuşdur. API-nin filologiya fakültəsini bitirmiş (1962), Kəlbəcərdə müəllim, “Yenilikçi” qəzetində məsul katib işləmişdir. 1970-ci ildə Bakıya köçmüş, “Ulduz”, “Azərbaycan təbiəti” jurnallarında, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti redaksiyalarında müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. “Dağ ürəyi” (1969), “Böyütkən böyrü tikan” (1972), “Səhəri kim açır” (1972), “Səsimə səs ver” (1978), “Bizdən sonra nə qalır” (1979), “Ürək möhlət verəydi” (1980), “Dəvə niyə gövşəyir” (1980), “Durnalar lələk salır” (1982), “Ərzurumun gədiyinə varanda” (1985), “Ömrün yarı yaşında” (1986), “Saxla izimi, dünya” (1989) və s. əsərlərin müəlifidir. Şairin “Nəfəsimiz ətirləndi” şeri baharın gəlişinə həsr olunmuşdur.

Yenə gəldi yaz görüşə,
Bələdçisi – qız bənövşə.
Çətir-çətir qalxdı meşə,
Sanki dünya çətirləndi.
Coşdu sellər, elə coşdu...
Yerlər, göylər elə xoşdu!
Səcdəsinə el axışdı,
Buz bulaqlar xətiləndi.
Ay bu bağın gülü şuxdu!
Elə bil hər gül uşağıdı!
Çəmənlərə gülüş axdı,
Nəfəsimiz ətirləndi.
Bir bax gülün butasına!
Az qalır ki, budaq sına.
İlk baharın ədasına
Sinəmdə söz sətirləndi.

MƏMMƏDQULUZADƏ CƏLİL (1869–1932) – görkəmli yazıçı, dramaturq, publisist. İlk təhsilini Naxçıvan şəhərində almış, daha sonra isə Qori Müəllimlər Seminariyasında (1882–1887) oxumuşdur. 1887–1897-ci illərdə Naxçıvanın Nəhrəm kəndində müəllimlik etmişdir. “Çay dəstgahi” (1889) mənzum alleqorik əsəri ilə yaradıcılığa başlamışdır. Az sonra “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) povesti kimi mükəmməl nəsr əsərini ortaya çıxarmışdır. İlk mətbu əsəri olan məşhur “Poçt qutusu”

hekayəsi “Şərqi-rus” qəzetində (1903) çap edilmişdir. 1906-cı ildə Şərqdə ilk satirik jurnal olan “Molla Nəsrəddin”i təsis etmiş, Tiflis (1906–1918), Təbriz (1921) və Bakı (1922–1931) şəhərlərində jurnalın nəşrini həyata keçirmişdir. Yumoristik ruhlu lakonik hekayələri və satirik felyetonları ilə ədəbi-mədəni həyata güclü təsir göstərmiş, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbini yaratmışdır.

Dramaturgiya sahəsindəki fəaliyyəti də miqyas genişliyi və zənginliyi seçilir. “Ölümlər”, “Dəli yığıncağı”, “Anamın kitabı”, “Kamança” və başqa dram əsərləri Azərbaycan dramaturgiyasının qızıl səhifələrini təşkil edir.

Görkəmli ədibin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1921-ci il 21 mart tarixli 3-cü sayında çap etdirdiyi “Mübarək olsun” başlıqlı məqaləsi Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

Mübarək olsun

“Adət eləmişik bayramda sevinmək, şad olmaq və biri-birimizi təbrik etməyə. Uşaqlar da adət edib bayramda sevinmək, şad olmaq və biri-birini təbrik etməyə.

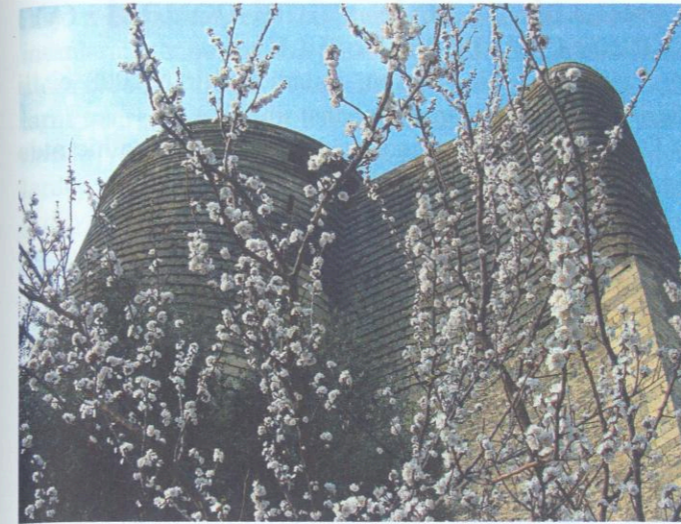
Bəs təfəvüt nədir? Uşaqlarla bizim təfəvütümüz hardadır? Uşaqlar da şad olub, biz böyüklər də şad olmuşuq. Uşaqlar sevinib təzə paltar və qırmızı yumurtaya, biz böyüklər də elə haman şeyə sevinmişik. Amma lazımdır ki, biz böyüklərlə kiçiklərin təfəvütü ola idi. Təfəvüt də burada ola bilər ki, bayram günü biz təzə geyinmiş, cibləri dolu uşaqlarımıza baxanda sahibsiz, ac uşaqları da yada salaydıq ki, bayram günü bizim uşaqlarımız plov yeyəndə yetim uşaqlar bəlkə yavan çörək də tapmayacaqlar.

Bir kəs ki, bu mətləbi düşünmədi, onun uşağdan bir fərqi yoxdur, çünki uşaq tayfası belə hisslərdən uzaq olar. Amma həqiqi bayram o kəslər üçündür ki, bayram günü onun cismindən savayı ruhu da şad ola, ruhun sağlığı o surətdə ola bilər ki, insanlar insanlıq vəzifəsini yerinə yetirə. Mübarək olsun səidi-novruz o şəxslərə ki, bayram münasibətilə sahibsiz bir uşağı yada salıb onu şad edəcək. Mübarək olsun firuzi-novruz o qardaşlara ki, onun hümməti nəticəsində digər bir möhtac qardaşımız da bayram günü özü və uşağını tox görüb, övladını bir qırmızı yumurta ilə sevindirə biləcəkdir”.

“Molla Nəsrəddin”,
20 mart 1921

MƏRƏKÖÇDÜ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu iki və ya dörd uşaq oynayır. Dairə şəklində hər uşağa üç mərə (çal) düzəldirlər. Hərə 21 balaca daş götürür, daşları iki-iki saymaqla mərə-mərə paylayıb yığır. Say belədir: – Dana, dana, qır dana, iki öküz, bir dana.

Hər mərəyə yeddi daş yığırlar. Qürrə (püşk) atıb oyuna başlayırlar. Püşk düşən uşaq daşlardan mərənin içində birini saxlayır. Qalanlarını mərələrə paylayır. Adamın sayına görə daş udmaq olar. Müqabil tərəfin mərələrində bir və ya üç daş varsa, oyunçunun paylayan daşı da

bir və ya üç daşlı mərələrdə qurtarır, deməli, daşlar cütləşirsə o, həmin daşları udmuş olur. İlk udulmuş daşa metrik deyirlər. Hansı uşaq başqa bir uşağdan yeddi və ya çox daş udsə, daşlar onun olur, o birinin mərəsi və daşları azalır. Belə-belə hər kəsin bütün mərələri boşaldıqda o, sıradan çıxır.

MƏŞƏDİ AZƏR, Məşədi Hacı Məcid oğlu İmaməliyev (1870–1951) – şair. Bakının Buzovna kəndində tacir ailəsində doğulmuş, mədrəsə təhsili almış, ərəb və fars dillərini dərinləndirən, divan ədəbiyyatının, Şərq və türk mədəniyyət tarixinin incəliklərindən xəbərdar olmuşdur. Gənc yaşlarından “Azər” təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, “Məcmə üş-şüəra” ədəbi məclisinin ən nüfuzlu nümayəndəsi kimi tanınmış, Əlağa Vahid onu özünə ustad saymışdır. Onun zəngin poetik irsinin az bir qismi sağlığında işıq üzü görmüşdür. “Oğuznamə”, “Çingiznamə” kimi dərin milli ruha malik əsərləri yalnız son dövrlərdə ayrıca kitab halında (Məşədi Azər. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Boz Oğuz” nəşriyyatı, 1996) buraxılmışdır. Görkəmli söz ustasının 1925-ci ildə qələmə aldığı “Oğuznamə” əsərinin bir bölümündə Novruzdan da bəhs edilir.

...Bir çox illər yaşadılar orda şad,
İrginəqun verdilər o yerə ad.

Çoqaldılar, sayagəlməz oldular,
İrginəqun ölkəsinə doldular.

Yol verməzdə dağlar çıxıb bayıra,
Seyr etməgə gözəl çəmən-çayıra.

Bilməzdilər arqasında dağların
Olduğunu nəşə verən bağların.

Dağ aşmağa hünərləri yoq idi
Başqa yerdən xəbərləri yoq idi.

Günlərin bir günü qoçaq bir kişi –
Adı Bozqurt, dəmirçilik də işi.

Kim bilir nə üçün gedirmiş hara,
Görər tilisimli böyük mağara.

İrginəqunludan hələ bir nəfər
O məkana eyləməmişdi güzər.

Mağarada görmüş çəkic, ürs, ocağ,
Dəmirçilik aləti, etmiş marağ.

Bu şeylərdən marağ artmış qoçağa,
Dayanmadan atəş vurmuş ocağa,

Qabağına qabaqlığın bağlamış,
Dəmirçi tək yengini çıarmaqlamış.

Görən kibi dəmirçilik alətin
Xəyalına salmış əski sənətin.

Bir dəmiri alıb qoymuş atəşə.
Dəmirçilər kibi başlamış işə.

Oddan almış qızartdığı dəmiri,
Qığılcımla doldurmağa hər yeri.

Çəkic ilə urcək atəş saçılar,
Mağaradan dışra bir yol açılar.

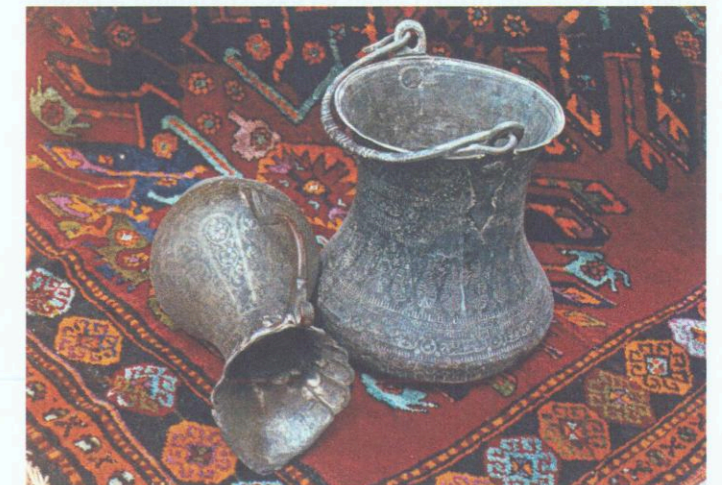
Bozqurt görər böylə tühəf bir halı,
Əhaliyə verər xəbər əhvalı.

Dağ sırtında bir mağara tapdığın,
Atəş yağıb hər necə iş yapıdığın.

Dəmirindən dögərkən od saçılmaq,
Bilinməyən dünyaya yol açılmaq.

Bu müjdədən xəbər tutan cəmaət
Dağa qoşdu bulmaq üçün səadət.

Bu kəsərlə qoşmaq dağın sırtına
Aşkar etdi gizli yurdda fırtına.

Bu kəsərlə dağa qoşan əhali
Məsrur oldu görün kibi əhvalı.

Bildilər ki, başqa yerlər də varmış,
O yerlərə görə bu yer məzarmış.

Çünki Bozqurt sındırmışdı tilsimi,
Qurtarıcı qaldı onun isimi.

Buna görə edib ona ehtiram
Bu qərara gəldi türklər bittəmam.

Məmnun etmək üçün Bozqurt yoldaşı
Qayırdılar altundan bir qurt başı.

Tələb etdi bunu türklərin çoğu –
Qurt başıyla bəzənsin dövlət tuğu.

Bəzədilər tuğlarının başını,
Zəhərleyib düşmənlərin aşını.

Gün təhəvvül edən zaman Həmələ
Bu işlərin gətirdilər əmələ.

Çün dünyaya türklər bu gün yayıldı,
Onun üçün ilin başı sayıldı.

İrginəqun dörd yüz ildən ziyada
Məskən oldu onlar üçün dünyada.

Dörd yüz ildən sonra çıxıb dünyaya
Arta-arta, gəlməz oldular saya.

Qurtuluş günləri çünki bu gündür,
Türklər üçün bu gün toydur, düğündür.

Əcəmlər də buna “novruz” dedilər,
Onlarda da bu gün bayram edilir...

MƏZAR ÜSTƏ GETMƏ – ilaxır çərşənbə və bəzən Novruz günlərində ölənlərin qəbirlərini ziyarət etmə adəti. Novruz bayramı üçün hazırlanmış nemətlərdən xonça tutulub qəbiristanlığa gedilir və bu xonça ölənin qəbri üzərinə qoyulur. Şam yandırılır. Quran və yasin oxudulur. Qəbirin ətrafı təmizlənir. Sonra hər kəs öz evinə qayıdır. Bu mərasim mərhumun xatirəsinə hörmət və ehtiram bəsləmək, onu yad etmək məqsədi daşdığı üçün vacib sayılır. Etnoqrafik məlumatlardan və ədəbiyyat materiallarından məlum olur ki, hələ lap qədim Azərbaycanda “Ata-baba günü” adı ilə məzar üstə getmə adəti olmuşdur.

Qədim azərbaycanlılarda belə bir etiqad vardı ki, ata-baba ruhları bu dünyaya gəlib öz yurdlarının, kəndlərinin, ailələrinin həyatı ilə maraqlanırlar, onlar üçün qayğıkeşlik göstərir. Bu eyni ilə axır çərşənbə bayramı etiqadları içərisində görünür. Etiqada görə, axır çərşənbə gecəsi “ölülər... bacaya gələr, öz ailələrinin dolanışığından, bayramı nə cür keçirmələrindən xəbər tutarlar” (Bax: *Ata-baba günü*).

MİLADİ TARİXİN HİCRİ-QƏMƏRİ (AY) TARİXƏ ÇEVİRLMƏSİ ÜSULU

Fikirləşirik ki, görəsən, miladi tarixinin 2008-ci ili hicri-qəməri (Ay) tarixinin hansı ilidir?

Götürdüyümüz, yaxud hər hansı başqa ildən hicrətdə də istifadə olunan 621 çıxılır.

$$2008-621=1387$$

Burada da bu 1387 hicri-şəms (Günəş) ilidir. Əgər hicri-qəməri (Ay) təqvimini hər 33 ildə bir il miladini qabaqlayırdısa, şəms (Günəş) təqvimi ilə bu bir il – 32 il dövrətmədə olur. Odur ki, hesablamada alınmış şəms (Günəş) ili 32-yə bölünür.

$$1387:32=43,3 \text{ (qalıq)}$$

Bu əməliyyatda alınmış 43 tam rəqəmi yenidən həmin şəms (Günəş) ilinin üstünə hesablanır:

$$1387+43=1430$$

Deməli, miladi 2008-ci il hicri-qəməri (Ay) tarixi ilə 1430-cu ildir.

MİRZƏ İBRAHİMOV, Mirzə Əjdər oğlu İbrahimov (1911-1993) – nasir, dramaturq, ədəbiyyatşünas, publisist, tərcüməçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1961), əməkdar incəsənət xadimi (1941), Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü (1945), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureatı (1950, 1965), Beynəlxalq Cəvahirlərlə Nehru mükafatı laureatı (1979), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1981).

1911-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhəri yaxınlığındakı Evə kəndində anadan olmuşdur. 1918-ci ildə atası və böyük qardaşı ilə Bakıya gəlmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutunda (1931-1932), SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunda təhsil almışdır (1935-1937). Azərbaycan SSR Xalq Maarif komissarı (1942-1946), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı İdarə Heyətinin sədri (1946-1954), birinci katibi (1965-1975), Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini (1946-1950), Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri (1954-1958), 1977-ci ildən Asiya və Afrika Ölkələri ilə Sovet Həmrəylik Komitəsinin sədri və s. məsul vəzifələrdə işləmişdir. Dəfələrlə SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı seçilmişdir. Orden və medallarla təltif olunmuşdur.

M.İbrahimovun “Novruza layiq hədiyyə” məqaləsi ixtisarla verilir:

“...Xalqların lap qədimlərdən gələn çox gözəl və maraqlı bayramları vardır. Bu bayramlarda insanlar həmişə həyatın çətinliklərini, dörd-qəmini unutmağa çalışıblar. Çalışıblar ki, bayramı ruh yüksəkliyi ilə və əməyə məhəbbətlə qeyd etsinlər.

Bayram, təbii olaraq, hər xalqın tarixən formalaşmasının ... vəziyyəti ilə bağlı olur. İqlimin təkrarolunmaz və gözlənilməz hadisələri də bayramlara öz təsirini göstər-

mişdir. Bayramın necə keçirilməsi və mənalandırılmasında insanların mənəvi-psixoloji aləmi, əxlaqi, dünya və kosmik aləm barədəki təsəvvürləri də az rol oynamır. Bütün bunların təsirini ən qədim bayramlardan tutmuş bizim əsrimizdə yaranan bayramların da keçirilməsindəki modelərdə, geyim və əyləncə vasitələrinin müxtəlifliyində, zənginliyində, xüsusi milli forma rəngarəngliyində görmək və hiss etmək mümkündür.

Azərbaycanda Novruz ən qədim bayramlardan biridir. Novruz bayramı xalqın həm də bir çox mifoloji təsəvvürləri ilə bağlıdır. Uşaqılıqda anam Zəhradan eşitdiyim bir rəvayət yadımdan çıxmıyıb. Bu rəvayət Novruzun gəlməsi ilə əlaqədar idi. Axı, günəş yeri daha artıq qızdırmağa başladığı yaz günlərində hələ qışın rütubəti çökilməmiş torpağın qoynundan yamyaşıl tərəvəzli otlarla yanaşı, Azərbaycan klassik və xalq poeziyasında əsrlər uzunluğunda tərənnüm olunmuş bənövşə də baş qaldırmağa başlar və bu zaman torpaq nəfəs almış kimi buğlanardı. Anam bu mənzərəni görəndə qərribə bir həsrət və sevincə deyərdi:

– Kərəm Nərgiz xanıma izn verib, gəlib anası ilə görüşsün.

– Ana, danış da, de görək Nərgiz xanım kimdir. Kərəm kimdir? – deyə biz maraqla soruşardıq. Anam bizim başımızı sıgallayıb həzin səslə danışdı:

– Kərəm yeraltı dünyanın Allahıdır, ölümlər padşahıdır. Nərgizi oğurlayıb ora aparıb, ancaq söz verib ki, hər yaz onu anasının görüşünə buraxacaq. Budur, o gəlir, torpaq da onun nəfəsilə isinir, nəfəs alır, buğlanır...

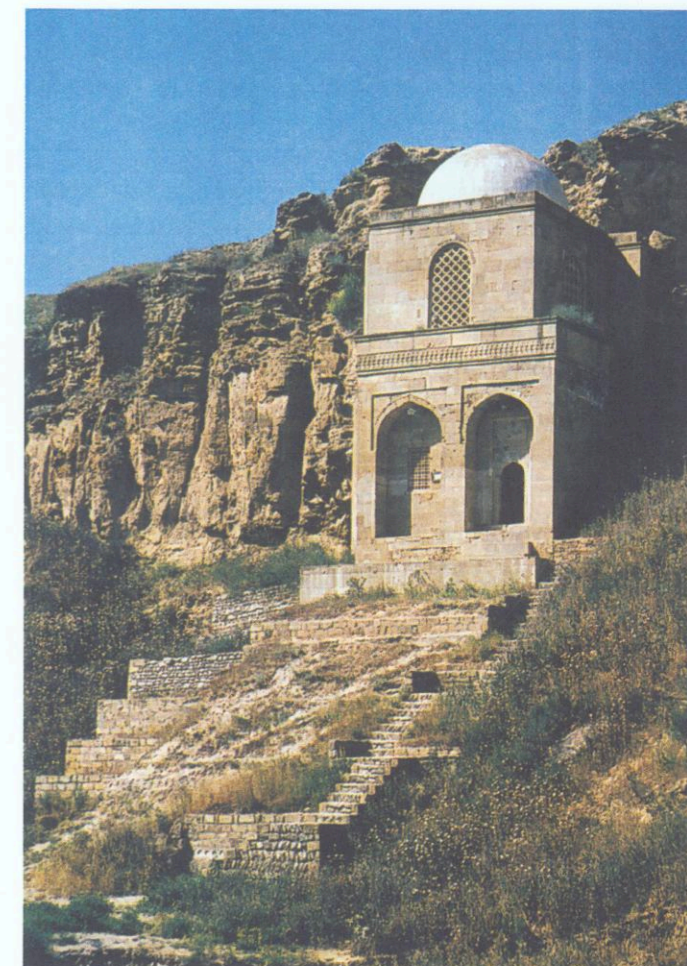
Novruz bayramı öz-özlüyündə çoxlu bu kimi rəvayət və miflər doğurmuşdur. Bu bayram qədimlərdən xalq arasında kütləvi el şənliyi kimi qeyd edilmişdir.

İyirminci illərin axırlarında Sovet Azərbaycanında ifrat solçuluq təsirləri nəticəsində yenə Novruz bayramına dini damğa basılmış və o, demək olar ki, rəsmən qadağan olunmuşdu. Buna baxmayaraq, o vaxtdan bu günə kimi xalq onu evlərində bayram etmiş, çərşənbələri, bayram günlərini səməni, şəkərbura, paxlava, noğul-badam, bəzəkli xonçalar, rənglənmiş-boyanmış yumurtalarla keçirmişlər. Bu faktın özü Novruz bayramının həyatımıza nə qədər dərin işləmiş olduğunu nümayiş etdirir...

...Bütün qadağalara baxmayaraq, xalq Novruzla əlaqədar bir-birindən zəngin, rəngarəng nəğmələrini, adətlərini, oyun və tamaşalarını yaşada bilmişdir...”

MİYANPUR – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Əsasən, ərik və şaftalı qaxından hazırlanır. Qurulmuş meyvələrin çəyirdəyi çıxarılaraq arasına qoz və ya badam ləpəsi qoyulur, sonra onlar sapa düzülür. Əsasən Naxçıvan bölgəsində, xüsusilə, Ordubadda geniş yayılmışdır. Xalq arasında miyanpurdan qanaqlığının, başgicəllənmənin, ümumi zəifliyin qarşısını almaq üçün müalicə vasitəsi kimi də istifadə edilir. Cənubi Azərbaycanda əncirdən də miyanpur hazırlanır.

MOZU-MOZU – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunda üç nəfər iştirak edir. Uşaqların bir yumru, bir yastı daşı olur. Onlar bir-bir yastı daşla yumru daşı vururlar. Yumru daş vurulanda nə

qədər gedərsə o məsafəni addımla ölçürlər. Şərt qoyulan məsafəyə kim qabaqca daşı vurub apararsa o, oyunda qalib sayılır.

MÖVÜC – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Tumlu üzüm qurusu (bax: *kışmiş*).

MUŞTULUQÇU ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən ikincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından biri.

MÜJDƏÇİ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin ikincisinin el-oba arasında işlədilan adlarından biri. Baharın – Novruzun ilk sorağını xəbər verdiyi üçün ikinci çərşənbə belə də adlanır. Xalq arasında Xəbərçi çərşənbə kimi də tanınır.

MÜRVƏT TOYU (mərhəmət, şəfqət, insanıyyət anlamında işlənen ərəbcə “mürüvvət” sözüdür) – azərbaycanlılar arasında Novruzla bağlı həyata keçirilən xeyirxah adət. Bu adətin məzmunu belədir: el-oba Novruz günü yığılıb, kəndin kimsəsizlərinə, xüsusilə ailə qurmaq imkanı olmayan oğlan və qızlarına toy edirlər. Ağsaqqalların, ağbircəklərin təşəbbüsü ilə keçirilən Mürvət toyunda hərə öz imkanı müqabilində iştirak edir, otlıq qoyun, mal, düyü, yağ və başqa ərzaq məhsullarını təmənnaşız bağışlayır. Bir sözlə, el-obanın köməyi və iştirakı ilə imkansız oğlan və qızın toyu edilir. Xalq təzə ailə həyatı quranlara öz xeyir-duasını verir, nəticə etibarlı ilə yeni bir ailənin əsası qoyulur. Çox zaman evi olmayan belə ailələr üçün əvvəlcədən el gücü ilə hətta ev-eşik də tikilir.

MÜTƏLLİMOV Tofiq Mütəllim oğlu (1929–1992) – şair, tərcüməçi, publisist. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi (1989). Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. ADU-nun filologiya fakültəsini qurtarmışdır (1963). “Pioner” jurnalında məsul katib, Azərbaycan komsomolunun Mərkəzi Komitəsində təlimatçı, bölmə müdiri, Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsində baş redaktor, “Azərbaycan gəncləri” qəzetində şöbə müdiri işləmişdir. 150-dən artıq şeirinə mahnı bəstələnmişdir. “Cücələrim” mahnısının sözləri dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuşdur. “Bəxtəvər uşaqlar” (1953), “İşıq” (1955), “Görüş” (1960), “Mehriban baxışlar” (1965), “Kökliklər oxuyanda” (1965), “Sevənlərçin” (1967), “Ləpələrin nəğməsi” (1968), “Gözəllikdən doymur ürək” (1973), “Danışan çiçəklər” (1975), “Sənin xətrinə” (1976), “Durnaların qanadında” (1992) və s. əsərlərin müəllifidir. “Yaz nəğməsi” şairin bahara həsr olunmuş şeirlərindəndir.

Günəşin şefəqiylə
Parçalandı sinəsi
Şaxtanın da, qarın da.
Bahar gəldi ellərə
Qaranquş dimdiyində,
Maralın buynuzunda,
Durnanın qatarında.
Qışın yolunu kəsdi
Lalələr yol boyunca
Qırmızı işıq kimi.
Zirvələr vəcdə gəldi,
Şələlə sazlarını
Çaldılar aşığı kimi.
Bulaqlar kamançaya,

Çaylar tara döndülər,
Düzlər aşıb-daşdılar,
Qızlar, nişanlı qızlar,
Bir az durnalaşdılar,
Bir az ceyranlaşdılar,

Ana torpaq yaratdı
Bahar simfoniyasını
Çiçək notları üstə.
Zümrüd donlu baharı
Salamladı təbiət
Köhlən atları üstə.

Bahar yaşıl lent oldu
Vüqarlı ağacların
Pərişan saçlarında.
Döndü ağ çiçəklərə
İyde ağaclarında,
Badam ağaclarında.

Bir yaşıl kitab kimi
Vərəqləndi, ən şirin
Arzuya döndü bahar.
Dağ başında qartala,
Qayalarda kökliyə,
Yamyaşıl yamaclarda,
Quzuya döndü bahar.

Nəhəng bir orkestrə
Döndü Ana təbiət,
Dirijoru bahardı.
Küləklər hər tərəfə
Bu torpağın qələbə
Müjdəsini apardı.

Nn

NABAT – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Ağ sap üzərində kristallaşdırılmış iri şəkər parçalarından ibarətdir. Düzgün olmayan piramida şəklində və xüsusi formalarda, şəffaf bozuntul, çəhrayı və sarı rəngdə hazırlanır. Qədim zamanlardan Azərbaycanda mərasim şirniyyatı kimi işlədilir. El adətinə görə, nişan və toy mərasimlərində şirinlik məqsədi ilə qız evinə xonçalarda nabat da göndərilir.

NAR – Azərbaycan torpağının ən qədim nemətlərindən biri. Narda həm həyat şirəsi, həm də günəş qaynarlığı var. Ona görə də xalq təbabətində narı min bir dərddin məlhəmi hesab edib, şəfa mənbəyi adlandıırıblar. Narın müalicəvi xassəsi qədim zamanlardan misirlilərə, assuriyalılara, yunanlara və romalılara məlum idi. Hələ 4 min il bundan əvvəl Çin təbiətləri nar qabığını qurd dərmanı kimi işlətməmişlər.

Azərbaycan ərazisində onun öz vətəni, yurdu var. Qarabağda, Ağdamın yaxınlığında Şelli kəndi, Şirvan torpağında isə Göyçay. Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən və Gəncəçay ərazisindən miladdan əvvəl VI-V minilliklərə aid nar ağacının qabığı aşkar olunmuşdur.

Narın, ümumiyyətlə, 300-dən çox növü məlumdur. Bunlardan da 200-ə qədəri yalnız Azərbaycanda becərilir. Narın növündən asılı olaraq meyvələri şirin-turş və turşşirin olur. İndi respublikamızda gülöyşə, balamürsəl, vələs, qırmızıqabıq, nazıqcabıq, şahnar, qırmızı mələz, şelli mələzi, şirin və s. nar növləri yetişdirilir.

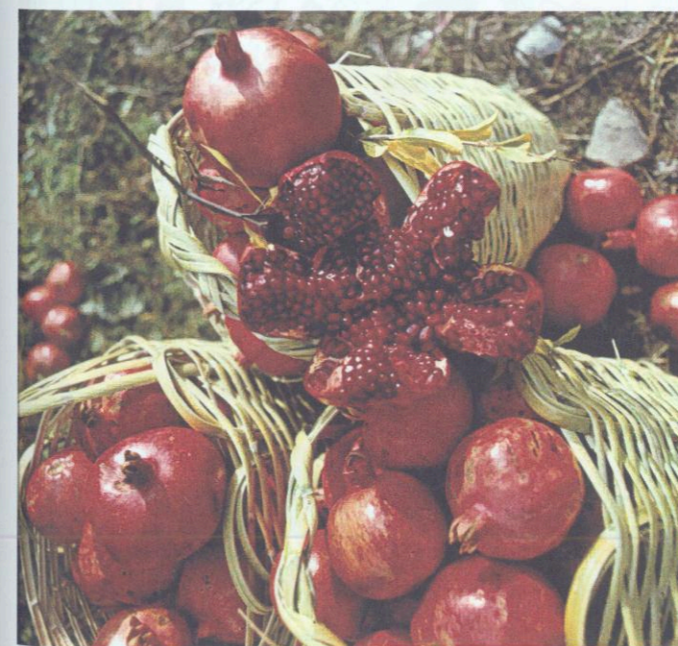
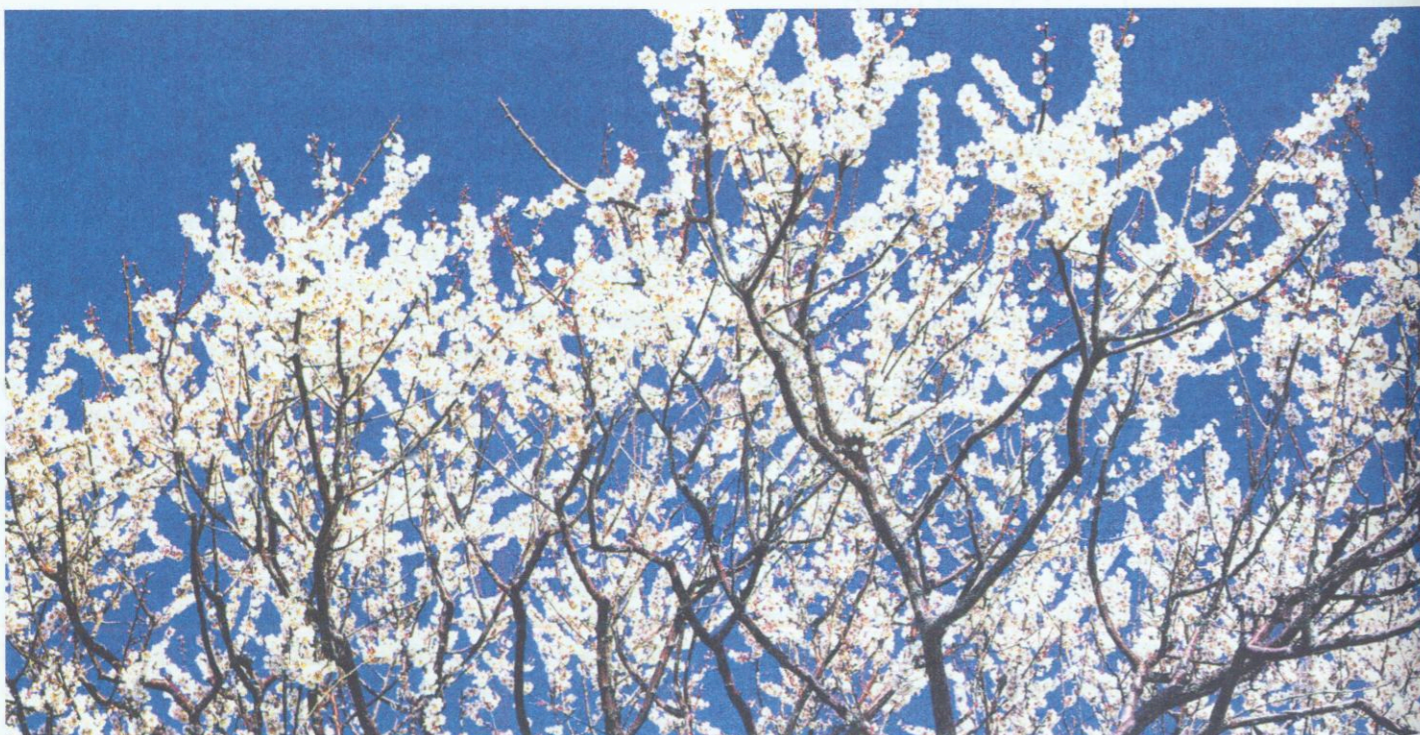
Nar qidanın yaxşı həzm olunmasını təmin edir, iştahanı artırır. Zəifə qüvvət, qan, şəfa, gözə işıq verən nar xalq arasında “can məlhəmi” adlanır.

Hələ qədim zamanlardan Novruz bayramında, el şənliklərində nar meyvəsindən şərbət, narşərab adlanan qatı nar şirəsi hazırlayırlar. Bunun üçün kəməşirin nar meyvəsi-

nin dənələrini ayıraraq götürür və onu şəkər şərbətində qaynadırlar. Azərbaycan milli mətbəxi üçün səciyyəvi olan narşərabdan plov, tikə kabab, lüləkabab, balıq kababı yeməklərində iştaha artıran və tamverici kimi istifadə edirlər.

NATƏVAN Xurşidbanu Mehdiqulu xan qızı (1832–1897) – şairə. Şuşada doğulmuşdur. Bibisi Gövhər xanım tərbiyə edib böyütmüş, ona musiqini, şeri, rəsmi sevdirmişdir. Şerq dillərini öyrənmiş, Firdovsi, Nizami, Sədi, Hafiz, Nəvai, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərini oxumuşdur. 1858-ci ildə Bakıda A.Düma (ata) ilə görüşmüş, öz əl işlərini ona hədiyyə vermişdir. 1872-ci ildə Şuşada “Məclisi-üns” ədəbi məclisini təşkil etmişdir. Əsərləri dərin səmimiyyəti, incə lirizmi ilə seçilir. Şairin “Bənövşə”si incə bahar çiçəyi haqqında yazdığı qiymətli şeirdir:

Fələk rənginə bənzər bu bənövşə,
Tutub səhraları hər su, bənövşə.

Neçün gülşənlərin tərkini qılıbsan,
Düşübsən çöllərə dilcu, bənövşə?

Belə qəddin bükülmüş pirlərtək,
Deyirsən sübhü-şam: "yahu!" – bənövşə

Səni şövqi-bahar aşüftə qılmış,
Çəkər aşiq olan qayğu, bənövşə.

Dilər ətrin könül, badi-səbadan,
O zülfü yartək xoşbu, bənövşə.

NƏBİ XƏZRİ, Nəbi Ələkbər oğlu Babayev (1924–2007) – şair, dramaturq, publisist, tərcüməçi, Azərbaycanın xalq şairi (1984), SSRİ və Azərbaycan Respublikası Dövlət mükafatları laureatı (1973, 1982), əməkdar incəsənət xadimi (1979).

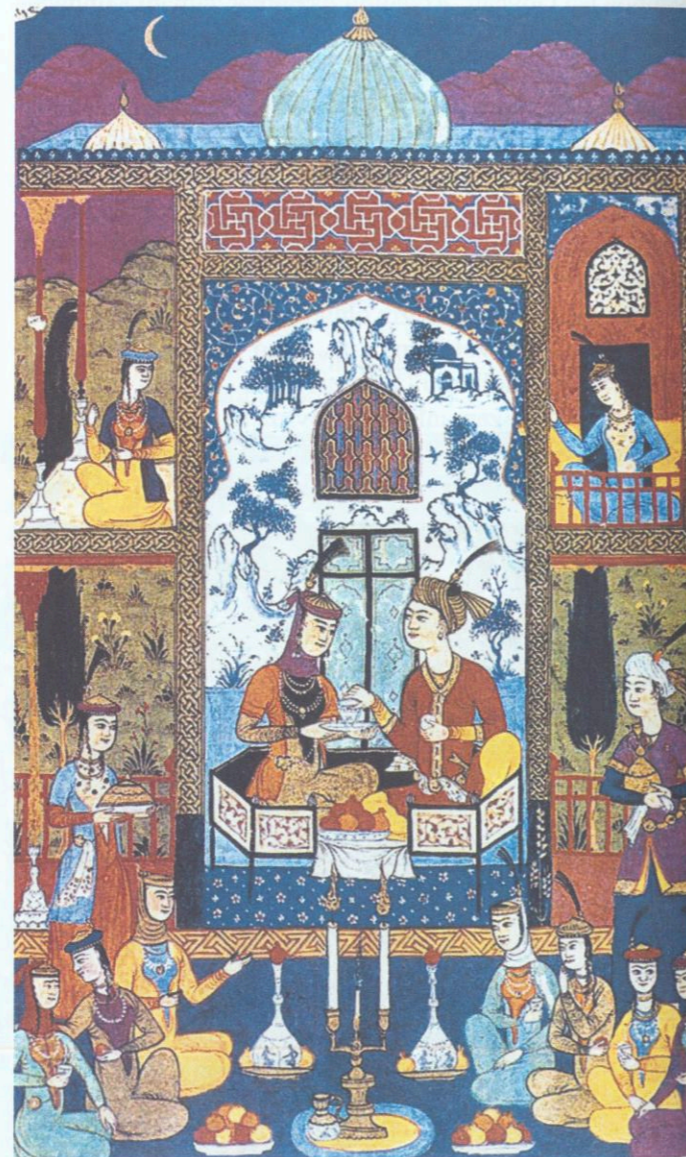
Bakı şəhəri yaxınlığındakı Xırdalan kəndində anadan olub. ADU-da, Leningrad Dövlət Universitetində (1947–1949), M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda (1949–1952) təhsil almışdır.

Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının katibi (1958–1965), Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Komitəsinin sədr müavini (1965–1971), Azərbaycan mədəniyyət nazirinin müavini (1971–1974), Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqə Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədri (1974–1992) vəzifələrində işləmişdir. SSRİ, Azərbaycan və xarici ölkələrin orden və medalları ilə təltif olunmuşdur. "Çiçəklənən arzular" (1950), "Bakının səhəri" (1954), "Salxım söyüdlər" (1957), "Vətən və qürbət" (1958), "Seçilmiş əsərləri" iki cildə (1973–1974), "Seçilmiş əsərləri", dönd cildə (1983–1984), "Nəsillər-əslər" (1985), "Torpaq, sənə and içirəm" (1989), "Qəm dəftəri" (1991), "Əsrin qanlı laləsi" (1996) və s. əsərlərin müəllifidir. "Yaz günü – Novruz günü" şairin bahara, Novruz bayramının başlanmasına həsr olunmuş şeiridir.

Bu gün, yaşid olur gündüzlə gecə,
Dağa duman çöküb, çən yeridikcə,
Dərin dərələrdə sel daşan gündür
Uca zirvələrdə
Qar əridikcə.
Damlalar dəryaya qarışan gündür,
Bu gün yerin, göyün öz sevinci var.
Gözünü açıdıqca günəşli bahar,
Sözlər şefəqlərdən qamaşan gündür.
Uzaq üfüqdəki soyuq ulduzlar
Bu gün isti-isti sayrışan gündür.
Gəlin, salamlayaq doğma baharı
Ana yurdumuzun
Ana qolları
Baharın boynuna sarışan gündür.
Odlar torpağının gur tonqalları
Yerin ürəyitək alışan gündür.

Çaylar arzu kimi aşib-daşanda,
Həsətli torpaqla yaz qovuşanda
Yer göyə
Göy yerə
Yaraşan gündür.
Təbiət sevgidən söhbət açanda,
Küsmüş sevgililər barışan gündür.
Durnalar vətənə dönür qürbətdən.
Üfüqlərin donu mavi xələtdən.
Köksündə günəşi
Zər nişan gündür.
Bu gündən, sabahdan, əbədiyyətdən
Mehriban-mehriban danışan gündür.

NİZAMİ GƏNCƏVİ, İlyas Yusif oğlu Nizami (1141–1209) – dahi Azərbaycan şairi. Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Nizami Gəncəvi tarix, fəlsəfə, məntiq, poetika, astronomiya, həndəsə, coğrafiya elmlərinə dərinləndən bələd olub. O, memarlıq, musiqişünaslıq, rəssamlıq kimi sənət növlərindən də xəbərdar imiş. Azərbaycan, fars, ərəb, pəhləvi dillərini mükəmməl bilməsi ona

qədim dünya və orta əsrlərdə yaranmış bütün elmi və ədəbi mənbələrlə tanış olmaq imkanı vermişdir.

Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində ilk "Xəmsə" ("Beşlik") yaradan sənətkardır. Şairin "Xəmsə"-sinə daxil olan poemalar bunlardır: "Sirlər xəzinəsi" (1174–1175), "Xosrov və Şirin" (1181), "Leyli və Məcnun" (1188), "Yeddi gözəl" (1197), "İskəndərnamə" (1203–1205). Nizami Gəncəvi 1209-cu ildə Gəncədə vəfat etmişdir. Şairin "Yaz" şeri ilin gül-çiçək fəslinə bahara həsr olunmuşdur.

Səfalı bir gündə, bahar çağında,
Əylənmək gözəldir ellər bağında.
Bənövşə gətirə bahardan soraq,
Nərgiz əllərində qaldıra çıraq.
Güllər büsat qura çaylar boyunca,
Şirindil bülbüllər ötə doyunca.
Çöllərdə ceyranlar başlaya rəqsə,
Ceyran balaları verə səs-səsə.
Çiçəklər açıla, güllər boy ata,
Düzləri maralın səsi oyada.

NİZAMÜLMÜLK – XI yüz ilin məşhur səlcuq vəziri. Səlcuq sultanlarından Alp Arslan və Məlik şahın vəziri olmuş, Səlcuqlar dövlətinin genişlənilməsi, möhkəmlənməsində, ölkənin iqtisadi və hərbi qüdrətinin artırılmasında, elm və mədəniyyətin yüksəlməsində çox böyük işlər görmüşdür.

Nizamülmülk Səlcuq dövlətinin vəziri olduğu dövrdə Azərbaycan da həmin dövlətin tərkibinə daxil edilmişdi. Buna görə də "Siyasətnamə" XI əsr Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mühüm mənbə sayılır. Müəllif özünün "Siyasətnamə" əsərində verdiyi maraqlı məlumatla xalqın mədəni həyatında xüsusi yeri və çəkisi olan Novruzun dövlət idarəçiliyində də az rol oynamadığını təsdiq edir. Əsərdən bəlli olur ki, bayrama bir neçə gün qalmış carçılar şəhərləri, obaları, bazarları gəzərək, şah sarayının xalq üzünə açıq olduğunu elan edərmişlər. Bayram günü camaat saray meydanına toplaşar və hökmdardan kimin nə şikayəti varsa çəkinmədən söyləyərmiş. Bu vaxt padşah taxtdan düşüb baş məbudun qarşısında diz çökərək deyərmiş: "Mənim şəxsiyyətimə əhəmiyyət verməyərək, bitərəfanə bu adamın mənə qarşı elədiyi şikayətə bax və hökm ver". Bundan sonra məhkəmə qurular və şikayətə baxılarmış. Şikayətə gələnlərin dərdlərinə əlac edilər, heç bir cəza tətbiq olunmaz, kimsənin xətrinə deyilməzmiş. Göründüyü kimi, tarixin qədim dövrlərində ən qəddar hökmdarlar belə Novruz bayramı ərəfəsində öz zülmünü azaltmağa məcbur edilərmiş.

NƏBATİ, Seyid Əbülqasım Nəbatı (1800–1873) – XIX yüzillikdə Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi S.Ə.Nəbatı təxminən 1800-cü ildə Cənubi Azərbaycanın Qaradağ mahalının Üstibin kəndində anadan olmuşdur. Şeirlərini "Nəbatı", "Məcnun", "Məcnunşah", "Xançoban" təxəllüsləri ilə yazmışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatının da görkəmli nümayəndəsi kimi tanınır. S.Ə.Nəbatı 1873-cü

ildə vəfat etmiş və Üstibində dəfn olunmuşdur. Şairin gəraylı və qoşmalarında baharın təsviri də xüsusi yer tutur. "Yenə gəldi bahar fəslinə" misrası ilə başlayan gəraylısının birinci üç bəndi də bahar tərəvətlidir.

Yenə gəldi bahar fəslinə,
Bülbül gəldi dadə, dadə.
Əhməri güllər açıldı,
Saqi, gətir badə, badə.

Yenə səbz oldu çəmənələr,
Güldən bəzəndi gülşənlər,
Çıxmış seyrə gülbədənlər,
Hamı üzü sadə, sadə.

Vəh, vəh, güldür bu, ya lələ,
Gül üzünə qonub jalə,
Saqi, dur, ver bir piyalə.
Dəli Fərhadə, Fərhadə...

NƏSİMİ İMADƏDDİN, Seyyid Əli Seyyid Məhəmməd oğlu Nəsimi (1369–1417) – şair, mütəfəkkir; anadill şerimizin ən böyük nümayəndələrindən biri. Nəsimi Şamaxıda anadan olmuşdur. Atasının adı Seyyid Məhəmməd, öz əsil adı isə Seyyid Əlidir. "Dinin dirəyi" mənasında olan İmadəddin isə xalqın hörmət əlaməti olaraq şairə verdiyi addır. Ailə mühitində təlim-tərbiyə, təhsil alan İ.Nəsimi ərəb, fars dillərini şeir yazma biləcək səviyyədə mükəmməl bilmişdir. Hürufilik təriqətinin başçısı Fəzlullah Nəiminin adına uyğun olaraq şeirlərini "Nəsimi" (zərif, xəfif əsən yel, meh) təxəllüsü ilə yazıb.

Hürufilik təriqətinin təbliğatçılarından olan İ.Nəsimi Hələb şəhərində tutulur və diri-diri dərisi soyulmaqla öldürülür. Şairin "Mövsimi-novruzü neysan..." şeri bahara – Novruza həsr olunmuşdur.

Mövsimi-novruzü neysan aşikar oldu yenə,
Şəhrimiz şeyxi bu gün xoş badəxar oldu yenə.

Qönçədən gül baş çıxardı, aldı üzündən niqab,
Bülbülü-şeyda xətibə-laləzar oldu yenə.

Əski dünya yengə xələt geydi bu mövsümdə uş,
Çöhrəmiz dürlü bu gün nəqşi-nigar oldu yenə.

Nərgisi gör, cam əlində mey sunar ariflərə,
Cümləsin məst əylədi, kəndi xumar oldu yenə.

Badə içmək rövzədə gər sən dilərsən hur ilə,
Yar əlin tut, bağçaya gir, novbahar oldu yenə.

Saqiya, cami gətir kim, mən uzatdım tövbəmi,
Əski təqvimim mənim bətibar oldu yenə.

Sən Nəsimi razını, ey dan yeli, yarə yetir:
Sənsizin halım pərişan, biqərar oldu yenə.

NOĞUL – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Sirkə cövhəri əlavə edilməklə bişirilən qatı şəkər şərbəti, keşniş toxumu və düyü unundan hazırlanır.

Forması yumru, səthi kələ-kötür, rəngi ağ, bəzən çəhrayı və sarı olur. Qədim zamanlardan el bayramları, məişət şənlikləri və digər mərasim məclislərinin ziyafət süfrələrində çərəz (xuşgəbar) kimi işlənmişdir. Tarixən yaranmış və ənənə halında zəmanəmizədək çatmış el adətinə görə xalq bayramları, xeyir işlərlə (nişan, toy və s.) əlaqədar çay dəstgahı, nişan və bayramlıq xonçası və s. tədbirlərdə noğuldan geniş istifadə edilir.

“NOXUD ÇUXURU” – Novruz bayramı və digər el şənliklərində uşaqlar tərəfindən oynanılan oyunlardan biri. Bu maraqlı oyun ev şəraitində keçirilir. Böyük bir sini təmiz və narın qumla doldurulub, üzəri hamarlanır. Sininin dövrəsi boyunca bir-birinin yanında, qumun üstündə kiçik çuxurlar qazılır... Hər çuxura yeddi ədəd noxud salınır. Oyunçular cüt-cüt noxudları çuxurlara salarkən belə bir şeir deyirlər:

Tay cütüm (birinci cüt)
Taylar cütüm (ikinci cüt)
Alaca mətək (üçüncü cüt)
Dalınca kötək (bir tək)

Oyunda üç və üçdən artıq oyunçu iştirak edə bilər. Oyunçulardan biri payına düşən çuxurlardan birinin noxudlarını saat əqrəbi istiqaməti üzrə qonşu çuxurlara bir-bir salır. Növbə ilə ikinci və üçüncü oyunçu da bunu təkrar edir. Kimin axırıncı noxudu oyunçuların çuxurundakı tək sayda (1, 3, 5) olan noxudların üzərinə düşərsə, o oyunu udmuş hesab olur. Bu qayda ilə oyun davam edir.

NOVRUZ – ilin yeni, başlanğıc günü. Günəş təqviminə əsaslanan astronomik yazın-baharın yetişdiyi ilk gün. Dini və dünyəvi baxışlarından, dünyagörüşündən asılı olmayaraq, dünyanın bir çox xalqı Novruzunu yeni həyatın canlandığı ilk gün kimi qeyd edir. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalına (1813, 1828) qədər ölkəmizdə təzə il martın 21-dən başlanırmış. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) zamanında da yeni ilin Novruz bayramından başlanması haqqında qərar verilmişdi. 1920-ci il bolşevik Rusiyası işğal yeni ilin Novruz bayramından başlanmasını yasaq etmişdi.

NOVRUZ – bahar, yaz bayramının şərəfinə söylənilən qədim nəğmələrdən biri:

Xonçaya qoydum balığı,
Al boyadım ortalığı,
Gərdişə sal çalmalığı,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdiniz Novruz.

Taxçaya qoydum çırağı,
Rövşən eylesin bucağı,
İşıqlandırın otağı,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdiniz Novruz.

Atəşə səp üzərliyi,
Qarnıyarıq bəzərliyi,
Süxt eləsin əyərliyi,
Çünki gəlibdi Firuz,
Xoş keçəcəkdiniz Novruz.

NOVRUZ BALIĞI – Novruz bayramı süfrəsinin ənənəvi nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə bütöv şəkildə balıq bişirib qoymaq qədim el adəti kimi bu gün də bir çox bölgələrimizdə qalmaqdadır. Balığın ağzına qızıl üzük də qoyulur. Xalq bunu evə xeyir-bərəkət gətirən uğurlu rəmzi əlamət sayır. Balığın yeni gün – Novruz atributları arasında yer alması Xıdır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu – “abi-çavidan”ı tapmaları ilə bağlı mifoloji rəvayətlə əlaqədardır. Rəvayətə görə, zülmət dünyasında yorulub əldən düşmüş qardaşlar dincəlmək üçün təsadüfən yanında oturduqları çeşmənin suyunda əllərindəki quru balığı yumaq istədikləri zaman balıq canlanıb dirilmiş və beləliklə də Xıdır və İlyas dirilik suyunu tapıb içərək əbədi həyat, ölümsüzlük qazanmışlar. Novruz süfrəsindəki balıq da bu mənada yeni həyat, dirilik rəmzi kimi düşünülmüşdür. Suyu balıq salınması yolu ilə ilin təhvil olunmasının dəqiqləşdirilməsi sınağı da eyni mifoloji rəvayətlə birbaşa bağlıdır.

NOVRUZ-BAYATI – yeni Şərq xalqları klassik musiqisindəki 12 muğam və altı avazatdan əlavə qeydə alınmış 24 şöbədən biri.

NOVRUZ BAYATILARI – bayatı xalq şerinin əski nümunəsidir. Örnəklərdə Novruz bayramı və onun ənənələri öz əksini tapmışdır.

Ordan axan arxdımı?
Üzündə duvaxdımı?
Novruz gəlib yetişdi,
Ayrı duran vaxtdımı?!

Mən aşiqəm ayazdı,
Qış dərdliidi, nasazdı,
Onu bu dərdə salan
Qarşından gələn yazdı.

Qış çəkilər, yaza bax,
Göydə süzən qaza bax.
Baxdı, ağlım apardı,
Gedən sərvinə bax!

İl dolandı, gəldi yaz,
Bülbül satdı gülə naz.
Ağlım başımdan aldı
Burdan gedən sərvinəz.

Mən aşiqəm az oldu,
İşvə, qəməzə, naz oldu,
Şükür pərvərdigara,
Qış qurtardı, yaz oldu.

Qış yolunu yaz kəsdi,
Qaranı bəyaz kəsdi.
Gecə durdum qapıda,
Əllərim ayaz kəsdi.

Atam-anam bağdadlı,
Bağça dadlı, bağ dadlı.
Qış günündə yar qoynu,
Yaz günündə bağ dadlı.

Mən aşiq səddi, haydı,
Bu coşub gələn çaydı,
Ötən ilə son qoyan,
Bahar sözlü Boz aydı.

Düzənim var, çölüm var,
Dənizim var, gölüm var,
Bahar özün yetirib
Soyuq qışa ölüm var.

Mən aşiq ahar oldu,
Səhər yox, nahar oldu,
Qışın əhdini kəsən
Çiçəkli bahar oldu.

Bu şeirdi, qəzəldi;
Solub düşən xəzəldi.
Çərşənbələrin ilki
Yalançıdı, Əzəldi.

Pərdə aldım, tül oldu,
Taxılım sünbül oldu.
İkinci çərşənbənin
Eldə adı “Kül oldu”.

Əzizim, bülbüləm mən,
Boy atmış sünbüləm mən,
Çərşənbələr içində
Üçüncüyəm, Güləm mən.

Sürü deyil, naxırdı,
Qazan dibi paxırdı.
Sonuncu çərşənbənin,
Öz adı İləxırdı.

Günəş nurun saçıbdi,
Soyuq qorxub qaçıbdı.
Meşələrdə, bağlarda
Novruzgülü açıbdı.

Üzdə telə əs dedim,
Söz-söhbətə bəs dedim.
İləxır çərşənbədə
Çillə qarqız kəs dedim.

Yorular süstə gələr,
Əlində püstə gələr,
Novruzda hər yeni il
Bir heyvan üstə gələr.

Dəyirməndə dən oldu,
Kef-damağı şən oldu,
Novruz bayramı gəldi,
Gecə-gündüz tən oldu.

Mən aşiq xoşa gəldi,
Oxudu coşa gəldi.
Sevimli bahar fəslü
Novruzla qoşa gəldi.

İp yumağın səridi,
Təri zəhmət təridi,
Havaya isti gəldi,
Suyun buzu əridi.

Səsləndi xoruz banı,
Açıldı sübhün danı,
İlin yaz fəslü gəldi,
Qızdı torpağın canı.

Gün adı Qodu oldu,
Bir adı Dodu oldu,
Novruzda çərşənbənin
Tonqalı, odu oldu.

Beldən açdım qəməni,
Suladım bağ-çəməni,
Novruzun nişanəsi
Səmənidi, səməni.

Mən aşiqəm alışar,
Zəhmət çəkər, çalışar.
Novruz günü gələndə
Küsülülər barışar.

Mən aşiqəm deyərlər,
Badam, püstə yeyərlər,
Novruz günü adamlar
Təzə paltar geyərlər.

Mən aşiqəm üzülər,
Qara gözlər süzülər,
Novruzun süfrəsinə
Yeddi nemət düzülər.

Atı çəpdim cilovla,
Balıq tutdum tilovla,
Açdım Novruz süfrəsin,
Bayram keçdi plovla.

Uca dağın qaşu var,
Ətəyində daşu var.
Novruzun süfrəsinə
Zəfəranlı aşu var.

Mən aşiqəm oyular,
Həm doğranar, soyular.
Novruzun süfrəsinə
Mütləq balıq qoyular.

Mən aşiqəm halı var,
Dəymişi var, kalı var.
Novruzda gənc qızların
Axşam qulaq falı var.

Bulaq olub axaram,
Üzük, sırğa taxaram.
Vəsfə-hal gecəsində
Taleyimə baxaram.

Mən aşiqəm oyarlar,
Deyib, gülüb doyarlar,
Novruz bayramı üçün,
Yumurtalar boyarlar.

Mən aşiqəm hay gedər,
Sular daşar, çay gedər.
Novruzda nişanlıya
Xonçar dolu pay gedər.

Ağac qalxar dallanar,
Üstə meyvə allanar,
Novruzda bacalardan
Pay qurşağı sallanar.

Mən aşiqəm çökərlər,
Sındırlarlar, sökərlər.
Novruzda ağırlığı
Tonqal üstə tökərlər.

Sözü-söhbəti azdı,
Çığırtan ördək, qazdı.
Novruzun "Kosa"sında
Keçəlin başu dazdı.

Mən aşiqəm çəpərlər,
Torpağa şum tərərlər.
Novruzda yatan kəsin,
Üstünə su səpərlər.

Baş söhbətə qatarlar
Günü-günə çatarlar,
İlin son gecəsində
Ağaclar da yatarlar.

Bağ-bostanı əkərlər,
Atı minib səkərlər.
"Xıdır Nəbi" günündə
Evdə qovut çəkərlər.

Mən aşiqəm damı var,
Arzusu var, kamı var.
Novruzun xonçasında
Hər adamın şamı var.

Çətin yollar yaran quş,
Sığıllanıb daran quş.
Baharın müjdəçisi
Şanapipik, qaranquş.

Varı qoyun-quzudu,
Çörəyidi, duzudu.
Təbiətin bayramı
Bahar, yaz Novruzudu.

NOVRUZ BAYRAMI MÜNASİBƏTİLƏ HÖKUMƏT MƏMURLARINA MÜAVİNƏTİ-NƏQDIYYƏ VERİLMƏSİ HAQQINDA QANUN – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918–1920) dövründə Novruz bayramının yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin edən hüquqi sənəd. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamenti tərəfindən 1919-cu il martın 19-da qəbul edilmişdir. Rusiya əsarəti dövründə Novruz bayramı rəsmən qeyd olunmurdu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Novruz bayramının keçirilməsinə xüsusi önəm verərək, bu məqsədlə 1919-cu il fevralın 18-də bayram münasibətilə müavinət verilməsi barədə Parlamentə qanun layihəsi təqdim etdi. Qanun layihəsi Parlamentin 17 mart tarixli iclasında müzakirə olundu. Müzakirədə Əhməd bəy Pepinov, Ağa Aşurov, Xudadat bəy Məlik-Aslanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Mustafa Vəkilov çıxış etdilər. Layihə səs çoxluğu ilə qəbul olundu. Qanuna əsasən, hökumət məmurları əmək haqqına görə üç kateqoriyaya bölünərək, onlara məvacib-

lərinin 40–70%-i qədər müavinət verilməsi qərara alındı. Hökumətin 1919-cu il 19 mart tarixli qərarı ilə nazirlər, onların müavinləri və hökumətin işlər idarələri rəislərinin mart ayı üçün maaşı iki dəfə artırıldı.

NOVRUZ BAYRAMININ KİNO TƏCƏSSÜMÜ – Azərbaycan kino ekranı tarixində Novruz mövzusunda müraciət olunması altmışıncı illərin sonlarından başlamışdır. O dövrdən etibarən "Azərbaycan Telefilm" Yarıdıcılıq Birliyində, "Azərbaycan kinostudiyası"nın sənədli-xronikal və elmi-kütləvi filmlər redaksiyalarında "Novruz", "Səmən, saxla məni", "Gəl-gəl, a yaz günləri", "Yaz bayramı – saz bayramı" kimi onlarla film çəkilmişdir. Bu filmlərdə Novruz bayramına məxsus adət-ənənələri əks etdirən etnoqrafik lövhələr və bayramın ayrı-ayrı bölgələrimizdə yaşayan tarixi özünəməxsusluğu lent yaddaşına köçürülmüşdür.

"Azərbaycanfilm" kinostudiyasında istehsal olunan bədii filmlərdə də Novruzla bağlı epizodlara müraciət edilmişdir. "Dəli Kür" (ssenari müəllifi İ.Şıxlı, rejissoru H.Seyidzadə) filmində Novruz bayramı filmin dramaturji modelində özünə möhkəm yer tutmaqla filmin strukturunda mükəmməl epizoda çevrilmişdir. Burada Novruz mərasiminin xalq tərəfindən böyük coşğunluqla qeyd olunmasını əks etdirən kütləvi səhnələr və ön planda verilən bir neçə fərdi etnoqrafik lövhə (gülüş səhnəsi, yumurta döyüldürülməsi, bacadan şal sallamaq, üzük-salma mərasimi və s.) milli koloritin inikasını baxımından olduqca diqqətçəkicidir. "Yeddi oğul istərəm" (ssenari müəllifi Y.Səmədoğlu, rejissoru T.Tağızadə) filmində isə Novruzun əkinlə bağlı motivlərindən ustalıqla istifadə edilmişdir.

NOVRUZ İNAMLARI – yüzilliklərin müşahidəsi, gözqoyması, sınıması nəticəsində yaranmış inam nümunələri:

* * *

Novruz bayramı gecəsi həm də sevgi, istək gecəsi sayılır. Cavan oğlanlar sevdikləri qızlar olan evin bacasından salladıqları qurşaqların ucuna bir dəsmal bağlayırlar. Qız və qızın valideynləri o saat mətləbi başa düşürlər. Əgər bu iş razılıq varsa, dəsmal qurşaqdan açıb qızın qoluna bağlayırlar. Yox, əgər razı deyillərsə, dəsmala bayram nemətlərindən qoyub geri qaytarırlar.

* * *

Novruz bayramı şəninə açılmış süfrənin künc tərəflərində kimsə oturmaz. İnama görə, ruhlar da bu axşam gəlib künc tərəfdən yaxınlaşaraq süfrədəki nemətlərdən dadırlar. Süfrənin künc tərəflərində oturmaqla ruhların qarşısı kəsilmiş olur. Bundan inciyərək küsüb gedən ruhlar evə ziyanlıq gətirə bilərlər.

* * *

Novruz bayramı axşamında yandırılmış tonqal sönənə yaxın üzərlik səpib deyərler: "Ocağımıza əyri baxanın gözləri partdasın, özü yanıb çatdasın".

* * *

Novruz bayramı tonqalına yaş ağac atmazlar. Yaş ağacın qarğışı tutar, – deyərler.

* * *

Novruz bayramı üçün göyerdilmiş səməni saralıb-solanda axar suya axıdılar; arxasınca da şirni atılar. Belə etdikdə, deyərler ki, evdə xeyir-bərəkət artar.

* * *

Novruz bayramı axşam yandırılan tonqaldan xeyir-bərəkət istənilər.

* * *

Novruz bayramı axşamı qonşular təziyəli, yaşlı adamların həyətlərində tonqal yandırılıb onları "qara bayram"dan çıxararlar.

* * *

Novruz bayramında oğlan evindən nişanlı qız üçün göndərilən bayram payına acılıq gətirən nəsnələr qoyulmaz. Belə etməsən, deyərler ki, qız gəlin gələndən sonra acidil olar.

* * *

Novruz bayramında bağdakı ağacların quru budaqların kəsməsən, ağac küsər, bar verməz.

* * *

Novruz bayramı axşamı yandırılan tonqalda üzərlik alışdırıb tüstüsünü ev-əşiyə, mal-qaraya verərlər ki, salamatlıq olsun.

* * *

Novruz bayramında evində olmayan, deyərler, yeddi il evində bayram süfrəsi görməz.

* * *

Novruz bayramı üçün göyerdilən səməni tez cücərib düz qalxarsa, deyərler ki, həmin il məhsul bol olar.

* * *

Novruz bayramı süfrəsinə su dolu qab qoyub içinə xırda balıq buraxırlar. Balıq qabın dibindən düz şaquli qalxıb suyun üzünə burun vurunca ilin təhvil olduğu bilinmiş.

* * *

Novruz bayramında bir-birlərini təbrikə gedənlər getdikləri evin ailə üzvləri sayı qədər bişmiş və qırmızı rənglə boyanmış yumurta aparırlar. Bu həmin ailəyə cənsağlığı, xoşbəxtlik arzulamaq nişanəsidir.

* * *

Novruz bayramı tonqalında köhnə həyət süpürgəsini yandırılıb havaya tullarlar ki, abadlıq olsun.

NOVRUZİYƏ – a) orta yüzilliklərdə Osmanlı və Səfəvi saraylarında həkimbaşının xüsusi təlimat və resepti əsasında içinə müşk, ənbər, baharatlar və bəzi gizli tutulan ədviyyələr qatılaraq hazırlanan məxsusi məcun və ya şirni. Novruziyə (osmanlılarda "nevruziyə") həkimbaşının şəxsən özü tərəfindən Günəş Qoç bürcünə daxil olarkən – il təhildə hökmdara təqdim olunur və həmin məqamda yeyilirdi;

b) folklor və divan ədəbiyyatında Novruz bayramını, yazın gəlişini tərənnüm edən şeirlərə verilən ad. "Bahariyyə" adı ilə də tanınır (bax: "Bahariyyə").

NOVRUZ-BÜZÜRG – muğam şöbələrindən biri.

NOVRUZ-ƏCƏM – Humayun dəstgahının zəbul ilə bəhrur arasında yerləşən şöbə.

NOVRUZ-ƏRƏB – Yaxın Şərqi xalqları klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan əlavə olan 24 şöbədən biri. Həmçinin Humayun dəstgahında rəvəndidən sonra gələn şöbə.

NOVRUZ-KİÇİK – muğam şöbələrindən biri.

NOVRUZ-RƏVƏND – Rast dəstgahında müqəddimə əvəzi.

NOVRUZ-SƏBA – Yaxın Şərqi xalqları klassik musiqisində 12 muğam və 6 avazatdan əlavə olan 24 şöbədən biri.

NOVRUZ-XARA – Yaxın Şərqi xalqları klassik musiqisindəki 12 muğam və 6 avazatdan olan 24 şöbədən biri.

"NOVRUZGÜLÜ" – Azərbaycan milli ornament növü. Şuşada toxunan uzunsov formalı Qarabağ xalçaçılıq məktəbinə mənsub Novbahar adlı xalçaların arasahə bəzəyində yerləşən naxış elementi.

NOVRUZGÜLÜ, novruzçiçəyi – Baharın-Novruzun gəlişini müjdələyən, gözoxşayan, könülaçan, qəlboxşayan incə bir gül. Yana əyilmiş ağ, zərif çiçəkləri uzun saplaqda tək-tək yerləşir.

NOVRUZNAMƏ – a) Novruz bayramını vəsf edən şeirlərə verilən ad. "Novruziyə" və "Bahariyyə" adları ilə də tanınır; b) Novruz bayramının tarixçesini nəzmə çəkən əsərlərə verilən ad. Məsələn, Ömər Xəyyamın "Novruznamə" əsərində Novruz bayramının yaranması və tarixdə kimlərin adı ilə bağlı olması nəzmə çəkilməmişdir (bax: *Ömər Xəyyam*).

NOVRUZXAN – Novruz bayramını vəsf edən mahnı və şeirləri xüsusi şövq və məharətlə ifa edənlərə verilən xüsusi ad. Xalqımızın söz-saz, nəğmə bayramı, insana məhəbbət bayramı olan Novruzda ifa olunan oxumaların məzmunu bayram ilə sıx bağlı olub, onun vəsfinə həsr edilirdi. Bu məzmunlu mahnılar oxuyan el içində Novruz-xan adı ilə tanınıb.

NOVRUZ XONÇASI – Novruz bayramı günlərində yoxsullara, kimsəsizlərə, xəstələrə, imkansızlara kömək əlini uzatmaq, yetim-yəsirə arxa durmaq, onlara qayğı və diqqət göstərmək həmişə müqəddəs sayılıb. Bu məqsədlə bayramda "Novruz xonçası" hazırlanır və həmin adamlar arasında paylanılır. Bu Novruz sovgatı – sevinc payı ilə köməksizləri şadlandırır, onların kövrək qəlbini ovundururlar ki, gözü yolda qalmasın. Bayramı şirinlik içində keçirsin, gözü-könlü tox olsunlar.

NOVRUZ SÜFRƏSİ – Novruzun – yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvil süfrəsi*).

NOVRUZ TAMAŞASI – Novruz bayramı gününün axşamında göstərilən halay meydan tamaşası. Tamaşada ağsaqqal (halay başçısı), ağbirçək (halay ayaqçısı), on və daha çox sayda olan oğlanlar, qızlar, zurnaçılar, sazəndələr dəstəsi, aşıqlar, müğənnilər, kosa, pəhləvan, kəndirbazlar.

Axşamüstü meydanın ortasında yandırılmış tonqalın çevrəsinə halayçılar, tamaşaçılar toplaşır. Zurna səsi halay-tamaşanın başladığını xəbər verir. Sonra zurnaçılar dəstəsini sazəndələr əvəz eləyir. Halay gedən oğlan və qızlar üz-üzə dayanıb müğənninin oxuduğu mahnının sözlərini xorla təkrarlayırlar. Zurnada "Yallı" havası çalınır. Halayçılar tonqalın çevrəsində dövrə vururlar və hər bir kəs növbə ilə tonqalın üstündən hoppanırlar.

Sazəndələr oynaq ritimli hava çalırlar. Ağbirçək – ayaqçının oxuduğu nəğmənin hər misrasını halayçılar xorla təkrar edirlər. Sazəndələr melodiyanı dəyişir. Ağbirçək – ayaqçı, müğənni, xor növbə ilə oxuyurlar. Mahnı qurtarınca zurnada "Çobanlar" rəqsi çalınır. Oğlanlar ortalığa çıxıb oynayırlar. Melodiya dəyişir. Bir əlində nəlbəkədə şam, o biri əlində boşqabda səməni tutmuş qızlar meydana daxil olub halayçılara qoşulurlar. Yallı davam edir.

Ağsaqqal – yallıbaşı dumbulun ritmilə meydana girib buradakı Kosa və xorla yanaşı oxuyur. Bu vaxt "Cəngi" havası çalınır, pəhləvan meydanın ortasında ikipudluq daşları atıb-tutmaqla, sinəsini daşların qabağına verməklə qüvvəsini, gücünü nümayiş etdirir. Bundan sonra meydana gözbağlıca oyunu göstərilir.

Zurna çalınır. Meydana kəndirbaz, keçəpapaq, Kosa, keçi balaları ilə daxil olurlar. Məzhəkəçi dumbul çala-çala üzünü Kosaya çevirərək nəğmə oxuyur. Keçəpapaq hoqqa çıxarır, cürbəcür oyunlar göstərir, tamaşaçılardan pay istəyir. Onlar isə payı keçəpapağa yox, boynu zınqırovlı keçiyə verirlər.

Kəndirbaz zurnanın sədaları altında kəndir üstə oyun göstərir. Tamaşaçıların Keçi və onun balalarına pay verdiyini gören Kosa əlindəki alabəzək ağacla onları vura-vura meydandan qovmağa çalışır. Birdən Keçi dönüb Kosanı buynuzlayıb yerə yıxır. Hamı əl çalır. Tamaşanın sona çatmasını bildirmək üçün aşiq meydana girib "Duvaqqapma" oxuyur. Halayçılar "Müxəmməs" saz havası ilə oynayırlar. Tamaşa zurnaçıların "Marş" sədaları altında sona çatır.

NOVRUZ TAPMACALARI – tapmaca xalq ədəbiyyatının ən əski janrlarındandır. Tapmacalarda Novruz bayramı atributları da öz əksini tapmışdır.

Qar altında yatmışam,
Dərdə-qəmə batmışam.
Qaranquşlar gəlməmiş,
Torpaqdan boy atmışam.
(*Novruzgülü*)

Kəmərim qırmızı,
Yaşıl köynəyəm.
Novruz bayramında,
Hər bir evdəyəm.
(*Səməni*)

Harayçıyam, hayçıyam,
Bahar sözlü payçıyam,
Sinəm ağ, belim qara
Quyruqdan da qayçıyam.
(*Qaranquş*)

Qab-qacağım, yarağım,
Başımda da darağım.
Uzaq yerlərdən uçub,
Mən özümü yetirəəm.
Baharın xəbərini,
Elə müjdə gətirəəm.
(*Şanapipik*)

Alov deyil, fanaram,
Ayı, günü sanaram.
Novruzun xonçasında,
Hər bir ada yanaram.
(*Şam*)

Özüm isti, rəngim al,
Ağrı-dərdi məndə sal.
(*Tonqal*)

Qapısız günbəzəm,
Üzüm ağ, içim sarı.
Novruzda bəzənərəm,
Qırmızı, yaşıl, sarı.
(*Yumurta*)

Papağı qara,
Köynəyi ağdı.
Novruz süfrəsində,
Təpədi, dağdı.
(*Plov*)

Ağzı bağlı, bizə tanış,
Ayparadı, üstü naxış.
(*Şəkərbura*)

Dəyirmi, tağalağam,
Qat-qat paltar geyərəm.
(*Qoğal*)

Yayma, baca,
Barmaqladım,
Atdım saca.
(*Fəsəli*)

Taxta təndir gələr xoşa,
Çörəyi bişirər qoşa.
(*Qoz*)

Hər yanı taxta,
Yumru bəy otaqda.
(*Fındıq*)

Atılır, düşür, oynayır,
Sacda qırmızı boyanır.
(*Qovurğa*)

Ağ qəsirin içində
Köynəyi yaşıl yatıb.
(*Püstə*)

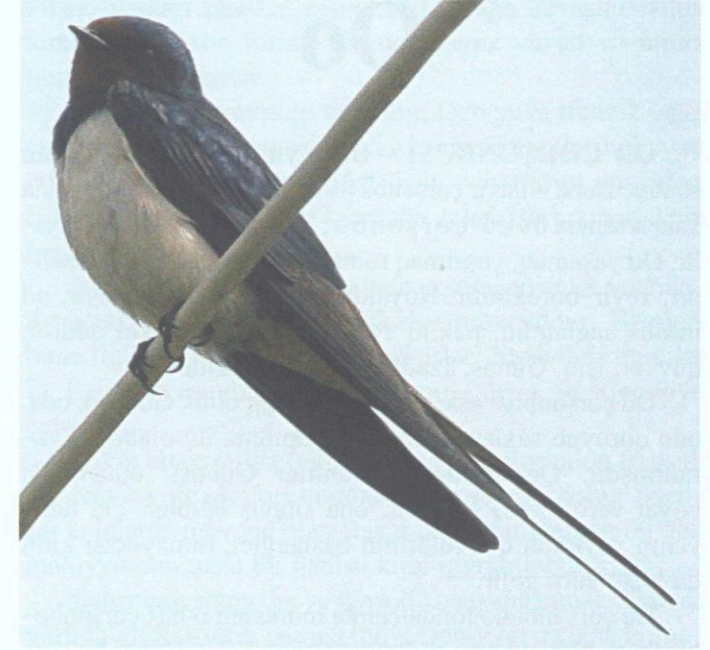
NOVRUZİ – orta əsrlərdə Azərbaycanda və bir sıra qonşu müsəlman ölkələrdə əhalidən Novruz bayramı münasibətilə dövlət məmurlarının və feodalların xeyrinə məcburi yığılan illik verginin adı. Həcmi qeyri-müəyyən olub. XV-XVI əsrlərə aid fərmanlarda adı çəkilir. Verginin yığılma vaxtı məhz Novruz bayramı gününə təyin edildiyi üçün o, "Novruz" adlandırılmışdır.

"**NOVRUZU**" – xalq rəqs havası. Azərbaycan xalqı qədim zamanlardan "Novruz-novruz bahara, güllər-güllər nübara..." deyib, onun şərəfinə mahnılar qoşur, onu əzizləyir. Şur muğamı əsasında yaranmış "Novruz" adlı Azərbaycan xalq havası da məhz bu ovqatın rəmzi ifadəsi kimi məişətə daxil olub.

NOVRUZUN İLK MÜJDƏÇİLƏRİ – baharın gəlişini xəbər verən quşlar.

Uzun illər boyu xalqımıza, digər türk xalqlarına yaz fəslinin, Novruzun yaxınlaşmasını quşlar da xəbər vermiş, onların gəlişi baharın gəlişi kimi düşünülmüşdür. Müddət boyu müşahidələrə əsasən, yazın ilk əlaməti ilk olaraq hacıləyləklərin qayıtmasından bilinir. Hacıləyləklər, əsasən, Kiçik çillənin sonu – Çilləbecənin (Boz ayın) əvvəllərində gəlirlər. Bundan sonra havalar bir neçə günlüyə soyuyur, soyuq küləklər əsir. Buna "leylek boranı" deyilir. Xalq arasında deyirlər ki, gərək leylek yumurtasının üstünə qar yağa. Ümumən leyləklər erkən qayıtdıqlarından öz köhnə yuvalarına dönür, Novruz yuvalarında keçirirlər. Bu vaxtlar ağacları, damları quş yuvaları bəzəyir. Evlərin taxtapuşunda, eyvanında baharın ilk müjdəçiləri sayılan şanapipiyn, qaranquşun, alacəhrənin cəh-cəhi, civiltisi-nəğməsi eşidilir.

Baharın soraqçısı hacıləylək inamı xalq arasında maraqlı əhvalatla mənalandırılıb. Yazqabağı ilk dəfə hacıləyləyi gören uşaqlar evə qaçıb dövrən sürənlərdən muştuluq alardılar. Deyərdilər ki, hacıləyləklər yazın muştuluq-cusudur. Baba-nənələri muştuluqlayan kimi soruşardılar:

"De görək hacıləyləyin dimdiyində nə var idi?" Deyərdilər ki, sünbül. Bu bolluq, bərəkət rəmzi deməkdir.

NOVRUZUN TOPU – Novruz bayramında il təhvil olan vaxt atılan top. Keçmişdə hər bir hakimin qüdrətindən asılı olaraq onun yanında olan münəccimlər müəyyən hesablamalarla köhnə ilin qurtarmasını, yeni ilin başlanmasını, yeni ilin təhvilini xəbər verirdilər. Bu münasibətlə toplardan yaylım atəşi açardılar. Nağaralar gumbur-gumbur gurlayar, şeypur, təbil səsləri yüksələrək yeni ilin gəldiyi xəbərini yayırdılar. Atəşfəşanlıq başlanardı. Buna görə də "Novruzun topu atılan" vaxta "il təhvil oldu" – deyərdilər. Yusif Vəzir Cəmənəziminli "İki od arasında" (1936-1937) romanında yazır: Qazı il təhvilə beş dəqiqə qaldığını elan etdi. Hamı özünü şad göstərməyə çalışdı. Xalq adətincə, yeni il hansı bir əhval-ruhiyyə ilə qarşılanırdı, guya eyni əhval-ruhiyyə ilin sonuna qədər davam edərdi. Odur ki, üzler gülümsəyir, qəmi-dərdi unutmağa çalışırdılar, gözlər süfrəyə, bolluğa və gül-çiçəyə dikilirdi. Xan üçün incə oymalı səndəl üstündə ceyran dərisində yazılmış qədim bir Quran qoyulmuşdu, xan və ətrafındakılar yeni ili Quran ayəsinə baxaraq qarşılamaq istəyirdilər. Bir-iki dəqiqə davam edən dərin sükutu top atəşləri pozdu: il dəyişirdi.

1637-ci ildə Şamaxıda olmuş alman səyyahı *Adam Oleari* də yeni ilin təhvil mərasimini – Novruz topunun atılmasını təsvir etmişdir.

NÜNNÜNÜ, Nünnü getmə – Azərbaycanın bəzi bölgələrində ilaxır çərşənbədə və Novruz bayramında "Qurşaq sallama", "Papaqatdı" əvəzinə deyilən söz. Ayinin icrası ənənəvi *qurşaq sallama*, *papaqatdı* ilə eynidir. Fərq budur ki, evin dam bacasından qurşaq sallayan kəs özünü tanıtmamaq üçün burnunu şəhadət və baş barmağı ilə sıxıb-açır, həm də bu zaman tez-tez "nünnünü, nünnünü" deyir. Nünnünü gözənləri evlərdən heç vaxt qabiboş qaytarmazlar.

Oo

OD ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin sonuncusuna – ilaxır çərşənbəyə verilən adlardan biri. Buna xalq arasında üskü çərşənbə, üskü gecəsi də deyilir. Od yaşamaq, yaşatmaq rəmzidir. Od-ocaq işıqlı sabahdır, xeyir-bərəkətdir. Həyatda hər şeyi od təmizləyir, od insana sağlamlıq, paklıq və gözəllik gətirir. Od qüdrət, qüvvət, işıq, Günəş, azadlıq, ucalıq rəmzidir.

Od çərşənbəsi əski görüşlərlə bağlı olub, Günəşə, oda, odu qoruyub saxlamaq inamına tapınma ilə əlaqədar yaranmışdır. Qədim azərbaycanlılar Günəşi, odu-ocağı həyat verən tanrı sayıblar, ona sitayiş ediblər. Od dünyanın xeyirxah qüvvələrinin başlanğıcı, himayəçisi kimi də təsəvvürə gəlir.

Bu çərşənbədə tonqalçatma mərasimi o biri çərşənbələrə nisbətən olduqca canlı və maraqlı keçir. Çünki bu çərşənbədə təbiət və cəmiyyətdəki dirilmə, oyanma başa çatır. Tonqal hər tərəfdən görünən hündür bir yerdə, adətən, tərpedə yandırılır. Odunlar çatıltı ilə yandıqca odun-ocağın şərəfinə nəğmələr, alqışlar, andlar, müdrik sözlər deyirlər. Odun müqəddəsliyi tərənnüm edilir. Bu çərşənbənin təbiətinə uyğun mərasimlər keçirir, tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla əylənirlər. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddi dəfə tonqalın alovu üstündən tullanır. “Ağrım-uğrum, azarım-bezarım üstümdən burada qalsın” – deyirlər. Alov səngiyəndə ağsaqqal babalar da, ağbirçək nənələr də odun üstündən keçir. Bələkdə olan körpəni də tonqalın üstündən keçirirlər ki, çillədə qalmasın.

Bu çərşənbə axşamında bütün aləm nura, od-alova qorq olur, qonşular təziyəli olanların həyətlərində də tonqal yandırır həmin ailəni yasadən çıxarır, evlərdə ailə üzvlərinin sayına görə şam yandırırırlar. Azərbaycanlılar oda-ocağa azarı-bezarı məhv edən, şər ruhları qovan, il boyu yığılıb qalmış suçlardan, ağırlıqlardan təmizləyən, çətinlikləri azaldan qüvvə kimi də inanırlar:

Ağırlığımı yer götürsün,
Ruzumu göy yetirsin...

Od çərşənbəsində sübh tezdən Günəşə qurban aparıblar. Qədim etiqadlara görə, insan odu-ocağı, Günəşi nə qədər əzizləsəydi, təbiət bir o qədər tez isinər, canlanar, torpaq oyanar, sular qızır, buzlar əriyər, küləyə ilıq nəfəs gələr. İstiliyin bu mühüm mənbəyi adamlara böyük sevinc, xoşbəxtlik, bayram gətirər.

Babalarımızın ən qədim andı Günəş idi, od-ocaq idi. And içəndə deyirlər: “Günəş haqqı”, “Od haqqı”, “Bu Günəşə kor baxım”, “Ocağın sönməsin”, “O işığa, o ocağa and olsun!” sözləri azərbaycanlıların ən böyük alqışı, andı, xeyir-duasıdır. Alqış ələyəndə deyirlər: “Ağ gün görəsən!”, “İşıqlığa çıxasan!”, “Üstünə nur çilənsin!”, “Üzünü yaz günəşi doğsun!” və s.

Ulularımız od-ocaq qarşısında səcdəyə durmuşlar, öyilib ocaqdan od almışlar, ətrafında ayinlər, oyun və əyləncələr icra etmişlər. Qobustan qayaüstü rəsmləri arasında aşkar olunmuş “Yallı” rəqsinin od ətrafında ifa edilməsi buna misaldır.

Od, insanı yaşadığı yerə-yurda, el-obaya bağlayıb. Babalarımız da insanın məskən saldığı yerə “ocaq” deyib. Azərbaycanın qədim sakininin özü də, əsil-nəsəbi də, yurd-yuvası da həmin ocaqla, od duyğusu ilə tanınır.

Odsevər əcdadlarımız ta qədim zamanlardan bütün el şənliklərini, toy və bayram bütətlərini alovla-tonqalla rəvnəqləndirmişlər. Küçələrdə, meydanlarda tonqallar, evlərdə, eyvanlarda şamlar, çıraqlar yandırılır. Xalqımızın uzaq keçmişindən yadigar qalan bu adət və ənənələr bu gün də yaşayır.

OĞLAQQIRAN – Novruzda, baharın əvvəllərində qəfildən başlanan küləkli, soyuq günlərə verilən ad. Martın son günlərinə aid edilən “Qarı borcu” ilə də dolaylı əlaqəyə malikdir (bax: *Qarı borcu*). Bu müddətdə qışdan zəif çıxan heyvanlar, ilk növbədə, oğlaqlar – keçicəpiş, qoyun-quzu soyuğa davam gətirməyib tələf olduğundan həmin vaxt oğlaqqıran adlanır. Bu müddət bir

çox yerlərdə “danaqıran” adı ilə də tanınır. Elat camaatı bu dövr üçün “davar doymaz, yatar durmaz, gedər gəlməz” – deyir. Odur ki, bu müddət üçün mərəkdə (samanlıqda) yem ehtiyatı saxlanılır.

ORDUBADİ, Məmməd Səid Hacığa oğlu Ordubadi (1872–1950) – yazıçı, şair, dramaturq, ictimai xadim. Ədəbi yaradıcılığa 15 yaşından başlamış, ilk şəri “Şərqi-Rus” qəzetində dərc olunmuşdur. 1906-cı ildən “Molla Nəsrəddin” jurnalında daimi əməkdaşlıq etmişdir. “Qanlı sənələr” (1908) əsərində müəllif 1905–1906-cı illərdə daşnak-erməni quldurlarının Bakıda, Gəncədə, Naxçıvanda, Qarabağda, Zəngəzurda, Göyçə ətrafında, Mehridə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırımı real faktlar və sənədlər əsasında qələmə almışdır.

Ordubadi Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrının banisidir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuş dördcildlik “Dumanlı Təbriz” (1933–1948) epopeyasının, Nizami Gəncəvi dövründən bəhs edən “Qılınc və qələm” (1946–1948), inqilabi mövzuda “Döyüşən şəhər” (1938), “Gizli Bakı” (1940) romanlarının və s. əsərlərin müəllifidir. Əsərlərində zəngin tarixi-etnoqrafik materiallar var.

Ədibin “Bahar haqqında” məqaləsində Novruz bayramından, onun tarixi köklərindən, bayramla bağlı adət-ənənələrindən bəhs olunur. Məqalə azacıq ixtisarla verilir:

“Şərq məmləkətləri içərisində dörd fəslə bir-birindən aydın ayrılan məmləkətlərdən birisi də bizim yaşadığımız Azərbaycan ölkəsidir. Xüsusən Araz çayı ilə Kür çayının arasına düşən Arran ölkəsi əsrlərlə bundan əvvəl, məşhur yunan tarixçisi Herodotun və amasiyalı Strabonun nəzərlərini özünə cəlb etmişdi.

Bu ölkədə qış fəslə çıxan kimi təbiət birdən-birə dəyişir, mülayim və ilıq küləklər əsir, havalar isinir.

Burada bahar gəlincə təbiətin pərdənişin gəlinləri bəzənərək bahar səhnəsinə çıxar, novruzgülünün yanağından şadlıq tərsləri damcılar, torpağın beşiyində yatan körpə otlar yuxulu gözlərini açıb təzə gəlidiyi yeni dünyanın möcüzəkar təbiətinə baxaraq şirin-şirin gülümsər, meşələrdə, çaylarda, bulaqların və hovuzların kənarında, yaşıl köynəkli tərslərin döşündə lalələr, yabanı qərənfillər tumurcuqlanar.

Bahar gələn kimi Azərbaycan dağları, çölləri, bağları, düzləri Tovuz quşunun qanadları kimi bəzənər, zanbaq gülləri nazik dodaqlarını açaraq, Azərbaycan təbiətinə həsr etdiyi qəsidələrini oxuyar, bu zaman bahar şəbnəmlərində çimən yasəmənələr də saçlarını yaşıl budaqların üzərinə sərrib qurutmağa başlar.

Elə bil ki, insan quşların nəğmələrində bu sözləri eşidər: – Doğrudan da baharın bu dilruba və tənənəli gününü bayram etməmək qabilmidir?

Bu zaman bütün kainatda bir hərəkət başlar. İnsanlarda, quşlarda, hətta aciz qarıncaqlarda belə bir təlaş və bir həyəcan hiss edilməyə başlar. Ev qadınları evinin şeylərini eşiyə

tökər, otaqları ağardar, qışın kəşif və ağır havasını evdən təmizlər, baharın birinci gününü təmiz vücut və təmiz libaslarla qarşırlar.

Quşlar dəxi yuvasını təmizlər, təzə yuva tikmək üçün çalışar, qarıncaqlar yuvasındakı toxum töküntülərini bayıra çıxarıb, təzə toxum tedarikü üçün anbarlarını düzəldər, cütçülər ziraət alətlərini sahmana salar, işə çıxmaq üçün mal-qarasını hazırlar.

Buna baxmayaraq, Bahar bayramının mövzusu və mündərcəsi üzərində bir çox fikirlər mövcuddur. Bəziləri buna dini bir rəng verməyə çalışırlar. Məsələn, iranlılar ilk Bahar bayramını dövlət bayramı – deyər, isbat etməyə çalışırlar.

Lakin etnoqrafiya (elmi-əqvam) alimlərindən fransalı Jerando və din elmləri mütəxəssislərindən məşhur Spenser xalqlarda mövcud olan Bahar bayramını tamamilə dini mahiyyətdən uzaq bir hadisə kimi qiymətləndirirlər.

Bahar bayramını din və dövlətlə əlaqədar etmək uğrunda yürüdülmən fikirlərin hamısı müvəffəqiyyət qazana bilməyərək, bir əfsanə halında qalmışdır.

Əksinə, fransız tədqiqçisi Jerando və din tənqidçilərinə Spenserin Bahar bayramının iqtisadi və ictimai amillərin məhsulu olduğu barəsində bir çox qeydləri vardır. Onlar Bahar bayramını, hər şeydən əvvəl, bir əkinçilik bayramı olduğu ehtimalını irəli sürürlər. Bahar bayramının üzərinə hökumət bayramı damğası vurmaq istəyənlər boş bir əllə meydana çıxmışlar. Onlar bu günü Cəmşidin tacgüzarlıq gününə tətbiq etməyə çalışırlar. Lakin bu iddianı heç bir tarixi vəsiqə ilə isbat edə bilmirlər.

...İlk Bahar bayramının nə islam dini, nə də islamiyyətdən əvvəl mövcud olan dinlərlə əlaqədar olmadığı bu bayramın ayrı-ayrı xalqlar arasında çox qədim zamanda mövcud olduğu ilə sübut olunur. İndi artıq demək lazımdır ki, bu bayram Azərbaycan xalqının milli və ənənəvi bayramıdır.

Azərbaycanlılar islamiyyəti qəbuldan əvvəl Zərdüşt dininə inanmış, oda sitayiş etmişlər. Zərdüştün məzhəbi zamanı-zühurundan indiyə qədər bir çox dəyişikliklərə uğramış və bir çox şöbələrə ayrılmışdır. Buna baxmayaraq, onun bütün şöbələrində Məzdəkizmin mühüm ənənələri öz orijinallığını itirməmişdir. Məzdəkizmdən ayrılmış olan xalqların içərisində bu günə qədər tarixi ənənələr davam etdirilməkdədir.

Qədim azərbaycanlılar içərisində torpağa hörmət və təzə tarlalar yaratmağa olan sevgi o qədər yüksək və o qədər müqəddəs sayılırdı ki, onlar baharın ilk gününü bir tarla bayramı və bir təsərrüfat bayramı kimi həmişə şadlıqla qarşılayırdılar.

Baharın ilk günü gecə ilə gündüz bərabərləşir. Günəş Həməl bürcünə daxil olduğu üçün dağların qarlarını ərdirir. Çaylar, şələlələr, buludlar coşur, torpağın və ziraətin bərəkətinə imkan yaradır – deyər, azərbaycanlılar baharın ilk gününü milli və ənənəvi bir bayram olaraq davam etdirirlər.

Baharın ilk gününü bayram etmək adəti yalnız Azərbaycan xalqına məxsus bir adət deyil, bu bayram əski romalılarda dəxi eyni şəkil və eyni halda davam eləmişdir. Əski Romada bugünkü Azərbaycanda olduğu kimi, baharın birinci gününü bayram etmək üçün vaxtkən hazırlıq aparılırdı. Adamlar yuyunub təmizləni, təzə paltarlarını geyinir, damlarda, heyətlərdə tonqal çatıb üzərindən hoppanı, bayram günü meşələrdə, tarlalarda toplanıb, çalib oynayırdılar.

Novruz bayramını eyni şəkildə bayram eləmək Azərbaycanda dəxi bir adətdir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, xalqlarda mövcud olan Bahar bayramı eyni və bir mövzunun müxtəlif şəkillərindən başqa bir şey deyildir. Əlbəttə, bu bayram zaman və məkana görə, yaxud mühit və tarixi dövrlərlə əlaqədar olaraq, xalqın zövq və istedadına tabe olmaqda müxtəlif və cürbəcür şəkillərdə icra olunur və bəzən də yerini Romada və s. ölkələrdə olduğu kimi başqa bayramlara təslim edir.

Lakin Azərbaycanda saxlanılan Bahar bayramının iqtisadi və ənənəvi əhəmiyyətindən əlavə bir də ictimai qiyməti vardır.

Bahar bayramında bütün bir ili görüşməyənlər görüşür. Xalq bir-birinin əlini dost kimi sıxır. Bir-birinin kefini soruşur və bir-birlərinin vəziyyətləri ilə tanış olurlar.

Bayram günü... təziyələr matəmdən çıxır, onlar matəm qarasını çıxarıb, təzə və əlvən paltarlar geyinərək kütlələrə qoşulurlar.

...Bütün bunları nəzərə alaraq demək ki, Bahar bayramı ictimai həyatın təzahüratına xidmət üçün yaradılmış ən gözəl bir vasitədir.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır. İnsanlara şadlıq və azadlıqverici bayramlar hansı bir xalqın tərəfindən vücuda gəlirsə gəlsin, o, get-gedə beynəlmiləl bir hüquq qazanır və bütün xalqların bayramı olmaq səlahiyyətini kəsb edir. Burada 1 May bayramı bizim üçün canlı bir misaldır.

Zəhmətkeşlərin azadlıq bayramı olan 1 May bayramı, elə də zəhmətkeş qadınlara azadlıq verən 8 Mart bayramı hazırda bütün Yer üzündə beynəlmiləl bir bayram hesab edilir, çünki xalqlar öz ehtiyac və arzularının ifadəsini həmin bayramlarda görürlər.

Bu nöqtəyi-nəzərdən ilk bahar bayramının qonşumuz olan İranda "Novruz" bayramı adlanması təəccübə səbəb olacaq bir hadisə deyildir. Onlar "Novruz" bayramını dini və dövləti bir bayram hesab etsələr də, əsas mövzudan ayrılmayaraq, onun ictimai qiymətini inkar etmirlər. Azərbaycanda da bu bayram Novruz adlanır. Lakin başqa dini bayramlardan fərqli olaraq, bu bayramda hər şey – adət-ənənə və bayram qaydaları bu əziz günün xalq arasında doğduğunu və geniş kütlələr bayramı olduğunu göstərir.

Biz ilk Bahar bayramının təzə zəhmət səhnəsinə şad bir ürəklə atılmaq üçün təkanverici bir ilham vasitəsi olduğunu təkrar edib, bir-birimizi təbrik edirik.

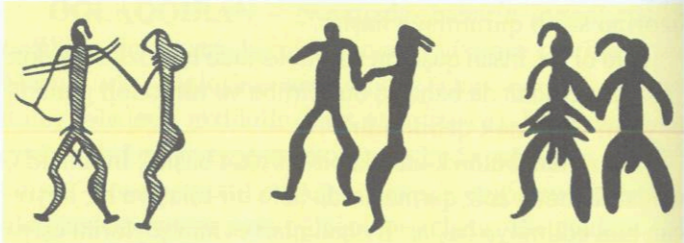
Mart, 1946-cı il.

OVSALA – Azərbaycanda geniş yayılmış şərbət, içki növü. Adətən ziyafət məclislərində, Novruz bayramı süfrəsində plov yanında istifadə olunur. Ovşala hazırlamaqdan ötrü alça, zoğal, albalı və heyva şirəsinə bir qəder şəkər əlavə edilib qaynadılır. Soyuyub durulduqdan sonra süfrəyə verilir. Turşməzə dada və xoş ətrə malikdir; iştahaçandır. Rənginə, dadına və ətrinə görə ovşalaya zəfəran (çox vaxt gülab – gül suyu) da əlavə olunur.

OYUN – xalq arasında uşaq əyləncəsi, aktyor yaradıcılığı, tamaşa, rəqs, idman və pantomima kimi sənətləri əhatə edib birləşdirən sinkretik anlayış və deyim. Zəngin mənəvi mədəniyyət irsi nümunələrindən olan oyun xalqımızın həyat və məişətində (xüsusilə Novruz bayramında, toy və el şənliklərində) mühüm yer tutur. Oyun və əyləncələr öz məzmunu etibarilə olduqca geniş və rəngarəng olub, maddi və mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrini əhatə edir. Xalq mənəvi sərvətlərinin digər formaları kimi, oyun və əyləncələr də bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxildir. İnsan təfəkkürünün hələ gərəyincə formalaşmadığı çağlarda meydana gəlmiş "oyun və əyləncələr insanı da, insan cəmiyyətini də beşikdən başlayaraq müşayiət edir".

"Oyun" anlayışının lüğəvi mənası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir fikrə görə bu deyim "qədim şamanın digər bir adı", digər fikrə görə isə "ayın" sözünün dövrümüzədək gəlib çatmış və dəyişmiş formasıdır. Tədqiqatçılara görə, "oyun" sözünün kökü "oy"dur. Türk xalqları arasında "oy"un ağıl, zəka, hikmət mənalarında işlədilməsi də məlumdur. Ağıl və zəka sahibi sayılan şamanın işinə, fəaliyyətinə "oyun" ad-termini verilmişdir.

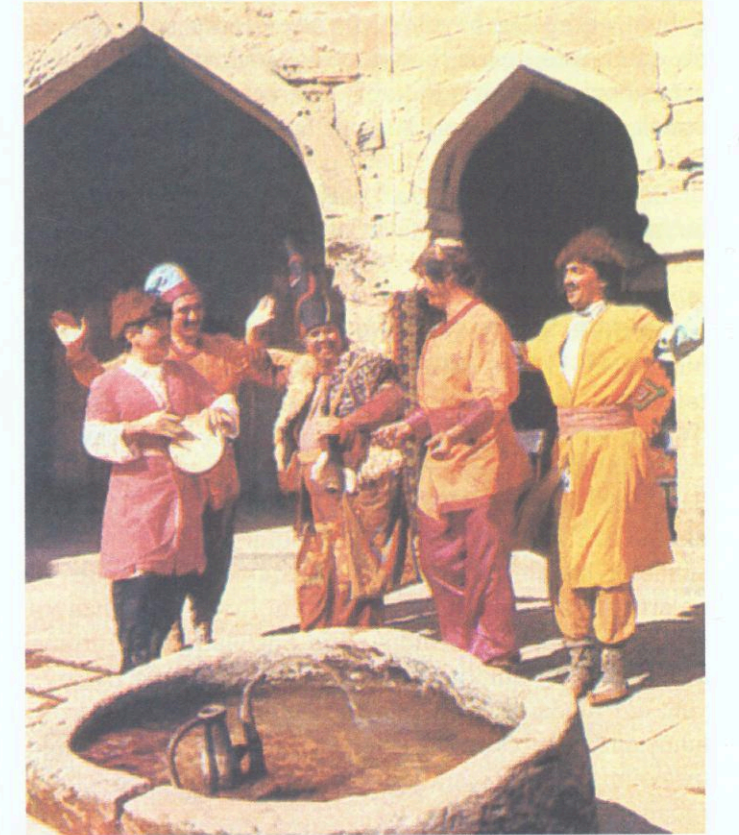
Əski türklərdə tanrıçılıq sistemi, göy, tanrı səviyyəsində olsa da, qədim mədəniyyət, ədəbiyyat və tariximizin elə bir sahəsi yoxdur ki, orada şamançılıq elementləri olmasın. Zaman-zaman türklər şamançılıqla bağlı inamları Uzaq Şərqi, Azərbaycana, Anadoluya, Qara dəniz sahillərinə yaymışlar. Şamançılıq dünyagörüşündən doğan Tanrı adları, inamlar, ayinlər-oyunlar da bu qaydada yayılmışdır.

"Oyun" haqqında başqa bir şərh də bu məfhumun türklərin "oynamaq" söz kökü ilə bağlı yarandığı göstərilir. İnsanın rəqsetmə qabiliyyəti, davranışı və s. hərəkətlərinin bədən oynaqları ilə bağlılığını da bilavasitə "oynaq" sözü ilə əlaqələndirirlər.

Azərbaycan xalq oyun və əyləncələrinin kökləri çox qədimdir. Folklor, xalq musiqisi, rəqslər kimi, oyun və əyləncələr də xalqımızın həyat tərzini, təsərrüfat fəaliyyətini, adət-ənənələrini, milli inkişaf səviyyəsini, arzu, istək və düşüncəsini, estetik amalı, bir sözlə mənəvi dünyasını müəyyən edir. Oyun və əyləncələr, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının soykökü və təşəkkülü probleminin,

etnik tarixin, etnogenetik əlaqələrin araşdırılmasına kömək göstərən mühüm qaynaqlardandır.

OYUNBAZ – Novruz bayramı günlərində də öz oyunu, çevikliyi, hazırcavablığı, məzəli hərəkətləri, him-cimlə danışmaq qabiliyyəti, rəqs etməyi, mahnı oxumağı, yüksək aktyorluq məharəti ilə ətrafdakıları məşğul edib əyləndirən məzhəkəçilərə verilən ad.

Öö

ÖLÜ ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el arasındakı adlarından biri. İnana görə dünyasını dəyişənlərin ruhları bu çərşənbədə gözləri yolda olur. İstəyirlər ki, gəlib onları başa çıxınsınlar. Ölənin qohum-əqrəbələri bayram üçün hazırlanmış nemətlərdən də qəbir üstə aparır, burada şam yandırır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində qəbir üstə getmək, ölənləri yad etmək ilaxır çərşənbə, Novruz bayramı axşamı günlərində olur.

Xalq arasında həm də “Ata-baba günü” adlandırılan bu mərasim elementi “Atalar kultu”nun folklor mədəniyyətimizdə yaşayan arxaik bir qalıntısıdır (bax: *Ata-baba günü*).

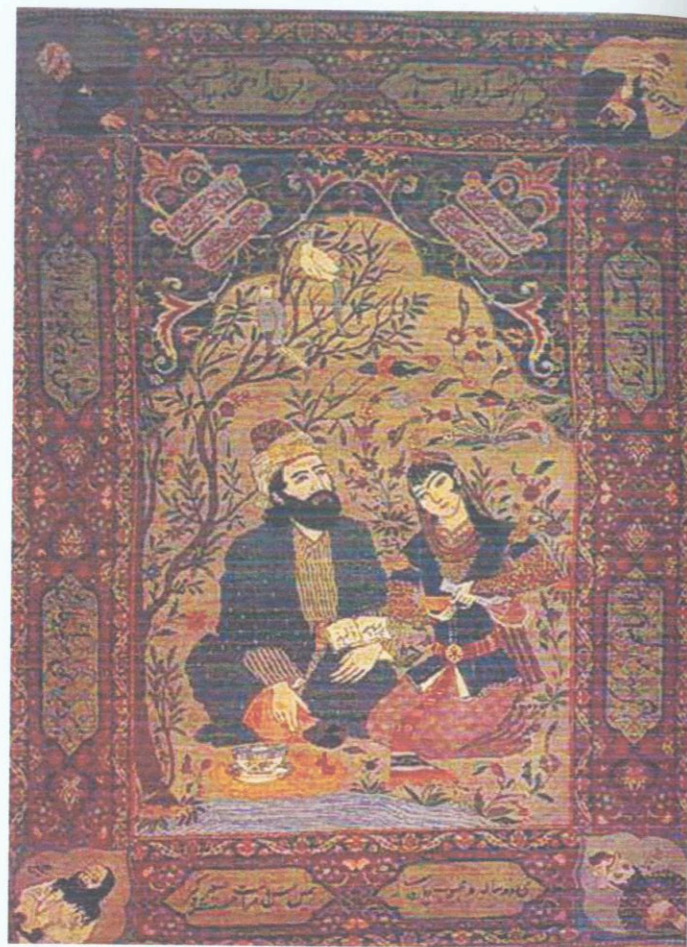
ÖMƏR XƏYYAM, Qiyasəddin Əbdüllətif ibn İbrahim (1048-1131) – fars-tacik şairi, ensiklopedik bilik və təfəkkürə malik alim, riyaziyyatçı, astronom, filosof. “Varlıq və labüdlük haqqında risalə”, “Üç suala cavab”, “Mövcudluq haqqında risalə”, “Mövcudluğun ümumiliyi haqqında risalə”, “Cəbr və əl-müqabilə məsələlərinin həllinə dair risalə”, “Paralellərin həqiqi mənası və məlum şübhələr haqqında”, “Nisbətlər haqqında tənasüblər və onların həqiqi mənası”, “Nisbətlərin tərtibi haqqında və onların tədqiqi”, “Evkilidin çətin postulatlarının şərhinə aid risalə”, “Hikmətlər tərzisi” kimi fəlsəfə və riyaziyyata aid fundamental əsərlərin müəllifi olan Ö.Xəyyam, həmçinin həyat eşqini, insani hissləri yüksək sənətkarlıqla təcəssüm etdirən, sadəliyi, səlisliyi ilə seçilən çoxlu rübailər yazmışdır.

Səlcuq sultanı Məlik şahın (1052-1092) dövəti ilə İsfahana gələn (1074) Ö.Xəyyam burada rəsədxanaya başçılıq etmişdir. Onun burada tərtib etdiyi Günəş təqvimini (1079) öz dəqiqliyi ilə o dövrün bütün təqvimlərindən üstün olmuşdur. Ö.Xəyyam böyük astronom olaraq “Məlik şah cədvəli”ndə 100 tərənəmz ulduzun kataloqunu vermişdir.

Ö.Xəyyam “Novruznamə” əsərini bilavasitə təbiətdə fəsil dəyişməyə, yazın-baharın başlanması ilə keçirilən Novruz bayramına həsr etmişdir. Məsələyə daha geniş mövqedən yanaşan Ö.Xəyyam yazır: “Novruz bayramının keçirilməsinə səbəb budur ki, bəlli olduğu kimi, Günəşin iki dövrü vardır. Birinci belədir ki, 365 gün və sutkanın bir çərəyi keçdikdə Günəş Qoç bürcünün ilk dəqiqələrinə qayıdır, həm də günün hansı vaxtında çıxıbsa, düz həmin vaxtda da qayıdır. Bu dövr ildən-ilə qısalır”.

Bu, doğrudan da belədir. Əgər Ö.Xəyyamın dövründə yazın ilk günü, gecə-gündüz bərabərliyi mart ayının 14-16-na düşmüşsə, indi bu tarix mart ayının 20-22-dir.

Ö.Xəyyamın qənaətinə görə, insanlar bu tarixin, günün mənə, mahiyyətini, müşahidələri əsasında, başa düşdükəri üçün həmin günü “Yeni gün” saymış və “Novruz” adlandırmışlar.

Ö.Xəyyam “Novruznamə”də Günəşin birinci dövrünü illik dövr saymış, ikinci dövrü isə Günəşin sutkalıq dövrü hesab etmişdir. O, Günəşin illik dövrü deyəndə, sözsüz ki, Günəşin göy qübbəsinin böyük dairəsi, yəni ekliptika boyunca sıralanan on iki Zodiak bürcün hər birini bir ay müddətində keçməsinə nəzərdə tutmuşdur.

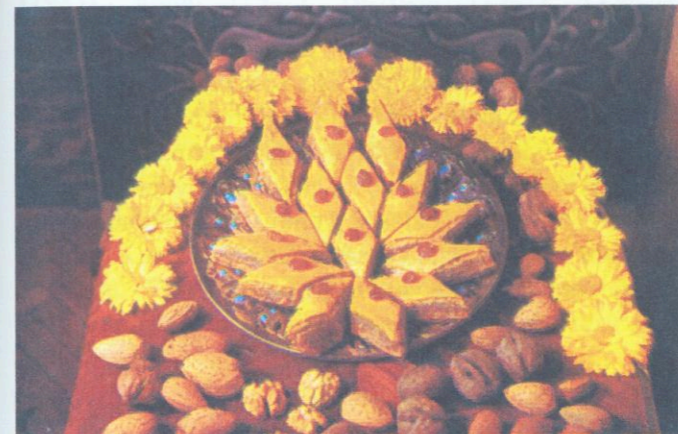
Ö.Xəyyam Novruz bayramının keçirilməsində əfsanəvi şahların əli olduğunu qeyd etmiş və burada insanlara mədəniyyət, nemət gətirən, “Avesta”da ilk insan, ilk hökmdar bilinən Kəyumərsə üstünlük vermişdir. O, “Novruznamə”də deyir ki, Kəyumərsə “Günəşin Qoç bürcünün birinci dəqiqəsinə səhər daxil olduğu günü müəyyən etmiş, İran möbidlərini (kahinlərini) çağırır, ilin tarixini bu andan başlamağı buyurmuşdur. Kim Novruz günü bayram edir, şənlenirsə, gələn Novruza qədər kefi kök, damağı çağ yaşayacaq”.

ÖZÜLDAŞ, bünövrədaş – tikiləcək evin bünövrəsinə qoyulan daş. Ta əski çağlardan üzü bizə sarı Novruz bayramı günlərində ev tikintisinə başlamağa xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. İnana görə bu günlərdə himi açılan, bünövrəsi qoyulan ev, sahibinə xoşbəxtlik gətirər, düşümlü olar.

Evin bünövrəsinə ilk özül daşını el-obanın, yer-yurdun sayılıb-seçilən ağsaqqalı qoyur. Bu özül daşı əbədi binə, ocaq salmaq rəmzi sayılır. Özül daşının qoyulması münasibəti ilə qohumlar, qonşular hədiyyələrlə ağsaqqalı və ev tikdirəni təbrikə gəlirlər.

Pp

PAXLAVA – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Paxlava buğda unu, süd, əridilmiş kərə yağı, qoz (yaxud badam, fındıq) ləpəsi, şəkər (yaxud bal), zəfəran və yumurtadan hazırlanır. Paxlava hazırlamaq üçün mayalı, bəzən mayasız yoğurulmuş xəmiri yuxa kimi nazik yayıb sini (yaxud tava) içərisinə qoyur, üzərinə yağ sürtülür, sonra üyüdülmüş qoz, badam və yaxud fındıq ləpəsi ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (ətirli olmaqdan ötrü hil də qatılır) səpirlər. Bu qayda təkrar olunmaqla 10-12, bəzən 16-18 yuxa layından ibarət kütlə alınır. O, romb şəklində doğranır, üzərinə zəfəranla qarışıq yumurta sarısı sürtür, hər rombun üstünə fındıq və ya püstə ləpəsi (bəzən kişmiş) basılır, təndirdə (xüsusi qaydada), qaz sobasında bişirilir. Sonra üzərinə yağ və şirə (fasilə ilə) gəzdilir, yenidən bişirirlər. Azərbaycanda paxlavanın məhəlli xüsusiyyət daşıyan müxtəlif çeşidi (Bakı paxlavası, Gəncə paxlavası, Şəki paxlavası, Şuşa paxlavası, Naxçıvan paxlavası, Quba paxlavası və s.) yayılmışdır. Paxlava üçün növünə və texno-

loji xüsusiyyətlərinə görə də (badam paxlavası, qoz paxlavası, laylı paxlava, qatlamalı paxlava) fərqlənir.

PAPAQATDI – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. “Şalsallama”, “Qurşaqatdı”, “Qurşaqallsallama” ayinlərinin eynidir. Hazırda binalar qədimdəki kimi üstü hamar, birmərtəbəli deyil. Hündürmərtəbəli binalarda evlərin yalnız qapılardan Novruz payı almaq olur. Odur ki, uşaqlar şal, yaylıq əvəzinə papaqlarını ya açıq qapılardan içəri atır, ya da papağı qapı ağzına qoyub, qapını döyməklə evdəkilərdən pay alırlar. Papaqatdıya gələnlər özləri gizlənirlər ki, kimlikləri tanınmasın. Papaqatdını xalq şairi S.Vurğun belə təsvir edir:

Gələndə hər bahar Novruz bayramı,
Hərənin başında bir keçə papaq,
Düşüb qapılara gəzərdi hamı,
Hər çıxan tüstüdə bir pay umaraq.

PAPAQQAPDI – ilaxır çərşənbə və Novruz günlərində uşaqların və yeniyetmələrin oynadıqları oyun. Oyunçuların

hamısının başında papaq olmaqla çəkilmiş dairənin içərisində dairəvi oturlar. Püsklə seçilmiş başçı əlində çubuq dairənin ortasında dayanır. O, papaqsız olur. Başçı çubuğu yerə vurub oturan oyunçuları qorxudur. Onlar da əl çala-çala:

Tağı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

sözlərini beş dəfə təkrar deyirlər. Bu vaxt başçı qəfildən əl atıb oyunçulardan birinin papağını qaparaq öz başına qoyur. Papağı götürülmüş oyunçu da sağ tərəfində oturan yoldaşının papağını qapıb öz başına qoyur. Belə-belə papaq-qapma dövrə sona çatana qədər davam edir. Oyun bu yolla dörd-beş dəfə təkrar olunur. Papaqsız qalan ayağa qalxıb başçını əvəz eləyir. İndi o, dairənin içində hərənlənib oyunçulardan kiminsə papağını qapmağa çalışır. Oyunçular da yenə:

Tağı-tağı tağbatağ
Başında yoxdu papaq –

deyib onu ələ salırlar. Bu sözlər papaqsızın papaq qapmasına qədər təkrar olunur. Oyun beləcə davam edir. Oyunçuların dəyirman daşının hərənlənməsi istiqamətində papaq qapıb oyunu davam etdirdikləri üçün bəzi yerlərdə bu oyuna “Dəyirman oyunu” adı da verilib.

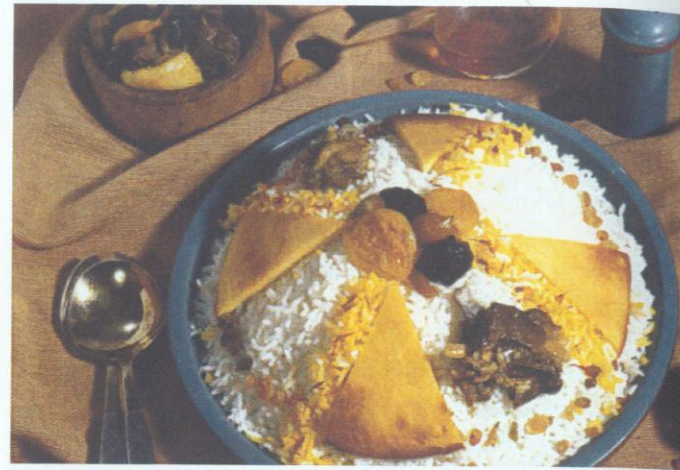
PİŞROV – ilaxır çərşənbələr, Novruz günləri gecələrində, eləcə də digər vaxtlarda dinləyiciləri cəlb etmək üçün nağılcının nağılı başlamazdan əvvəl dediyi sözlərə verilmiş ümumi ad. Şirvan ifaçılıq məktəbində həm də saz havasıdır. Hərfi mənası “giriş vermək”, “ayaq qoymaq” olan pişrov bəzən “nağılbaşı” da adlanır. Pişrova aid bir nümunə: “Badi-badi giriftar, hamam-hamam içində, xəlbir saman içində, dəvə dəlləklik edər, köhnə hamam içində. Hamamçının tası yox, baltaçının baltası, burdan bir tazı keçdi, onun da xaltası yox. Qarışqa şıllaq atdı, dəvənin budu batdı. Milçək mindik, çay keçdik, yabayan dovğa içdik. Günlərin bir günündə, Məmməd Nəsir tinində, biri varmış, biri yoxmuş...”

PİYALƏ VƏ OX – Novruz bayramı və digər el şənliklərində təşkil edilmiş atüstü oyun. Orta əsrlərdə geniş yayılmış bu oyun klassik ədəbiyyatımızın nümunələrindən də bəllidir. Məlumatla görə, oyunda bir neçə nəfər iştirak edirmiş. Meydanın ortasında basdırılmış hündür dirəyin başına içi sikkə ilə dolu piyalə qoyulur. Süvarilər hər dəfə çaparaq dirəyin yanından keçərkən, eyni yerdə yana çevrilib ox atırdılar. Oxlar qıjılı ilə piyalənin yanından ötübkəçir. Sərrast nişan alıb bu qiymətli mükafatı vurub salan qalib sayılır və piyalədən tökülən sikkələr ona çatır (bax: *Qapəq*).

PLOV – düyüdən hazırlanan milli xörək növü. Novruz bayramı süfrəsinin də əsas rəmzlərindən biri. Azərbaycanın bəzi yerlərində – daha çox Abşeron kəndlərində plover a ş da deyilir. Plov “süzmə” və “daşma” olmaqla iki üsulla hazırlanır. “Süzmə” çilovlar üçün, bir qayda olaraq, artımlı və yaxşı dəm alan düyü növlərindən – sədri, ənbərbu, ağqılçiq və s. istifadə olunur. Bu düyülər bişiriləndə artımlı olur və o qədər də yağ aparmır. Həm də plovu yumşaq və dadlı olur. Elə düyü növləri də var ki, bişiriləndən sonra on dördünü baş-başa düzülər, bir qanadlı qarışa boy gəlir.

“Daşma” çilovlar akulə, çiləyi və s. düyü növlərindən bişirilir. Süzmə plovun düyüsünə bəzən paxla (paxlaplov), lobyə, mərci (mərciplov), əriştə (əriştəplov), yarma (yarmaplov), şüyüd (şüyüdplov), kişmiş (kişmişplov), kartof (kartofplov), boranı (boranıplov) qatılır. Plov hazırlamaq üçün bir müddət duzlu suda saxlanılan düyü suda qaynadıldıqdan sonra aşızəndə süzülür, un, yumurta, qatıq və yağdan hazırlanmış xəmir yayılaraq qazmaq üçün qazanın dibinə salınır (bəzən plovun qazmağı süzülmüş düyüyə qatıq, yumurta əlavə edilməklə də hazırlanır). Bu zaman düyünün üstünə yağ və dəmlənmiş zəfəran tökülür. Plovun qazmağı və qarası (xuruşu) süfrəyə ya ayrıca verilir, ya da plovun üstünə qoyulur. Plovun qaraları növünə görə, əsasən, qoyun, quş əti, balıq, yağ, yumurta, albuxara, qaysava, şabalıd, qoz, soğan, tərəvəz və s.-dən hazırlanır. Qaraların hazırlanması xüsusiyyətinə görə, plovun müxtəlif növləri (qovurmaplov, çığırtmaplov, cücəplov, toyuqplov, çobanaşı, balıq döşəməsi, boranıplov, südlüplov, döşəməplov,

fisincanplov, səbziplov, qiyməplov, küküplov, müsəmməplov, döymə-döşəməplov, mütəncəmplov və s.) yaranmışdır.

PÜSTƏ – Novruz bayramının çoxsaylı çərəzlərindən biri. Ağ, şəffaf rəngli bərk qabığı, yaşıl rəngli ləpəsi olur. Şairlər gözəlin dodaqlarını, ağzını da çox vaxt püstəyə bənzədirlər: “Ey yanağı lalə, ləbləri püstə; Ağzı nabat, şək-kərzəban bəri bax!” (M.P.Vaqif). “Mən demədim sənə: “Ay ağzı püstə! Havadır oylağın, yerdür vətənin” (S.Vurğun).

PÜŞK, qürrə – Novruz bayramı günlərində də oynanılan oyunlarda başçı və oyunçuları təyin etmək vasitəsi. Püşk üçün çöp, dəmir pul, aşıq və s. nəsnelərdən, eləcə də sözdən istifadə olunur. Sözlə bağlı bir püşk nümunəsi:

Uşaqlar məhəllə, həyət meydançalarına toplaşirlar. Müəyyən bir oyun, misal üçün, gizlənəçə oyunu oynamaq istəyirlər. Bəs kim gözlərini yummalı, gizlənənləri kim tapmalıdır? Bunun üçün çoxsaylı nümunələrdən oxumaqla həmin oyunçunu müəyyənəldirirlər:

Motal-motal,
Tərsə motal.
Yağ atar,
Qaymaq tutar.
Ağ quşum,
Ağ arçınım.
Göy quşum,
Göyərçinim.
Qarğa qara,
Durna hara...
Çilmə çilik,
Bircə əmlik.
Qəmbər çarıq,
Biz də varıq.
Əmrəqulu
Yoxdu pulu.
Vur nağara,
Çıx qırağa.

Oyunçuların sayı qədər bu püşkatma söyləməsi deyilir. “Çıx qırağa” hansı oyunçuya deyilsə, o, gizlənənlər sırasına keçir. Sona qalan gözlərini yumub təyin olunmuş mərədə durur.

Rr

RƏSUL RZA, Rəsul İbrahim oğlu Rzayev (1910–1981) – şair, dramaturq, tərcüməçi, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1960), əməkdar incəsənət xadimi (1945), SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1951), Sosialist Əməyi Qəhrəmanı (1980).

Rəsul Rza Azərbaycanın Göyçay şəhərində anadan olmuşdur. Tiflisdəki Zaqafqaziya Kommunist Universitetində (1926–1927), Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasında (1931–1933), Moskvadakı Millətlər İnstitutunda və Ümumittifaq Dövlət Kinematografiya İnstitutunda (1934–1937) təhsil almışdır. Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasının müdiri (1938), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının sədri (1938–1939), Bakı kinostudiya-sının müdiri (1942–1944), Azərbaycan Kinematografiya naziri (1945–1948), Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaktoru (1966–1975) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Bir sıra orden və medallarla təltif olunmuşdur. “Qanadlar” (1935), “Vətən” (1942), “Bəxtiyar” (1942), “Leytenant Bayramın gündəliyindən” (1943), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1955–1956), “Pəncərəmə düşən işıq” (1962), “Duyğular, düşüncələr” (1964), “Dözüm” (1965), “Mənim fikrimcə” (1967), “Seçilmiş əsərləri”, dörd cilddə (1967–1974), “Üzü küləyə” (1978), “Seçilmiş əsərləri”, beş cilddə (1980–1983), “Mən torpağam” (1988), “Seçilmiş əsərləri”, beş cilddə (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. R.Rzanın “Novruzgülü” şeri ilin ən gözəl fəslə baharın gəlməsindən xəbər verən incə, zərif çiçəyə həsr olunmuşdur.

Ot, quzu qırpımı!
Novruzgülü səpələnilib hər yana;
yaşıl məxmər üstünə tökülmüş,
mirvari danələri kimi.
Elə bil, ağ buluddan
damla-damla tökülüb.
Hər yanda novruzgülü!
Novruzgülü!
Bəlkə də, sabah
bir şaxta yandıracaq onu?
Yandırsın!
O xəbər verdi
baharın yaxın olduğunu.
Şaxtadan məhv olsa da,
zalım bir hökmdar yanına gəlmiş
xoş xəbərlə elçi kimi,
bu ölüm məhzun etməsə də heç kimi,
novruzgülü
nə gileylənər, nə küsər.
Yeter ki, o,

çöllərə, çəmənlərə
bahardan verdi xəbər.
Novruzgülü
nə gileylənər, nə küsər.

RUZİ YAĞINTISI – qışın qurtarıb yazın başladığı vaxtda yağan qara, yağışa verilmiş ad. İləxir çərşənbələrin yerə dəyən istiliyi torpağı oyadır. Donu açılmış torpaq yumşalır. Bu vaxt yağın qar, yağış rahat-rahət torpağın canına hopur, əkinəcəyin məhsuldarlığını qat-qat artırır. Buna görə də, deyilən vaxtda yağın qar, yağış ruzi yağıntısı adlanır.

Ss

SABİR, Mirzə Ələkbər Zeynalabdin oğlu Tahirzadə (1862-1911) – böyük Azərbaycan şairi. Şamaxı şəhərində anadan olmuşdur. Təhsilini məşhur şair Seyid Əzim Şirvaninin üsuli-cədid məktəbində almışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin ilk illərində F.Köçərli, A.Səhhət, S.M.Qənizadə və başqaları ilə dostluğu, qabaqcıl ictimai ideyaların təsiri onun yaradıcılıq inkişafına kömək etmişdir. O zamandan M.Ə.Sabir “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Zənbür”, “Dəbistan”, “Həqiqət” və s. mətbuat orqanlarında şeir və məqalələr çap etdirmişdir. M.Ə.Sabirin mübariz, döyüşkən şair kimi şöhrət qazanması bilavasitə C.Məmmədquluzadənin 1906-cı il aprelin 7-dən başlayaraq nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlıdır. Yaradıcılığı türkdilli və farsdilli xalqlar ədəbiyyatına qüvvətli təsir göstərmişdir. M.Ə.Sabir şeirlərini, əsasən, “Hophop” imzası ilə çap etdirmişdir. Əsərləri ilk dəfə (1912) və sonralar dəfələrlə “Hophopnamə” adı ilə nəşr olunmuşdur. Şairin “Yaz günləri” və “Bahar töhfəsi” şeirləri baharın gəlişinə, Novruz bayramına həsr olunmuşdur.

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri
Dağda ərıt qarları,
Bağda ərıt qarları.
Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək
Yarpağı ləçək-ləçək.

* * *

Ey tökən mollaların kamına sərvət, Novruz!
Əğniyalarla quran məclisi-işrət, Novruz!
Səndə hər kəs sevinir, bəs niyə ancaq füyəra
Çəkir övladını gördükdə xəcalət, Novruz?!

“SALAM ƏLİK SAY BƏYLƏR” – Novruz bayramı günlərində də oynanılan “Sayaçı” meydan tamaşası.

İştirakçılar:

Baş çoban – yapıncılı, əli dəyənəkli, köpəyi də (maskalı aktyor) yanında
Soytarı – tamaşanın aparıcısı
Baş çobanın köməkçiləri – cavan, igid çobanlar; birinci, ikinci, üçüncü
Təkəoynadan – ikinci soytarı, komik
Yalançı pəhləvanlar – qalib, məğlub, komiklər
Rəqqaslar – baş rəqqasə, köməkçi rəqqasələr, tərə-kəmə geyimli oğlan və qızlar
Yeniyyətçilər – dəstəbaşı, rəqs edənlər

Bənək – yeniyyətçilərin köpəyi – (maskalı aktyor), rəqqas

Qoyunlar – maskalı rəqqas aktyorlar; birinci, ikinci, üçüncü

Keçi – maskalı rəqqas, aktyor
Təkə – maskalı rəqqas, aktyor
Çəpişlər – maskalı üç uşaq, rəqqas
Kütləvi səhnə iştirakçıları

Geniş meydança. Uşaqlar, gənclər, qızlar, gəlinlər, qocalar, qarılar yarım-dairə vurub tamaşa səhnəsinə tərəf öyləmişlər. “Sayaçı” dəstəsinin gəlişini gözləyirlər. Musiqi çalınır. Bir dəstə yeniyyətçilər qız meydançanın ortasında “Sayaçı” mərasim rəqsini ifa edir. Ortada rəqs edən baş rəqqas oxuyur:

Qara qaş, qara gözlər,
Çoban qatığı üzlər,
Əli xınalı qızlar,
Əllərində çanaqlar,
Bərənin yolun gözlər,
Qoyunun yolun gözlər,
Çobanın yolun gözlər.

Rəqs edən qızlardan biri baş rəqqasın ifa etdiyi nəğməni davam etdirir:

Bu oğlumun deyəsi,
Bu qızımın deyəsi,
Sarı suyu qalanda,
Boz köpəyə tökəsi.

Rəqs edən başqa bir qız (zarafatla)

Ucu yanıq kösöv ilə
Boz köpəyi döyəsi.
Yekə başlı boz köpək
Qoyuna “yeri!” deyəsi (şən gülüş).

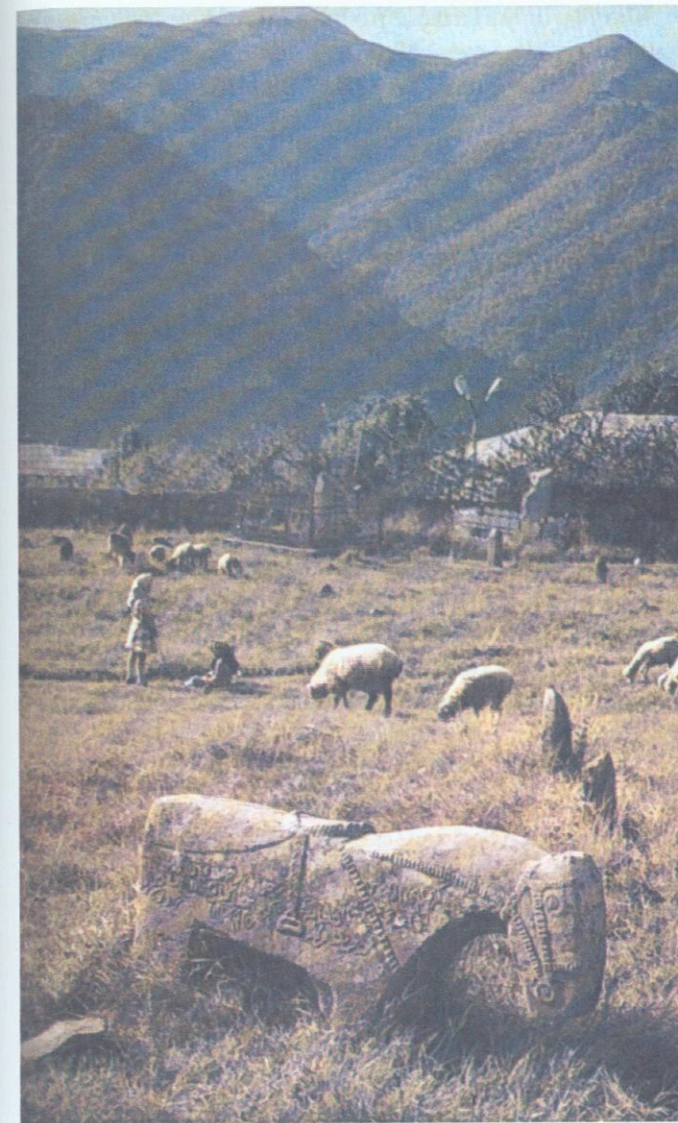
Baş rəqqas:

Qoyun həyəətə dolsun,
Altına qab qoyulsun,
Yığından pay verilsin.

Rəqs bitir. Qızlar şən əhvali-ruhiyyə ilə keçib dövrə vuran tamaşaçıların arasında öyləşirlər. Sonra çevik, ritmik oyun havası çalınır. Bir dəstə yeniyyətçilər meydançaya çıxıb rəqs etməyə başlayır. Onların ardınca meydançaya Bənək – çoban iti maskasında rəqqas aktyor atılır. Onlarla oynamaq istəyir. Yeniyyətçilər Bənəyi dövrəyə alır, yeni musiqinin müşayiəti ilə oxuyaraq onu oynadırlar.

Dəstəbaşı:

Haramı göldi,
Qoyunu basdı.

Sürünü döndər çoban,
Qulançardan dər, çoban!
Özün topla, özün ye,
Bizə də göndər çoban!

Başqa birisi:

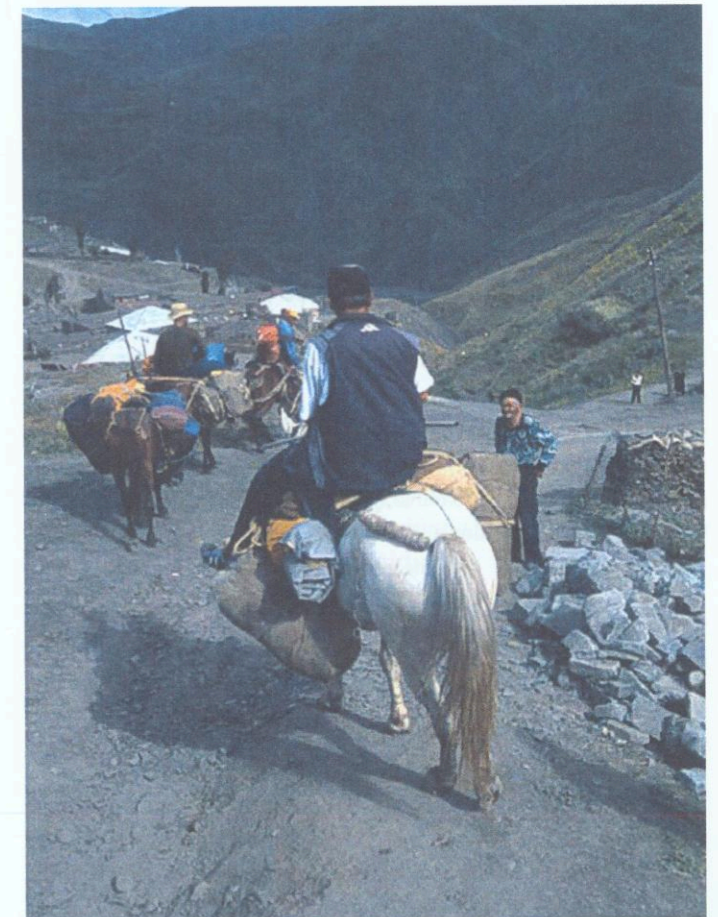
Yapıncına gir, çoban,
Könlümü dindir, çoban,
Özün çal, özün çağır,
Dağlar sənindir, çoban!

Üçüncüsü:

Güllər deyər: dər məni,
Yamaclara sər məni,
Çoban qağam sən oxu,
Qananlar sevər məni!

Baş rəqqas ifasını davam etdirir:

Ağ biləkli gəlinlər,
“Sağım-sağım” desinlər,
Ağ birçəkli qarılar,
Bölüm, bölüm etsinlər.

Bənək ifa edilən ritmə uyğun olaraq rəqs etməyə başlayır.
Yeniyyətlər isə xorla bu bəndi təkrarlayırlar.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Səhər ertə yel əsdi,
O yel səbrimi kəsdi.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Suyun bulaqda qaldı,
Yalın yalaqda qaldı.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Dəstəbaşı:

Ellər arana köçdü,
Harayladı gəlmədin.
Çoban yaylaqda qaldı.

Xor:

Bənək ha, a Bənək ha,
Bənək ha, a Bənək ha!

Oyun bitir. Yeniyyətlər, Bənək meydançanı tərk edirlər. Bu vaxt diringi (gülüş) havası çalınır. İki yalançı pəhləvan hay-küylə meydançaya daxil olur. Onlar əvvəlcə pəhləvanlar kimi meydan sulayıb sonra qurşaq tuturlar. Bayaqlı yeniyyətlər irəli çıxıb öz səs-küyləri ilə onları gülüşə qızıdırırlar. Çox çəkmir ki, yalançı pəhləvanlardan biri qalib gəlir. Qalib gələn yalançı pəhləvan özünü öyür. Rəqibini ələ salır. Ona gülür. Sinesini şişdirir.

Qalib yalançı pəhləvan. Sən heç bilirsən kimiyənən qurşaq tutursan?

Məğlub yalançı pəhləvan (*onun ağzını yamsılayaraq*). Kimiyənən qurşaq tuturam?

Qalib yalançı pəhləvan (*onun üstünə qürrələnərək*). Sən canavarlarla tutaşan qorxmaz çobanla gülüşürsən.

Məğlub yalançı pəhləvan (*kinayə ilə*). Sən canın. Qalib yalançı pəhləvan. Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan (*guya ondan qorxur*). Vay dədə vay! Mən heç bilməmişəm. Bir gör ha! Canavarla necə qurşaq tutubsan? Bir danış görək?

Qalib yalançı pəhləvan (*əzilib-büzülərək*). Deyirsən yəni şücaətimdən danışım, hə? (*Tamaşaçılar arasında gülüş*).

Məğlub yalançı pəhləvan (*onu arxadan irəli itələyərək*). Utanma, keç ortalığa, başına gələn qəzanı danış. (*Arxadan səslər*). Danış, danış!

Qalib yalançı pəhləvan. Danış deyirsiniz, danışım da.

O, meydançanın ortasında bardaş vurub əyləşir.

Məğlub yalançı pəhləvan və
onları bayaqdan əhatə etmiş yeniyyətlər də əyləşirlər.

Qalib yalançı pəhləvan (*qorxulu bir əhvalat danışmış kimi*). Hə günlərin bir günü idi. Boz köpək idi, sürünün ağsaqqalı Kosa təkə idi. Mən idim. Bir axşam-çağı üçümüz də qaya üstündə oturub sürünü otarırdıq. (*Burada o səsini dəyişir və heyratla*.) Bir də nə görsək yaxşıdır?

Dinləyicilərdən biri (*zarafatla*). – Yəqin daş altından çıxıb qorxusundan götürülən dovşan!

Başqa dinləyici. Yox canım, yəqin tülkü!

Qalib yalançı pəhləvan (*hər ikisinə hirsələnərək*). Yox canım... bəlkə uzunquyuqlu siçovul, dəvə qığı boyda bir siçan! Kəsin səsini, axmağın biri axmaqlar. (*Hər ikisinin başına qapaz vurur*). Nə dovşan, nə tülkü, (*onlara işarə ilə*) siz boyda zırpı bir canavar?!

Məğlub yalançı pəhləvan (*heyratla*). Vay dədə vay! Bəs sən ona neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (*ona*). Məgər sən pəhləvan lələşini tanımırsan? Yanımda mürgüləyən boz köpəyə üz tutub dedim: – Ayə, ay boz köpək, tez ol dur, o canavarı qat qabağına qovalala, qaçıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (*sevincək*). Köpək də durdu qovaladı, hım...m?!

Qalib yalançı pəhləvan. Xeyr! Nə durdu, nə də canavarı qovaladı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan (*soyuqqanlıqla*). Neyləyəcəyəm, heç nə. Üzümü yanımdakı Kosa təkəyə tutub dedim: – Təkə, ay təkə, sən dur, sürünü sal dalına qaç, qoy canavar görsün ki, qaçırsınız, o da çıxıb getsin.

Məğlub yalançı pəhləvan (*yenə sevincək*). Təkə də durub sürünü salıb dalına qaçdı, hımı?!

Qalib yalançı pəhləvan (*saymazyana*). Xeyr, canım, heç gözünü də qırpmadı.

Məğlub yalançı pəhləvan (*məyus*). Sən canın?

Qalib yalançı pəhləvan (*onun başına vurur*). Başın haqqı.

Məğlub yalançı pəhləvan. Bəs onda neylədin?

Qalib yalançı pəhləvan. Rəhmətliyin oğlu neyləyəcəyəm, heç nə. Naəlac qalib özüm durdum ayağa.

(*Ayağa durur. Hamı onun nə edəcəyini, nə deyəcəyini həyəcanla gözləyir*.) Əl atdım çomağıma ki, götürüb tulazlayım, gözlərini üstümə bərəldi. (*O, canavar kimi dişlərini qıcayıb gözlərini bərəldir*.)

Məğlub yalançı pəhləvan (*ona*). Əyə, sən canın elə eləmə, mən qorxuram.

Qalib yalançı pəhləvan (*sözünə davam edir*). Başın haqqı, çomağımı da tapmadın. Əl atdım belimdəki (*əllərini bel qurşağında gəzdirir, guya belindəki tiyəni axtarır*) tiyəyə, çıxarıb cumam canavarın üstünə, gördüm, üstümdə tiyə nə gəzir.

Məğlub yalançı pəhləvan (*ona*). Sən canın.

Qalib yalançı pəhləvan (*ona*). Başın haqqı! (*Sonra nə fikirləşirsə acıqlanır, məğlub yalançı pəhləvanın başına bir qapaz endirir*.) Kiri, axmağın biri, axmaq! Qoy ağzımızda sözüümü dəyək də! (*Sakitləşir, əvvəlki həyəcanlı vəziyyəti alıb, sözünə davam edir*.) Hə, cin vurdu beynimə. Dönüb oldum yekə bir pələng (*indi də pələng kimi nərildəməyə başlayır*), nərildəyib hücum etmək istədim kafirin üstünə ki, tutum quş boğazı kimi (*əlləri ilə göstərir*) boğazını üzüm atım yerə. Tez özümə toxtalıq verdim. Dedim lənət şeytana! Yazıqdır. Qoy yerdən daş götürüb tulazlayım qabırğasına, qaçsın.

Yerə əyilir ki, daş götürüb canavarı necə vurduğunu göstərsin. Bu əsnada məğlub yalançı pəhləvan üstündə gizlətdiyi canavar maskasını çıxarıb üzünə taxır, onun qabağında dayanıb canavar kimi mırıldamağa başlayır. Düzələn qalib yalançı pəhləvan qarşısında canavar durduğunu görüb özünü itirir, qorxudan əsməyə başlayır. “Vay dədə!” deyib bağırır, əlindəki daşı yerə atıb qaçır. Məğlub yalançı pəhləvan da onu qovurmuş kimi meydançanı tərk edir. Bu hərəkət tamaşaçılarda da şən gülüşə səbəb olur.

Bu arada yenidən musiqi sədasi eşidilir.

Yeniyyətlərdən biri (*yoldaşlarına*). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Yeniyyətlər (*bir ağızdan*). Gəlin çoban tapmacası oyunu oynayaq.

Başqa birisi. Oynayaq, oynayaq.

Səslər. Birinci tapmacanı mən deyəcəyəm.

Həmin yeniyyətə. De.

Səslər.

O nədir:

Qarğı qamış,

Ağıza yapış,

Üstü deşik,

Gerisi beşik, hə?

Yeniyyətlər (*bir ağızdan*). Tütək.

Başqa yeniyyətə. Çəkil o tərəfə. (*Onu yana itələyir, yerinə keçir*.)

Başqa qoca. O nədir ki, (*əli ilə göstərir*) ağ saqqalam, bəyirəm (*Keçi kimi bəyirir*).

Yeniyyətlər “Keçi!”, “Keçi!” – deyərək gerisini deməyə onu qoymurlar.

Başqa yeniyyətə. Dayanın mən eləsini deyim ki, yüz il qala cavabını tapmayasınız. O nədir ki, (*əli ilə də göstərir*) ağzı qara, boz bəylər, vursan ağzın öyilər.

Yeniyyətlər arasında bir anlığa pauza.

Hə, di indi tapın görüm, necə tapırsınız. (*Tapmaca deyən qürrələnir, lakin bu qürrələnmə uzun sürmür*.)

Yeniyyətlərdən biri. Aha, mən tapdım.

Səslər. De!

Səslər. Canavar.

Yeniyyətə. Düzdür! Düzdür!

Cavab tapılan kimi qürrələnən yeniyyətə pərt olur.

Yoldaşları ona gülürlər. Bu arada tamaşaçılar içərisindən bir qocanın səsi eşidilir.

Qoca. Ay uşaq, gəlsəniz bir tapmaca da mən deyim. Səslər. De, de.

Qoca. O nədir ki, gecə gəzər aylı xan,
Gündüzü də yaylı xan,
Göy otların başında,
Düymə düzər aylı xan.

Yeniyyətlər arasında bir anlığa sükut çökür. Hamı düşünür.

Lakin bu sükut da uzun çəkmir.

Yenə də tamaşaçılar arasından başqa bir qoca gəlir.

Başqa qoca. Ay uşaq, qoyun o tapmacanın da cavabını mən qoca deyim. Razısiniz?

Səslər. Razıyıq, razıyıq.

Həmin qoca. Bu tapmacanın cavabı dağ döşünə səpələnib otlayan qoyun-quzu sürüsüdür.

Cavab hamını sevindirir. Yerlərdən “sağ ol, ay qoca!” nidası ucalır. Bu vaxt nağara ilə qarazurna çalınır. Meydança boşalır. Ortaya Soytarı daxil olur, tamaşaçılara üz tutur.

Soytarı.

Salam əlik say bəylər!

(*baş əyir*)

Bir-birindən yey bəylər!

Saya gəldi, gördünüz?

Salam verdi, aldınız?

Bir qoyunla bir keçi,

Sayaçıya verdiniz?

Soytarı sözünü bitirər-bitirməz səhnə arxasından, uzaqdan qoyun-quzu mələməsi və çoban tütəyinin həzin səsi eşidilir.

Soytarı (*tamaşaçılara*). Bayrama day nə qaldı?

Nə qaldı, nə qalmadı?

Yerdən səs. Bir əllicə gün qaldı.

Soytarı.

Əlli günü say ötür,
Qarmala quzu götür.
Əlli günü-gecəsi,
Sağmal subay seçəsi,
Sayan yağış yağası,
Sarmaşiq, ot bitəsi.
Quzu təlkə tutası,
Çəpiş irmək atası.

Səhnə arxasından səs bu dəfə yaxından eşidilir.

Soytarı (*tamaşaçılara*).

Siz sayadan qorxmursuz?
Səfa yurda qonmursuz?
Səfa olsun yurdunuz?
Ulamasın qurdunuz!
Ac getsin avanımız!
Tox gəlsin çobanınız!

Səhnə arxasındakı səs daha da gurlaşır. Çox keçmir ki, meydançada Baş çoban öz dəstəsi ilə görünür. Soytarı onları gören kimi tamaşaçılara göstərir və onlara müraciətlə deyir:

Soytarı.

Bu saya yaxşı saya,
Həm çəsməyə, həm çaya,
Həm ölkərə, həm Aya,
Həm yoxsula, həm baya!
(*pausa*)
Saya yaxşı sayadır,
Yeri-yurdu qayadır,
Onun gözəl sözləri,
Yatanları oyadır.

Musiqi dəyişir. Aşağıdakı mətnə uyğun yeni musiqi çalınır. Baş çobanla gələnlər: köməkçilər, boz köpək, canavar, keçi, təkə, qoyun-quzu və çəpişlər hər biri özünəməxsus, meydana qarışıq rəqs etməyə başlayırlar.

Baş çoban.

Uzun saçlı yarım var,
Ona etibarım var.
Dağlar öz oylağımdır,
Qaynar bulaqlarım var.

Xor.

Dağlar öz oylağımdır,
Qaynar bulaqlarım var!

Baş çoban (*uca səslə*)

Göydəki göy buludlar,

Meydançada rəqs edənlər (*xorla*)

Yorğandır çobanın.

Baş çoban

Yastı-yastı təpələr.

Rəqs edənlər

Yastığıdır çobanın.

Baş çoban

Yumuru-yumuru qayalar,

Rəqs edənlər

Yumruğudur çobanın.

Baş çoban

Əlindəki dəyənək.

Rəqs edənlər

Qalxandır çobanın.

Baş çoban

Yanıdakı boz köpək.

Rəqs edənlər

Yoldaşdır çobanın.

Baş çoban

Ağzı qara canavar.

Rəqs edənlər

Düşmənidir çobanın.

Baş çoban (*tamaşaçılara*)

Bu saya kimdən qalıb?

Tamaşaçılar.

Adəm atadan qalıb.

Baş çoban

Adəm ata gələndə,
Musa çoban olanda,
Qızıl öküz duranda,
Qızıl buğda bitəndə,
Dünya bünyad tapanda.
Şişliyimiz öyəcdi,
Onun dördü uludu,
Aşığı qurudu,
Paçası qiymətliidi,
Qabırğası dadlıdı.
Qabırğa içi pərdə,
Pərdə iki rəngdə,
Altmış arşın bağıracaq,
Bir-birinə ulqasaq,
Əzəl atasın deyim,
Sonra anasın deyim.
Yeriyir, yeriir, gərnəşir.
Buynuzuyla döyüşür.
Buynuzu burma-burma,
Zinhar qoyunu vurma,
Qoyunsuz yerdə durma.
Qoyunlu evlər gördüm,
Qurulu yaya bənzər,
Qoyunsuz evlər gördüm,
Qurumuş çaya bənzər.
Qoyun var kərə gəzər,
Qoyun var kürə gəzər,
Gedər dağları gəzər,
Gələr evləri bəzər.
Canım qoyunun ağı,
Gedib dolanar dağı,
Otlar qara qiyağı,
İçəri sərın bulağı
Ağ olar dırnağı,
Şirin olar qaymağı,
Qarılar dutar yağı,
Gəlir payız dayağı,
Gəlin yeyir qaymağı.
Qızlara cehiz olar.
Çobana çarıq bağı,
Uşağa bilək bağı.
Sizin canınız sağ olsun,
Payız buğda, yağ olsun.
Hamınız elliyincə
Damağınız çağ olsun.

Baş çoban sözünü bitirir. Yenidən musiqi çalınır. Baş çoban, boz köpək, canavar, keçi, təkə, quzu və çəpişlər (bunlar maska taxmış aktyorlardır) keçib onlar üçün ayrılmış yerdə (sal qaya üstündə) öyləşirlər. Cavan köməkçi çobanlar öz qoyunları ilə musiqi sədası altında rəqs etməyə başlayır və ayrı-ayrılıqda onları öyürlər.

Birinci köməkçi

Qoyun baxar dağlara,
Sel tək axar dağlara,
Arandan döən sürü,
Yayda çıxar dağlara.

İkinci köməkçi

Kərəsini qoyunun,
Kürəsini qoyunun,
Aclıqdan biz gəzərik,
Dürəsini qoyunun.

Üçüncü köməkçi

Sözümün gözü qoyun,
Dolan gəl düzü qoyun,
İldə bir əkiz gətir,
Sevindir bizi, qoyun.

Birinci köməkçi

Dağları endi qoyun,
Dolaşdı bəndi qoyun.
Süd, qaymağı bol elə,
Sevindir kəndi, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamanı bol elə
Qırıldı uşaq, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm qumral tat qoyun,
İldən-ilə art qoyun,
Balalar ölməkdədir,
Olma gəl namərd, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm qoyunun qarası,
Qırxılığı polad parası,
Yaz günü dələməsi,
Yay günü kürəməsi,
Qış günü qovurması.

İkinci köməkçi

Nənəm a ağ baş qoyun,
Qarlı dağlar aş, qoyun.
Yağından plov olar,
Quyruğundan aş, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Nənəm a qızıl qoyun,
Yollara düzül, qoyun,
Kəsilməsin damazlıq,
Ömr elə yüz il, qoyun.

Birinci köməkçi

Nənəm a nazlı qoyun,
Qırqovul gözlü qoyun,
Pendiri dilim-dilim,
Qatığı üzlü qoyun.

İkinci köməkçi

Canım a kürdü qoyun,
Otladı durdu qoyun,
Ay qaranlıq gecədə,
Görübdü qurdu qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a saçaq qoyun,
Bərədən qaçaq, qoyun,
Sənə yaman baxanın,
Gözünə bıçaq, qoyun.

Birinci köməkçi

Canım a xallı qoyun,
Məməsi ballı qoyun,
Sürü dağdan enəndə,
Tutarıq yallı, qoyun.

İkinci köməkçi

Nənəm a göycə qoyun,
Gedirsən öycə qoyun,
Yiyən sənə sayana,
Dolanır bəycə, qoyun.

Üçüncü köməkçi

Canım a yelin qoyun,
Qovzana telin qoyun,
Yiyən sənə ucundan,
Gətirib gəlin, qoyun.

Qoyun öyməsi bitir. Cavan köməkçilər meydanı tərk edirlər. Yeni musiqi çalınır. Bu dəfə meydançaya rəqs edən-təkəoynadan (o da başqa Soy-tarıdır) çıxır. Onun arxasınca meydançaya Keçi, Təkə və Çəpişlər daxil olur.

Təkəoynadan

(meydana girən Keçi, Təkə və Çəpişlərə)

Qoyunun ucu gəldi,
Dolandı köçü gəldi,
Sürünün qabağında,
Bir ala Keçi gəldi.

Keçi, Təkə və Çəpişlər təkəoynadana qoşulub rəqs etməyə başlayırlar.

Təkəoynadan (Keçiyə)

Nənəm a qatar Keçi,
Qayada yatar Keçi,
Qış soyuğu gələndə,
Balanı atar Keçi.

Sonra üzünü çəpişlərə tutur.

Nənəm bala çəpişlər,
Yovşan başını dişlər,
Gədər yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.

Üzünü təkəyə tutur.

Bu təkə axta təkə,
Boynunda noxta təkə,
Yayda qul tək satılar,
Qış çıxar taxta təkə.

Bu təkə yarış təkə,
Boynu bir qarış təkə,
Keçi ilə küsmüşdün,
Çəpişlə barış təkə.

Bu təkə nəzər təkə,
Qapılar gəzər təkə,
Gəzəyən arvadların
Qabını əzər təkə.

Tamaşaçılar arasında şən gülüş.

Təkəm, ay axta təkəm,
Boynunda noxta təkəm,
Tükləri biz-biz durub,
Görübdür şaxta təkəm.

Təkəm getdi xanlığa,
Üz qoydu yamanlığa,
Təkəmi öldürdülər,
Atdılar samanlığa.

Təkəoynadan bu yerdə özünü hönkürüb ağlayan kimi göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Təkəoynadan ağlamağını kəsir. Bu dəfə şən əhval-ruhiyyə ilə:

Təkəm getdi Mərəndə,
Tamaşadır gələndə.
Yaxşı adam çox yaşar,
Vay pisədir öləndə.
Kül təkənin başına,
Qaynanası öləndə!

Təkəoynadan təkəyə əl boğması göstərir. Tamaşaçılar arasında gülüş. Musiqi dəyişir. Təkəoynadan təkənin noxtasından tutub tamaşaçıların qarşısına gətirir. Keçi və çəpişlər də ardınca.

Təkəoynadan

Saya, saya sayadan,
Təkəmə arxalıq ver,
Xanım evin avadan.

Keçi, çəpişlər, təkə tamaşaçılardan pay yığmağa başlayırlar. Təkəoynadan sözünə davam edir:

Bu təkə arıq təkə,
Dabanı yarıq təkə,
Təkəmə bir pay gətir,
Tüklərini say gətir,
Təkəmi tez yola sal,
Özünə bir pay gətir.

Payıyığma bitir, onlar yenidən meydançanın ortasına qayıdırlar. Rəqs edirlər. Təkəoynadan:

Təkəm, təkəm naz eylər,

Təkə nazedici hərəkətlər göstərir və tamaşaçılar arasında gülüş doğurur. Təkəoynadan sözünə davam edir:

Çobana avaz eylər,
Yığar qoyun-quzunu,
Bayramı pişvaz eylər.

Təkə oyunu bitir. Təkəoynadan öz dəstəsi ilə meydançadan çıxır. Yenidən qarazuma və nağara səsi eşidilir. Aparıcı soytarı meydançaya daxil olur. Onun arxasınca "Sayaçı" dəstəsi meydançaya daxil olur.

Soytarı (tamaşaçılara)
Saya, saya say bəylər!
Bir-birindən yey bəylər.
Saya gəldi gördünüz,
(dəstəni göstərir)
Sayaya salam verdiniz,
Saya sizdən razıdı.

Son musiqi akkordu vurulur. Sayaçı dəstəsi bir ağızdan.

Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz,
Ac getsin avanınız,
Tox gəlsin çobanınız.

Musiqinin sədələri altında oyun-tamaşa bitir.

SARABSKİ HÜSEYNQULU, Hüseyinqulu Məlik oğlu Rzayev (1879-1945) – aktyor, müğənni, rejissor, pedaqoq, teatr xadimi. Azərbaycan peşəkar musiqili teatrının banilərindən biri, Azərbaycanın xalq artisti (1932).

Azərbaycan operasının yaranması və inkişafında Sarabskinin böyük xidməti var. O, 1908-ci ildən "Nicat" cəmiyyəti nəzdindəki opera truppasının solisti olmuş, həmin il ilk Azərbaycan operası "Leyli və Məcnun"da Məcnun partiyasını müvəffəqiyyətlə oxumuşdur (bu partiyada o, dörd yüz dəfədən artıq çıxış etmişdir). Sarabski "Müsəlman opera truppası", "Müsəlman dram truppası"nın yaradıcılarından biri idi. 1910-cu ildən Sarabski, həmçinin, rejissor kimi də fəaliyyət göstərmişdir.

H.Sarabski ədəbi yaradıcılıq sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Onun "Cəhalət", "Axtaran tapar", "Nə təkərsən aşına, o çıxar qaşığına" dram əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. H.Sarabski "Azərbaycan milli kostyumu", "Azərbaycan teatr sənətinin oçerkləri" və s. əsərlərin müəllifidir. Etnoqrafik materiallar əsasında yazdığı "Köhnə Bakı" əsərində Bakının həyat və məişət tarixinin bəzi məsələləri öz əksini tapmışdır. O bu kitabında Novruz bayramının XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində necə keçirildiyini də qələmə almışdır ki, burada ixtisarla verilir:

"...Novruza iki həftə, on gün qalmış hər kəs öz halına görə hazırlıq görürdü. Qapı-bacanı əhənglə ağartmaq, evlərin bayır-bacasını süpürmək, palaz-xalçanı çırpıb təmizləmək, evi, otağı səliqəyə salmaq, yeni ili bir təmizlik içərində qarşılamaq ümumi bir adət idi.

Varlı tacir və alverçilərin hazırlığı daha tənənləli olardı. Onlar bayrama xüsusi şəkərçörəyi, badamçörəyi, paxlava və sair bu kimi şirniyyat bişirib hazırladılar. Belə şirniyyat bişirməyə imkanı olmayanlar bayramı sadəcə xuşgəbarla keçirirdilər.

Bir həftə əvvəldən, istər Aşağıbazarda, istərsə də Yuxarıbazarda bir canlanma müşahidə edilirdi. Baqqallar dükanlarını güzgülərlə, Firdovsinin "Şahnamə"sindən alınaraq ağ parça üstündə çəkilmiş cürbəcür şəkillər, kağız fanuslarla bəzədirdilər. Hər dükənçi qapısından böyük bir zəng asardı. Onu çalaraq qışqırıb malını təriflədiyi kimi, yola saldığı müştərisinin arxasınca da o zəngi təkrar çalardı...

Bayram axşamları arvadlar əlvən xonçalarla qəbiristanlığa gedərdilər. Qəbiristanda hər kəs öz xonçasını ölüsünün qəbri üstünə düzərdi... Qəbir üstündə qadınların ürək yandıran oxşama səsləri, mollaların Quran və yasin oxumaları

ölgün şüalar saçan günəşin dağlar arxasında gizlənməsinə qədər davam edərdi. Sonra hər kəs öz evinə qayıdardı.

Bayram axşamının gecəsi bütün ailə evə toplaşardı. Qələmkar süfrə ortalığa döşənərdi. Evin yuxarı başında uşaqların atası üçün xüsusi döşəkcə salınardı. Süfrə üstə hazırlanmış xonçaya əl uzatmağa kimsənin ixtiyarı yox idi. Kiçik yaşlı uşaqlardan birisi ara-sıra xına ilə boyanmış əlini yemiş götürmək üçün qorxa-qorxa xonçaya uzatdıqda, böyük bacısı onun əli üstə vurub yavaş səslə “çək əlini, ağa döyər” – deyib onu qorxudardı. Evin kişisi icazə verməyincə heç kəsin ixtiyarı yoxdu ki, əlini xonçaya uzatsın.

Kişi isə hələ məşğuldur. O, bir bucaqda salınmış qələmkar canamaz üstə qiraətlə namaz qılır... Namazını bitirdikdən sonra “Həvvil haləna ilə əhsənül hal” duasını oxuyur. Bu halda 18 yaşlı böyük oğul tələsik evə daxil olub, küçələrdə tufəng atıldığını, beləliklə, ilin təhvil olduğunu xəbər verir. Ata qoltuğundan üstü güləbətini çəkili saat qabını çıxarır, gümüş saatının qapağını açıb saata baxır, ilin təhvil olmasına hələ bir neçə dəqiqə qaldığını bildirir, canamazı büküb yığıdır. İrəli gəlib süfrə başında salınmış döşəkcə üstə oturaraq, arxasına qoyulmuş nazbalışa söykənir. Hamı xonçanın başına topladıqdan sonra bir qədər bayram yemişindən yeyir, anaları südlüplöv qazanını yerə qoyur, hər uşağın payını öz boşqabına tökərək verir. Südlüplöv yeyildikdən sonra süfrə yığılır.

Sübh açıla-açılmaya məscidlərin minarələrindən sübh azanının səsi eşidilirdi...”

SARIVƏLLİ OSMAN, Osman Abdulla oğlu Qurbanov (1905–1990) – şair, Azərbaycanın xalq şairi (1977). Qazax rayonunun II Şıxlı (Sarivəlli) kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasında təhsil aldıqdan sonra bir müddət müəllimlik etmişdir (1926–1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetinin filologiya

fakültəsində oxumuşdur (1929–1932), Bakı Pedaqoji Texnikumunda müəllim (1932–1935), Bakı Teatr Texnikumunda müdür (1939–1940) və s. vəzifələrdə işləmişdir. Xalq yaradıcılığının təbliği, aşıqların əsərlərinin tərtibi və tədqiqi sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Tərcüməçiliklə də müntəzəm məşğul olmuşdur.

“Dəmir sətirlərim” (1934), “Bənövşə” (1940), “Gətir, oğlum, gətir” (1943), “Bahar çiçəkləri” (1949), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1971–1975), “Hər kim yüz il yaşaması” (1976), “Mən sabaha gedirəm” (1979), “Seçilmiş əsərləri”, iki cilddə (1986–1987), “Kür qırağında” (1987), “Seçilmiş əsərləri” (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. “Bahar nəğməsi” şairin ilin gözəl fəslə bahara aid yazdığı şeirlərindəndir:

Doğdu Günəş, əridi qar,
Bahar gəldi, bahar gəldi.
Xəbər verdi qaranquşlar:
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Səhər çağı hava xoşdu,
Könüllər qaynadı, coşdu.
Uşaqların yaxın dostu,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Çaylar daşdı, köpükləndi,
Dağların döşündən endi...
Ağ geyib ellər bəzəndi,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Kötükdən uçdu arılar,
Qarışqalar qatar-qatar.
Kol dibindən yol saldılar:
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Budaqlarda gülə-gülə,
Bülbül nəğmə deyir gülə.
Al şəfəqli bir günəşlə,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Aşıqlar qurşandı saza,
Şairlər söz qoşdu yaza.
Bizim güllü bağçamıza,
Bahar gəldi, bahar gəldi.

Göy çəməndə səhər-səhər
Mahnı deyir şən körpələr.
Yaxasında bənövşələr
Bahar gəldi, bahar gəldi.

SAY SAYMAQ – Novruz bayramı günlərində də uşaqların oynadıqları oyun. Uşaqlar oyuna başçı seçirlər. Başçı uşaqları cərgəyə düzür, müəyyən say rəqəmi seçir.

Əsasən, 15, 25, 35, 45, 55, 65, 75, 85, 95 rəqəmlərini götürürlər. Uşaqlardan bir-bir bu rəqəmləri tez-tez söyləmək tələb edilir. Çaxana hamı bir yerdə: “Maymaq, a maymaq” – deyir, onu utandırırırlar.

SAYA(ÇI) – Azərbaycanda, Anadolunun (Türkiyə) çeşidli bölgələrində, eləcə də Qərbi Trakiyada yayılan oyuna əsasən, türklərin ənənəvi dünyagörüşündə bir ruh adı. “Saya” heyvandarlıqla məşğul olanları himayə edər. Əski mifoloji kultla bağlılığı şübhə doğurmayan bu oyun özünün ritual simvolikasına görə Balkanlarda oynanan Cəməl mərasimi ilə də yaxından bağlıdır. Hətta bu oyunu apararlardan biri “Sayaçıbaşı”, Türkiyənin bir sıra bölgələrində isə həmin mərasim-oyunun özü sadəcə olaraq “Saya” da adlanır. “Saya” oyununun türk etnik-mədəni sisteminə daxil bir sıra yerli ənənələrdə “sayaçı Kosa” adlanması faktı da diqqəti çəkir.

Qoyunlar quzulamağa başladığı zaman çoban paltarı geymiş adamlar kənd-kənd gəzib “Sayaçı sözləri”, “Sayaçı türküsü” və ya “Saya gəzməsi” adlanan bu mərasimi – “Sayaçı” mərasimini icra edirdilər. Sayaçı şənliyinin keçirildiyi gün quzuların ana qarnında canlandığıları gün olaraq qəbul edilirdi. “Qodu-qodu” mərasim oyununun eyni olan “Saya gəzisi” Azərbaycanın bəzi yerlərində “Kosa-Kosa” da adlanırdı. Sayaçılar qoyun-keçi dərisinə girib saçaqlı çoban papağı qoyar, üzlük taxar, gülməli oyunlar çıxarardılar. Çobanlar da özləriylə bir neçə qoyun-quzu, bir az da ağartı götürüb sayalar oxumağa başlardılar. Xalq inanışlarında bir “şaman duası” dəyəri daşıyan (görünür, bu üzəndən də Sayanı şamanla, ozanla eyniləşdiriblər) və “Saya gəzdirmə” adı ilə uşaq ədəbiyyatına belə keçən sayaçı türkülərinə görə el arasında yüksək mövqeyi olan Sayaçı özünü Adəm Ata soyundan sayır, Həzrət Musanı müqəddəs pir bilir.

Əsasən mənzum olan sayalarda təbiətin oyanması, qoyunların quzulaması, məhsulun bolluğu vəsf olunurdu. Beləcə, “Sayaçı” mərasimi bərəkətli təbiətin məhsulunun bolluğunu rəmzləndirirdi. Bu mərasim qaynaqlı oyun özündə çox sayda arxaik elementləri qorumuşdur. Rəqslə zəngin arxaik tipli bu oyun, “canavar”, “qoyun”, “keçi”, “bənək”, “təkə” kimi üzlük geymiş oyunçuların ifalarından da göründüyü kimi, təbiət başlanğıcına xas cizgiləri aydın şəkildə özündə saxlayıb. Buradakı bol gülüş də, yanlış olaraq yozulduğu kimi, komizm və sadəcə şux zərəfat deyil, artımı, bolluğu-bərəkəti simvolizə edən gülüş olub, torpağa təsir edərək ondan bolluq-bərəkət istəmək, yəni məhsuldarlıq ideyası ilə bağlıdır.

Tərəkəmələr arasında çox yayılan bu oyunda bütün köç əhli elliklə iştirak edərdi. Yəni oyuna tamaşa edənlər oyunun gedişində həm də onun iştirakçısına çevrilir, bu yolla bir bütövlük havası yaranırdı ki, bu zaman da bir kimsə özünü başqa kimsədən ayırmırdı. Bunlar isə arxaik ritual elementi olub, oyunun dirilik, bolluq və artım ideyasını simvolizə elədiyini göstərir.

Sayaçı oyununu idarə edən ənənənin özüydü. Ənənə oyundakı şeir parçalarını dəyişdirməyi yolverilməz sayırdı. Burada oyunçunun öz bacarığını göstərməsi yalnız və yalnız mərasim oyunun qaydaları içərisində baş verə bilərdi. Oyunda təbiətin özündən gələn güclü bir ritm var. Həmin ritm tərəkəmənin yaşayış tərzində də bu yaşayış təbiətlə nizam içində saxlayan bir qüvvət kimi mövcuddur.

SAYA GƏZİSİ – Novruz bayramı ərəfəsində axşamçağı çobansayağı geyinmiş uşaq və gənclər tərəfindən icra olunan mərasim ayini. Qərribə geyimli iştirakçılar dəf çala-çala əllərində bir, yaxud iki müqəvvə – təkə və qoç başlarını əks etdirən fiqurlar ev-ev, qapı-qapı gəzir, baca-baca oyunu və müxtəlif məzəli rəqslərlə ev sakinlərini qış fəslinin bitməsi, yazın gəlişi münasibətilə təbrik edirlər. Müqəvvəni bəzən iştirakçılardan biri maskataxma – cildəgirmə üsulu ilə təsvir edirdi. Xeyir-bərəkət gətirən hamı-ruhları dəvət anlamı verən bu ayin şamanist təsəvvürlərlə bağlıdır.

SƏBZƏ – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri, tumsuz ağ üzüm sortlarından hazırlanan kişmiş növü. Səbzə hazırlamaq üçün iki üsuldən istifadə olunur:

1) əvvəl üzüm zəif qaynayan əhəng suyuna ani tökülüb götürülməklə pörtülür. Su ilə yuyulur və günəş altında qurudulur;

2) birinci üsuldə kimi əvvəl üzüm pörtüldükdən sonra tüstüyə verilir və kölgədə qurudulur. Kölgədə qurudulmuş səbzənin keyfiyyəti günəş altında qurudulmuş səbzənin keyfiyyətindən daha yaxşı olur (bax: *Kişmiş*).

SƏBZİQOVURMA – Novruz bayramında da bişirilən xörək növü, aş – plov qarası. Xırda tikələrə doğranmış qoyun əti qovrulur, üstünə qızardılmış soğan əlavə edilir. Çox hissə kəvər, həmçinin şüyüd, nanə, keşniş, göy soğan, tərşun, ispanaq və turşəng doğranıb qızarmış ətə qarışdırılaraq bişirilir. Bişənə yaxın üstünə abqora (yaxud limon turşusu) tökülür. Plov yanında verilir. Ayrıca xörək kimi, sarımsaqlı qatıqla da yeyilir.

SƏDDƏ BAYRAMI – çox qədim zamanlarda Novruza düz əlli günün qaldığını bildirmək üçün Azərbaycanda keçirilən bayramın adı. Bayramın əsas əlaməti camaatın toplaşacağı meydanda böyük tonqal yandırmaq, atəşfəşanlıq keçirmək, qışı yola salmaq mərasimi olmuşdur. Xalqımız Səddə bayramını yanvarın son günü, iki çillə arasındakı sərhəddə, Böyük çilləni əvəzləyən Kiçik çillənin sərt şaxtalarının qarşısını almaqdan ötrü çəkilən böyük maneə, odlulovlu bənd, yaxud “sədd” kimi mənalandırıb. Buraya axın-axın gələn insanlar əl-ələ tutub tonqalın ətrafında hərənlənərək, “Əlli gün Novruza qədər, yüz əlli gün biçinə kimi” sözləri ilə başlanan nəğmə oxuyur, şənlik keçirir, rəqs edib tamaşalar göstərirlər. Səyacı nəğməsindəki:

Novruza nə qaldı,
Nə qalmadı, nə qaldı,
Əllicə gün ötür,
Qarmala quzu götür –

misralarında da həmin günə işarə olunur.

Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasında Novruzla bərabər Səddə bayramını belə təsvir etmişdir:

Novruz ilə Səddə bayramlarında,
Ayınlar yenidən olurdu bərpa.
Ər üzü görməmiş növrəstə qızlar,
Evidən sevinclə dışarı çıxar.
Əllər al xınalı, üzlər bəzəkli,
Hər yandan gəlirdi coşqun ürəkli...
...Hər bir qıvrımsaçlı, gəlişi gözəl,
Ayaq yerə döyər, şappıldadar əl.
Hərə bir sərv idi, əldə güldəstə,
Sərv əndamlı bənzer çiçəkprəstə.
Hər il qızlar bu gün axır hər yandan,
Ürək arzusuna açılır meydana...

X-XI yüzilliklərdə yaşamış Xarəzm alimi Əbu Reyhan Biruni odlulovlu bayramın mənşəyini bu cür izah edir: “Belə deyirlər ki, Səddə günü qış cəhənnəmdəki zağasını tərək edib, bu dünyaya qədəm qoyur. İnsanlar qışın üz verə biləcək xəta-bəlasını özlərindən uzaqlaşdırmaqdan ötrü tonqal çatıb, od-alov yaxır, ətirli ot və ağac yandırır, bu günün gecəsini “gicitikən gecəsi”, yaxud “sancan gecə” adlandırır, çünki doğrudan da bu gecə həddindən soyuq bir gecədir”.

SƏMƏD VURĞUN, Səməd Yusif oğlu Vəkilov (1906–1956) – şair, dramaturq, tərcüməçi, tənqidçi, ədəbiyyatşünas, publisist, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1956), iki dəfə SSRİ Dövlət mükafatı laureatı (1941, 1942), Azərbaycan EA-nın həqiqi üzvü (1945), əməkdar incəsənət xadimi (1943).

Səməd Vurğun 1906-cı ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Qazax Müəllimlər Seminariyasını bitirdikdən sonra Qazax, Quba və Gəncədə müəllim işləmişdir (1924–1929). İkinci Moskva Dövlət Universitetində (1929–1931) təhsil almış, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunu bitirmişdir. Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspirantı olmuşdur. 1934-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının məsul katibi, Ümumittifaq Sovet Yazıçıları I qurultayında Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin üzvü (1934), Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı Rəyasət Heyətinin sədri olmuşdur. 1954-cü ildə Azərbaycan EA vitsn-prezidenti seçilmişdir. SSRİ Ali Sovetinin (I, II, III, IV çağırış), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin (I çağırış) deputatı olmuşdur. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Yüksək xəlqilik və şəriyyə, həyat həqiqəti ilə şairin romantik arzularının üzvi vəhdəti Səməd Vurğunun poetik üslubunun başlıca xüsusiyyətləridir. Onun yaradıcılığı müasir Azərbaycan şerinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. “Şairin andı” (1930), “Fənar” (1932), “Azad ilham” (1939), “Qəhrəmanlıq dastanları” (1941), “Aydın əfsanəsi” (1945), “İstiqbal təranəsi” (1947), “Muğan” (1949), “Dram əsərləri” (1950), “Zamanın bayrağı” (1954), “Seçilmiş əsərləri”, üç cilddə (1954–1955), “Aygün” (1956), “Komsomol poeması” (1958), Əsərləri, altı cildə (1966–1972), “Seçilmiş dram əsərləri və poemaları” (1974), “Seçilmiş əsərləri”, iki cildə (1976), “Seçilmiş əsərləri”, beş cildə (2004) və s. əsərlərin müəllifidir. S.Vurğun yaradıcılığında bahar, Novruz bayramı və onun mövzusu mühüm yer tutur. “*Novruz bayramında*” şerindən bir parça:

Axır çərşənbədir... İl tamam olur...
Bu il kənd içində danışır hamı, –
At üstə gəlmişdir Novruz bayramı –
Qulunlu at üstə... Bu bir muraddır.
Qocalar deyir ki, bolluq keçəcək,
Torpaq su yerinə şərbət içəcək.
Odur ki, hamının ürəyi şaddır,
Hamının arzusu, ümidi güldür

Üzündən, gözündən nurlar tökülür.
Baxın, hər qapıda bir tonqal yanır,
Uşaqlar hoppanır od-alov üstə;
Göyə şölə düşür, yer işıqlanır,
Od da yandırmayıb heç kəsi qəsdən.

Od da mehribandır bu gün insana,
Elə bil odun da ürəyi vardır.
Elə bil onun da qəlbində yanan
Müqəddəs əməllər, xoş arzulardır.
Bu gün nə şaxsey var, nə də ki, vaxsey, –
Nə zəncirvuran var, nə də başyaran;
Ötür hər ürəkdə sevdalı bir ney,
Baharın eşqilə xoşbəxtdir insan.

Kosanın başında bir keçə papaq,
Zıncırov da asıb lap kəlləsindən.
Onun çıxardığı oyunlara bax,
Nə üzdən tanınır, nə də səsindən.

Gah odur mələyir qoyunsayağı,
Gah da bir at olub kişneyir Kosa,
Yüz qarıya dəyir onun ayağı
Yüz evdən pay alır o, heç olmasa.

O, xəsis görəndə “əzrayil” olur,
Bacadan sallanıb “qılınc” da çəkir.
Elə ki, torbası şirnilə dolur,

Kosa əllərini bığına çəkir.
O, göyçək qızların qolundan bəzən
Ağrılı-ağrısız çimdik də alır.
Heç kəs tanımayıb, seçməyir onu,
Hər kimin qolundan çimdikləyirsə,
Yalnız o qız bilir kim olduğunu.

Bu vaxt evdəkilər gülüşür bir az,
Kosanın kefinə toxunmaq olmaz!..
Qızsa üzəvari qaşqabaq tökülür,
Hələ ağlayır da o hönkür-hönkür.
Ancaq ürəyində deyir ki, Kosa
Bircə də gəlsəydi ev basa-basa...

Bəzənib-düzənib gəlinlər, qızlar
Xına da qoyurlar öz əllərinə.
Gecələr göz qırpır göydə ulduzlar,
Bizim kənd yerinin gözəllərinə...

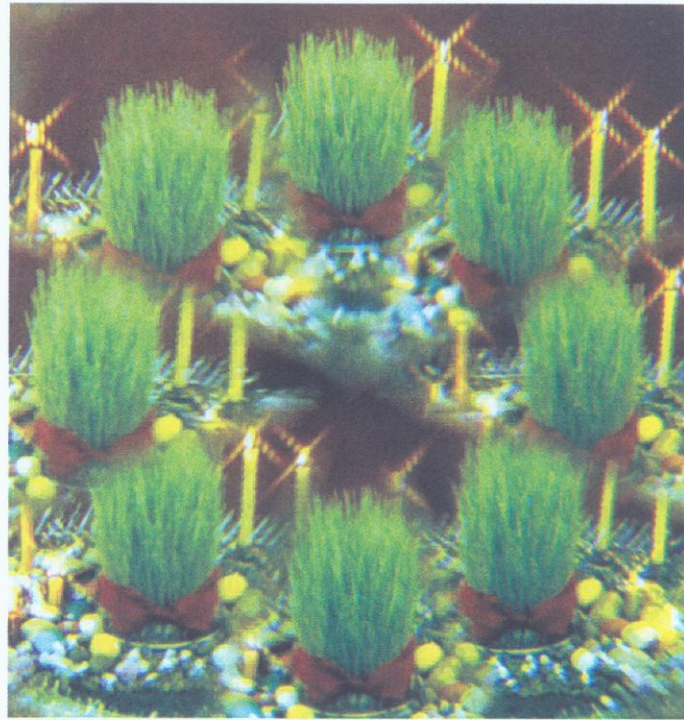
Bahar şərqişi (körpələrə)

Günəş doğdu, yayıldı,
Yatan ellər ayıldı.
Açdı çiçəkli güllər,
Dilə gəldi bülbüllər.
Qar, çovğun gözdən itdi,
Dağlarda lələ bitdi.
Qanadlandı buludlar;
Yerdəki əlvan otlar
Cücərib boy atdılar,
Aləmə naz satdılar.
Artdı suların səsi
Sevindirdi hər kəsi.

SƏMƏNİ – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Adətən, Novruz bayramı ərəfəsində bütün evlərdə göyərtilən bərəkət nişanəsi, taxıl-səməni. Bu məqsədlə buğda, arpa, noxud, mərci və digər dənli bitki məhsullarını islağa qoyub cücərdəndən sonra sini, məcməyi, yaxud boşqaba barmaq qalınlığında sərir (üstü dəsmal və ya tənziyə örtülür), üzünə su çiləməklə cücərdirlər. Yazın gəlməsi, torpağın oyanması, təbiətin canlanması, yaşıllıq rəmzi sayılan səməni Novruz süfrəsində ən görkəmli yeri tutur. Qohum-qonşular bir-birinə səməni yollayır. Təzə-tər səməninin şərəfinə alqışlar söylənir, qədim mahnılar oxunur.

Əkinin, məhsul bolluğunun rəmzi olan səməni qoymaq çox-çox qədimlərdən adət olub. Ona görə ki, səməni taxıldır, çörəkdir, xeyir-bərəkətdir. Taxıl, bərəkət işə həyatın, dolanacağın rəhnidir, insanların yaşaması üçün vacib olan maddi bolluğun ən mühüm şərtidir.

Yazlıq əkin qabağı səməni cücərtmək ənənəsi xalqın çörəyə, qüdsiyyətə ehtiramı, səcdəsi kimi rəmzi mahiyyət

daşmış, azərbaycanlıların şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunu ifadə etmişdir.

Yunan filosofu, yazıçı və tarixçi Plutarx (bizim eranın təxminən 46-127-ci illər) göstərmişdir ki, qədim Azərbaycanda (Midiyada) taxılı müqəddəs bitki saymaq adəti geniş yayılmışdı. Bu adət hər dəfə ilin başlanğıcında (yazda) icra edilərdi. Çox maraqlıdır ki, bu adət səməni göyörtmək şəklində bizim günlərə qədər gəlib çıxmışdır.

Səməninin varlığı, həyatverici gücü, mənası taxılıdır, torpağa tapınmaqdır. Səməni göyörtməklə ümidini, arzusunu, ruzusunu göyörtmüş əkinçi babalarımız:

Səməni, ay səməni,
Göyerdərəm mən səni.
Sən gələndə yaz olur
Yaz olur, avaz olur.
Xoşdur Dədənin sazi,
Yazda ötkəm avazı.
Səməni, can səməni,
Göyerdərəm mən səni.
Səndən mən can istərəm
Damara qan istərəm.
Qanım təmiz görək,
Dosta sanım görək.
Sənsiz qanım olmaz.
Cansız sanım olmaz.
İllətimin loğmanı,
Yamanlığın amanı,
Səməni, ay səməni,
Göyerdərəm mən səni.
Yazda könül şad olur,
Damağında dad olur,
Qada, illət yad olur,

Səməni, ay səməni,
Göyerdərəm mən səni.
Başım, dişim ağrıməsın
Ağrılarım yarıməsın,
Düşmənlərim qarıməsın.
Cancığazım üzüməsın,
Gözlərimə süzüməsın.
Səməni, ay səməni,
Göyerdərəm, mən səni.
Səməni, can səməni,
Gözlərimə işıq ver,
İşıq ver, yaraşiq ver.
Dizimə taqət gəlsin,
Qoluma qüvvət gəlsin.

Səməni, ay səməni,
Sən gələndə yaz olur,
Saz olur, avaz olur.
Səməni, saxla məni
Səməni, can səməni,
Göyerdərəm mən səni.
Səməni, al məni,
Hər yazda,
Sən yada sal məni.
Səməni, saxla məni,
Göyerdərəm mən səni.

məşhur el nəğmələrində həzin bir yalvarışla: “Səməni, saxla məni...” – oxuyaraq onları saxlamasını, hifz etməsini istəyirlər. “İldə göyerdərəm səni” – deyərək vəd edərək səməninə hər il göyerdəcəklərinə, başqa sözlə, əkin-becərmə işlərinə hazırlaşacağına, torpağa qayğı və nəvaziş göstərəcəklərinə, bolluq yaradacağına söz verirlər.

“SƏMƏNİ” – Azərbaycanda halay səciyyəli qədim mahnı, rəqs. Yazın elçisi, Novruzun ən müqəddəs atributu

səməninin adı ilə əlaqədardır. Adətən, bu rəqs cavan qız və gəlinlər tərəfindən mahnı oxumaq və əl çalmaqla müşayiət olunur. Bu mərasimin bəzi səhnələri və nəğmələri dövrümüzədək gəlib çatmış, Azərbaycan xalqının şifahi poeziyasında bolluq, səadət arzusunu ifadə etmişdir. Hazırda Azərbaycan xalq musiqisində “Səməni” adlı iki melodiya mövcuddur.

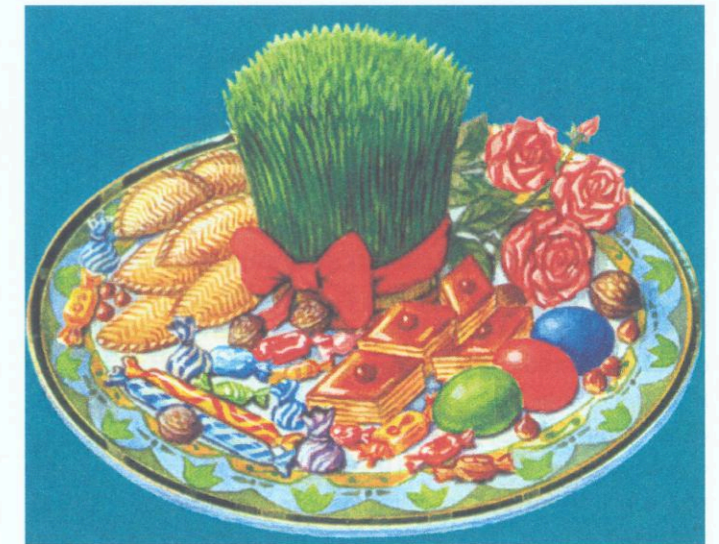
SƏMƏNİ HALVASI – qənnadı məmulatı. Səməni halvası bişirmək üçün təqribən bir santimetr hündürlüyündə göyerdilmiş buğda-səməni taxta çanaq, yaxud tabaqda daşla döyülüb suyu sıxılır. Həmin suda yeddi evdən alınmış buğda unundan adi xəmirə nisbətən bir qədər sıyıq xəmir yoğrulur və onu iki-üç pudluq mis tavada ocaq üstə bişirirlər. Halva bişirilməyə başlarkən onu qarışdırmaq üçün uzun dəstəkli taxta ərsindən istifadə edilir. Qatılmış səməni qaynayanda fındıq boyda pulcuqlar atır, ona səməninin “fındıq atması” deyirlər.

Halva bişənə yaxın onun içinə badam, qoz ləpəsi, olmadıqda isə fındıq ləpəsi salınır. Elə əsil mərasim də bu zamandan başlanır. Qadınlar dəstə ilə səməni tavaşının başına dolanıb yallı gedir və səs-səsə verib nəğmə oxuyurlar:

Səməni, saxla məni,
İldə göyerdərəm səni.
Səməniyə saldım badam,
Qoymurlar bir barmaq dadam,
Səməni, bezana gəlmişəm,
Uzana-uzana gəlmişəm.

Burada “uzana-uzana gəlmişəm” – deyən insan qışın əlindən bezana gəlmişəm, “məni saxla”, başqa sözlə desək, “məni ölməyə qoyma” deyir.

Halva hasilə gəldikdən sonra daha çox bədənə istilik verən, bununla da soyuqdan, qışdan qorxmamaq təsəvvürü yaradan qara istiot, darçın, mixək, razyana, quluncan, badyan, qulsakəmər, zəncəfil, ceviz, hil kimi ədviyyatları döyüb ələkdən keçirir və ona qatırlar. Bundan sonra halvanı doşabda qarışdırır və qoğal, künde şəklində yumrulaşdırıb evlərə paylayırlar. Çalışırlar ki, hər bir payda halvaya salınmış badamdan da, qoz ləpəsindən də olsun.

Çünki xalq buna evə xeyir-bərəkət gətirən bir amil kimi baxır.

SƏMƏNİ XONÇASI – hüzürlü olanlara, bayram keçirə bilməyənlərə ilaxır çərşənbə və Novruz axşamı göndərilən sovqat. Xonçada bayram üçün hazırlanmış nemətlər də olur. Xonçanın ortasında qoyulmuş səməni nimçəsinin ətrafına şam düzülür. Xonçanı gətirən şamları hüzürlünün evində yandırmaqla ailəni hüzürlən, yasadən çıxarır.

SƏMƏNİ NƏZİRİ – arzu və istəyin həyata keçməsi, yaxud çətinliklərdən, bəlalardan qurtarmaq üçün boyun olunmuş nəzir. Səməni nəziri hazırlamaq üçün böyük taqqlara buğda töküüb isladırırlar. Buğda göyərək rüşələri bir-birinə qarışır, sonra onu parça-parça doğrayıb əzir, sıxıb şirəsini qablara yığır, bir qədər də su əlavə edirlər. Həyətdə ocaq qurub, böyük iki pud, üç pud bişirən mis qazanlarda iki-üç gecə qaynadırırlar. Bişənə yaxın rəngi yavaş-yavaş qızarır. Onun içində qoz, fındıq ləpəsi tökürlər. Qonum-qonşu arvadlar hərə bir bəzəkli xonça düzəldib aparır və “Allah qəbul eləsin”, – deyib həyətdə düzürülər. Qaydaya görə, həyətdə düzülən xonçalar evə qoyulmaz. Gecə hamı oturub gözlər ki, görsün filankəsin səmənisini qəbul olacaq, ya olmayacaq. Əgər səməni şirin çıxsın, deməli, qəbul olunmuşdur.

SƏMƏNİ OVSUNU – övladı olmayan qadının uşaq istəyi arzusunu ifadə edən ayin. Uşağı olmayan qadın çilləyə düşmüş bilinir. Onu çillədən çıxarmaq üçün “səməni ovsunu” icra edilir. Ayinin qaydası belədir: Oğul-qız böyütmüş qadın göyerdilmiş səməninə ilaxır çərşənbə günü uşağı olmayan qadının başı üstə saxlayır. O, bulaqdan, çaydan gətirilmiş “çərşənbə suyu”ndan bu səməninin üstündən çillənin üstünə axıdır. Yəni də oğul-uşaq böyütmüş başqa bir qadın çillənin üstünə axıdılan bu suyu əlinə aldığı qayçı ilə doğraya-doğraya: “Ay səməninə göyerdən, bu gəlini də göyört”, – deyir və yaxud:

Arpa, buğda dənidi,
Göyərən səmənididi,

Kəsdim, gəlin, çilləni
Övlad vermək dəmidir.

ovsun sözləri deyir. Bu ayın göyördilmiş buğdaya (səmən-
niyə) nəsil-törətmə, nəsilartırma rəmzi kimi baxılmadan
irəli gəlir.

SEYİDOV MİRƏLİ (1918-1992) – folklorçu, ədə-
biyyatşünas, filologiya elmləri doktoru, professor. əmək-
dar elm xadimi (1983). Ədəbi əlaqələr, mifologiya və
folklor üzrə tanınmış mütəxəssis. İrəvan şəhərində
doğulmuş, orada orta və ali təhsil almışdır. Bir müddət
mətbuat sahəsində çalışdıqdan sonra Azərbaycan EA
Ədəbiyyat Muzeyində (1945-1953) və Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunda (1953-cü ildən ömrünün sonu-
nadək) müxtəlif elmi vəzifələrdə işləmişdir. “Qövsi
Təbrizi” (1963), “Azərbaycan mifik təfəkkürünün qay-
naqları” (1983), “Qızıl döyüşçü”-nün taleyi” (1984),
“Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” (1989),
“Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış” (1994)
və başqa dəyərli monoqrafiyalar elmi ictimaiyyət
arasında rəğbətə qarşılanmışdır. Alimin “Yaz bayramı”
(1990) kitabında Novruz mərasiminin tarixi-mifoloji
kökləri araşdırılmışdır. Əsərdə “Kosa-Kosa” ilə bağlı
bölüm də diqqətçəkicidir:

“...Türk xalqları və onların soykökündə duran soy-
birləşmələri, qəbiləbirləşmələri ilin başlanğıcını günəşlə
bağlamış və onunla ilişkeli törənlər, nağıllar yaratmışlar.
Belə törənlərdən biri də “Kosa-Kosa”dır. “Kosa-Kosa”
törəni deyildiyi kimi yazda, yaz bayramında keçirilir. Bu
törənin keçirilməsini bir çox alimlər ilk teatra da bağla-
mışlar. Bu bilicilərin fikirləri doğrudur. Ancaq “Kosa-
Kosa” ilk növbədə qışla yazın növbələnməsi törəni ilə
bağlıdır. Bu törən azca dəyişikliklərlə Azərbaycanın
ayrı-ayrı yerlərində də keçirilir, törən yazın gəlməsi,
qışın gəlməsi kimi təbii hadisəyə, təbii vuruşa həsr olun-
muşdur. Törənin kökündə yazın bəlgəsi Keçi uzun ağ
paltar geydirilməsi ilə onun qışı təmsil etdiyini nəzərə
çarpdırmaq istəmişlər. Bəllidir ki, qışda təbiət çıpraq,
ağaclar yarpaqsız olur, bir sözlə, kosaya oxşayır. Törəndə
bir yerə diqqət yetirək. Kosanın yalançı pəhləvanı yeri
qazır, guya buraya qızıl basdırıblar. Kosa gəlib oranı eşə-
ləyir, özünü elə göstərir ki, qızılı tapıbdır. Bizcə, bu
hadisənin törənə daxil olması təsadüfi deyildir. “Kosa-
Kosa”dan yazanlar buna diqqət yetirməmişlər. Deyəsən,
torpaqdan qızıl axtarmaq və tapmaq yazda torpağın məh-
sul verməsinə işarədir, qızıl axtarmaq hadisəsi ilə torpağı
əkinə hazırlamağı yada salırmışlar. Törənin gedişində ac
Kosa ağlayır ki, artıq onun həyatı ağır keçir, hörməti də
qalmayıbdır. Kosa uzun səfərə çıxmaq üçün pul yığmaq
istəyir. Ona hörmət edilmədiyindən heç kəs pul vermir.
Yalançı pəhləvan Kosaya deyir ki, burada keçinin hör-
məti var, qoy gedim gətirim pulu o yığsın. Məclisə Keçi-
nin balaları (yaz ayları) girir. Kosa ilə Keçi savaşı. Keçi
Kosanı öldürür (yaz qışı əvəz edir), törənə toplaşanlar

Keçini uğurlu vuruşuna görə alqışlayırlar. Araşdırıcıların
dediyi kimi, Kosa qışın, Keçi yazın bəlgəsidir. Kosanı
camaat sevmir, o, insanlara əziyyət verdiyindən hörməti
yoxdur. O, səfərə gedir, başqa sözlə desək, yerini yaza
verir. Kosa “ölməlidir” ki, yaz “dirilsin”, hakimiyyətə
keçsin. Bu törən də açıqdan-açığa yaz bayramı, təqvimlə
ilişgəlidir. Burada əski insan təbiətin əksliklərini təmsil
edən qışla yazın “vuruşunu” verməkdən başqa, təbiətdəki
dəyişikliyi Günəşlə bağlayır. Bu, əski insanın təqvim
anlayışının ilk quruluşu, ilk skeletidir. Belə törənlər və
onun təqvimlə bağlılığı dünyanın bir çox xalqlarında
olmuşdur. Fransızlar soyuğun qurtarmasına (qışın çıxma-
sına) – “Qarının qovulmasına” həsr edilmiş maskarad
keçirmişlər. Fransızlar soyuğun (qışın) qurtarmasını
uduq Aqat günü ilə ilişgələndirirlər. Burada Qarı (bizdə
Kosa) soyuğu təmsil edir. Qarı uzunqulaqda oturur, əlinde
boş torba sədəqə diləyir (Azərbaycan “Kosa-Kosa”-sında
Kosa pul istəyir), uşaqlar onu dəyənəklə vururlar. Bu
maskarad (törən), adətən, fevral ayında, hərdən martın
sonunda və hətta may ayında da keçirilir. Maskaradda
ölümü (qışı) dirilmə (yaz) əvəz edir. Bu əvəzlənmə çağın
çərxinin bəlgəsidir. İtalyanlar martın 14-də Romada
“Mamuralia” adlı törən keçirirlər. Həmin gün dəridən
paltar geymiş Mamurlus Beturnus adlı adamı döyüb
şəhərdən qovurlar. Mamurlusun qovulması qışın və keç-
miş ilin qovulmasını təmsil edirdi. Avropa xalqları ilə türk
xalqlarının törəmində təqvimlə ilişkeli yaxınlıq göstərir ki,
vaxtilə onların həyat tərzindəki yaxınlıq təfəkkürdə tipo-
loji yaxınlıq yaratmalıdır. Burada təsirdən daha çox təfək-
kürü biçimləndirən yaşayışın oxşarlığı olmuşdur.

Təqvim və yaz törəni “Kosa-Kosa” yaranışı
günündən ilkin dram sənəti ilə ilişkeli olmuşdur. Dramın
yaranması təbiətin fəsillərinin bir-birini əvəz etməsi,
təbii vuruşu ilə bağlı olmuşdur. Başqa sözlə desək, qışın
(Kosa-Kosanın) yazla (Keçi) əvəzlənməsi törəni ilkin
dramın yaranmasının özülünü qoymuşdur. Yazın gəlişi
əkinçiliyin, maldarlığın dirçəlməsi demək idi. Deməli,
Keçi həm də aqrar təsərrüfatla bağlıdır.

Nəhayət, deməli ki, təqvim anlayışı, yaz bayramı,
onun yaranması, biçimlənməsi, təbiətin bir-birini əvəz-
ləyən fəsilləri və həyat təzi ilə, ovçuluqla, maldarlıqla,
əkinçiliklə ilişkeli yaranmışdır. Təqvim anlayışını, yaz
törənini, həyatın, yaşayışın tələbi doğmuşdur, çağlar keç-
dikcə onu təkmilləşdirmiş və biçimləndirmişdir. Yaz,
onunla ilişkeli törən deyildiyi kimi, başlıca olaraq mal-
darlıqla, əkinçiliklə, bir sözlə, aqrar təsərrüfatla bağlı
yaranmış və xalqı gələcək məhsulun uğurlu olması üçün
zəhmətə, çalışmalara, – fəaliyyətə çağırılmışdır. Yaz törəni
eləcə də xalq təqvimi ilə ilişkəlidir. Yaz törəni təfək-
kürdə ilkin ictimai-siyasi bütövlüyün yaranmasına,
biçimlənməsinə təkan verən amillərdən biri olmuşdur”.

SİÇAN-PIŞİK – Novruz bayramı günlərində də uşaq-
ların oynadıqları oyun. Uşaqlar dairəvi əl-ələ tuturlar. Başçı
oyunculardan birini pişik, birini də siçan adlandırır. Siçan

qacır, pişik qovur. Əl-ələ tutanlar siçana imkan vermirlər
ki, içəri girsin. Pişiyə isə yollar açıqdır. Siçan uşaqların
qollarının arasından soxulub içəri girir, yenə bayıra çıxır.
Nəhayət, pişik siçanı tutur. İndi də digər iki uşağın biri
siçan, digəri pişik olur. Oyun davam edir.

Bu oyunun başqa variantında uşaqlar siçanı dövrənin
içərisinə buraxmamalıdır. Siçan hansı uşağın qolunun
altından dövrənin içərisinə girə bilsə, o siçan olur. Pişik
isə başçı tərəfindən dəyişdirilir. Bu variantda cəza siçan
olmaqdır.

SINAMA – gözqoyma, müşahidə əsasında formalaşan
el inamlarının folklor janrına çevrilmiş adı. Sınamaların
mövzu çevrəsi genişdir. Burada yalnız hava, iqlimlə bağlı
nümunələr verilir. Çünki təsərrüfatçı azərbaycanlıları hava-
ların necə keçəcəyi həmişə düşündürmüşdür. Və elin minil-
liklər boyu müşahidələri əsasında yaradıb-yaşatdığı sına-
malar bu təsərrüfatçı üçün bir örnək, söykənəcək qaynağına
çevrilmişdir:

Ağacların yarpaqları saralandan sonra gec tökülməyə
başlasa, deməli, qış mülayim keçəcək.

***

Ağ buludlar küləyin əksinə olan istiqamətdə keçsə,
deməli, yağış yağacaq.

***

Axşamüstü topa-topa bulud keçsə, deməli, sabah hava
aydın və mülayim olacaq.

***

Arılar pətəyin dövrəsində uçub şirə toplamağa get-
mirlərsə, deməli, yağış yağacaq.

***

Ay haləlsə, deməli, sabah hava çiskinli, dumanlı
olacaq.

***

Bacalardan tüstü düz qalxmayıb ətrafa yayılırsa,
deməli, yağış yağacaq.

***

Buludlar sürətlə keçsə, yağış yağar.

***

Deyilənə görə, dəvə oynasa qar yağar.

***

Evin ilk uşağı yeddi dolu dənəsini dişləsə, dolu kəsilər.

***

Gecə sağ qulağın qaşınsa, deməli, sabah hava aydın,
günəşli olar.

***

Günəş çıxanda üfüq qırmızı olarsa, deməli, xoş hava
gözləmə.

***

Günəşli gündə yağış yağmağa başlasa, deyərler cana-
var balalayır.

***

Xoruzlar ağız-ağıza verib banlasalar, deməli, yağış
yağacaq.

***

İt ağnayanda yağış yağar.

***

Qaranquşlar alçaqdan uçsalar, yağış yağar.

***

Qaranquşlar çayın üstü ilə uçuşsalar, deməli, hava aydın
olacaq.

***

Qarışqalar yuvaları ağzında torpaq topası qursalar,
deməli, qış sərt keçər, çoxlu qar yağar.

***

Quraqlıqda eşşəyi çaya salıb islatsan, yağış yağar.

***

Qurbağalar qara rəngə çalsalar, yağış yağar.

***

Quşlar yuvalarını ağacların gündoğan tərəfə qursalar,
deməli, yay sərin keçər.

***

Mal-qara az su içsə, deməli, yağış yağacaq.

***

Mal-qara bir yerə topalaşib otlamasa, deməli, tezliklə
yağış yağacaq.

***

Ördəklər başlarını qanadları altına salıb səssiz-səmirsiz
dursalar, deməli, hava nemişkən, soyuq olacaq.

***

Pişik belini alova sarı çevirsə, deməli, qış şaxtalı olar.

***

Sakit havada ağaclardan quru budaqlar qopub düşsə,
deməli, yağış yağacaq.

***

Sübh çağı buludlar gündoğan səmtə axsa, deməli,
yağış yağacaq.

***

Torağayın qaranquşdan əvvəl görünməsi, yazın
mülayim keçəcəyinə işarədir.

SUCUQ, *bastıx* – Novruz bayramı süfrəsinin çərəzlərindən biri. Sucuq hazırlamaq üçün qoz ləpələrini sapa düzüb, üzünə bəhməz (d o ş a b) qatılmış qatı umac çəkib qurudulur. Xalq arasında sucuqdan mədə xəstəlikləri, qanazlığı, ümumi zoəflük və s. müalicəsində istifadə olunur. Naxçıvan bölgəsinin (xüsusilə Ordubadda), həmçinin Qərbi Azərbaycanın əhalisi arasında geniş yayılmışdır.

SU ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birinə verilən adlardan biri. Su həyatdır, su dirilikdir. Bu çərşənbəni azərbaycanlılar əzizləyə-əzizləyə, böyük təmtəraqla, bayram kimi qarşıyırlar. Su Tanrının insanlara bəxş etdiyi ən böyük və əvəzsiz nemətdir.

Əski inamlarda su sağlamlığın, təmizliyin, paklığın rəmzidir. Su çərşənbəsi günü səhər ertədən üz tutarlar axar suyun üstünə, çillə kəsdilər, niyyət eləyib suyun üstündən tullanar və bu sözləri deyirlər: “Ağırlığımı su götürsün”.

Bu çərşənbədə hamı bulaqda, axar çayda əl-üz yuyur, bir-birinin üstünə su çiləyirlər. Bu mübarək sudu, – deyirlər. Təzə sudan gətirib evə, həyəət-bacaya, mal-qaranın üstünə səpirlər. Deyirlər, belədə il ruzulu olar, bərəkət artar. Qucaqda körpələri, hətta qocaları, xəstələri də su üstündən hoppandırırırlar ki, salamatlıq, əmin-amanlıq, xoşbəxtlik olsun.

Bulaq başında, arx kənarında, çay qırağında suya çağırın, onun müqəddəsliyini tərənnüm edən nəğmələr oxuyurlar. Əski etiqadlara görə, su çərşənbəsi günü bir anlıq “təzə suya” qovuşanlar, azar-bezarını ona verənlər ilboyu xəstəliklərdən uzaq olurlar, günahlarını su yuyub aparar.

Ulularımız arzu və niyyətlərini, dərdlərini suya söyləmiş, su ilə fala baxmışlar. Səfərə çıxanın, uzaq-uzaq ellərə yol alanın ardınca – arxasınca su atırlar ki, Tanrı köməyi olsun. “Yolun aydın, uğurlu olsun, salamat qayıdasan səfərdən”, – deyirlər.

Babalarımız su ilə əlaqədar müdrik sözlər yaratmışlar: “Su axarında salınan əl-oba barlı-bəhrəli olar”, “Su olan yerdə dirilik olar” və s. Azərbaycanlıların ən qədim andı su ilə bağlı olub. And içəndə belə deyirlər: “Su haqqı!”, “Axar suya and olsun!” Onlar suyun qüdrətinə inanırlar və dua edəndə “Su qədrə ömrün olsun!” – deyirlər.

SULAR NOVUZU – Boz ayın dörd çərşənbəsinin el arasındakı adlarından biri.

SULARIN TƏZƏLƏNMƏSİ – İləxir çərşənbə və Novruz sabahı icra olunan ayin. El inamına görə iləxir çərşənbənin sabahı və Novruzun ilk səhəri axar sulara yeni bir canlılıq, dirilik verilir. Buna görə də sübh tezdən axar su üstünə getmək, əl-üzünü yumaq, həmin sudan gətirib evə, həyəət səpmək savab, uğurlu sayılır. Evdəki köhnə suları atmaq, yerinə yeni, təzə su doldurmaq da geniş yayılmış bayram ənənəsidir. Bu motiv həyat-yaşayış bəxş edən su ruhuna (Su əyəsi) sayğı inanışdan, eləcə də Xızır və İlyas qardaşlarının dirilik suyunu tapması barədəki mifoloji rəvayətdən qaynaqlanmışdır. Axar suyun canlı, diri mifoloji ruh kimi qəbul edilməsi, qarışıq yuxunun axar suya söylənməsi ilə əlaqədar el sınağında da özünü göstərir.

SÜDLÜPLOV – Novruz bayramında da bişirilən xörək növü. Süd və düyüdən hazırlanır. Bişirərkən, həmçinin, duz, yağ, ədviyyat (zəfəran, sarıkök) da işlədilir. Xuruşu qaysava və bişirilmiş quru balıq olur. Bəzi yerlərdə (xüsusilə Şəkiddə) süfrəyə çəkilmiş südlüplovun yanına, yaxud üzünə uzunsov şəkildə kəsilmiş bal şanı qoyulur. Düyü yuyulub duz, sarıkök vurulmuş südə tökülür və bişənə kimi (qarışdırmaqla) qaynadılır. Üzünə yağ verilir, həmin qazanda və ya dibinə xəmir qazmağı salınmış başqa qazanda dəmə qoyulur. Azərbaycanın bəzi bölgələrində südlü aş, südlü çilov da adlanır.

SÜNBÜL XONÇASI – iləxir çərşənbə axşamında yaşlı olanların evinə aparılan pay. Xonçada Novruz bayramı süfrəsi üçün hazırlanmış nemətlər, göyərdilmiş səməni, ailə üzvlərinin sayı qədər şam, səməni olmaqla bərabər bir quru buğda sünbülü də olur. Bu sünbül evə bərəkət, artım payı olaraq gətirilir.

ŞŞ

ŞAHTAXTLI, Şahtaxtinski Məhəmməd ağa Məhəmmədağı Sultan oğlu (1846-1931) – görkəmli publisist, maarifçi, dilçi, şərqsünas və ictimai xadim. Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyəti (1899), Beynəlxalq Asiya Cəmiyyəti (1900) və Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz şöbəsinin (1903) həqiqi üzvü. Bakı Universitetinin professoru (1920).

Şahtaxtlı Şərur rayonunun Şahtaxtlı kəndində doğulmuşdur. Naxçıvan şəhər məktəbini və Tiflis klassik kişi gimnaziyasını (1863) bitirdikdən sonra, Peterburqda müstəqil yolla alman dilini öyrənmişdir. Leypsiq universitetinin fəlsəfə, tarix və hüquq fakültəsini bitirmişdir (1869). 1873-75-ci illərdə Parisdə Şərq dilləri məktəbində mühazirələr dinləmiş, fransız dilini öyrənmişdir. Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində ədəbi, elmi əsərlər yazmışdır.

Elmi fəaliyyətə Almaniyada Şərq tarixinə dair tədqiqatlarla başlayan Şahtaxtlı, əlifba islahatı sahəsində Mirzə Fətəli Axundzadənin ardıcıllarıdır. 1879-cu ildə Tiflisdə Şərqdə əlifba islahatı tarixində ilk kitab – “Təkmilləşmiş müsəlman əlifbəyi”ni nəşr etdirmişdir.

1902-ci ildə Şahtaxtlı Tiflisdə xüsusi mətbəə açmış, 1903-cü ilin martından Azərbaycan ictimai fikir və mətbuatı tarixində əhəmiyyətli rol oynamış “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrinə başlamışdı. 1907-ci ildə İrəvan quberniyasından II Dövlət Dumasına deputat seçilən Şahtaxtlı Duma buraxılıqdan sonra “Rossiya” (Peterburq) qəzeti redaksiyasında işləmiş, 1908-18-ci illərdə, əsasən, xaricdə (Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdır.

Şahtaxtlı 1919-cu ildə vətənə qayıtmış, Bakı Universitetinin yaradılmasında fəal iştirak etmiş, burada Şərq dilləri və ədəbiyyatından mühazirələr oxumuşdur. Ümumittifaq Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin işində yaxından iştirak etmişdir. 1922-ci ildə Məhəmməd ağa Şahtaxtlıya fərdi pensiya təyin olunmuşdu.

Məhəmməd ağa Şahtaxtlı 1931-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

M.Şahtaxtlı “Novruz bayramı” məqaləsində Novruz bayramı, onun gəlişi, keçirilməsi, iləxir çərşənbə adətləri və s. haqqında müfəssəl söz açmışdır:

“...Bu gün bizim Zaqaqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.) çox böyük əksəriyyəti üçün ilin ən təntənəli günüdür. Günün bayram edilməsini özündə təzahür etdirən əlamətlər, xeyli dərəcədə, şərq xristianların – yunanların, gürcülərin [...] keçirdikləri xristian pasxasını xatırladır. Bayram çərşənbə axşamından çərşənbəyədək – bayrama bir gün qalmış başlanır. “İlin axır çərşənbəsi” adlanan bu axşam hər bir ailə sahibi mütləq meyvə alıb, nəinki təkə öz ailə üzvlərinə paylayır, həm də qohumlarına, qonşularına, dostlarına hədiyyə göndərir. Axşamçağı, gün hələ batmamış bütün kişilər, qadınlar,

uşaqlar qəbir üstünə gedərək mərhum qohum-əqrəbalarını yad edir, qəbiristanlıqda halva adlanan şirin Şərq yeməyi paylaşırlar.

Günəş batdıqdan sonra bütün evlərin damında və həyətlərdə tonqal yandırılır, tufənglərdən atəş açılır; varlılar fişəng atırlar. Çərşənbə ağır gün, iləxir – ilin axırı isə ondan betər hesab olunur. Odur ki, çərşənbənin ağırlığını yüngülləşdirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Ehtimala görə, axır çərşənbəni quş kimi ötüb keçməyən adam təzə ildə dörd-sərə tutulur. Yüngülləşdirici vasitələr çoxdur. Ən yaxşılardan hesab olunur: əvvələn, həyətdə bir-birindən azacıq aralı məsafədə yeddi qalaq odun yandırılıb, onların üzərindən dayanmadan, nəfəs almadan tullanmaq. Tonqalların üzərindən tullanmış onların sayı qədər, yəni yeddi dəfə təkrar edilməlidir. Dan yeri sökülməmiş yuxudan durub, dəyirman getmək və sübh açılanadək yeddi dəfə dəyirman daşının altından keçmək də eyni dərəcədə yaxşıdır. Bundan başqa, həm də bir kuzə dəyirman suyu götürüb aparmaq və bu sudan bayram çörəyi bişirmək üçün istifadə etmək lazımdır.

İlin müəyyən vaxtında evlərin damlarında və həyətlərdə tonqal yandırılması adətinin mənşəyini müsəlmanlar belə izah edirlər: evlərin damında şölələnən tonqallar ümeyidlər sülaləsinə qarşı üsyana çağırış idi... Ümeyidlərə qarşı üsyan, İmam Hüseynin qətlə yetirilməsi islam tarixində şəksiz bir faktdır. Lakin belə bir siyasi-dini hadisənin xatirəsi ilə od qalayıb, şölələnən tonqalların üzərindən atılıb keçmək adəti arasında ümumi cəhət nə ola bilər? Nəyə görə atəş məhz ümeyidlərə qarşı üsyan günündə ona yaxınlaşanlara həyatın dörd-sərindən qurtarmaq təminatı vermək xüsusiyyəti kəsb edir? Qədim qiyamçıların misilsiz ehtiyatsızlığa yol verərək gizli surətdə bir yerə toplaşmaları, qiyamın digər üzvlərinə də məlumat vermək, onları bir yerə cəmləmək məqsədi ilə evlərin damlarında tonqal yandırmaları – belə bir gur reklamdan istifadə etmələri nə dərəcə ağıla batandır? Və nəhayət, əgər doğrudan da belə olubsa, bəs bu barədə məlumat niyə təkə fars və şiə rəvayətlərindədir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyanı ilə əlaqədar hadisələrdən ən xırda təfsilatlaradək bəhs edən ərəb tarixçiləri niyə susurlar?

Zənnimizcə, ilin axır çərşənbəsinin bayram edilməsi öz-özlüyündə mövcud bir adətdir. Hüseyn tərəfdarlarının üsyanı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çərşənbə üsyandan əmələ gəlməmişdir.

Həyatın dörd-sərindən və hər cür bələlərdən qurtarmaq üçün yanar tonqallar üzərindən atılıb keçmə farsların və onlarla din, əxlaq, adət və dünyagörüşü birliyi zəminində qaynayıb qovuşmuş Zaqaqaziya tatarlarının (azərbaycanlıların – red.), yaxud, daha doğrusu, istər rus təbəələri olsun, istərsə də fars, Azərbaycan canişinliyində məskunlaşmış Azərbaycan türklərinin islama qədərki adətlərinin labüd qalıdır. Xalqlar dinini, dövlət quruluşunu daha tez dəyişir, nəinki əsrlər boyu müqəddəs tutduqları adətlərinin ən kiçik təfsilatından imtina edirlər.

Din dəyişilərkən yeni məzhəb qərarlaşanaq artıq formalaşmış olan adətlər təzə dini əqidələrin hökmranlığı altında yaşarlığını qoruyub saxlamaq üçün yeni şəraitin düsturlarına uyğunlaşır, öz mənşəyindən uzaqlaşır kökünü yeni dinə məxsus rəvayətlərdən biri ilə əlaqələndirir.

Dövlətlər, millətlər və xalq fərdiyyəti haqqında anlayışlar yalnız sivilizasiyanın inkişafı nəticəsində dini etiqadların asılılığından çıxıb, əsil mahiyyətini üzə çıxarır. Az inkişaf etmiş bir xalqda mömin adamın mənəvi varlığı üzərində hökmranlıq edən qüvvə yalnız dindir; xalq onun fəaliyyətinə təsir göstərən başqa amilləri qəbul etmir. Ona bütün fəaliyyətində dini ənənələrlə birbaşa və ya dolayısı yolla bağlı göstərişlər lazımdır. İslam şəriətində axır çərşənbənin bayram edilməsi barədə göstəriş yox idi. Bununla belə, xalq bayram etmək istəyirdi. Lakin ənənələrə söykənmədən heç bir təzə nəsnə yaratmaq mümkün olmadığından vəziyyətdən bir çıxış yolu qalırdı: özündən ənənə uydurmaq. Elə belə də oldu. Şərq fantaziyası bütpərəstlik dövrünün xalqın qanına, iliyinə işləmiş adətlərini təkallahlıq təlimi pərdəsi altında qoruyub saxlamağa kömək etdi.

Müsəlmançılığın yaranmasınadək olan dövrdə çərşənbə günündə tonqal qalayıb yandırmaq adətinin mənşəyini farsların digər adət və ənənələrindən ayrılıqda izləyib öyrənmək olmaz, bu heç maraqlı da deyildir. Qəzet məqaləsi çərçivəsində İran adət və ənənələrinin geniologiyası ilə məşğul olmaq isə, əlbəttə, mümkün deyildir. Biz yalnız oxucuları Novruz bayramı adətlərinin mənşəyi haqqında müsəlmanların özlərinin anlayışları ilə tanış etmək istədik və həm də onların fikrinin şərhini verməklə yanaşı, mövzu barəsində öz xüsusi rəyimizi də gizlətmək istəmədik.

İndi də bayramın təsvirinə keçək.

Çərşənbə gününün bayram axşamı hamıdan çox uşaqlar və itlər həyəcanlanırlar. Tonqalların alovu, fişənglərin parıltısı, atılan güllələrin gurultusu, meyvələr, çərəzlər və bu axşam kəndli daxmasından tutmuş ta şah sarayınadək bütün evlərdə mütləq mövcud olan plov uşaqları həddən ziyadə əyləndirir. Tonqallardan qalxan alov, xüsusilə evlərin hamısında eyni vaxtda tütəng və tapançalardan açılan yaylın atəşi itlərə başqa cür təsir göstərir... Xristian itlərini deyə bilmərəm, ancaq bizim müsəlman itləri olduqca dincdirlər və adamların öz cinslərini qırmaqdan ötrü icad etdikləri silahların gurultusuna dözə bilmirlər. Atəşfəşanlıq başlayan kimi, onlar dəhşətlə hürür və ulayırlar... Çoxusu təpəsinə cin vurmuş sahiblərini tərkdərək bir neçə həftəliyə aradan çıxır, sahiblərinin dinc instinktlərinin qaydaya düşdüyünə əmin olduqdan sonra geri qayıdır.

Çərşənbə günü, deyildi kimi, evlərin damında və həyətlərdə tonqal qalamaqla başlanır; varlı adamlar fişəng atır, ovçular isə ara vermədən atəş açırlar. Gündüz heç kəs işlə məşğul olmur. Bir-birinin evinə görüşə getmirlər. Adamlar, əsasən, vaxtının xeyli hissəsini şəhərdən kənar, dostlarının və ümumiyyətlə, köüllərinə yatan adamların məclisində keçirirlər.

Çərşənbədən Novruza qədər ("yeni günə", yəni yazın başlanğıcınadək) olan vaxtda bayrama hazırlıq

tədarükü görülür. Düzdür, bazar açıq olur, amma alış-veriş xeyli məhdudlaşır. Daha çox, bayram libası və bayram görüşünə gələn qonaqlardan ötrü şirniyyat alınır.

Ən yeni təqvimə əsasən – İranın bir neçə şəhərində, o cümlədən Təbrizdə hər il təqvimlər nəşr edilir – yazın başladığını bildiren dəqiqə çatdıqda şənlik iştirakçıları bir-birini yeni il münasibəti ilə təbrik edirlər. Bayramın ilk günü tamamilə yaz mövsümünə həsr edilməlidir. Yaz qış haqqında xatirə ilə uyuşa bilməz, odur ki, əgər yaz hətta səhər saat yeddidə gəlsə, bu halda həmin gün bayram günü hesab olunmur. Bayram, ertəsi günə keçirilir.

Təbrizdə Azərbaycan hakimi yeni il münasibəti ilə şənlik iştirakçılarına "təhvil-şahısı", yəni keçid pulları adlandırılan xırda gümüş sikkələr paylayır. Bununla da, əlbəttə, qışdan yazı keçid nəzərdə tutulur.

Bayram axşamı mütləq, tərkibində yumurtası çox olan xüsusi xuruşla hazırlanmış plov bişirilir. Şəşəndaz adlanan bu plovu ildə yalnız bir dəfə bişirirlər.

Adamlar bayramda libaslarının, heç olmasa, bir hissəsini təzələməlidirlər. Bunu tək cəmləri boş olanlar icra edə bilmirlər... Bütün evlərdə qonaqlara bayram şirniyyatı verilir. Onun da evlərdə xəmirdən hazırlanıb, iç qoyulmuş ən yaxşı növü (bunlar "çökə" adlanır) Təbrizdən gətirilir.

Bayramın dördüncü günündən etibarən qadınların görüşə gediş-gəlişi başlanır; bunun üçün yalnız üç gün vaxt ayrılmasına baxmayaraq, onların görüşləri adətə müəyyən olunmuş vaxtdan çox çəkir. Bütün bayram vaxtları müsəlmanlar tək cə qəlyanaltı ilə, çərəzlə kifayətlənəməlidirlər, nahar və şam yeməyi hazırlanmır. Aşpazlardan istifadə etmək dəbdə deyil. Xörəyi ev sahibinin arvadı, qızları, bacıları hazırlayırlar ki, onlar da bayram günlərində görüşə getməklə və öz geyim-kecimləri ilə məşğul olurlar. Nə etmək olar, adət belədir!

Bayramın birinci üç günü üçün məclis xanı təyin edilir. O, tənənəli məclislərdə, el şənliyində kimi istəsə cərimələndirə bilər. Ümumi rəqslər, gəzintilər təşkil olunur ki, bu tədbirlərdə iştirak etməkdən heç kəs imtina edə bilməz. Xristian pasxasında olduğu kimi, bahar şənliklərində boyanmış yumurta döyüşdürürlər.

Müsəlmanlar bahar bayramına, eləcə də ondan əvvəl gələn axır çərşənbəyə dini don geydirirlər. Deyirlər ki, bu gün dördüncü xəlifə – Abutalıbın oğlu Əli hakimiyyət başına keçmişdir. Şiələr onu Məhəmmədin birbaşa qanuni varisi hesab edirlər. Belə ki, onlar ilk üç xəlifənin hakimiyyətinin təməl daşı olmuş seçkili əsasın qanuniliyini qəbul etmirlər.

Çox ola bilsin ki, Əlinin hakimiyyət başına gəlməsi günü baharın əvvəli ilə bir vaxta düşmüşdür. Lakin Novruz İslamın qəbul olunmasından çox-çox əvvəl bayram edilirdi. Onun ülvi gözəlliyi ölgün, keyimş təbiəti dirçəldən mövsümün başlanğıcının həmişə və hər yerə özü ilə gətirdiyi sevincdədir.

Bahar insanları dini xatirələrdən asılı olmayaraq sevincdirməlidir. Novruzu ... İslamın qəbul olunmasından əvvəl bayram edirdilər və əgər indiki iranlılar İslama etiqad etməyi tərgitmək xəyalına düşsələr, Novruz bayramına bundan zərrəcə xələl gəlməz. Təbiət kimi, bahar kimi Novruz da əbədidir.

ŞALSALLAMA – Novruz bayramı axşamı icra olunan ayin. Xüsusilə, subay gənclər tərəfindən icra olunan "qurşaqatdı", "papaqatdı", "baca-baca" mərasim ayinlərinin məzmunca eyni. Ayin öz təsvirini ustad şair M.H.Şəhriyarın sözlərində dəqiq əks etdirmişdir:

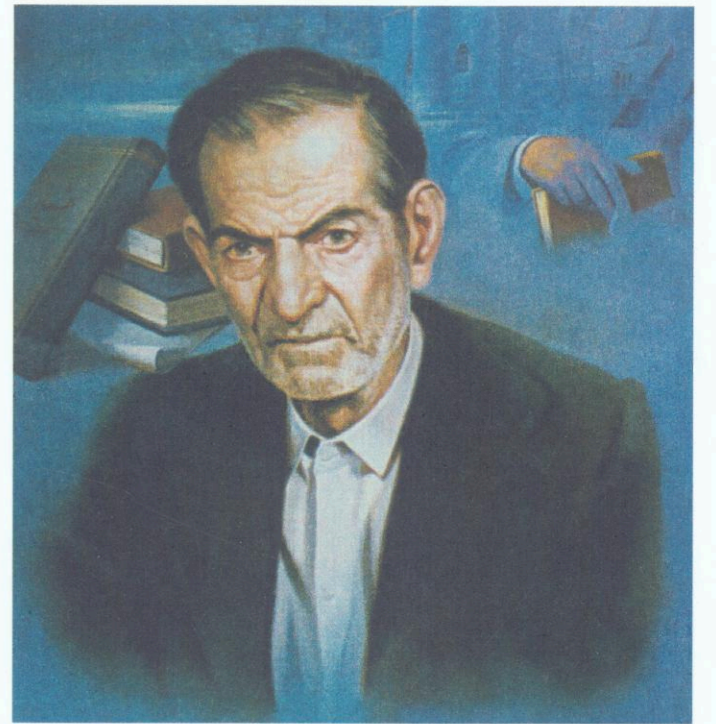
Bayram idi, gecəquşu oxurdu,
Adaxlı qız bəy corabın toxurdu,
Hər kəs şalın bir bacadan soxurdu,
Ay nə gözəl qaydaydı şal sallamaq.
Bəy şalına bayramlığın bağlamaq...

Şal istədim, mən də evdə ağladım,
Bir şal alıb tez belimə bağladım.
Qulamgilə qaçdım şalı salladım,
Fatma xala mənə corab bağladı,
Xan nənəmi yada salıb ağladı.

Ev sahibi bacadan içəri sallanan şalın ucuna şəkərbura, kətə, şorqoğalı, qırmızı yumurta, ləbləbi, qovurğa, qoz, fındıq, kişmiş, yidə, innab, badam, püstə, qaysı qurusu, qax və s. çərəzlər bağlayır. Bəzən niyyətləri hasil olan nənələr, analar, gəlinlər şala bir cüt qotazlı corab, otirli sabun, əl dəsmalı və ya başqa qiymətli nəsnə qoyurlar.

ŞAM FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbər vermə ayini. Novruz bayramının İlahır çərşənbəsində və bayram axşamı bəzədilmiş xonçada evdə olanların hər birinin adına şam düzülür. Şam köhnə ilin ömrünü başa vurduğu, təzə ilin daxil olduğu an yandırılır. Evdəkilərin hər biri özünün, ya da başqasının şamını gözaltı eləyib ürəyində niyyət tutur. Gözaltı olunmuş şam o birilərindən çox yanarsa, niyyət sahibi istəyinin başa gələcəyinə inanır.

ŞƏŞƏNDAZ – plov adı. İldə bir dəfə, yalnız Novruz bayramı axşamı bişirilən və xuruşuna çoxlu yumurta qatılmış xüsusi plov.

ŞƏHRİYAR, Məhəmmədhüseyn Hacı Mirağa oğlu Şəhriyar (1905–1988). M.Şəhriyar Təbrizdə anadan olmuşdur. O, Təbrizdə "Talibiyyə", "Mittəidə", "Mütəəvvəssitə" mədrəsələrində, Tehranda Ali Tibb Universitetində təhsil almışdır. M.Şəhriyar 1988-ci il sentyabrın 18-də vəfat etmiş və Təbrizdə Surxab qəbiristanlığında "Məqbərət üş-şüəra"da ("Şairlər məqbərəsi") dəfn olunmuşdur.

Dərin xəlqilik görkəmli söz ustası Şəhriyar şerinin həyatiliyini, qüdrətini təsdiqləmiş, ona ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. O, xalqa, şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bağlı olduğundan folklorun bol-bol bəhrələnməmişdir. Poeziyasında xalq adət və ənənələrinin təsvirinə geniş yer verən şair bir çox atalar sözü, ayin, etiqad və deyimlərdən geniş istifadə etməklə şerlərinə müstəsna canlılıq, təbiilik gətirmişdir. M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı şerləri, məşhur "Heydərbabaya salam", "Səhəndiyyə" poemaları Azərbaycan dilinin şirinliyini tam dolğunluğu ilə əks etdirir. Şairin əsərləri dönə-dönə Bakıda çap olunmuşdur. "Divan", üç cildə (1949–1955), "Külhiyyat", beş cildə (1967), "Seçilmiş əsərləri" (2005) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin "Heydərbabaya salam" poemasında Novruz bayramının adətləri, oyun və əyləncələri incəliklə təsvir olunmuşdur:

Heydərbaba, ildırımlar şaxanda,
Sellər, sular şaqıldayıb axanda,
Qızlar ona səf bağlayıb baxanda,
Salam olsun şövkətüzə, elüzə
Mənim də bir adım gəlsin dilüzə.

...Bayram yeli çardaxları yıxanda,
Novruzgülü, qar çiçəyi çıxanda.

Ağ buludlar köynəklərin sıxanda,
Bizdən də bir yad eyləyən sağ olsun,
Dərdlərimiz qoy dikəlsin, dağ olsun.

Bayram olub, qızıl palçıx əzərlər,
Naxış vurub, otaqları bəzərlər,
Taxçalarda düzmələri düzərlər,
Qız-gəlinin fındıqçası, hənəsi,
Həvəslənər anası, qaynanası.

Bakıçının sözü-sovu, kağızı,
İnəklərin bulaması, ağzı,
Çərşənbənin girdəkani, mövizi,
Qızlar deyər: "Atıl-batıl, çərşənbə,
Ayna təkin baxtım açıl, çərşənbə".

Yumurtanı göyçək, güllü boyardıq,
Çaqqışdırıb sınaqların soyardıq,
Oynamaqdan bircə mægər doyardıq?
Əli mənə yaşıl aşıq verərdi,
İrza mənə novruzgülü dərərdi...

ŞƏKƏRBURA – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Şəkərbura bişirmək üçün buğda unu, süd,

kərə yağı, maya, badam (yaxud fındıq, qoz) ləpəsi, şəkər tozu, yumurta və zəfərandan istifadə olunur. Acımiş xəmiri yayıb içərisinə ləpə ilə şəkər tozundan hazırlanmış iç (ətirli olmaqdan ötrü hil, güləb da qatılır) qoyulur və yarımdairə şəklində qatlanır, qıraqları burulma naxışlarla bükülür, üstü naxışlanır. Daha çox Bakı və Naxçıvan bölgələrində bişirilir.

ŞƏKƏRÇÖRƏYİ – Novruz bayramı süfrəsinin şirniyyat növlərindən biri. Əla növ buğda unu, ərinnmiş kərə yağı və qənd ovuntusundan, bu olmadıqda şəkər tozundan hazır-

lanır. ərinnmiş kərə yağı qənd ovuntusu, yaxud şəkər tozu ilə həcmi 1,5 dəfə artana qədər çalınır və üzərinə un tökülüb xəmir hazırlanır. 70–80 qramlıq girdə kündələrin üzərinə yumurta sarısı sürtülür və bişirilir.

ŞORQOĞALI – Novruz bayramı süfrəsi üçün də bişirilən girdə çörək, kökə. Xəmirinə maya qatılmış kökənin

içərisinə un, yumurta, yağ, duz, razyana, cirə, darçın, sarıkök, istiot və s. qatılmış içlik əlavə edilir, üzərinə yumurta sarısı çəkilərək xaş-xaş səpilir (bax: *Qoğal*).

ŞIXLI İSMAYIL, İsmayıl Qəhrəman oğlu Şixlinski (1919–1995) – nasir, ədəbiyyatşünas, publisist. Azərbaycanın xalq yazıçısı (1984), millət vəkili (1990–1995). Qazax pedaqoji məktəbində (1937–1941), Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun dil-ədəbiyyat fakültəsində (1937–1941) təhsil almış, daha sonra aspiranturada (1946–1949) oxumuşdur. Pedaqoji Universitetdə müəllim, baş müəllim, kafedra müdiri vəzifələrində çalışmışdır. "Azərbaycan" jurnalının baş redaktoru (1976–1978), Yazıçılar Birliyinin sədri (1981–1987) olmuşdur. M.F.Axundov adına ədəbi mükafat laureatıdır (1991). Milli-etnoqrafik həyatımızın dərin bilicisi olan istedadlı yazıçı öz əsərlərində xalq həyatını canlı boyalarla əks etdirmiş, soykök, tarixi yaddaş, milli kimlik problemlərinə sıx-sıx toxunmuşdur. Görkəmli ədibin "Ayrılan yollar", "Dəli Kür", "Ölən dünyam" romanlarında, eləcə də povest və hekayələrində folklor və etnoqrafiya dəyərlərimizin, qədim adət-ənənələrimizin bədii inikasını da geniş yer tutur. "Dəli Kür" romanında Novruz bayramından bəhs edən aşağıdakı epik lövhə bu baxımdan diqqətçəkicidir:

"...Novruz bayramı idi. Kənd uşaqları səbirsizliklə axşamın düşməsinə gözləyir, tez-tez xırman yerinə topladıqları ota baxırdılar. Onlar qucaq-qucaq küləş, saman gətirib otun üstünə atırdılar. Bundan başqa əllərinə keçən quru çırpıları, odun qırıntılarını da buraya atırdılar. Onlar şər qarışan kimi tonqal yandıracaqdılar. Oğlanlar bundan başqa, meşədən uzun payalar kəsib gətirmişdilər. İri bir gərməni ortasından deşib həmin ağaca keçirmiş və lopa düzəltmişdilər. Tonqallardan başqa damın üstündə lopa da yanacaqdı.

Qızlar sakit oturmurdular. Özlərinə təzə paltar tikir, axşama qədər hazır edib geyməyə çalışırdılar. Gəlinlər yumurta boyayı, arvadlar tez-tez düyü arıtlayan qızlara göz yetirirdilər. Səmənilər süfrələrə düzülürdü. Hamı bayrama hazırlaşdı. Varlı da, kasıb da çalışdı ki, bu axşam süfrəsi boş qalmasın. Aylarla yığdıqlarını bir gecə üçün xərcləyənlər də var idi.

Pakizə evdə o yan-bu yana qaçır, anasına və gəlinlərinə əl-ayaq verir, həm də axşamın tez düşməsinə gözləyirdi. O, nədənsə, bu il Novruz bayramını daha böyük həvə və eşqlə qarşılamağa hazırlaşdı.

Nəhayət, yenice cücərib yaşılbaşan yamaqları, torpaqdan baş qaldıran çiçəkləri isti nəfəsi ilə xumarlandıran günəş qərbə doğru öyildi, üfüqdəki pənbə buludlar çəhrayı rəngə boyandı. Kürün üstünə qanadını gərən axşam kölgəsi sürünə-sürünə kəndə doğru yeridi. Pəncərələrdən solğun işıqlar göründü. Ancaq heç kəs içəri, evə girmək istəmədi. İliq bahar havası hamını xumarlandırır.

Pakizə təzə paltarını geyindi, qapıda xeyli hərləndi, sonra damın belinə çıxdı. Əlini gözünün üstünə qoyub

yaşəmən rənginə çalan üfüqə boyladı. Kürə, yenice yaşılbaşan meşəyə, sahilin göy otlarına baxdı. Hava ilıq idi. Kür tərəfdən əsən meh isti nəfəs kimi adamı məst edirdi.

Yaxındakı həyətlərdən birində tonqal yandırdılar. Onun dalınca bütün qonşular tonqallara od vurdular. Əvvəlcə nəm küləş alışmadı, ağ tüstü layları buruluburula havaya qalxdı, kəndin üstünü elə bil duman bürüdü. Sonra otlar alışıb çatırdadı, alov ucaldı, tüstü bir müddət qığılcımlarla çarpışdı və çəkilib getdi. Kənd şəfəqlərə qərğ oldu. Cavanlar topaları yandırıp damların üstünə sandılar. Oğlanlar neçə gündən bəri hazırladıqları fişəngləri mazuta buladılar. Üstünə bir az neft çilədilər, od vurdular. Fişənglər alovlandı. Gücləri gəlinçəyə qədər fırlayıb havaya atdılar. Pakizə böyük heyranlıq və valehliklə havada bir-birini qovub daha yüksəyə qalxmaq istəyən fişənglərə baxdı. Oğlanlar bəhşə girişdilər. Onlar öz güclərini göstərir, fişəngləri var qüvvələri ilə yuxarı tolazlayırdılar. Vıyıltı ilə havaya qalxan fişəng küyültü ilə yerə düşürdü. Kəndi ahəngdar bir uğultu bürümüşdü. Pakizə lap aşağılarda, Kürün yaxası boyu məskən salan kəndlərin üstündə də göy üzünün qızardığını gördü. Elə bil hər şey alışmışdı. Hətta Kürün suları da qızartdaq idi.

Kəndin birdən-birə alova qərğ olduğunu gərən itlər qorxdular. Zəlzələyə, ya da gün tutulan zaman ağız-ağıza verib ulaşıdıqları kimi, indi də zingildəşib səs-səsə verdilər. Onlar azacıq sonra sakitləşdilər. Uşaqlar əl-ələ verib tonqalların ətrafında oynadıqlar. Hər şey nağıllardakı kimi qərribə idi. Kölgələr uzanıb yerlə sürünür, bəzən evlərin divarına düşür, bəzən də lap Kürün sahilinə qədər enirdi. Tonqallar qorlandıqca qığılcım göydə oynayırdı.

Bu hal çox davam etmədi. Tonqallar yandı, lopalar söndü, fişənglər öləzidi. Xoş bir yaz axşamı kəndin üstünə qanadını gərdi. Səs-küy azaldı. Sönüb qurtarmaqda olan tonqalların ətrafındakı uşaqlardan və bir də mal-qaranı rahatlayanlardan başqa bayırda heç kəs qalmadı. Hamı evə çəkildi. Pakizəni də çağırtdılar. Qız getmədi. O, səhərə qədər damın belində dayanıb hər şeyə tamaşa edər, baharın ilk ilıq havasını udmaqdan doymazdı.

Çəpərin dibində bir dəstə qız dayandı. Pakizə qaça-qaça doqqaza çıxdı. Qızlara qoşuldu. Gülüşə-gülüşə evdən uzaqlaşdılar.

Bayram axşamı qapı pusmaq, iynəlik salıb bəxt sınaq qızların adəti idi. Oğlanlar isə baca-baca gəzərdilər. Onlar balaca heybələrini götürüb damın üstünə çıxar, iplə bacadan içəri sallayardılar. Adət üzrə ev sahibi heybəyə şirniyyat qoymalı idi.

Qızlar qapıları pusa-pusa xeyli gözdilər və nəhayət, Pakizənin xalası ilə gəldilər. Səs-küylə içəri doluşdular. Pakizənin xalası üstü taxtapuşlu qaradımı səliqə ilə süpürmüşdü. Taxtın üstünə gəbə salınmışdı. Ortaya iri bir sini qoyulmuşdu. Sininin çevrəsi boyu şam düzmüşdülər. Zəfəranlı plovun ətri evə dolmuşdu.

Pakizə xalasını öpdü, qoynundan konfet çıxarıb uşaqlara verdi, sonra ev sahibi kimi ərklə qızları süfrəyə

dəvət etdi. Xonçadakı saçaqlı konfetləri xışmalayıb qızlara payladı.

Pakizənin xalası iri siniyə plov çəkdi. Taxtın üstünə qoydular. Qızlar sininin ətrafında hərləmə bardaş qurub oturdular.

Heç beş dəqiqə keçmədi ki, sini boşaldı. Süfrəni yığışdırdılar. Qızlardan biri gülə-gülə iri bir badyanı su ilə doldurub ortalığa qoydu.

– Gəlin iynəlik salaq.

Onlar iki iynə götürdülər. Uclarına pambıq doladılar. Sonra Pakizənin xalasına üz tutdular:

– Ay xala, sən de, bu iynə kimin olsun?

Arvad qızlara xeyli baxdı. Gözünü yaşı on altını ötmüş Fatmaya zillədi:

– Qoy onun olsun, hamınızdan böyükdür, – dedi.

– Oğlanı da özünüz bilərsiniz.

Qızlar iynələri suya saldılar. Pakizə də onlara qoşuldu. Ancaq bir şey başa düşmədiyindən, təkrar soruşdu:

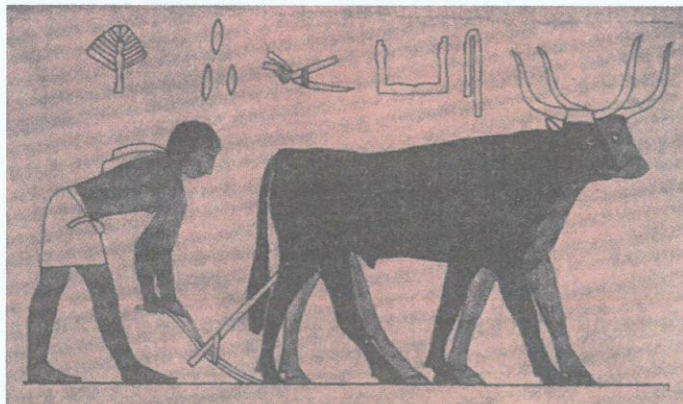
– Bu iynənin biri Fatmadır, bə o biri kimdir?

– Onu özü bilər. Ürəyində hansı oğlanı tutubsa, odur.

İynələr suda üzüməyə başladı. Qızların nəfəsi suya toxunduqca iynələrdən gah biri qaçır, o biri qovur, gah da, əksinə, qaçan dayanır, qovan qaçır. Qızlar öz ürəklərində belə hesab edirdilər ki, əgər iynələr birləşsə, demək, oğlanla qız görüşəcək və evlənəcəklər”.

ŞUM BAYRAMI – qədim xalq əkinçilik bayramı. Yaz fəslinin əvvəlində elliklə yaz işləri görülür, toxumlar safçürük olunur, yaz əkininə – şumlama işinə hazırlanırlar. Sahələrə çıxıb əkinə əl qoyur, cüt qoşur, əkinə başlayırlar. Bunu edə bilməyən şəxs əkin sahəsinə gedib, torpağı, heç olmazsa, iki-üç bel çevirməlidir. Əkin sahəsinə cüt çıxarılan gün, torpağa xış, kotan ağzı dəyən gün əsil bayram olur.

Ənənəyə görə, yaz şumu mərasimi keçiriləndə evlərdə qovurğa qovurmazlar. Guya qovurğa quraqlıq nişanəsidir, quraqlıq arzulamaq deməkdir. Əqidəyə görə, torpağa atılan dən ki var, qanbir-canbir qardaşlarının sac üstündə qovrulmalarına dözmür, onlar da yanib tələf olur, küsür, cücərib torpaqdan baş qaldırmır. Bu səbəbdən də Novruzqabağı şumaçıxma dövründə evlərdə buğda göyərdir, səməni qoyurlar. Səməni Novruz bayramının əkinçilik təsərrüfatı ilə bağlılığını göstərir. Çal-çağır başlayır, hamı şənlənir,

deyib-oyunayır. Kəsülülər mütləq barışmalıdır. Yoxsa zəmidə taxılın alağı, dənin zayı artıq olar. Sonra bir cüt öküzü çulla, bəzək əşyaları ilə bəzəyirlər. Kəllərin buynuzlarına çörək keçirir, kəlağayı, qırmızı parça bağlayırlar.

El-obanın ümumi adətinə görə, ilk şırımın açılmasını ömrü-günü əkində, biçində keçmiş əliçörəkli, ayağı sayalı, süfrəsi bərəkətli ağsaqqala etibar edirlər. O da ən yaxşı paltarını geyinib sahəyə çıxır, əkinəcək yerin torpağından bir ovuc xışmalayıp, sonra öküzləri xışa qoşub şuma başlayır. Bu zaman ağız-ağıza verib oxuyurlar:

Qurban olum əyri xışa,
Get o başa, gəl bu başa.
Əlin var olsun, baba,
Sən ellə, obayla yaşa.

Torpaq şumlandıqca hamı sevinir, gülür, oynayır, bir-birinin üstünə torpaq, papaq, qurşaq və digər şeylər atır və deyirlər: “Bolluq olsun, bolluq olsun, çörəyimiz bərəkətli olsun”. Bununla da əkinçi babalarımız qarşından gələn ilin bol ruzulu, bərəkətli keçməsinə arzulayırlar. Əkinəcəyin kənarında heyvan kəsilir, onun dərisi ən güclü öküzün belinə döşənir, ətinin ən yaxşı tikələri ilk şırım açana verilir. İlk şırıma bəzi yerlərdə “qarabas” da deyilir. Elə ki qarabas şırımını açılır, hamı bilər ki, daha dayanıb durmaq vaxtı keçdi, tarla işlərinin dövrünü başladı. Rəncbərlərin dilində əməyi yüngülləşdirən ritmik holavarlar qatarlanır:

Bahar gəldi, yer oyandı,
Soyuq qışın yası gəldi.
Ala öküz çək kotanı,
Örüşlərin yazı gəldi.

Qızıl öküzüm, yeri.
Qoyma şum qala geri.
İti tərpon, maralım,
Paxıllar baxır bəri.

Öküz qıymaz canını,
Bilməz qamçı sanını.
Qayış çəkən qaşqa kəl
İş üstündə tanını.

Qara kəl ilim barı,
De, dərdin bilim barı.
Məni mağmın eyləmə
Açılısın dilim barı.

Qoşa kəlim boz, ala.
Tarlaya saldım yola.
Tay öküzlə iş aşmaz,
Öküz gerek cüt ola.

Qızıl öküz soldadır,
Novruz payı bal dadır,
Sən şumu tez çıx başa
Hər nəmər daldadır.

Əkinçilər toxum kisəsi, səpin dəstgahı ilə şum üstünə çıxanda sevinir, fərəhlənir, bir-birlərinə gözdəyənliyi, xeyir-dua verirlər:

– Şumunuz bərəkətli, xeyirli olsun!

– Biri min olsun, a qonşu!

Toxum səpilməmişdən xeyli əvvəl əkin sahəsinə “arat suyu” verilir. Təcrübəyə görə həmin su torpaqda rütubəti artırır, toxumun tez və sağlam cücərməsinə kömək edir. Əsil hünər, tərpon toy-bayramına çevrilən bu çal-çağır ellərimizdə “şum bayramı” adı ilə məşhurdur.

Tt

TƏBİƏTİN ÖLÜB-DİRİLMƏSİ MİFİ – ən qədim çağlardan əkinçilik və maldarlıq, bolluq və firavanlıq etiqləri, ayinləri, təqvim görüşləri ilə bağlı şumer-türk mifi. Dünya tarixinin ən önəmli örnəklərini yaradan, bəşər sivilizasiyasının inkişafında əvəzsiz rol oynayan şumerlərin baharın – yaz fəslinin gəlişi ilə torpağın oyanmasına, təbiətin canlanmasına və məhsul işlərinin başlanması ilə bağlı yaranmış mif “ölüb-dirilmə” motivləri ilə diqqəti cəlb edir. Mifdən aydın olur ki, şumer elləri bitki aləminin hamisi olan Dumuzi – Təmmuz adlandırdıkları tanrının hər il payız fəslinin sonunda “ölməsi”– qış yuxusuna getməsi, yazda isə havaların istiləşməsi ilə yenidən dirilməsi münasibətilə ayrıca mərasim keçirirmişlər. Təmmuzun ölüb-dirilməsini şumerlər əkin-biçin işləri ilə bağlayıblar. Təmmuz öldü – toxum basdırıldı, onun üçün yas tutub ağladılar – torpağı suvardılar, o dirildi – toxum cücərdi, yəni təbiətin canlanması – yeni həyatı, yeni günü başladı. Təmmuz ölən və yazda təbiətin oyanması ilə yenidən dirilən bütün bitki və yaşıllığın hamisi, himayəçisidir.

Qədim Misir miflərində ən çox ehtiram olunan allahlardan biri bitki və yaşıllıq tanrısı Osirisdir. O da Təmmuz kimi “ölən və dirilən”dir. O da yaşıllıq solanda ölür, dirçəldikdə dirilir. Bununla əlaqədar qədim misirlilər hər il xalq əkinçilik təqvimində Osirisin yenidən dirilib həyata qaytarılmasını bayram edirmişlər. Qədim babillər, suriyalılar, finikiyalılar, midiyalılar və digər xalqların mif və əfsanələrində də təbiətdə ilboyu mövsümlərin təzələnməsi

və mövsümlərdə baş verən dəyişikliklər – yaz fəslində bitki tanrısının dirilməsi simasında təbiətin canlanması, bütün bitki aləminin yenidən cücərməsi, yay fəslində bir çox bitkilərin məhsul verib, tədricən saralıb məhv olması, onun istidən əzab çəkməsi, payızda isə tam solub o dünyaya getməsi, qış fəslində həmin o dünyada əzab-əziyyətlərə qatlanması poetik şəkildə öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, bu bayram yazın, baharın ilk gününün qarşılınması olub qədim insanların müşahidələri əsasında qışda “ölmüş” təbiətin yazda yenidən oyanması, canlanması, “dirilməsi” ilə yeni təsərrüfat ilinin tənənəli şəkildə qarşılınması idi. Deməli, yazın gəlişi, yeni təsərrüfat həyatının, yaz fəslinin, yeni ilin başlanması münasibətilə keçirilən Novruz bayramı tarixən müxtəlif ad, rəng və çalarlarda mövcud olmuş və Yaxın Şərqi, eyni zamanda Azərbaycan ərazisinin qədim əkinçi tayfaları arasında meydana gəlmiş və geniş yayılmışdır.

TƏHMASİB Məmməd Hüseyin Abbasqulu oğlu (1907-1982) – ədəbiyyatşünas, folklorşünas, dramaturq, tərcüməçi. Filologiya elmləri doktoru (1965), professor (1970). Bakı Pedaqoji Texnikumunu bitirmiş (1927), dörd il Naxçıvanda müəllimlik etmişdir. Sonra Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil almışdır (1930-1933). Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsində baş müəllim (1939-1951), dosent (1951-1959), Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda folklor şöbəsinin müdiri (1945 ildən ömrünün sonunadək) işləmişdir. O, Azərbaycan folklorşünaslığının əsasını qoyanlardandır. Mövsüm və mərasim nəğmələri, xalq dastanları haqqında sanballı tədqiqatların müəllifidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”

eposlarının, dastanların, nağılların, Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanması, nəşri və tədqiqində, elmi və pedaqoji kadrların hazırlanmasında mühüm xidməti var. “Bahar” (1938), “Aslan yatağı” (1941), “Çiçəklənən arzular” (1951), “Hind nağılı” (1956) və s. pyesləri tamaşaya qoyulmuşdur. “Rübailər ələmində” (1968) pyesi Məhsəti Gəncəviyə həsr olunmuşdur. “Onu bağışlamaq olarmı?” (“Bahar” pyesi əsasında), “Bir qalanın sirri” (“Çiçəkli dağ” pyesi əsasında) filmlərinin (hər ikisi 1960) ssenari müəllifi olmuşdur.

Təhmasibin yaradıcılığında xalq mərasimləri, Novruz bayramı, onun mahiyyəti, tarixi kökləri, bayramla bağlı ayin və mərasimlər, adət-ənənələr, oyun və əyləncələr, tamaşalar mühüm yer tutur. Bunu “Adət, ənənə, mərasim, bayram” məqaləsindən də görmək mümkündür:

“Bütün dünya xalqları kimi, bizim xalqımızın da tarixində sayısız-hesabsız bayramlar olmuşdur. Lakin bunların heç biri Novruz bayramı qədər geniş yayılmamış, xalqın məişətində bu bayram qədər dərin kök sala bilməmişdir.

İslamiyyət uzun müddət bu bayramı unudurmağa çalışmış, müvəffəq ola bilməyəcəyini başa düşdükdən sonra onu öz tarixi ilə əlaqələndirməyə, hətta dördüncü xəlifənin xilafətə keçməsi ilə bağlamağa cəhd etmişdir. Lakin bunun sonradan qondarıldığı şübhəsizdir. Əvvələn, müsəlman bayramları qəməri təqvimə əsaslandıqları üçün ilbəlil öz yerlərini dəyişdikləri, yəni başqa-başqa vaxtlarda, başqa-başqa fəsillərdə icra edildikləri halda, Novruz sabit bir şəkildə ancaq və ancaq yazın birinci günü qarşılınır. Elə buna görə də islam ruhaniləri güzəştə getməyə məcbur olduqdan sonra belə bu bayramı özlərinin əsil dini bayramlarından fərqləndirməyə çalışmış, hətta məsxərəyə qoymaq, hörmətdən salmaq, təhqir etmək məqsədi ilə onu topal bayram, şikəst bayram, yəni hərəkət edə bilməyən bayram adlandırmışlar. Aydındır ki, əgər bu bayram doğrudan da dördüncü xəlifənin xilafətə keçdiyi qələbə gününün bayramı olsaydı, xüsusilə şiə ruhaniləri onu belə adlandırmaz, ona belə yuxarıdan baxma münasibət bəsləməzdilər. İkinci tərəfdən tarixdən çox yaxşı məlumdur ki, dördüncü xəlifə xilafəti heç də yazın ilk günü ələ keçirməmişdir. Nəhayət, əgər hətta bu da belə olsaydı, hər hansı xəlifənin xilafətə keçdiyi gün heç vaxtlar Novruz, yəni yeni gün, ilk gün adlandırılı bilməzdi. Çünki nə ümumiyyətlə islam tarixi bu gündən, nə də islam tarixinə görə yeni il bu aydan başlanır.

Bəzən bu bayramı atəşpərəstliklə də bağlamağa cəhd edirlər. Düzdür, bu bayramla əlaqədar mərasimlərdə günəşlə, odla, hətta mehrpərəstliklə bağlı ünsürlər çoxdur. Lakin azacıq diqqətli araşdırma göstərir ki, Novruz zərdüştilikdən də çox-çox qədim olmuş və bu din də islamiyyət kimi Novruz bayramından ancaq öz məqsədinə uyğun istifadəyə çalışmışdır. Bunun doğrudan da belə olduğu, yəni Novruzun zərdüştilikdən qədim olduğu onun əsas mərasimlərinin təfərrüat, ünsür, adət və ənənələrindən, onların əsaslandıqları inam və etiqlərin səciyyəsin-

dən aydın bir şəkildə görünməkdədir. Bu mərasimlərdən biri ilin axır çərşənbəsində od üstündən tullanmaq mərasimidir.

Qədim etiqlərə görə qış çillələrə bölünür. Bunlardan birincisi qışın girməsi ilə başlayan Böyük çillədir ki, qırx gün davam edir. İkincisi, xalqın öz ifadəsi ilə deyilsə, “qışın oğlan çağı”dır ki, Kiçik çillə adlanır və böyüyün yarısı qədər, yəni iyirmi gün davam edir. Nəhayət, qışın son ayı gəlir ki, bu da hər biri yeddi gündən ibarət olan dörd balaca çilləyə bölünür. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu bölgünün əsaslandığı yeddi və qırx rəqəmlərinin müqəddəsliyi islamiyyətdən də, zərdüştlikdən də çox qədimdir. Son ayın dörd yeddigünlük çilləyə bölünməsi isə, ümumiyyətlə, təbiətin dörd əsas ünsürdən ibarət olması etiqlərinə əsaslanır. Bu dörd ünsür hava, su, torpaq və oddur. Qədim etiqlərə görə, son ayın hər həftəsində guya ki, bu ünsürlərdən biri canlanır, oyanır, yaşamağa başlayır. Bunların hamısının dirilməsi, qızması, yeni keyfiyyət kəsb etməsi ilə də ümumiyyətlə, təbiət oyanır, qış qurtarır, yaz başlanır. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanda bu dörd ünsürdən hər birinin qışın əsarətindən qurtarması həmin ünsürün adı ilə bağlı olan həftənin son çərşənbəsində xüsusi bir şəkildə qeyd edilirmiş. Qurtaran ilin axır çərşənbəsində isə bütün evlərin həyatında tonqal qalanır, hamı odun üstündən tullanaraq “Ağırlığım, uğurluğum”, yaxud “Azarım, bezarım tökül bu odun üstünə” deyirlərmiş. Tək elə bu mərasim çox aydın bir şəkildə sübut edir ki, Novruz nə islam dini ilə, nə də zərdüştliklə bağlı olmamışdır. İslam tarixi ilə, xüsusilə şiə hərəkəti ilə ona görə bağlı deyil ki, əgər belə olsaydı, tonqallar gərək damlarda yandırılırdı və bir növ xəbərdarlıq əlaməti daşıyırdı. Halbuki mərasimdə bu ünsürlərin nişanələrindən heç birisi yoxdur. Atəşpərəstliklə isə nəinki üzvi şəkildə bağlı deyildir, bəzən, hətta onun dini əsaslarının tam əksinə, tam əleyhinədir.

Zərdüştiliyə görə od müqəddəs idi. Buna görə də atəşgədələrdə ona sitayiş edir, “başına dönür”, ətrafında fırlanırdılar. “Çevir ocağa, al qucağa” atalar sözü də, oda məhz belə münasibətin, yəni onun müqəddəsliyinə olan etiqlərin hökm şəklinə düşmüş ifadəsidir. Lakin məlumdur ki, müqəddəs hesab edilən şeyin üstündən tullanmaz, ağırlıq-uğurluğu, azar-bezarı onun üstünə tökməzlər. Demək ki, bu mərasimdə odun müqəddəsliyinə yox, azar-bezarı yandırılıb məhv etmək qüdrətinə malik əlamətləri yaşamaqdadır. Başqa sözlə deyilsə, bu mərasim atəşpərəstlikdən çox-çox qədimdir. O dövrdə hələ od müqəddəsləşdirilib məbud dərəcəsinə qaldırılmamışdı.

Bizdə qışın qurtarılıb yazın başlanması ilə əlaqədar bir sıra başqa mərasimlər də vardır ki, bunların bəziləri əksər rayonlarımızda elə məhz Novruz günlərində, bəziləri isə ayrı-ayrı yerlərdə bəzən qışın son ayı, bəzən də yazın ilk ayı daxilində icra edilirmişlər. Bunlardan biri “Günəşi çağırmaq” mərasimi imiş. Bu mərasimin indi də ancaq son dərəcə cılızlaşmış müxtəsər təfərrüatı və balaca bir nəğməsi qalmışdır. Cəmisə bir neçə bəndən ibarət olun bu nəğmədə

günəş kəhər atlı insana bənzədilir, onun həтта bir oğlu, iki qızı olduğundan danışılır.

İkinci belə mərasim isə “hodu” mərasimidir. Bu da keçmişdə çox geniş yayılmış olan, həтта inqilabdan bir az əvvələ qədər də əksər rayonlarımızda icra edilən mərasimlərdən imiş. İndi bunun da müxtəsər təfərrüatı və kiçik bir nəğməsi qalmışdır. İstər inqilabdan qabaqkı yerli ziyalılarımızın verdikləri məlumatlardan, istərsə də sonrakı illərdə aparılmış araşdırmalardan, ən başlıcası isə mərasimin ünsürlərindən və nəğmənin məzmunundan aydın görünür ki, “hodu” Günəş ilahəsinin adı imiş. Yəqin birinci “Günəşi çağırmaq” mərasimi istənilən nəticəni vermədikdə, yəni “duman qaçmadıqda”, “Günəş kəhər atını minib qarı yerdən götürmək üçün çıxmadıqda” qədim azərbaycanlılar ikinci mərasimi icra edir, yəni “hodu”nu qarı-qarı, zəmi-zəmi, kövşən-kövşən gəzdirib oxuyurmuşlar. Bu balaca nəğmənin son bəndi xüsusilə maraqlıdır:

Hoduya qaymaq görək,
Qablara yaymaq görək;
Hodu gün çıxarmasa
Gözlərin oymaq görək.

“Günəşi çağırmaq” mərasimində qədim azərbaycanlı doğrudan-doğruya Günəşin özünə müraciət edib, onu “oğlunun qayadan uçması”, “qızının təndirə düşməsi” ilə qorxudaraq tez kəhər atı minib çıxmağa çağırırmışsa, ikinci nəğmədə onun guya ki, tabe olduğu ilahəyə, məbudə təsir göstərməyə çalışmış... Bu balaca nəğmədə isə ibtidai şəkildə də olsa, son dərəcə sadələşməsinə də olsa, öz gücünə, öz qüvvəsinə inam notları səslənməkdədir. Bu mərasimi icra edib, bu nəğməni oxuyan insan, yəni qədim azərbaycanlı Günəşi də, onun ilahəsinə, məbudunu da özünə tabe hesab edirmiş. O inanmış ki, “hodu”nu – Günəş allahını gəlincik kimi bəzəyib qarı-qarı gəzdirə də bilər, ona qaymaq da yedirdə bilər, ona baxmadığı təqdirdə isə cəzalandırıb gözlərini də oya bilər:

Hodu gün çıxarmasa –
Gözlərin oymaq görək.

Yaxud, Novruz bayramı ilə əlaqədar səməni qoymaq adətini alağ:

Səməni,
Saxla məni,
İldə göyərdərəm səni, –

deyənlər xalq yaşıllığı həyat rəmzi bilir, onu əzizləyir.

Lap müxtəsər şəkildə deyilmiş bu bir neçə dəlil aydın göstərir ki, Novruz bayramı öz mərasimləri ilə birlikdə, zaman-zaman Azərbaycanda hakim kəsilmiş dinlərin hamısından çox qədim, sadə bir təsərrüfat bayramı, yəni qışın yola salınması, yazın qarşılınması bayramı olmuş-

dur. Məhz elə buna görədir ki, xalqımız müxtəlif dinlərin, məzhəblərin, siyasi sistemlərin, ayrı-ayrı hökmdarların təsis etdikləri onlarca bayramları, mərasimləri unutmuş, bunu isə insanı əməyə, zəhmətə, maddi nemətləri yaratmağa çağıran təsərrüfat bayramı kimi əsrlər boyu yaşatmış, indi də hər il həvəslə gözləyir, hörmətlə qarşılayır, xüsusi bir məhəbbətlə icra edir. Bizcə Novruz bayramı xalqımızın həyata, təbiətə, torpağa, zəhmətə məhəbbətinin təzahürüdür.

Novruz bayramı bizdə həmişə təsərrüfat işinin başlanğıcı bayramı, məhsulun təməli bayramı olmuşdur, yenə də olmalıdır. İkinci belə bayram da təsərrüfat ilinin yekunu bayramı, yəni Məhsul bayramı olmalıdır ki, bunu da həyat özü yaratmaqdadır. Vəzifə bunu da əsaslandırmaqdan, möhkəmlətməkdən və daha da gözəlləşdirməkdən ibarətdir.

Novruz bayramının qeyd edildiyi vaxt təbiətin oyandığı, canlandığı günə düşür. Təsədüfi deyil ki, yeni il dünya xalqlarının elə həmin gündən – martın 22-dən etibarən başlamaları barədə təkliflər vardır. Çünki bu gün astronomik cəhətdən də ən əlverişlidir.

Adət və ənənələrlə, mərasim və bayramlarla ciddi şəkildə məşğul olmaq lazımdır. Bizcə, bunun üçün respublika miqyasında xüsusi bir şura yaradılmalıdır. Bu şura zərərli adət və ənənələri tərgitdirmək, xeyirliləri isə müasirləşdirib bu günün tələbi səviyyəsinə yüksəltmək, eləcə də yeni yaranmaqda olan mərasimləri, bayramları daha da gözəlləşdirmək üçün tədbirlər hazırlamalıdır. Bu şura, eyni zamanda, yeni zəmanətin yaratmaqda olduğu təzə adət-ənənə, mərasim – bayramlara da nəzarət etməli, onların öz adlarına layiq mənaya, məzmunu, estetik gözəlliyə malik olmasına istiqamət verməli, kömək etməlidir”.

TƏHVİL (ilin dönümü, keçidi, yəni qışdan yazı keçməsi) – yeni ilin – Novruz şənliyinin başlanma anı (bax: *İltəhvil*).

TƏHVİL SÜFRƏSİ – Novruz bayramı axşamında köhnə ilin tamam olması və təzə ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi. Xalq arasında “Yeni il süfrəsi”, “Novruz süfrəsi” də adlanır. Süfrəyə məhz bu bayram üçün bişirilmiş nemətlər düzülür. Səməni nimçəsi qoyulur. Evdəkilərin sayı qədər şam yandırılır. Keçmişdə

süfrənin ortasında qab dolu su qoyub içinə xırda balıq buraxır, göz qoyardılar. Balıq qabın dibindən quyruğu üstə düz qalxıb suyun üzünə burun vurunca köhnə ilin qurtarıb təzə ilin başladığı bilinərmiş. Bu münasibətlə toplardan yaylım atəşi atarmışlar.

TƏHVİL ŞAHISI – keçmişdə Novruz bayramında – il təhvil olanda sərvətlilərin bayram şənliklərində iştirak edənlərə payladıqları xırda gümüş sikkə. Buna “keçid pulu”da deyirlər. “Keçid”, yəni qışdan yazı keçmək nəzərdə tutulur.

TƏKƏ OYUNU – Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən *saya gəzisi* şənliyində boynuna noxta və zıncırov taxılmış, uzunsaqqal erkək bir keçi ətrafında “təkəm, təkəm oyun eylər” sözlərilə başlayan oxuma ilə icra olunan oyun. Bəzən oyunda heyvan əvəzinə “Təkəsəqqal Kosa” və yaxud keçi görkəmli, keçi maskalı bir oyunçu çıxış edirdi. Tərəniş etibarlı ilə qədim Azərbaycanda oynanılan əsətiri bir tamaşa, orada yaz fəslini təmsil etmiş Keçi – təkə surəti ilə bağlı olub qışın başlanması, onun şər qüvvələr tərəfindən öldürülməsi, yazın gəlişi isə, onun dirilməsi kimi qeyd edilmişdir. “Təkə oyunu” “Kosa-Kosa” mərasim tamaşası ilə yaxından səsleşir. Əslində onların adları da oxşar və biri-birinə bağlıdır. “Kosa” sözü bir çox türk dillərində və eləcə də yerli ləhcələrimizdə “keçi”, “təkə” anlamında işlədilir.

TƏKƏÇİ MƏRASİMİ – Novruzda keçirilən mərasim tamaşalarından biri. Daha çox Cənubi Azərbaycan ərəzində yayılmışdır. Novruza on gün qalmışdan ağacdan təkə müqəvvası düzəldib, onu par-parça ilə bəzəyərək boynundan da zıncırov asardılar. Yeniyetmə uşaqlar həmin təkə müqəvvasını başları üstündə oynada oynada dəstə ilə Təbrizin baş meydanına gələrdilər. Burada bir xeyli çal-çağır eləyib şəhərin məhəllələrinə baş vurardılar. Hər qapıda dayanıb əllərindəki təkə müqəvvasını oynada oynada mahnı oxuyar, təkəyə pay istəyirdilər. Kimin nəyə imkanı çatırdısa – noğulnabatdan tutmuş – boyanmış yumurtaya qədər ən müxtəlif bayram nemətlərindən təkəçiyə pay verərdilər. Təkəçilərin oxuduqları sözlərdən:

Təkəm getdi Məşkinə,
Gəlmədi on beş günə.
Təkəmi bəzədilər,
Qoydular xan köşkünə.

Təkəmin bəndi var,
Yetmiş yeddi kəndi var.
Hansı qapıdan girsə,
Noğulu var, qəndi var.

Təkəm gəlir sanıyan,
Dırnaqları qanıyan.
Təkəmə müjdə verin,
Bayramlaşsın hamıyan.

Buğdalar uzun olsun,
Saçağı düzüm olsun.
Təkəmə pay gətirin,
Sayası sizin olsun.

Təkəm-təkəm ağ bala,
Qollarını qatmala.
Bu gün-sabah yaz gələr,
Oyna-oyna çıx yola.

Təkəm nə naz eyləyir,
Yolları toz eyləyir.
Təkəmə pay verənin,
Birini yüz eyləyir.

TƏKLƏMƏ – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində də icra olunan uşaq oyunu. Oyunun keçirilməsi qaydası belədir: məhəllə uşaqları meydançaya, məhəllə həyətlərinə toplaşır iki dəstəyə bölünür. Hər dəstənin başçısı oxuyur. Dəstə üzvləri əl çalır. Birinci dəstənin başçısı oxuyur.

Çərək, mərək,
Bizdən sizə
Kim görək?

İkinci dəstənin başçısı cavab verir:

Ölçüsü çərək olmaz,
Pəyəsi mərək olmaz,
Bizim dəstə güclüdü,
Sizlərdən gərək olmaz.

Birinci dəstənin başçısı.

Novruz gələr, yaz olar,
Göldə ördək, qaz olar,
Sizdən ikisin allıq,
Bizim dəstə çoxalar,
Sizin dəstə az olar.

İkinci dəstənin ayaq tərəfindən iki uşaq ayrılıb birinci dəstəyə qoşulur. Bu vaxt növbə ikinci dəstənin başçısına çatır. O oxuyur:

Tonqalda közümüz var,
Danışdıq, sözüümüz var.
Bizim sizin dəstənin
Üçündə gözümüz var.

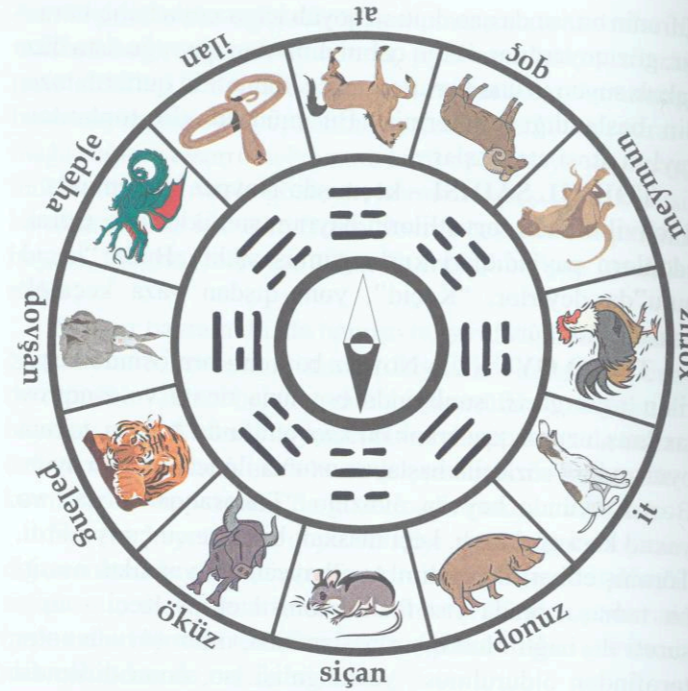
İndi birinci dəstədən üç uşaq ayrılıb ikinci dəstəyə qoşulur. Nəğmələr bu şəkildə davam edir. Uşaqlar bu dəstədən o dəstəyə, o dəstədən bu dəstəyə qoşulur. Axırda başçılardan biri tək qalır. Uşaqların hamısı öz dəstəsinə toplamış başçı tək qalan dəstə başçısına deyir:

Hünərdə hünərin var,
Biz bülbülük, olma sar,
Gəl qoşul dəstəmizə,
Eyləməzsən yeri dar.

Dəstə elliklə əl çalır. Tək qalmış dəstə başçısı onlara qoşulur. Beləliklə, oyun qurtarır və yenidən başlanır.

TƏQVİM – böyük vaxt intervallarının hesablanması sistemi. Əsasını göy cisimlərinin hərəkəti ilə əlaqədar dövrü təbiət hadisələri təşkil edir. Dünyaya göz açan, təbiətin qoynunda məskunlaşan, sirlə aləmi dərk etməkdə aciz olan ibtidai, tam formalaşmamış təfəkkürlü insan özünü heç vaxt ətraf mühitdən ayırmayıb, bəlkə ayıra da bilməyib. Zəngin, nəhayətsiz sirlər xəzinəsi olan təbiət insan üçün tükənməz həyat mənbəyi olub.

Əcdadlarımız da ta qədimdən təbiətin qoynunda yaşayaraq, təbiətlə təmasda olublar. İldırımın çaxmasını, tufanın qopmasını, dumanın, çənin-çiskinin gəlməsini, küləyin əsməsini gözləri ilə görüb, yazın dirilən, canlanan çağında ağacların çiçəklənməsini, yarpaqlamasını, köçəri quşların uçub gəlməsini, leysan yağışların yağmasını, çayların daşmasını, havaların istiləşməsini, mer-meyvənin yetişməsini, payızda quşların uçub isti yerlərə getməsini, qışda quşbaşı qarın ələnməsini, şaxtalı-çovğunlu günlərin başlanmasını müşahidə ediblər.

Zaman ötüb keçdikcə onlar həyat uğrunda, yaşamaq uğrunda gərgin mübarizə aparıb, yeni-yeni yollar arayıblar. Onlara möcüzə kimi gələn təbiət hadisələrini, sirlisəhrli görünən aləmi: göy cisimlərinin (Günəşin, Ayın, ulduzların və s.) hərəkəti ilə aydınlaşdırmağa çalışıblar. Qışın şaxtasında, çovğununda bahar, quraqlığında – yayında yağmur, yağmurunda – payızında isə Günəş istisinin bolluğunu arzulaıblar. Təbiəti özlərinə ram etməyə, onda olanları dəyişməyə, olmayanları yaratmağa can atıblar. Nəhayət, tapıb, düzüb, qoşub və məqsədlərinə çatıblar.

Təbiətdə baş verən hadisələr az-çox aydınlaşdıqca, əkinçilikdə, maldarlıqda, həmçinin digər təsərrüfat sahələrində qazanılmış təcrübə, vərdiş, bilik və səriştə – torpağın şumlanması, toxumun səpilməsi, hansı bitkinin, meyvənin nə vaxt əkilib-becərilməsi, yığılması, suvarma işlərinin aparılması, heyvanların döl dövrünün, örüşə çıxarılmasının, qışlaq və yaylaq həyatının başlanması və başqa həyatı işlərin vaxtının ölçülməsi, hesablanması zərurətini tələb edib.

Təsərrüfat məşğuliyyəti iqlimin dəyişməsindən çox asılıdır. Əkinçi üçün, maldar üçün nəinki ayın, fəslin, hətta hər günün öz işi, qayğısı, məşğuliyyəti, məsuliyyəti olmuşdur. Odur ki, hələ çox qədimdən insanlar vaxtı ölçmək və onunla hərəkət etmək sistemləri hazırlamış, bu sistemə təqvim adı vermişlər.

Azərbaycanın qədim sakinləri də ilin, ayın, günün dəyişməsini, yeni gündüzdən sonra gecənin gəlməsini, illərin, fəsillərin, ayların, günlərin növbələşməsini – qışın yazla, yazın yayla, yayın payızla, payızın təkrar qışla əvəzlənməsini, təbiətin sirlərini, bununla da səma cisimləri haqqında qazandığı biliklər ilə izah etməyə çalışmışlar. Bütün bu qarşılaşmalar ayrı-ayrı təqvimlərin meydana gəlməsinin əsasını təşkil etmişdir.

Ən qədim vaxt ölçüsü vahidi Yer in öz oxu ətrafında fırlanma dövrü ilə baş verən gecə-gündüz olmuşdur. İnsan-

lar günlərin sayını yadda saxlamaq üçün ağacın üstündə kəsiklər açır, yaxud kəndirə düyünlər vururdular. Sonralar onlar daha böyük vaxt ölçüsü vahidlərini – Yer in Günəş ətrafında dolanma dövrünü – il və ayları hesablamayı öyrənmişlər.

Vaxtı ölçmək üçün bütün dünya xalqları ən qədim zamanlardan Ay və Günəşin görünüşcə dəyişməsindən istifadə etmişlər. Ona görə təqvimlər *Ay təqvimi*, *Günəş təqvimi* və bunların hər ikisini uyğunlaşdıran *Ay-Günəş təqvimlərinə* bölünmüşdür.

Hazırda işlətdiyimiz təqvimin başlanğıcı İsa peyğəmbərin mövludundan (təvəllüd günündən; xristian dünyasında dekabrın axırında keçirilən mövlud bayramı da bununla bağlıdır) hesablanır və bu sistem beynəlxalq təcrübədə, həmçinin tarix elmində “bizim era”, “yeni era”, yaxud “miladi tarix” kimi qəbul edilmişdir.

Bu era 532-ci ildən alim-rahib Dionisey tərəfindən təklif edilmişdir. O, heç bir əsaslı dəlil olmadan elan etmişdir ki, İsa peyğəmbər 532 il əvvəl yanvarın 1-də anadan olmuşdur. Bu səbəbdən də hələlik dünyada yeni il yanvar ayının 1-dən hesablanır.

TƏQVİM İLİ – təqvimə görə ilin ilk və son günləri arasındakı müddət. Qriqori təqvimində adi il 365, uzun il isə 366 gündür.

İlin başlanğıcının nə vaxtdan hesablanmasında daha çox müxtəliflik olmuşdur. Əksər ölkələrdə, eyni zamanda, Azərbaycanda il yazdan hesablanmışdır. Bəzi ölkələrdə payızdan, bəzilərinə isə qışdan götürülmüşdür. Misirlilərin ilin başlanmasını Nil çayının daşmasından (Yay günəşduruşundan) hesablamışlar. Bir çox ölkələrdə isə ilin başlanğıcı bu və ya digər padşahın hakimiyyətə keçməsi günündən götürülmüş, bəzilərinə müəyyən mühüm hadisə ilə – böyük daşqın (Misirdə), güclü küləklərin başlanması (Babilstanda), olimpi oyunları (Yunanıstanda) və s. əlaqələndirilmişdir. Qədim Romada yeni il martın 1-dən hesablanmışdır. Romada miladdan əvvəl 153-cü ildən başlayaraq yeni seçilmiş konsullar ənənəyə görə yanvarın 1-dən işə başlayırdılar. Ona görə də yeni eradan əvvəl 46-cı ildə

imperator Yuli Sezarın vaxtında yeni il martın 1-dən yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Rusiyada da yeni il əvvəllər martın 1-də, sonralar isə sentyabrın 1-də bayram edilmişdir. Yalnız 1700-cü ildə Birinci Pyotrun əmri ilə yeni il yanvarın 1-nə keçirilmişdir.

Son vaxtlara qədər Hindistanda bir çox təqvim sistemləri mövcud idi və ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində yeni il başqa-başqa vaxtlarda qeyd edilirdi. Bu hərə-mərcliyi aradan götürmək üçün 1952-ci ildən C.Nehrunun göstərişi ilə məşhur fizik, Nobel mükafatı laureatı Mehnad Saxanın sədrliyi ilə yeni vahid hind təqvimi tərtib etmək üçün xüsusi komissiya təşkil edilmişdir. Bu komissiyanın tərtib etdiyi milli hind Günəş təqvimində də yeni il yaz bərabərliyindən, yəni martın 21-dən hesablanır.

İlin başlanğıcı görüldüyü kimi, çox-çox yerlərdə şerti səciyyə daşıyır. Amma, şübhəsiz ki, Günəş təqvimində yeni il Günəşin illik hərəkətindəki dörd səciyyəvi anın birindən başlamağın təbiiliyini şərtləndirir. Bunların içərisində də yaz bərabərliyi (21 mart) daha məqsədəuyğundur və bunun çox böyük elmi əsasları var. Çünki martın 21-də gecə gündüzə bərabərdir (bax: *Yaz gecə-gündüz bərabərliyi*), fəsillərin gözəli olan baharın ilk günü başlayır. Bundan başqa, martın 21-də Günəşin göydəki vəziyyətini təyin edən ekvatorial koordinatların hər ikisi sıfıra bərabər olur, başqa sözlə, Günəş koordinat başlanğıcında olur. Məhz buna görə də, müdrik babalarımız yeni ilin başlanğıcı kimi yaz bərabərliyi gününü götürmüş və onu Novruz bayramı adlandırmışlar.

TƏQVİMİ-CƏLALİYYƏ – Ömər Xəyyamın 1074-cü ilə Səlcuqlu hökmdarı Məlik şahın sifarişiylə hazırladığı astronomik cədvəl (Bax: *Ömər Xəyyam və Məlik şah*).

TONQALÇATMA – ilaxır çərşənbələr və Novruz bayramı axşamlarında tonqal üstündən hoppanma mərasimi. Adətən, tonqal daha çox hər tərəfdən görünən bir yerdə yandırılır. Tonqal alovlandıqca odun-ocağın şərəfinə nəğmələr, alqışlar deyilir, odun müqəddəsliyi tərənnüm edilir. Tonqalın ətrafında müxtəlif oyunlarla əylənirlər. Böyükdən kiçiyədək hamı yeddi dəfə tonqalın üstündən hoppanır. Alov səngiyəndə ağsaqqal babalar da, ağbirçək nənələr də, odun üstündən keçir, bələkdə olan körpəni də tonqalın üstündən keçirirlər ki, çillədə qalmasın. İnamə görə, bununla da ilin ağrı-acısı, uğursuzluğu oda düşüb yanır. Tonqalın üstündən hoppanarkən nəğmə oxuyurlar:

Ağrılığım-ugurluğum odlara,
Yazda mənə hoppanmayan yadlara.
Ağrılığım od olsun,
Odda yanan yad olsun.
Yaddan yad olar,
Qohumdan dad olar.
Qohum-qohumdur
Yamanı da canımdır.
Aydan arı camalam,

Sudan duru camalam.
Alovdan atlanmaq görək,
Cəfaya qatlanmaq görək.
Oddan aman olmaz
Yaddan qanan olmaz.
Ağırlığım-ugurluğum odlara,
Yazda mənle hoppanmayan yadlara.
Dədəm gəlsin, saz gəlsin,
Oymağımıza yaz gəlsin.
Qoşqu deyib heyləsin,
Bahar sözü söyləsin.
Bahara avaz görək,
Avaza yaz görək.
Taxılsın saza novruzgülü,
Kəsilsin yamanın dili.
Anlamazı dədəm andırınsın,
Doğru yolu qandırısın,
Ağ saqqalım işıqdır,
Bahara yaraşıqdır.
Ağırlığım-ugurluğum odlara,
Yazda mənle hoppanmayan yadlara.

TORPAQ ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsinin üçüncüsünə verilən adlardan biri. Bu çərşənbə torpağın isinib oyanması rəmzidir. Torpaq həyat mənbəyidir. Bütün həyatın mənbəyi torpaqdadır. Torpaq olmasa, həyat da olmaz.

Əski inamlara görə, təbiətdə bütün mövcud olanlar üçün özül olan torpağın oyanması ilə, yel, su, atəş daha böyük güc alır, ərzin donunu dəyişir, adamları yoxsulluq və qıtlıqdan, çətinlik və sıxıntıdan qurtarmaq üçün özündə daha böyük qüvvə, güc tapır. Torpaq yaradıcı, törədici olduğundan ona “ana torpaq” deyər ehtiram göstərir.

Torpaq sevilməyə başlanandan, tər töküb gülüstan yaradılandan müqəddəsləşib, vətənləşib. Bu gün də torpağa sədaqət, məhəbbət Anaya, Vətənə məhəbbətlə bərabər götürülür, eyniləşdirilir.

Qədim azərbaycanlılar torpağın qayğısını, nazını çəkənləri, onun qarşısında əyilən adamları sevir. Onlar inanırlar: Torpaq tərperdir, torpaqda güc var. Torpaqdan yapırsan, ona əyilsən, səni qaldırır, kəc baxsan, vurur səni torpaq.

Babalarımız arxayın idilər:

Torpağın bol, tükənməz nemətlərinə sahib olduğuna görə insan hər şeydən güclüdür, qüdrətlidir.

Torpağın bərəkəti, gözəlliyi, zənginliyi insanın əlindədir. Torpağı insana bəxş elə, o, dünyanın ən qadir, ən məğrur məxluquna çevrilər. Torpağı insandan alsan, o, bütün gücünü, qüvvətini itirər.

And içəndə deyirlər: “Torpaq haqqı, yer haqqı”.

Alqış söyləyəndə deyirdilər: “Torpağın həmişə gül bitirsin”, “Torpağın bərəkətli olsun”.

Qarğış eləyəndə deyiblər: “Torpağın yada qismət olsun”, “Torpağında qara yellər əssin”, “Torpağına göz dikənin gözü tökülsün”.

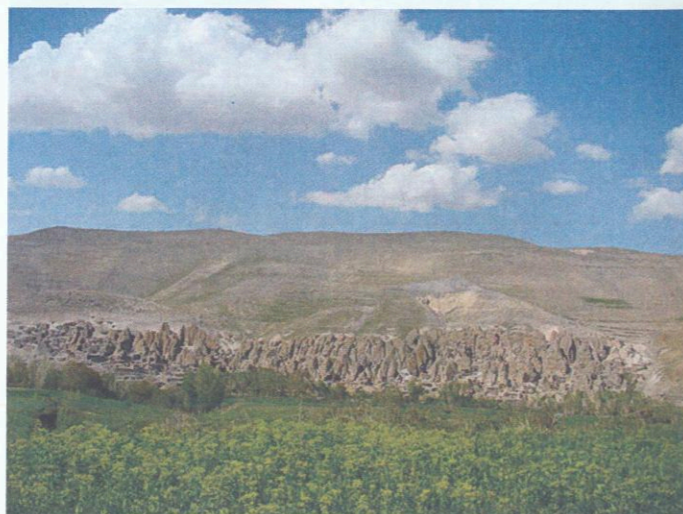
Babalarımız arzulayırdılar: “Torpağa yalan satma, yerində yalan göyərər”, “Torpaq qızıl quşdur, buraxdın uçar gedər”.

Onlar inanırdılar: “Torpağa əyilən namərdə əyilməz”, “Torpağa var versən, o da sənə bar verər”.

Ulularımız Vətənə, torpağa olan məhəbbətlərini yağlı düşməne nifrət hissi ilə bərabər yaşadıblar. “Torpaq uğrunda ölən varsa, vətəndir!” – deyiblər.

Rəvayət: Deyilənə görə, bir kişi hər il torpağı şumlar, əkib-biçib bol məhsul götürərmiş. Aylar, illər ötür. Zaman öz işini görür. Kişi qocalıb iş-gücdən qalır. Gözlərinin nurunu itirir. Bir gün o, oğlunu yanına çağırır deyir: – Bala, şum vaxtıdır. Öküzləri hayla, xışa qoş, torpağımızı şumla.

Oğul atasının sözünə əməl edir. Sabahısı gün yenə ata oğula torpağı şumlamağı tapşırır. Bu dəfə də o, öküzü, xışa götürüb torpağı şumlamağa yollanır. Üçüncü gün də ata oğluna torpağı şumatdırır. Dördüncü dəfə ata oğluna torpağı şumatlamağı tapşırırsa o, “yaxşı” deyir, amma torpağı şumlamır. Fikirləşir ki, onsuz da atamın gözləri görmür, hardan biləcək mən torpağı üç dəfə, ya dörd dəfə şumlamışam...

Oğlan torpağı əkib becərir. Biçin vaxtı yetişir. O, kəhrəbə kimi sarı buğdanı biçib dərzləyir. Bu vaxt ata oğluna deyir: – Bala, məni tarlaya apar. Oğlan atasının əlindən tutub dərzlərin yanına götürür. Ata əlindəki əsasını qarşıya uzadır. Əsa dərzə dəyir, sol tərəfə uzadır, yenə də dərzə dəyir. Əsa sağda da dərzə toxunur. Kişi əsası ilə arxasını nə qədər axtarsa da, görür ki, boşdur. Deyir: – Ay oğul, nə üçün torpağı dörd yox, üç dəfə şumlamısan? Əgər bu işi dörd dəfə görsəydin, indi dərzlərin də sayı üç yox, dörd olardı.

Bəli, budur torpaq həqiqəti. Torpaq əbəs yerə demir: “Öldür məni, dirildim səni”.

TOZ ÇƏRŞƏNBƏ – ilaxır çərşənbələrinin ilkinin el-oba arasındakı adlarından biri. Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərində, xüsusən Ərdəbil bölgəsində də dörd Novruz çərşənbəsindən birincisi Toz çərşənbə adlanır. Bu çərşənbəyə ona görə belə ad verilib ki, həmin gün pal-paltarın, xalça-palazın yuyulanı yuyulur, yuyulmayı hətə çıxarılarq çırpılıb tozu tökülür. Ev-əşik də məhz bu gün histozdan təmizlənir. Hətta evdəki köhnə taxta qab-qacaq da Toz çərşənbəsinin axşam tonqalında yandırılır, əvəzinə təzəsi alınır.

TURNAVURDU – Novruz bayramında da uşaqların oynadıqları oyun. Bu oyunu həm qızlar, həm də oğlanlar oynayırlar. Uşaqlar iki bərabər dəstəyə ayrılırlar. Hər dəstənin bir başçısı olur. Dairəvi cızıq çəkirlər. Dəstələrdən birindəki adamların sayı qədər turna eşirlər. (Dəsmalı eşib ucuna kəndir bağlamaq.) Başçılardan biri ovcuna bir şey alır, əllərini bərk yumub o biri başçıya uzadır. Başçı şeyin hansı əldə olduğunu tapsa qalib gəlir; əlini yuman başçının dəstəsi turna çəkilən dairəvi cızığa girir. Kənarda qalan qalib dəstə cızıqdakı turnaları götürməyə çalışır. Götürə bilməsələr onları turna ilə vururlar. İçəridəkilər kənara çıxır, kənardakılar cızığın içərisinə girirlər. Burada oyun turnanı ələ keçirmək uğrunda mübarizədən ibrətdir. Turnanı ələ keçirənlər qalib sayılır.

TÜRK XALQLARINDA NOVRUZ BAYRAMI.

Özbəkistanda Novruz – Özbəkistanda sovetlərin ilk illərində Novruzun yaz və kəndli, əkinçi, maldar bayramı kimi keçirilməsinə müəyyən müddət izin verilsə də, sonralar “dini bayram” damğası vuraraq ona ciddi

qadağalar qoyuldu. Lakin xalq gizli şəkildə olsa da bu bayramı keçirirdi. Özbəklər Novruz bayramına təbiətin köynəyini dəyişdiyi, qış yuxusundan oyandığı gün kimi baxırdı. XX əsrin 60-cı illərinin siyasi yumşalma dövründə Novruzun keçirilməsinə ilk dəfə Özbəkistanda (1963) icazə verildi. Lakin bir neçə il sonra bayram yenidən yasaq altına girdi. 1991-ci ildə isə prezident İslam Kərimovun çıxardığı qərarla 21 mart bayram günü elan olundu. İndi Özbəkistanda 21 marta başlayaraq bir həftə boyu “Sayıl”, “Xalq sayılı”, “Sayıl əyləncələri” adlanan el şənliyi keçirilir. Özbək qadınları qız-gəlinlərlə bərabər səbzəli çuvarə, çəlpək, çözmə, həlim, sırmaynan, meyr, peşmek, samsa kimi yeməklər hazırlayırlar. Quş ətindən hazırlanan xörəklərə üstünlük verilir. Həmin gecə qazanlar dolu olmalıdır. “Qazan doldu” adətində görə, “ruzumuz bol olsun” deyərək qazan ağzına qədər doldurulur. Süfrəyə “S” hərfilə başlayan yeddi cür yemək qoyulur: “samsa”, “sümələk”, “səbzə”, “sedene”, “seryağ”, “sev” və “süd”. Bundan başqa ortaya çoxlu baharat, yer-yemiş qoyulur: salma, sumax, iyde, nabat, ceviz, turşəng, paxlava, ketleme və s. Bayrama bir həftə qalmış qadınlar buğda cücərdir, ondan xüsusi Novruz yeməyi olan “sümələk” hazırlayırlar. Novruz süfrəsi üçün ayrıca “aşurə” də hazırlayırlar. Bu yemək yeddi nemətin qarışığından (yarma, buğda, arpa, noxud, qarğıdalı, düyü, maş və lobyə) əmələ gəlir. Adətən, süfrənin üstünə böyük bir çörək, ətrafına boyanmış yumurtalar, içində yaşıl yarpaq olan qabda su da qoyurlar.

Novruz günlərində meydan tamaşalarına geniş yer verilir. Darbozlar (kəndirbazlar), çalğıçılar, şairlər öz məhəbbətlərini göstərir, aşıləçilər aşılə oxuyur, baxşılar dastan söyləyir, cavanlar at yarışına çıxır, güləşir, bazar meydanında həvəskarlar xoruz və qoç döyüşdürürlər.

Mərəsimin əsas iştirakçısı isə Baba Dehqandır. Baba Dehqan yaşıl çapan geyir. Ona Baba Novruz və ya Baba Kəndli də deyirlər.

Qazaxistanda Novruz – Qazaxistanda Novruza “Navruz” və ya “Ulüstün Ulı Küni”, yəni El-Ulusun ulu günü deyirlər. Qazaxlar bu bayramı elliklə keçirirlər. Evlər təmizlənilir, ən gözəl paltarlar geyinilir, alqışlar söylənilir. Kəsənlər barışır, yetimlər evləndirilir, fəqir-füqərəyə pay verilir. Novruz günü bağışlanmaq istəyəni mütləq bağışlayırlar. Keçmişdə gənc oğlanlar gecəyarısı vəhşi bir buğanın üstünə yəhər qoyur, onun da üstünə uyub bərkidir, boynundan zıncırov asır, başına da quş lələyi taxır, sonra da onu kəndin içinə buraxırdılar. Buğa zıncırovun səmindən vahiməyə düşərək atılıb-düşdükcə kənd əhalisi səs-küyə yuxudan oyanaraq yeni günün gəldiyindən xəbər tuturdu. “Otağ” deyilən çadırlar qurulur, təndirdə çörəklər, loxmalar, külşələr, katırmalar, katımlar bişirilirdi. Gənclər “Altıbakan”, “Kız kuvıv”, “Avdarıspak”, “Kökpar”, “Arkan tıvtıv”, “Kol tuzak” kimi oyunlar oynayırdılar. Bütün bu adətlərin əksəriyyətinə indi də əməl olunur.

Novruzun əsas hazırlıqları mətbəxdə gedir. Qazaxlar Novruzda xüsusi "Navruz köje" (Novruz şorbası) hazırlayırlar. Bu şorba ən azı yeddi nemətdən hazırlanır: kazı, buğda, düyü, un, yağ, süd, soğan və s. Bundan başqa "bauirsak" deyilən xörək növü də bişirirlər. Çox vaxt bu bayramda doğulan uşaqlara Nevruzbay, Meyrambek kimi adlar verirlər.

Türkmənistanda Novruz – türkmənlər arasında "semene" adlanan şirniyyatın bişirilməsi, qonaq getmək, pay paylaşmaq, bayramlaşmaq, fal açmalar geniş yayılmışdır. Keçmişdə, adətən qızlar, gəlinlər bir yerə yığılaraq "Muncuq atdı" oynayırdılar.

Novruz bayramı türkmən xalqı üçün qardaşlıq, mehribanlıq günüdür. Həmin gün hamı kin-küdurətdən, pis niyyətdən, yaman sözdən, yaman gözdən uzaq durmağa, yaxşı söz danışmağa, gülürüz, qonaqpərvər olmağa çalışır, süfrəsinin bol, canının sağlam olmasını istəyir. Dəvə, at yarışları, gülüş, kəmənd atma kimi yarışlar keçirilir, uşaqlar öz aralarında maraqlı oyun-yarışlar təşkil edirlər. Dövlət səviyyəsində Novruz Aşqabadın küçə və meydanlarında böyük təmtəraqa qeyd olunur.

Qırğızistanda Novruz – Novruz bayramından bir həftə öncə yeddi qazanda yeddi cür yemək asılır. Bunların içərisində "sümölk" adlı bayram yeməyinin ayrıca yeri vardır. Adətən bayrama bir-iki həftə qalmış yarım kilo buğda yuyub təmizləyir, arınmış buğdanı iki-

üç günlüyə suya qoyur, cücərəndən sonra həvəngdəstədə döyür, azca su töküb qarışdırır, süzgəcdən keçirir və bu prosesi üç dəfə təkrar edirlər. Sonra qarışığı üç ayrı-ayrı qablara qoyurlar. Pambıq yağını qazanda dağ edib un əlavə edərək qovurur, üstünə az-az davamlı olaraq qarışıqdan tökür, vaxt odda səhərə qədər qaynadırlar. İçinə də yeddi kiçik qara, hamar daş salırlar. Yeməkdən sonra qız-gəlinlər arabaya qoşulu öküzün buynuzlarına, quyruğuna ərik ağacının budaqlarını, yaşıl otları bağlayır, bununla da yaşılığın bol olmasını arzulayırlar.

Novruzda hamı tonqalın üstündən tullanaraq "haramlardan" təmizlənir, "qırmızı nurun mənə gəlsin, sarı xəstəliyim sənə getsin!" deyirlər. Tonqal sənən kimi hər kəs öz evinə gedir, boş su qablarını pəncərədən, qapıdan çölə atır, açıq rəngli paltar geyinir, dadlı yeməklər bişirirlər. Gecəyarısı arpa və buğdadan hazırladıqları köçö-botko yeməyini paylayırlar... Sonra bütün ailələr şam ağacının budağını yandıraraq üstünü evə yaya-yaya ovsun oxuyurlar. Ertəsi gün çayın, arxın yanına gedib əllərindəki çiçəkləri və saxsıları suya atırlar. Ancaq çiçəkləri atmamışdan qabaq bilicilər onların sapları və köklərinə baxaraq payızda məhsulun necə olacağından xəbər verə bilirlər. Bayram günü "Kız kuumay", "Ulak tartış", "Tıyın enmey", "Eniş" kimi at yarışları, "Ak çölmök", "Çoluk tatlamay" kimi oyunlar keçirirlər.

Uu

ULDUZ FALI – ilaxır çərşənbə gecəsinin niyyət fallarından biri. Ərgən qızlar ilaxır çərşənbə gecəsində yatmadan qabaq aşıq olacaqları oğlanı yuxuda görmək üçün niyyət tutub səmada (səma açıq olarsa) yeddi ulduz sayıb yatırlar. Yuxuda gördükləri oğlanı özlərinin tale qisməti biliblər.

UYĞU GECƏSİ – ilaxır çərşənbə gecəsinin eldə söylənilən bir adı. İnama görə, ilaxır çərşənbə gecəsində kim

niyyət tutub yatsa və uyğuda niyyətinə uyğun yuxu görsə, həyatda, realıqda istəyə qovuşacağını yəqinləşdirər. Bu üzdən də ilaxır çərşənbə gecəsi həm də "uyğu gecəsi" adlanır.

UZUN GECƏ – qış fəslinin başlanğıc gününə, yəni dekabr ayının 22-nə el arasında verilmiş ad. Qışın başlanğıcı sayılan və ümumiyyətlə ilin ən uzun və ən qaranlıq gecəsi bilinən bu gecə el arasında həm də "çillə gecəsi" adlanır. Klassik yazılı mənbələrdə və divan ədəbiyyatında "şəbi-yelda" da deyilir.

Üü

ÜSKÜ – istilik mənasındadır. Bakı kəndlərində novruzqabağı çərşənbələr “Üskü axşamları” adlanır. Çərşənbələr və bayram münasibətilə yandırılan tonqala və göyə atılan yanar lopaya da “üskü” deyirlər. Dörd çərşənbə – 1-ci üskü, 2-ci üskü, 3-cü üskü, 4-cü üskü şəklində də deyilir.

ÜZƏRLİK – el inamına görə qoruyucu, şəfaverici keyfiyyətə malik bitki. Çöl, yarımsəhra və səhralarda, bəzən yaşayış yerlərində, yol kənarlarında və s. yerlərdə bitir. Şerq xalqları, o sıradan azərbaycanlılar arasında gözdəyməni sovuşdurmaq məqsədilə üzərlik yandırmaq adəti yayılmışdır. Novruzda, axır çərşənbə gecəsində qış çiləsindən çıxmaq üçün üzərlik yandırır tüstüsünü oğul-uşağa, ev-əşiyə verirlər.

Tonqal üstündən tullananlar oda üzərlik səpirilər. Özü də yandırılan məqamda belə bir deyim də söyləyirlər:

Üzərliksən, havasan,
Cəmi dərdə davasan.
Balama göz vuranın
Gözlərini ovasan.
Üzərliklər çırtlasın,
Yaman gözlər partlasın.

Çörlü-çöplü üzərlik,
Başı börklü üzərlik.
Bizi çilədən çıxart,
Göstər hökmün üzərlik.

Atın bədöydü, üzərlik,
Otun gömgöydü, üzərlik
Qada-bala sovuşdur,
Haydı-hoydu, üzərlik.

Bu dərd-bəlanın ailədən uzaq olması, göz dəyməməsi kimi bir inamla bağlıdır. Göz qaytarmaqdan, nəzər

sındırmaqdan, xata-balanı uzaq eləməkdən ötrü üzərlik yandırmaq adətinin çox qədim kökləri vardır. Bu etiqad bütün orta əsrlər boyu davam etmişdir. Nizaminin “İskəndərnamə” əsərində üzərliklə əlaqələndirilən inam öz əksini belə tapmışdır:

Üzərlik yaxarlar göz dəyən üçün,
Od yaxıb-yandırar dərdi büsbütün.

ÜZÜKSALMA MƏRASİMİ – əşyavi əlamət və söz-sehr magiyasını birgə təcəssüm etdirən fal mərasimi. Bundan irəli ilaxır çərşənbədə ərgən qızlar bir otağa yığılıb dilək taşı qurardılar. Ortağa dərin bir mis qab qoyar, sonra hər qız öz üzüyünü atardı həmə qabın içinə. Üzükləri qabın içində iki-üç kərə qarışdırıb balaca bir oğlan uşağını da gətirərdilər yığnağa. Uşağa başa salardılar ki:

– Bax, indi biz novatnan (növbəylə) bayatı oxuyacağıq. Hər dəfə bayatı oxunub başa çatan tək sən gedib tasın içindəki üzüklərdən birini götürüb gətirərsən. Biz də baxıb görerik kiminkidi.

Oğlan uşağı işin qaydasını öyrənib bir qıra qda durardı. Qızlar başlayardılar novatnan bayatı çağırmağa. Bayatından sonra kimin üzüyü qabdan çıxarılsa, onun diləyi həmə bayatıdakı mətləbə yovux (yaxın) bir axarda yozulardı. Görərdin qızlar dövrə vurub dilavər-dilavər durnatelli bayatılar pərvazlandırırırlar:

Çərşənbə çay içində,
Ox atdım yay içində,
Tanrı murazın versin
Bu gələn ay içində.

Bayatı qurtaran kimi oğlan uşağı qabdakı üzüklərdən hansısa birini çıxarıb göstərərdi. Qızlar ürəkləri atdana atdana yer-yerdən dillənərdilər:

– Bəxtəvər başına, ay Telli, sənün üzüyündü. Yaxınlarda diləyinə yetərsən inşallah! Tanrı mətləbini ürəyincə versin!

Telli cilvələne-cilvələne üzüyünü barmağına taxar, sonra təzədən qızlar dəstinə qoşulardı. Belədən ikinci bayatını ədalı-ədalı qanadlandırardılar:

Çərşənbə il axırı,
Cıqqalar tel axırı.
Dilək tutduğun oğlan
Sənindi bil, axırı.

Uşaq gənə də əl uzadıb tasdakı üzüklərdən birini çıxardardı. Üzüyü görən tək qızlar hay salıb onun yiyəsinə gözaydınlığı verərdilər:

– Gözün aydın olsun, ay Göyçək, yığvalın (bəxtintaleyin) yeyindi; sənün mübarək diləyin ən gözəl sözə tuş gəldi.

Göyçək dil-ağız eləyə-eləyə üzüyünü götürüb cərgəyə qayıdan tək yelqanadlı bir bayatı təzədən məclis boyu süzüb dolanardı:

Karvan gəlir enişdən,
Yükün tutub yemişdən.
Sənə xonça bəzənsin
Altun, axça, gümüşdən.

Bayatının dalınca uşaq qabdakı üzüklərdən birini çıxarıb başı üstünə qaldıracağı sevinc dolu hay-haray yığnağın şirinliyini bir pay da artırardı:

– Nişan xonçan bəzənsin, ay Fatma, diləyin əcəb gözəl mətləbə bağlandı. Sağ əlin elliknən hamımızın başına!

Bir az keçmiş gənə də ara səngiyər, novat ayrı bir bayatıya yetərdi:

Çərşənbənin gecəsi,
Banlar xoruz beçəsi,
Ay qız, sənün qismətin
Ata-ana bircəsi!

Uşaq əl atıb qabdakı üzüyün birini çıxartdığından, dövrədəki qızların hamısı dilavərlik eləyib üzük yiyəsinə deyərdilər:

– Evin olub-qalanı bir əziz-xələf oğluna gedəcəksən, ay Firəngiz! Ağgünlü olasan sən!

Məclis şirinnəşdikcə dilək diləyi tutar, niyyət niyyəti soraqlayar, bayatı da bayatını çağırırdı:

Dilək günü büyüdü,
Tamam toydu, düyündü,
Ay qız, sənün qismətin
Yuxuda gördüyündü.

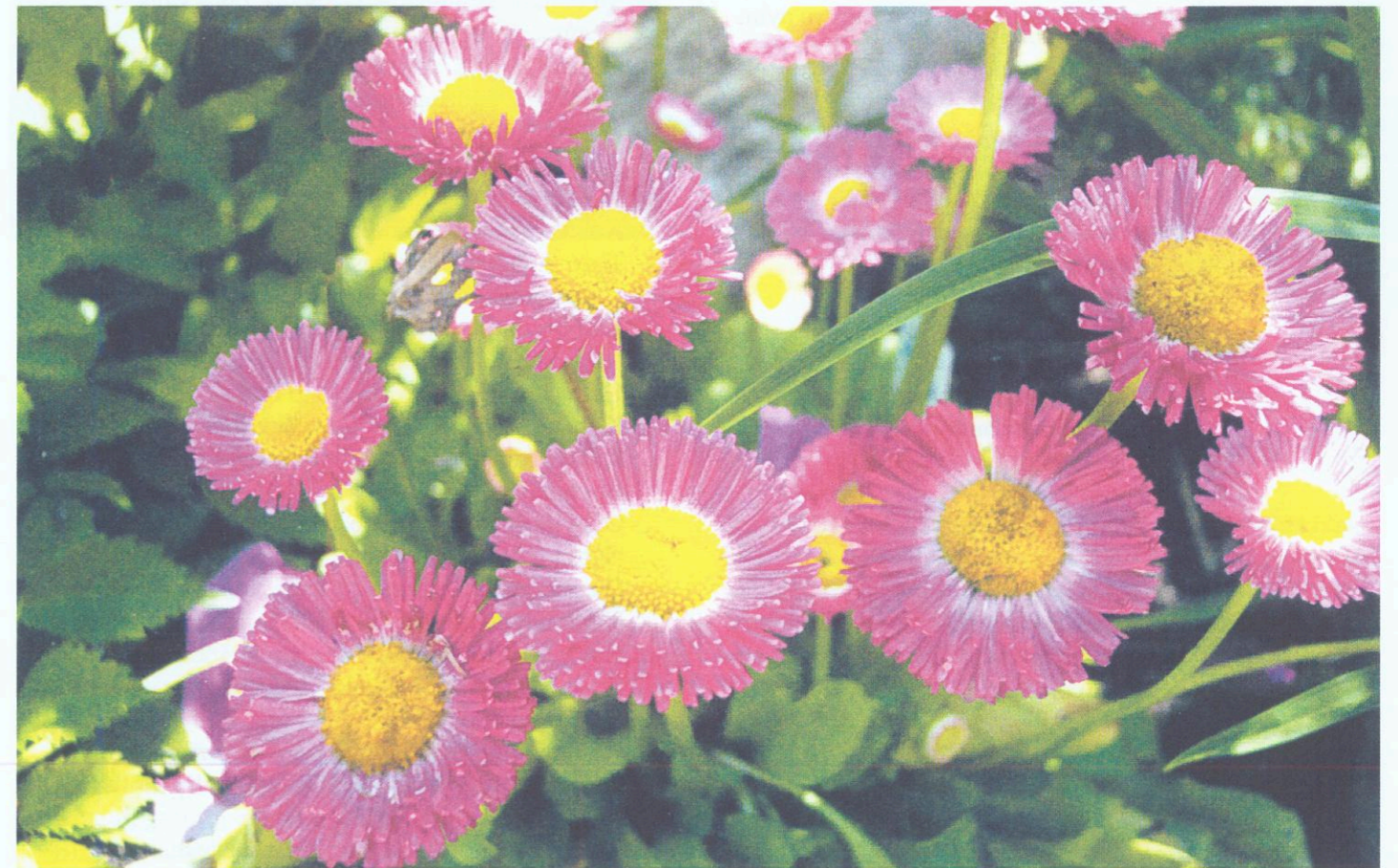
Düzgü axıra yetər-yetməz uşaq ayrı bir üzüyü də qabdan götürüb başı üstə qaldırardı. O heyndə qızlar səs-səsə verib dil-dil ötərdilər:

– Kəfin olsun, ay Bənövşə, bu gecə yatanda duzlu kökə yeyərsən. Yatıb yuxuda istədiyən oğlanı görəcəksən, sənə sənün su verəcək. İçərsən ki, mətləb-murazına yetə biləsən. Sən allah, sabah bulaq başına gəlib gördüyün yuxunu bizə danışarsan, yaxşımı?!

Oğlan uşağı bayaqdan boşalmış dilək tasını qoltuğuna vurub söz-söhbətin, duzlu-məzəli atmacaların ara verməsini gözləyərdi. Ara səngiyən tək ortalığa atılıb deyərdi:

– Pay verin, xalatım gəlsin,
Noğulum, nabatım gəlsin...

Qızlardan kimi noğul-nabat, kimi boyanmış yumurta, kimi də nəşə şirin bir şey verib uşağı razı salardı. Beləcə xoş niyyətən, mübarək istəknən qurduqları diləktutma yığıncağını deyə-gülə də başa vurardılar.

Vv

VAHABZADƏ Bəxtiyar Mahmud oğlu – şair, dramaturq, ədəbiyyatşünas, ictimai xadim. Azərbaycanın xalq şairi (1984), əməkdar incəsənət xadimi (1974), Azərbaycan Respublikası, SSRİ və Dövlət mükafatları laureatı (1976, 1984), Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatı (1990), millət vəkili (1995–2000), Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü (2000).

B.Vahabzadə 1925-ci ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Bakıda orta məktəbi qurtarmış və ADU-nun filologiya fakültəsində təhsil almışdır (1942–1947). 1950–1990-cı illərdə ADU-da müəllim, dosent, professor vəzifələrində fəaliyyət göstərmişdir. Bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur. Mənəvi zənginliyin, əmək qəhrəmanlığının, məhəbbət və insanpərvərlik hisslərinin tərənnümü Bəxtiyar Vahabzadə lirikasının əsas mövzularıdır.

“Mənim dostlarım” (1949), “Bahar” (1950), “Xalq şairi Səməd Vurğun” (1956), “Ceyran” (1957), “Şəbi-hicran” (1959), “Seçilmiş əsərləri” (1961), “İnsan və zaman” (1964), “Dörd yüz on altı” (1970), “Seçilmiş əsərləri”, iki cildde (1974–1975), “Sənətkar və zaman” (1976), “Pyeslər” (1980), “Muğam” (1982), “Seçilmiş əsərləri”, iki cildde (1983–1984), “Vətəndaş (1994), “Fəryad” (1995), “İstiqlal” (1999), “Ağatlı oğlan” (2002), “Əsərləri”, altı cildde (2001–2003) və s. əsərlərin müəllifidir. Şairin “Bahar nəğməsi” və “Novruz bayramı” şeirlərində güllü-çiçəkli baharın gəlişi, Novruz bayramının adət, mərasim və ayinləri əks olunub:

Güllər açıldı
Güldü dağ-dərə,
Xalça sərilirdi
Geniş düzlərə.

Geydi əyninə
Paltar ağaclar
Kollar dibində
Ötdü turaclar.

Qış yuxusundan
Torpaq oyandı.
Çöldə lalələr
Yandı, nə yandı.

Bağda, bağçada
Açdı çiçəklər,
Təzə həvəslə
Vurdu ürəklər.

Bənövşə taxtı
Köksünə dağlar,
Sən nə gözlənsən
Bahar, ay bahar!

Düşdü dağlara
Çayların səsi,
Oxudu quşlar
Bahar nəğməsi.

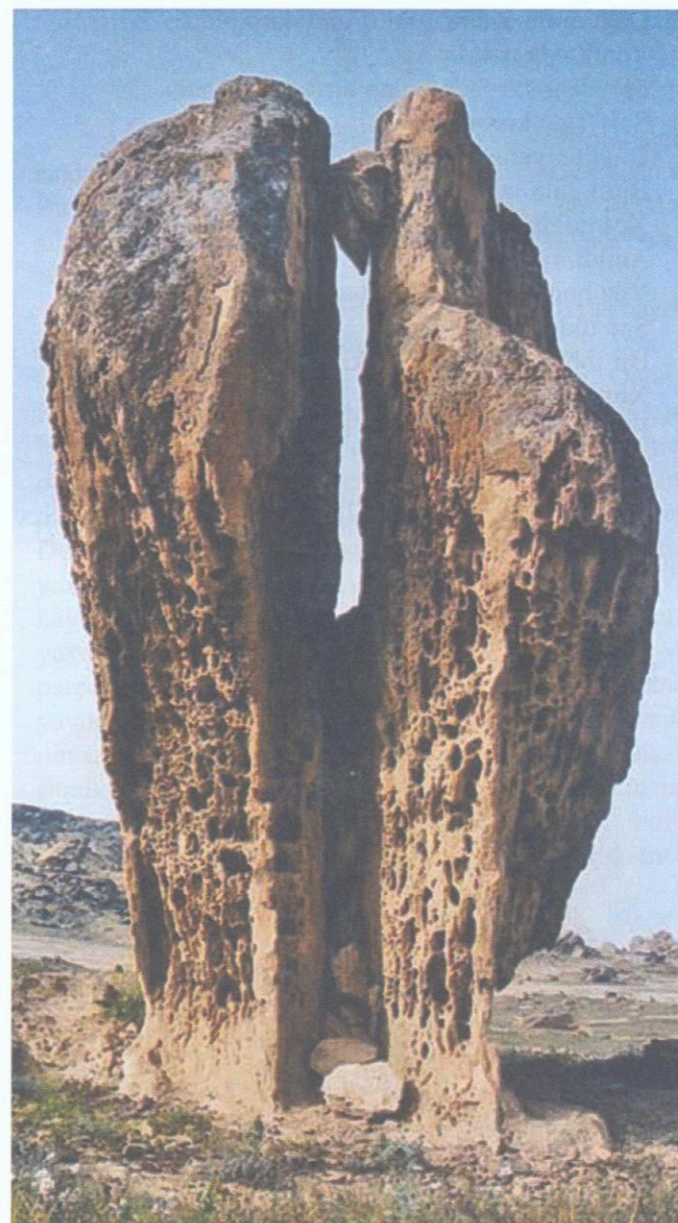
Bu fəsillərin
Gözüdür bahar,
Ana yurdumun
Özüdür bahar.

* * *

Hamarlanıb açılır qırışıq torpağın
Göyərdir cə göy otlar.
Cücərən torpaq kimi puçurlanır umudlar.
Duyğular da ürəkdə açıq dən-dən baharda.
Ömrü, günü, hər şeyi başlamaq istəyirik
Biz təzədən baharda.
Havalanır ürəklər təzə istəklər üçün,
Göylər dönür güzgüyə sığallanan yer üçün.
Bahar bahar gətirir könüllərə, gözlərə,
Ömrün bahar çağında.
Gəlir həyat nəğməsi quşların dodağında.

Qapının ağzındadır, gəlir Novruz bayramı.
Yələnlər qalansın son çərşənbə axşamı.
Sonsuz gəlinlərimiz od üstündən tullana,
Müqəddəs odumuzda bəla yana, dərd yana.
Deyələr bir ağızdan:
“Hər dərdimiz, bələmiz buğum-buğum tökülsün,
Ağırlığım, uğurluğum tökülsün”.
Dünyamıza göz açma təzə-təzə balalar,
Bu Vətənin, bu yurdun hər qarış torpağını
Bizdən təhvil alalar.
Xəkəndazda, nimçədə biz üzərlik yandıraq,
Təzə doğulmuşların başına dolandıraq.
“Üzərriksən, havasan,
Min bir dərdə davasan”.

Gəlir ilaxır günü,
Kosa geyir əyninə üzü tərsə çevrilən
Köhnə-kürüş kürkünü.
Boynunda zər zınqırov
Oxuyur mahnısını gözib kəndi evbəev:
“Kosam bir oyun eylər.
Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər”.
Kosa baş torbasını silkələr, hey silkələr.
Hər qapıdan pay dilər.
Kimkəyə toplaşanlar baxmaz onun üzünə,
Kosa pay istər yenə.
Keçini haylar biri,
Tökülər hər tərəfdən Keçinin torbasına

Bayram hədiyyələri.
Kosa bunu görüncə, “onu mənə ver”, – deyər
Hücum çəkir Keçiyə.
Alır ondan torbanı, alıb yeyir doyunca.
Öz köhnə mahnısını o, oxuya-oxuya...
Sonra gedir yuxuya.
Keçi gəlir, yavaşca o, bəlləyir dörd yanı.
Kimsəni görməyincə,
Buynuzlayıb öldürür yuxudaca Kosanı.
El sevinir bu hala,
Keçini alqışlayır.
Kosanın ölümüylə qış bitir, yaz başlayır.
Hələ günəş doğmamış gün kimi sığallanaq,
Çəsmə üstə yollanaq.
Unudaq ötən ilin sitəmini, dağını,
Dolduraq şəfa sudan çərşənbə bardağını,
Həyətlərə çiləyək.
Yeni ili gətirən günəşin yollarına
Biz uğurlar diləyək.

VAQIF Molla Pənah (1717–1797) – şair, dövlət xadimi. Qazax mahalının Qıraqsalahlı kəndində anadan olmuşdur. Əsil adı Pənah, atasının adı isə Mehdi ağadır. Vaqif mədrəsə təhsili almışdır. O, 1759-cu ildə Tərtərba-sara köçmüş və burada məktəb açıb dərs demişdir. Sonra Şuşaya köçən Vaqif, burada da özünün açdığı məktəbdə dərs deməklə məşğul olmuşdur. 1769-cu ildə Qarabağ hökmdarı İbrahim xan Vaqifi saraya dəvət edib eşikağası (xarici işlər naziri), sonra isə vəzir təyin edir. İran hökmdarı Ağa Məhəmməd şah Qacarın Şuşaya hücumları zamanı (1795, 1797) Şuşa qalasının müdafiəsinə bilavasitə M.P.Vaqif başçılıq edir. Qarabağ xanlığını ələ keçirən Məhəmməd bəy əmisi İbrahim xanın yaxın adamları ilə yanaşı, Vaqifi də oğlu ilə birlikdə 1797-ci ildə edam etdirir. M.P.Vaqifin şeirləri ilk dəfə 1856-cı ildə kitab halında çap olunmuşdur. 1908-ci ildə Haşım bəy Vəzirov, 1925–1937-ci illərdə isə Salman Mümtaz Vaqifin əsərlərini toplayıb çap etdirmişlər. 1945-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası tərəfindən M.P.Vaqifin əsərlərinin akademik mətni nəşr olunmuşdur. Sonrakı illərdə də M.P.Vaqifin əsərləri ardıcıl olaraq nəşr edilmiş, şeirləri dərsliklərə daxil edilmişdir.

Klassik Şərq şerini dərinləndirən bilən Vaqif qəzəl, müxəmməs, müstəzad və s. formalarda şeirlər yazmışdır. Lakin o, şifahi xalq ədəbiyyatı, aşıq şeri ilə daha çox bağlı olmuş, qoşmaları ilə milli poeziyanı zənginləşdirmişdir. Şairin “Yoxdur” rədifli qoşmasında Novruz bayramının qayğılarından söz açılır:

Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş,
Ət heç ələ düşməz, motal da yoxdur.

Allaha bizmişik naşükür bəndə,
Bir söz desəm dəxi qoymazlar kəndə.
Xalq batıb noğula, şəkərə, qəndə,
Bizim evdə axta zoğal da yoxdur.

Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib camalımız var.
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.

VƏDƏ KÜLƏYİ – Novruzqabağı əsən güclü küləklərə verilən ad. Xalq arasında vədə yeli də adlanır. Bu müddətdə qar əriyir, sular çağlayır, torpağın donu açılır. Vədə küləyi köçəri quşların öz doğma yerlərinə kütləvi surətdə qayıtmasından xəbər verir:

Əsdi vədə yeli yaz müjdəsiylə,
Qondu eyvanıma yenə qaranquş!

VƏSFİ-HAL – Boz ayın son çərşənbəsində (ilaxır çərşənbədə) icra olunan mərasim. Yetkin yaşlı qızlar,

gəlinlər bir evə toplaşrlar. Seçilmiş başçı (çoxlu bayatı, nəğmə bilən) tərəfindən təyin olunmuş qaradınmöz qız bulaqdan, çaydan su götürür. Bu suyu eldə "dilək taşı" adlanan badyaya, yaxud dərin sututumlu qaba tökürlər. Başçı ayin iştirakçılarından üzük, sırğa, sancaq, iynə, oymaq və s. parlaq nəsnelər alıb qabdakı suya salır. Qabın üstünə ağ rəngli örtük örtülür. Başçı:

Göydə ulduz bəllidi;
Can gülüm, can-can.
Gah yüzdü, gah əllidi;
Can gülüm, can-can.

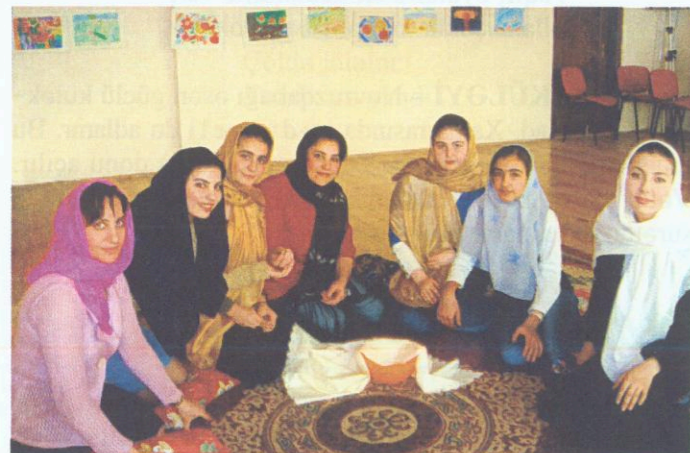
Mən yarımı görmüşəm,
Can gülüm, can-can.
Şəvə qara tellidi,
Can gülüm, can-can.
Can gülüm, can-can.

şəkində nəğmə oxuya-oxuya qabdakı nişanlardan əlinə keçəni çıxarır. Nişan sahibi oxunulan nəğməni taleyinin hökmü kimi qəbul edir.

VİCAH – Boz ayın son – ilaxır çərşənbəsində yetkin yaşlı qızlar, gəlinlər tərəfindən icra olunan vəsfi-halın başqa bir adı (bax: *Vəsvi-hal*).

VİDADI Molla Vəli (1709-1809) – XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri. Aşıq və divan şəri üslubunda mükəmməl əsərlər yaratmışdır. Molla Pənah Vaqiflə yaxınlıq etmiş və onun sənət dostu olmuşdur. Vaqifin təklif və təkidilə bir müddət Qarabağ xanının, daha sonra isə Gürcüstan hakimi II İrəlinin saraylarında yaşasa da, tez bir zamanda oradan uzaqlaşmış və Qazağa qayıdaraq məktəbdarlıqla məşğul olmuşdur. Dərin tarixi-ictimai məzmununa malik "Müsibətnamə" poeması Şəki xanı Hüseyn xan Müştəğin faciəli ölümü münasibəti ilə yazılmışdır. Vaqiflə deyişmələri məşhurdur. Şairin aşağıdakı "Novruzıyə"si baharın gəlişi münasibəti ilə qələmə alınmışdır.

Novruzı-bahar oldu, cahan tazətər oldu,
Rəf oldu ələmlər.

Dağıldı bu şadlıq xəbəri dərbədərd oldu,
Yandı oda qəmlər.
Meydani-tərəbdə bu nə türfə hünər oldu,
Sərf oldu kərəmlər.
Göydən yerə yağdı nə gözəl şəbnəmi-rəhmət
Bitdi gülü lələ.
Xoş nəğmələni bülbuli-şeyda ötər oldu,
Açıldı irəmlər.
Yüz həmdü sənə, maili-seyri-çəmən oldu,
Şad oldu köüllər.
Bir mövsimi-güldür bu ki, həqdən nəzər oldu,
Xoş gəldi bu dəmlər.
Ey xəstə Vidadi, bu gün etməzmi sənə rəhm,
Sultani-zəmanə?
Bu eydi-mübarəkdə ki dünya xəbər oldu,
Saçıldı dirəmlər.

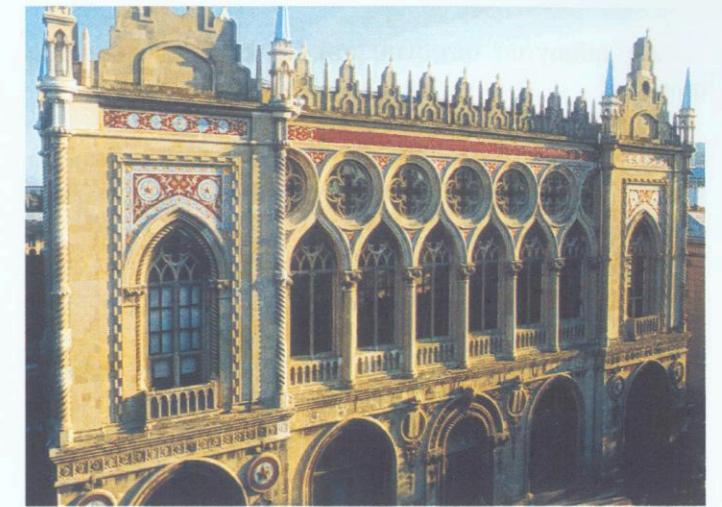
Yy

YALANÇI ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birincisinin el-oba arasında işlədilen adlarından biri. Bu çərşənbənin gəlişi ilə adamlar təbiətdə müəyyən dəyişmənin olmasını hələ hiss etmədiklərindən onu belə də adlandırmışlar.

"YALLI" – el şənliklərində, eləcə də Novruz bayramı günlərində icra olunan qədim kütləvi xalq rəqsi. Azərbaycanın əksər bölgələrində, xüsusən Naxçıvan, Qarabağ, Kəlbəcər, Şəki, Şəmkir, Şirvan, Göyçə, Borçalı və s. yerlərdə geniş yayılmışdır. Rəqsədə ifaçıların sayı qeyri-məhdud olur (10-15-dən 80-100 nəfərədək). Yallı rəqsi zamanı əl-ələ tutmuş kişi, yaxud qadınlardan ibarət dəstə sıralanır. Dəstənin başında duran rəqqas "yallıbaşı" (əlinde yaylıq, yaxud çubuq tutur), sondakı isə "ayaqçı" adlanır. Yallı havası iki zurnaçı və nağaraçıdan ibarət ansamblın və yaxud mahnının müşayiəti ilə ifa olunur; sarı, qırmızı, yaşıl parçalardan allı-güllü paltar geymiş, başlarına güllü-butalı yaylıq örtmüş bərli-bəzəkli qızlar, gəlinlər, ahıllar musiqinin xoş sədaları altında əvvəl ağır temple, getdikcə sürətlə, ritmik hərəkətlərlə dairəvi rəqs edirlər. Sinələri əlvan muncuqlarla, qulaqları aypara, şarlı, minarə sırğalarla, boğazları arpa və hil dənəli qızılla bəzənmiş el gözəlləri sürməli qaş-gözlərini süzərək, meydanda yallı gedirlər:

Barmağında xatəm, guşində tənə,
Gireh-gireh zülfün tökə gərdənə,
Güləbətin köynək, abı nimtənə,
Yaxasında qızıl düymə görəkdir.

Hər dəfə halay vurduqca meh qızların beli gümüş kəmərlə bərkidilmiş əlvan naxışlı köynəklərini yellədir, M.P. Vaqif demişkən, "yaxalarında qızıl düymələr" Günəş şüaları altında bərq vurur. Qadınlığımızın özləri kimi, bəzəkləri də sanki bir-birilə yarışa girir. Usta zərgərlərimizin mahir barmaqlarının hazırladığı bu zinət əşyaları təkcə qadınlığımızı deyil, məclislərimizi də yaraşığa gətirirdi. "Yallı"ya Qobustan qaya təsvirlərində rast gəlinir. Vaxtilə 100-dən artıq "Yallı" havası olmuşdur: "Çörçöpü", "İyiayaq", "Qaz-qazı", "Köçəri", "Ürfanı", "Qaladan-qalaya", "Tello", "Tənzərə", "Gopu", "Sarı-

gəlin", "Ağırlama", "Qaleyi", "Üçayaq", "Dördayaq", "El yallısı", "A gülüm hey" və s. Yallı rəqsi məzmununa görə iki növə – süjetli "Yallı"lara və rəqs "Yallı"larına ayrılır. Hər hansı bir hadisəni təsvir edən süjetli "Yallı"lar teatrlaşmış xalq oyunları olduğu üçün "oyun yallı" (el arasında "yallı-yallı" da deyilir) adlanır. Rəqs "Yallı"sında isə qəhrəmanlıq motivlərinin, xalqın əhvali-ruhiyyəsinin, gəncliyin, çevikliyin təsviri və tərənnümü öz əksini tapır. Ümumiyyətlə, kollektiv tərəfindən ifa edilən "Yallı" rəqsləri adamları bir-birinə yaxınlaşdırır, birləşdirir, fiziki cəhətdən inkişaf etdirir. Orijinal kompozisiyası, nəğməsi, ifadə tərzilə seçilən "Yallı"nı, adətən, mərasimin, el şənliyinin axırında oynayırlar.

YALLIBAŞI – Yallı oyununun təşkilatçısı və rəqs edən dəstənin başında duran aparıcı oyunçu. O, oyunun başlaması, bitməsi və hərəkətlərin dəyişməsinə işarə verir, oyunun ifa qaydalarına nəzarət edir. Yallıbaşı vəzifəsini yerinə yetirən oyunçu oyun zamanı sağ əlində yaylıq tutub ahangə uyğun şəkildə onu yelləyir.

YANILTMAC – çətin sözlərin düzgün tələffüzü ilə nitqin inkişafına kömək edən xalq yaradıcılığı nümunəsi. Novruz bayramı günlərində uşaqlar bir yerə toplaşmış yaniltmac söyləmə yarışları da keçirirlər. Yarışın qalibi qırmızı rənglə boyanmış yumurta ilə mükafatlandırılır. Yaniltmaclardan bəzi nümunələr:

***

Ay axır çərşənbə axşamı, gəlmişəm sənənlə çərşənbə-ləşəm,
çərşənbələşsən də çərşənbələşəcəyəm, çərşənbələşməsən də çərşənbələşəcəyəm.

***

Ağ balqabaq, boz balqabaq, ağ balqabaq.

***

Ağ inək o tayda ayağın yalayır, nənəm bu tayda ağın yamayır.

***

Ay ağ qılquyruq qırqovul, qara qılquyruq qırqovulu gördünmü?

***

Ay axsaq aşpaz Həsən şah, aşpazlar aş bişirir, sən də gəl aş bişir, ay axsaq aşpaz Həsən şah.

* * *

Ay qılquyruq qırqovul, gəl bu kola gir qılquyruq qırqovul!

* * *

Ay göy-ala qarğa qardaş, mənimlə qardaş olsan da səninlə qardaş olacağam, olmasan da səninlə göy-ala qarğa qardaş olacağam.

* * *

Atı min, iti qov, iti qov, atı min, atı min, iti qov.

* * *

Axşam bozbaş asmışam, çaşıb qazanı boş asmışam.

* * *

Acmışam saç asmışam, bilməmişəm, külləməmiş yaş asmışam.

* * *

Aşpaz Abbas aş asmış, asmışsa da az asmış.

* * *

Aşpaz Abbas bozbaş asar o başda, bu başda.

* * *

Bazarda nə ucuz? Mis ucuz, duz ucuz, küncüt ucuz.

* * *

Bir bərbər o biri bərbərə dedi ki, bir bəri bax.

* * *

Boz atın boz torbasın boş as başından, apar, islat götür yaş as başından.

* * *

Bu qılquyruq qırqovul qırquyruq qırqovul imiş.

* * *

Bu dükcə cük-cük dükcə, üç cüt dükcə.

* * *

Bu mis necə mis imiş, bu mis kaşan mis imiş.

* * *

Qatığı sarımsaqlasan da yemək olar, sarımsaqlamasan da.

* * *

Qıgılcımı qıcıqlandırma qıcıqlandıracaqsansa qıgılcımlanacaq.

Qırx qazan qırx küp qulpu, xub qırx qazan qırx küp qulpu.

* * *

Qovlamalaşsan da qovlamalaşacağam, qovlamalaşmasan da qovlamalaşacağam.

* * *

Dağdan dığırlandı dığır-dığır dığdığa.

* * *

Dadaş dayı Dəmirin danalarını damın dalında döydü.
– Dadaş dayı, Dəmirin danalarını damın dalında döymə.
Dadaş dayı dedi:

– Dəmirin danaları damın dalındakı darıları dağıtdığı üçün danaları döyəcəyəm.

Dadaş dayı danaları döydü.

Dəmirçi Dadaş dayı, dədəm deyir ki, dəmiri daşa, daşı dəmirə döyməsin. Dəmiri daşa, daşı dəmirə döysə dəmirdeşilər.

* * *

Dəyirman girdi köpək, dəyirmançı vurdu kötək. Bil-mirəm köpək yedi köpdü, köpək, ya da kötək yedi köpdü köpək.

* * *

Dilim dilim olasan, ay dilim, dedim dinmə dilimə. Dilim dedi: dinməz idim, dindirdilər dindim mən.

* * *

Ey aşpaz Abbas, dur mənə beş basma tas aş ver. Bu neçə beş basma tas aşdır, aşpaz Abbas mənə beş basma tas aş ver.

* * *

Ey qəfəsdəki çil bildirçin qardaş, gəl səninlə çil bildirçinləşək, çil bildirçinləşsən də çilbildirçinləşəcəyəm, çil bildirçinləşməsən də çilbildirçinləşəcəyəm.

* * *

Əlli əl əlli əli əlli dəfə əllədi.

* * *

Zamanın samanlığına saman gələnəcən samansız Zamanın samanlıqda canı çıxdı.

* * *

Yetmiş yemişi yetim yemiş.

* * *

Yüyürüb yürəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum. Yürəyi yürüdə-yürüdə yükümü yerə qoydum.

* * *

Kəsilməli kəsməyi kəsmək istəsən də kəsəcəksən, kəsmək istəməsən də kəsəcəksən.

* * *

Getdim gördüm bir ağacda şişək əti, o biri ağacda eşşək əti asıblar. Şişək ətini uddum, eşşək ətini atdım, eşşək ətini atdım, şişək ətini uddum.

* * *

Getdim gördüm bir bərədə bir bərbər bir bərbəri bərbər bəyirdirsən? Dedim: – A bərbər, nə üçün sən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdir. Dedi: – Bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirdiyi üçün mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirdirəm. Əgər bu bərbərin atası bərbər mən bərbərin atası bərbəri bər-bər bəyirtməsəydi, mən bərbər bu bərbəri bər-bər bəyirtməzdim.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə səkkiz-doqquz saqqız şaxlı var. Dedim:

– Siz neçə ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlısınız?

Dedilər:

– Səkkiz ilin, doqquz ilin səkkiz-doqquz saqqız şaxlıyıq.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə iki kar, kor, kürkü yırtıq kirpi var. Dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpi erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdansa, erkək kar, kor, kürkü yırtıq kirpi dişi kar, kor, kürkü yırtıq kirpinin kürkünü yamamaqdadır.

* * *

Getdim gördüm bir dərədə yeddi qara qaşqa tərək çökil çəpiş otduyur. Dedim ey yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpiş niyə bizim yeddi qaşqa tərək səkil çəpişin yerini otduyursan?

Dedi:

– Sizin yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpiş bizim yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpişin yerini otduyub. Ona görə də bizim yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpiş sizin yeddi qara qaşqa tərək səkil çəpişin yerini otduyur.

Gəl gedək şumu toxmaqlayaq. Sən toxmaqlasan da mən toxmaqlayacağam, toxmaqlamasan da toxmaqlayacağam.

* * *

Göy cöngə, gömgöy cöngə, dümgöy cöngə.

* * *

Gül güllükdə, kül küllükdə, kül küllükdə, gül güllükdə.

* * *

Mollanı əmmamələməlimi, əmmamələməməlimi.

* * *

Ocağı qıgılcımlandırma, sən qıgılcımlandırsan da qıgılcımlanacaq, qıgılcımlandırmasan da qıgılcımlanacaq.

* * *

Tək-tək dükcə, cüt-cüt dükcə, üç cüt dükcə.

* * *

Çatı götür çay içində çal qatıra çayı çataq.

* * *

Çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib gedər, çəp keçi çəp keçidi çəpəki keçib çəpəki keçər.

* * *

Çörəyi ovxalamalımı, ovxalamamalımı.

* * *

Cümə axşamı cümə məscidində cürə Cabbarın cübbəsini cüvəllağılar cıbtıdılar.

* * *

Şikəstə çalan, şikəstəsizləşmişəm, şikəstə çal.

YASDANÇIXMA – Novruz bayramında qeyd olunan adət. Adətə görə, ili tamam olmayan ölənlərin yaxın qohumları üçün bu bayram, yəni Novruz bayramı “qara bayram” adlanır. Yaşlılar yasdən çıxmaq üçün qəbiristanlığa gedir, ölənlərin qəbirləri üstə, əsasən, səməni, şam, şirniyyat xonçası aparılır. Bu da “yasdənçixma” adlanır və bütün insanlar Novruz bayramını şadlıqla qarşılayırlar.

“YAŞIL YARPAQ, QIZILGÜL” – Novruz şənlikləri zamanı qız-gəlin tərəfindən iki dəstə ilə ifa olunan halay-sayağı oyun. Adətən yazın gəldiyi günlərdə oyun iştirakçıları bir yerə toplaşaraq tellərinin uclarını gül-çiçəklə bəzəyir, çəmənlikdə dairə qurub bir-birinin əlindən tutur, hər dəstə başçısı bir bəndə mahnı oxuyur, qalanları isə əl çalaraq “yaşıl yarpaq, qızılgül” deyirlər:

Başçı:

Oymaqdan, ay oymaqdan,
Öldüm xına qoymaqdan,
Barmaqlarım yanıldı,
Çubuğa od qoymaqdan.

Hamı:

Yaşıl yarpaq, qızılgül,
Köynəyi yaşıl oğlan,
Gəl gey yaraşır oğlan.
Anam sənə qız verməz,
Gəl mənə qaçır, oğlan.

Adından da görünür ki, bu oyun-nəğmə vaxtilə yaşılığın, baharın şərəfinə icra edilən ayin imiş.

YAYLIQQAÇIRTDI – Novruz bayramı günlərində və toy mərasimləri zamanı keçirilən milli atüstü oyun. Oyunda atçaplardan biri əlindəki ipək yaylığı yuxarı qaldıraraq meydançada dövrə vurur. Digərləri yaylığı ondan almağa çalışır. Qaliblərə gümüşlə bəzədilmiş yəhər mükafat verilir. Oyunun digər adı “gərdəkqaçırdı”dır.

YAZ – ilin dörd fəslindən biri. Şimal yarımkürəsində yaz gecə-gündüz bərabərliyi anından (21-22 mart) ilin ən uzun gündüzü və ən qısa gecəsinədək (22 iyun; yayın bu anına yay günəşduruşu deyilir) davam edir. Yaz fəslində Günəş üfüqdən 60-70° yuxarı qalxır, onun Yerə verdiyi enerjinin miqdarı çoxalır. Yaz fəslində Yerin Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalmağa başlayır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısalır.

YAZAĞZI – Boz ayın xalq arasındakı adlarından biri. Yaz əkininə hazırlıq görüldüyü və əkinin aparıldığı əsas dövr.

YAZ BƏRƏKƏTİ QIŞDAN ALAR – Qış qarına verilən ad. Ulu babalarımız müəyyənləşdirmişlər ki, qış fəslində gecələr ayaz, gündüzlər dumanlı keçərsə, bu, qışın sərt, şaxtalı olacağına işarədir. Yəni, bu müddətdə havalar soyuq keçər, torpaq da soyuyar, məhsul az olar. Qışda gündüzlər ayaz, gecələr dumanlı olanda isə əksinə, havalar nisbətən isti keçər, torpaq daha isti olar, bitkilər tez və yaxşı inkişaf edər, məhsul bol olar. Bu sınaq özünü xalq ədəbiyyatı nümunələrində də saxlamışdır.

Gecə ayaz, gündüz duman,
ilin kürüdür-kürü.
Gündüz ayaz, gecə duman,
ilin gülüdür-gülü.

Qış dumanı həm də havanın dəyişəcəyini göstərən əlamətlərdən biri hesab olunur. “Qış dumanı qar gətirər, yaz dumanı bar”, – deyiblər.

Babalar bunu da deyiblər ki, qışda qar çox yağarsa, məhsul bol olar. Belə yağıntıya bərəkət gətirən, bolluq gətirən qar deyirlər. Elə ona görə də “Yaz bərəkəti qışdan alar”, – söyləyib ulularımız.

İlin qış fəslində torpağın qalın qar örtüyü ilə örtülməsi çox xeyirlidir. Sanki torpaq dincəlib yorğunluğunu alır, rahatlanır. Torpağa loğmandır bu qar, – deyirlər. Bununla əlaqədar əkinçilər təcrübədən çıxarmışlar ki, qışda dincəlmə, yazda yola çıxan torpaq payızda barı-bəhəri ilə qayıdır.

Qışın qarı torpağın bərəkətidir. Qışda torpağın “ağ köynək” geyməsi, əkinlərin şaxtadan qorunması, yazda bol su ilə təmin edilməsi deməkdir. Bu faydalı cəhətlər “Qar olmasa, bar olmaz”, “Qışın qarı, yazın varı”, “Qar ili, var ili” kimi el sözlərində də öz əksini tapmışdır.

YAZ GECƏ-GÜNDÜZ BƏRABƏRLİYİ – yeni ilin, baharın ilk gününün başlanğıcı kimi gecə ilə gündüz uzunluqlarının taraz olduğu gün (21 mart; bəzən 20 mart). Bu gün Günəş göy ekvatorunu keçərək dünyanın Cənub yarımkürəsindən Şimal yarımkürəsinə keçir; Şimal və Cənub yarımkürələri Günəş şüaları ilə eyni dərəcədə işıqlanır. Yer kürəsinin hər yerində gecə gündüzlə bərabər olur. Ona görə də martın 21-də ekliptika ilə ekvatorun kəsişdiyi nöqtə yaz bərabərliyi nöqtəsi adlanır. Bu, Yer Şimal yarımkürəsində astronomik baharın başlanğıcıdır. Bu anda Günəş 12 ulduz bürcündən sayılan (bu bürcələrə *Zodiak bürcələri* – “heyvanlar dairəsi” deyilir) Qoç bürcünə daxil olur.

Bu andan başlayaraq Yer Günəş ətrafında hərəkət sürəti azalır və Şimal yarımkürəsində gündüzlər uzanır, gecələr isə qısalmır. Bu vəziyyət yay Günəşdurusu nöqtəsindən keçən ana (21-22 iyun) kimi davam edir. Beləliklə, yaz gecə-gündüz bərabərliyi günü – yazın ilk günün hər il böyük sevinc və bayramla qarşılanır. Səməni yetişdirir, ev-eşikdə, həyəət-bacada, bağ-bağçada təmizlik, səliqə-sahman işləri aparır, ayınlar icra edir, bayram və şənliklər keçirirlər.

Maraqlıdır ki, astronomik yazın ilk günü planetin hər yerində gecə ilə gündüz bərabərləşəndə Ümumdünya meteorologiya günü qeyd olunur. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə martın 21-i Yer günü elan edilib. Həmin gün BMT-nin Nyu-Yorkdakı iqamətgahı qarşısında 3 dəfə zəng səsləndirilir. Bu zəng, əvəzsiz sərvət olan təbiətin gözəlliyini, füsunkarlığını qorumağa çağırışdır.

YAZIN TƏRÇIX DÖVRÜ – Boz ayın qurtarıb yazın başlanğıc zamanına el arasında verilən ad. Yazın tərcix döv-

ründə təbiət canlanır. Çöllərdə, düzlərdə, dərə-təpələrdə otlar, bitkilər göyərir. Naxırçılar, çobanlar mal-qaranı, qoyun-quzunu örüşə çıxarırlar. Torpağın sinəsindən quşərpəyi, quzuqulağı, qaymaqçıçəyi, qıjı, qazayağı, qulançar, baldırğan, əməköməci, pərpətöyün, yemlik, təkəsaqqalı, qırxbuğum, əvəlik, yarpız, nanə, cincilim, bulaqotu baş qaldırır. Hərəsi də min dərindən dərmanı. Deyirlər ki, yazın ilk göy gurultusu eşidilməyincə bunlara toxunmaq olmaz. Elə ki, ilk göy gurultusu eşidildi, böyüklü-kiçikli bu dərddə dərman bitkiləri toplamağa çıxırlar. Çiy yeməli çi yeyilir, bişirilməli bişirilib yeyilir, “yaz nübarı” adıyla qonum-qonşuya pay verilir.

YEDDİ ÇƏRŞƏNBƏ – dörd ilaxır və ondan qabaqki üç çərşənbəyə verilmiş ad. İlahır çərşənbədən əvvəlkilərə “Oğru buğ”, “Oğru üskü”, sonrakılara isə “Doğru buğ”, “Doğru üskü” də deyilir.

“YEDDİ KEÇƏL DÜYÜNÜ” – Yaz aylarında aramsız yağın yağış əkinlərə ziyan vuranda yağışı kəsmək üçün icra olunan mərasim ayını. Yeddi çöp götürüb başına pambıq dolayaraq üstündən qırmızı parça bağlayır və hər bir çöpə qonum-qonşuluqdan tanıdıqları keçəl bir adamın adını verir, sonra isə başı düyünlü çöpləri oynada oynada oxuyarmışlar:

Yağış, kəs-kəs,
İslanıb ölürlük biz.
Başım keçəl,
özüm dəcəl,
Yazığın gəlsin bizə,
Günəş çıxsın üzümüzə...

Sınayıblar ki, belədə yağış kəsilər. Bu mərasim ayını sözün magik təsir gücünə inam əsasında yaradılmışdır.

YEDDİLƏVİN, yeddilöyün (“yeddi növ” deməkdir) – ilaxır çərşənbə süfrəsində düzəldilən xonça. Xonça sini və məcməyiyə düzülmiş yeddi cür nemət – çörək, duz, üzərlik, kömür, güzgü, su və yumurtadan ibarət olur (adı da bununla əlaqədardır). Bu zaman süfrəyə şirniyyat, çərəz, şam düzülməli, süfrələr göz doyduran olmalıdır. Adətə görə, xonça bayramın on iki günü süfrədə qalmalıdır. Azərbaycanın bəzi bölgələrində, xüsusilə Ordubadda ilaxır çərşənbə “yeddiləvin bayramı” adı ilə məşhurdur. Bu bayramda bazardan hər nə alınsa, yeddi növ olmalıdır. Güney Azərbaycanda – Urmiya və Təbriz tərəflərdə də bu gün “yeddiləvin bayramı” adı ilə tanınmaqdadır.

YEDDİ ŞİN – ilaxır çərşənbə və Novruz bayramı süfrəsi üçün tutulmuş xonçada adları “s” hərfi ilə başlayan yeddi nəsne: su, səməni, sünbül, sumaq, soğan, sulaq, sarımsaq. Əlbəttə, bu adları göstərilənlər Azərbaycanın hər yerində elə bu cür olmur. Elə İranda da bu adlar fərqli şəkildədir və onların “Yeddi sin” adlandırdıqları bunlardır: “səbas” (sünbül), “sib” (alma), “sancəd” (çaytikanı), “sif” (sarımsaq), “sirka” (sirkə), “sumaq” (sumaq), “səməni” (səməni).

Bəzi mənbələrə görə, ərəb xilafətinin işğallarından qabaq ilin axır çərşənbəsi və Novruz süfrələrinə düzülənlər “s” yox, “ş” hərfi ilə başlayırmış və süfrəyə mütləq şərab da qoyulmuş. İslam dini şərabi haram buyurduğundan “yeddi şin” “yeddi sin” olmuşdur.

YEDDİ ŞİN – bax: Yeddi sin.

YEL ÇƏRŞƏNBƏ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən birinə verilən adlardan biri. Təbiətdə oyanmanın, canlanmanın birinci şərti, sözsüz ki, havanın qızması ilə bağlıdır. Bu üzdən də, bilavasitə havanın ilkin olaraq mülayimləşməsinə, istiləşməsinə xəbər verdiyi üçün çərşənbə həmin adla da tanınmışdır.

Bu günə xalq arasında “külək oyadan çərşənbə”, “yelli çərşənbə” də deyilir. Yel çərşənbəsi təbiətin elə bir vaxtıdır ki, qış gücdən düşərək son köcünü sürür. Qar əriyir, suyun buzu sınır, torpağın donu açılır, canına hərət hopur. Bahar yağışları yağmağa, torpağa can verməyə başlayır.

YEL BABA – əkin-biçinlə bağlı xırman nəğməsi. İlahır çərşənbə və Novruz bayramı günlərində, əsasən, uşaqlar “Yel baba”-nı tamaşa kimi də oynayırlar. Deyilənə görə, Yel baba ilə Əkinçi baba qardaş imişlər. Bahar torpağa hərət gətirəndə onlar birlikdə tarları şumlayıb əkinlərini əkərmişlər. Bundan sonra tarladakı işlərə Əkinçi baba cavabdeh imiş. O, məhsula su verər, ot-alaqdan təmizləyib becərər, yetişəndə də biçir xırmana gətirərmiş. Arpa-buğda dənini küləşdən, samandan ayırmaq isə Yel babanın işi imiş. Yel baba başqalarının da taxılını xırmanda sovurub əvəzində pay almış. Bir kərə adamlar yenə arpa-buğdanı xırmanda döyüb gözləyirlər ki, Yel baba gəlib onu sovursun. Amma o gəlib çıxmır ki, çıxmır. Səbri tükənmiş adamlar taxılı özləri sovurmağa başlayır və:

Yel baba, amana gəl,
Dolanıb xırmana gəl,
Bir bəhanən yoxdursa,
Xəlbirə samana gəl.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim.

Ləçəyi mindər-mindər,
Yönünü bizə döndər,
Yönünü döndərmirsən.
Mehini bizə göndər.
A Yel baba, Yel baba,
Saman sənin, dən mənim, –

deyə oxuyurlar. Elə bu vaxt gəlib xırmana yetişən Yel baba eşitdiyi sözlərdən inciyib geri dönür. Adamlar öz əməlinədən peşman olurlar. Hamı Yel babanın arxasınca qaçır və onu səsləyə-səsləyə oxuyurlar:

A Yel baba, Yel baba,
Qurban sana, gəl, baba.
Taxılıımız yerdə qaldı,
Yaxamız əldə qaldı.
A Yel baba, Yel baba
Qurban sana, gəl, baba.

Bu nəğmə Yel babanın xoşuna gəlir. Geri qayıdıb xırmandakı buğdanı, arpanı sovurub samandan ayırır.

YELLƏNCƏK OYUNU, küfdibi – ilaxır çərşənbələrdə və Novruz bayramı günlərində də gənclərin, xüsusən cavan qızların iştirakı ilə keçirilən oyun. İştirakçılar bir-bir, iki-iki ağac budağından asılmış kəndir yelləncəyə qalxıb yellənir, deyişmə və bayatı şəklində müxtəlif mahnı oxuyur, ətrafdakılar isə əl çalıb şənələnir, halay və yallısa-yağı rəqs edirlər. Yelləncəkdə yellənən qızın ayaqlarına çubuqla asta-asta vurub xorla oxuyurlar:

Örəyi çəhrayı qız,
Adaxlının adın de.
Saçları xurmayı qız,
Adaxlının adın de.
Qaşları sürməli qız,
Adaxlının adın de.
Yaylığı yellənən qız,
Adaxlının adın de.
Bura qonaq gələn qız,
Adaxlının adın de.
Ha yellənə-yellənə
Adaxlının adın de.

Yelləncəkdəki qızdan ta cavab almayınca onu yellədirlər. Qız cavab verdikdən sonra yelləncəyi saxlayıb onu yerə salır və bir başqası yelləncəyə minir. Oyun saatlarla davam edir.

YENİ İL SÜFRƏSİ – Novruzun – yeni ilin başlanmasına bir neçə saat qalmış açılan bayram süfrəsi (bax: *Təhvil süfrəsi*).

YER ÇƏRŞƏNBƏSİ – Boz ayın dörd çərşənbəsindən üçüncüsünün el-oba arasında deyilən adlarından biri. Bu çərşənbədə yerə buğ, istilik gəldiyi üçün belə adlanır.

YUMURTA – Novruz bayramının əsas atributlarından biri. Hələ qədim zamanlardan bir çox xalqlar yumurtanı həyatın, canlılığın rəmzi hesab etmişlər; adamların etiqa-dına görə, həyatda olduğu kimi, yumurtadan həm xeyir, həm də şər törəyə bilər. Şər qalqlarının mif dünyasında, o cümlədən qədim türk miflərində də dünya yaradıcısının quş olaraq yumurtadan çıxdığı bildirilir. Həmin quş yakut-larda qartal, Altay xalqlarında qaz adlanır və müqəddəs hesab olunur. Qədimlərdə türkdilli xalqlar arasında qartal quşların xaqanı sayılırdı. Yakutlara görə, şamanlar bir qartal yumurtasından törəyiblər. Onlar qartalı özlərinin tanrısı hesab edir, ona and içirlər.

Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı “Avesta”da xeyir Allahı Ahuramazda da şahin başlı, qartal qanadlı xoruz obrazında təsvir edilir. Bu mədəniyyət abidəsində dünyanın yumurta “modeli” və ya “dünya yumurtası” ideyası əsas yer tutur.

İbtidai təsəvvür və etiqada əsasən, yumurta ulu Tan- rının bəşəriyyətə bəxş etdiyi dörd əsas maddə nemət olan hava, su, torpaq, və odla mənalandırılır. Belə ki, yumur- tanın dairəviliyi və qabığı – torpaq; pərdəsi – havanı; ağı – suyu; sarısı isə – odu simvollaşdırır. Məhz bu əlamətlər bir çox xalqların keçirdiyi bu və ya digər bayramlarda və mərasimlərdə yumurtadan istifadə edilməsinə səbəb olmuşdur.

Bəs yumurtanın boyanması nə üçündür?

Yumurta boyamaq çox-çox qədimlərdən adət olub. Buna müxtəlif xalqlar öz dinlərinə, inam və etiqlarına, həyat tərzlərinə uyğun cavablar vermişlər. Qədim azərbaycanlıların ilaxır çərşənbədə və Novruz bayramı günlərində qırmızı yumurta boyamaq adəti əcdadın və torpağın diril- məsi, canlanması, bir sözlə, oyanma-dirilmə ayini ilə əlaqədar olan ən qədim təsəvvürlərlə bağlı olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, hələ qədim zamanlardan il hər biri üç aydan ibarət olmaqla dörd fəslə bölünmüşdür. Qədim azərbaycanlılar da yumurtaları yaşıl (göy), sarı, qırmızı boyamaqla bu rənglərin hər birinə təbiət səciyyəsi vermiş- lər: suda bişirilən yumurtanın olduğu ağ rəngdə saxlanıl- ması, yəni boyanılmaması qışın rəmzi kimi anılır. Yumurta

yaşıl (göy) rəngdə boyanılır; bu, yazın rəmzi kimi başa düşülür. Yumurta qırmızı rəngdə boyanılır; bu yayın rəmzidir. Yumurta sarı rəngdə boyanılır ki, bu da payızın rəmzi kimi mənalandırılır. Bir sözlə, ulu çağlardan bu günədək yumurtanın daha çox qırmızı, yaşıl (göy) rənglərlə boyamaq ənənəsi, sözsüz ki, Günəşlə – odla, baharla, təbiətin yaşllaşması istəyi ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan xalqı Novruz bayramının əsas rəmzlərindən biri olan yumurta ilə bağlı bir çox ayin, inam, zərb- məsəllər, oyun-əyləncələrini yaratmışlar (bax: *Yumurta döyüşdürmə; Yumurta falı*).

YUMURTA DÖYÜŞDÜRMƏ – Novruz bayramının çərşənbələrindən başlamış oğlan uşaqları və cavanlar tərə- findən icra olunan oyun-əyləncə. Yumurta döyüşdürmədə həm çiy – bişməmiş, həm də bişmiş, rənglərlə ala-bəzək boyanmış yumurtalardan istifadə olunur. Döyüşmədən əvvəl tərəflərin razılığı ilə yumurtalar dəyişdirilərək dişə vurulub bərk-boşluğu yoxlanılır. Bu, “yumurtanı dadma” adlanır. Bilinəndə ki, döyüşdürülən yumurtalardan biri digərininkindən bərkdir, boş olan yumurtanın sahibi, ona: – Əy, vurum, – deyir. “Əy, vurum” yumurtanın sivri tərəfindən azca aşağı nişan qoymaq deməkdir. Uşaqların daha çox sevdiyi, bu gündə yaşayan həmin adət əyləncəli bir səhnəyə çevrilir:

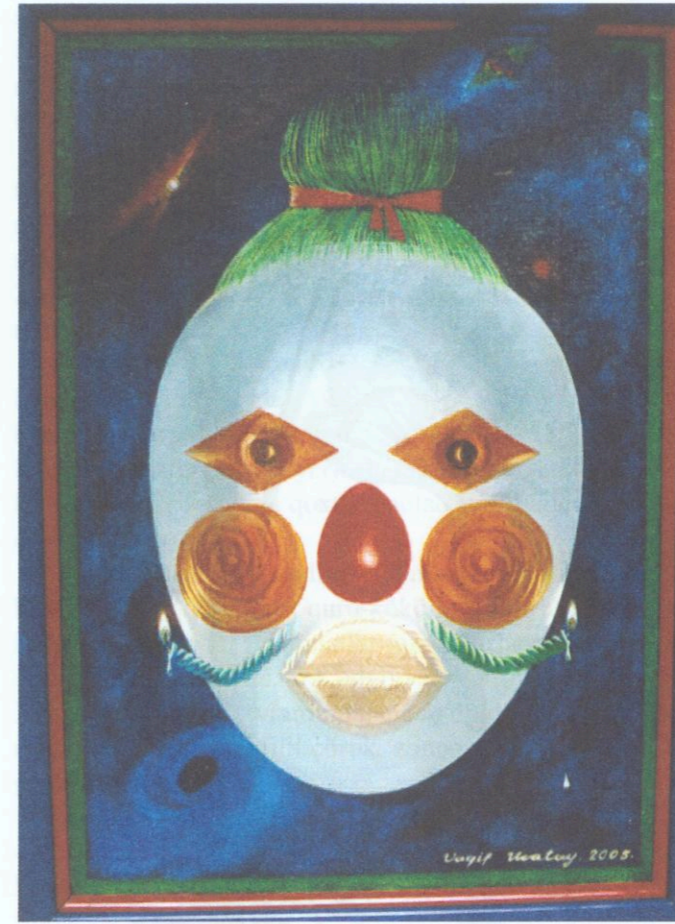
Daş yumurtam,
Daş, daş...
Baş yumurtam,
Baş, baş...
Həci dayını
Yandırdım.
Bir səbətlik
yumurtasını sındırdım.
Daş yumurtam
Daş, daş...

Kimin oyun yumurtası çox sındırsa, o da sınıqları yı- rıyış eləyir, qalib qəhrəmanlar kimi sevinir. Bu oyunda hiylə və məharət qalib gəlir: “Sən tut, mən vurum”, “Bunu mən tuturam, onu sən tut”, “Gəl yumurtaları dəyi- şib, vuraq”, “Gəl dadışaq”, “Yox, sən yumurtanı ziyil- lidir” və s.

Döyüşmədə sındırılmış yumurtalarla oyun daha maraq- lıdır. Döyüşmədə udulmuş sınıq yumurtaları sıraya düzür- lər. Sonra buraya bir xoruz buraxırlar. Xoruz sıradaki hansı yumurtanı dimdikləyirsə, sahibi sıradaki bütün yumurta- ları udmuş sayılır.

Bir oyun da bişmiş yumurtaları yoxuşdan üzəşəği diyirlətməkdir. Hansı yumurta daha uzağa diyirlənsə, sahibi qalib sayılır.

Yumurta döyüşdürmənin xüsusiyyətləri böyük Azər- baycan yazıçısı C.Məmmədquluzadənin (1866–1932) bir felyetonunda da özünə yer almışdır. Felyetondakı həmin epizod belədir: “...məlumdur ki, uşaqlar yumurta döyüş-

dürəndə əvvəl bir dadırlar, yəni yumurtalarını dəyişdirib vururlar dişlərinə və sonra qaytarıb verirlər bir-birinə. Sonra başlayırlar oynamağa, məsələn, Əli bunu qanır ki, yumurtası Vəlinin yumurtasından bərkdir. Əvvəl deyir:

– Tut!
Vəli deyir:
– Sən tut!
Əli deyir:
– Sən tut!
Vəli deyir:
– Sən tut!
Axırda Əli tutur, çünki bilir ki, tutsa da, Vəlinin yumur- tası sınaq.
Vəli də işi duyub vurmur, çünki bilir ki, yumurtası boş- dur, sınaq. Əli deyir:
– Vur!
Vəli vurmur. Əli yumurtasını yan tutur və deyir:
– Vur!
Vəli vurmur, çünki bilir ki, yumurtası sınaq.
Əli yumurtanın künəsin tutur və deyir:
– Vur!
Vəli vurmur, bilir ki, yumurtası sınaq. Sonra Əli hər yerdə Vəlini görəndə yumurtasını açıq tutub Vəliyə deyir:
– Bax, tutmuşam, haradan vuraçaqsansa vur!
Çünki Əli bilir ki, Vəlinin yumurtası boşdur”.

YUMURTA FALI – qabaqcadan tutulmuş niyyətin xəbərvermə ayini. Novruz bayramının ilaxır çərşənbə gecəsi icra olunur. Bunun üçün yumurtanı yük dolabının altına taxça-rəfin əl çatmayan küncünə qoyurlar. Yumur- tanın yanına qara və qırmızı rəngli boyaqlar da qoyaraq niyyət tutub yatırlar. Sabahısı gün sübhədən durub baxırlar. Əgər yumurtada təsadüfən qırmızı boyalı xətlər, işarələr varsa, deməli, uğurludur. Tutulmuş niyyətdəki arzu, istək mütləq həyata keçəcək. Yox, əgər yumurtanın üstündə qara rəng əlaməti varsa, onda istək hasil olmayacaq.

Zz

ZAKİR Qasım bəy (1784-1857) – Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın banisi, görkəmli maarifçi, xalq şəri üslubunda mükəmməl sənət nümunələri yaradan məşhur şair. Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənah xan Cavanşirin nəslindəndir. XX əsrin görkəmli ziyalıları olan böyük dramaturq M.F.Axundzadə və İ.Qutqasınli ilə yaxından dost olmuşdur. Q.Zakir tanınmış satirik şair olmaqla bərabər qiymətli qəzəl, qoşma və gəraylılar da yazmışdır. Şairin “*Oldu*” rədifli gəraylısında bahar fəslinin gəlməsi tərənnüm olunub:

Keçdi növbəti-zimistan,
Yenə fəslə-bahar oldu.
Əndəlibi-binəvanın
Sənəti ahü zar oldu.

Yasəmənü gülü lələ,
Bir çəməndə qurub halə;
Ərgüvan tutub piyalə,
Nərgis içib xumar oldu.

Əmr olundu, abi-neysan,
Cansızlara bəxş etdi can.
Yenə təzələndi dövrən,
Nə gözəl ruzigar oldu!

Səbzpuş olub çəmənlər,
Qaldırdı hər şükufə sər.
Oyan, ey bəxti-bixəbər,
Yatan hamı bidar oldu.

Əlac oldu hər bimarə,
Tapıldı dərdinə çarə.
Elə, həsrət qalan yarə
Zakiri-dilfıkar oldu.

ZƏFƏRAN – Azərbaycan torpağının xoş ətirli, şöhrəti dünyaya sığışmayan nemətlərindən biri. Novruz bayramında süfrəyə qoyulan bir çox nemətlərin, o cümlədən də plovun hazırlanmasında önəmli yeri olan ədviyyə. Zəfəranlı plov həm dadı və ətri, həm də estetik görünüşü ilə diqqətçəkicidir. Zəfəran ətirli qızıldır. Vaxt olub ki, onun hər teli pul əvəzinə, qızıl əvəzinə işlənib. Tərəzinin bir gözünə zəfəranı qoyublar, digərinə qızılı. Nahaq yerə zəfəranı “vəzndə yüngül, qiymətdə ağır” bitki adlandırmayıblar. Zəfəranın telvari yarpaqları, açıq-qırmızı, yaxud qırmızı-bənövşəyi çiçəkləri olur. 1000 çiçəkdən orta hesabla 22-30 qram zəfəran teli alınır. Bir kiloqram zəfəran teli əldə etmək üçün isə təxminən 80 min zəfəran bitkisindən 200 min çiçək toplamaq lazım gəlir.

Təbiətin bu ecazkar bitkisinə dünyanın çox az ölkəsində rast gəlmək olur. Kiçik Asiyayı zəfəranın vətəni sayırlar. İran, Kəşmir, Suriya, Hindistan, Yaponiya və Çində qədim zamanlardan becərilir.

Zəfərançılıq Azərbaycanda da çox geniş yayılmışdır. Əsasən, Abşeron torpağında, Bakının ətraf kəndlərində becərilir. IX-X əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş səyyahlar əsərlərində qeyd edirlər ki, zəfəran yerli əhəlinin ehtiyacını ödəməklə yanaşı, ipək, duz, neft və s. ilə bərabər xarici ölkələrə ən çox ixrac edilən məhsullardan idi. Zəfəran istehsalına görə Azərbaycan nəinki Şərqdə, hətta demək olar ki, bütün dünyada şöhrət tapmışdı.

XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Bakı qəzasında hər il 1000 puda qədər zəfəran istehsal olunur və xüsusilə İrana, Türkiyəyə, Rusiyaya və Gürcüstana ixrac edilirdi.

Azərbaycan alimi, coğrafiyaşünas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani (1780-1837) yazır ki, Bakıda hasil olan zəfəran bir çox şəhər və ölkələrə, o cümlədən Gilana, Rusiyaya, Şirvana göndərilir, münasib qiymətə satılırdı. Vaxtilə çox geniş arealda – Bakının, demək olar ki, bütün ətraf kəndlərində becərilən zəfəran bitkisi, hazırda yalnız Bilgəhdə mərkəzləşmişdir.

Zəfərandan hələ qədim zamanlardan toy-bayramlarımızın, el şənliklərimizin, yeməklərində, şirniyyatların,

şərbət və şirələrin hazırlanmasında və s.-də istifadə edilir. Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində süfrələrimiz zəfəranlı plovuz, köhrəba rəngli, ətirli bozbaşsız, milli şirniyyatsız ötürməmişdir.

Xalq təbabətində qıcolma, göyöskürək, göz ağrısı, titrəmə-qızdırma zamanı zəfərandan istifadə edilir. Zəfəran ətriyyat sənayesində, əl-üz sabunlarının hazırlanmasında, yeyinti sənayesinin bir çox sahələrində işlədilir. Zəfəran çiçəyinin ətri, al-əlvan rəngi insana xoş əhvalruhiyyə, ruh yüksəkliyi bəxş edir.

ZƏNCƏFİL – çoxillik tropik bitki. Asiyanın cənubunda, Qərbi Afrikada, Avstraliyada qədim zamanlardan becərilir. Yarpaqları bənövşəyi-sarı, çiçəkləri qısa, sünbüləoxşar çiçək qrupunda yerləşir. Ətli kökümsovlarına tərkiyəndəki efir yağı xoş qoxu, fenoləoxşar maddə isə yandırıcı dad verir.

Azərbaycanda da qədim zamanlardan məlum olan bu bitkinin narın döyülmüş quru kökümsovları bəzi yeməklərin və şirniyyat məmulatlarının hazırlanmasında, çay dəmlənməsində və s.-də ədviyyat kimi istifadə edilir. Xüsusilə, Novruz bayramında, eləcə də digər el şənliklərində bişirilən zəncəfilli çörək, zəncəfilli səməni halvası geniş yayılmışdır.

ZODİAK BÜRCLƏRİ, “heyvanlar dairəsi” – göy ekvatoru ilə yaz və payız bərabərliyi nöqtələrində kəsişən ekliptika (göy qübbəsinin böyük dairəsi) ətrafında yerləşən 12 bürc. 12 göy bürcü aylar bölgüsündə belə təqdim olunur:

1. Qoç bürcü 21 mart – 20 aprel müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə payızda və qışda yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzu 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

2. Buğa bürcü 21 aprel – 20 may müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə payızda və qışda görünür. Buğa bürcündə Ülkər ulduz topası yerləşir.

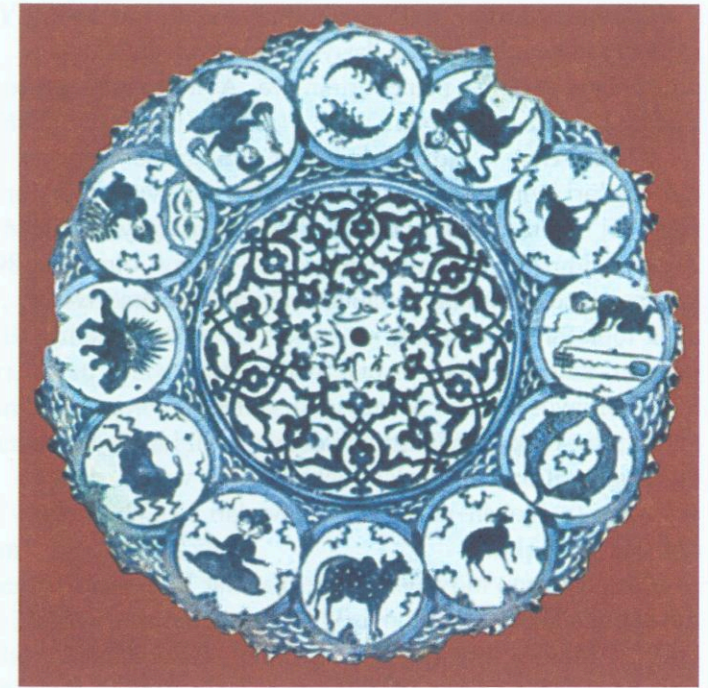
3. Əkizlər bürcü 21 may – 20 iyun müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə payızda, qışda və yazın əvvəllərində görünür. Kastor və Polluks ən parlaq ulduzlarıdır.

4. Xərçəng bürcü 21 iyun – 20 iyul müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzunun vizual ulduz ölçüsü 3,5-dir. 2 min il əvvəl qış Günəşduruşu nöqtəsi Xərçəng bürcündə yerləşdiyindən Yer Şimal tropiki Xərçəng tropiki adlanır.

5. Şir bürcü 21 iyul – 20 avqust müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yaxşı görünür. Ən parlaq ulduzu Raquldur.

6. Qız bürcü 21 avqust – 20 sentyabr müddətini əhatə edir. Göy ekvatoru onu təqribən iki bərabər hissəyə ayırır. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə qışda və payızda görünür. Ən parlaq ulduzu Sünböldür.

7. Tərəzi bürcü 21 sentyabr – 20 oktyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. Ən parlaq ulduzun 2,6 vizual ulduz ölçülüdür.

8. Əqrəb bürcü 21 oktyabr – 20 noyabr müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yazda və yayda görünür. Ən parlaq ulduzu Antaresdir.

9. Oxatan bürcü 21 noyabr – 20 dekabr müddəti əhatə edir. Göyün Şimal yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. Ən parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür.

10. Oğlaq bürcü 21 dekabr – 20 yanvar müddətini əhatə edir. Göyün Cənub yarımkürəsindədir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. Ən parlaq ulduzu 2,8 vizual ulduz ölçülüdür. Qədim Yunanıstanda bürcləri adlandıranda qış Günəşduruşu nöqtəsi Oğlaqqıranda olduğundan Cənub tropiki Oğlaq tropiki adlanır.

11. Dolça bürcü 21 yanvar – 20 fevral müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə görünür. Ən parlaq ulduzu 2,9 vizual ulduz ölçülüdür.

12. Balıqlar bürcü 21 fevral – 20 mart müddətini əhatə edir. Azərbaycan ərazisində ulduzlu göydə yazda, payızda və qışın əvvəlində görünür. Ən parlaq ulduzu 3,8 vizual ulduz ölçülüdür. Yaz bərabərliyi nöqtəsi Balıqlar bürcündədir.

Məişətdə ulduzlardan, bürclərdən fal, ovsun üçün də istifadə olunur. Göydəki ulduzların vəziyyətinə, bürclərin xüsusiyyətinə görə, insanların və dövlətlərin (taleyini) qabaqcadan xəbər verən nücum elmi (*astrologiya*) çox qədimdən yaranmış, əvvəl ərəblərdə, sonra Qərbi Avropada geniş yayılmışdır. Cəmiyyətdə xüsusi mövqe tutan münəccimlər – astronomlar baş verəcək hadisələri şərh etməklə hətta dövlətin yürütdüyü siyasətin müəyyənləşməsinə də təsir göstərə bilirdilər. Müasir dövrdə də astroloqların fəaliyyəti geniş intişar tapmışdır. Bürclər təqvimində insanlar arasındakı mümkün münasibətlər, əxlaqi fikirlər, ailə-məişət məsələlərinə dair tövsiyələr və s. öz əksini tapmışdır.

Göründüyü kimi, hələ qədimdən Zodiak bürclərinin əksəriyyəti heyvan adlarını daşıyır. Zodiak adı da buradandır. Günəş sistemi planetlərinin və Ayın həqiqi yolu Zodiak bürcələrindən keçir.

ZORXANA – Novruz bayramı günlərində oyun və əyləncələri içərisində zorxana (“güc-qüvvə evi”, “hünər, zor yeri” deməkdir) oyunları daha geniş yayılmışdır. Zorxana idman oyunlarının mərkəzi – sarayı olmuşdur. El-obanın adlı-sanlı pəhləvanları müntəzəm olaraq zorxanada toplaşar, məşq edər, bir-birləri ilə yarışar, həm də gəncləri mübariz ruhda tərbiyələndirirdilər.

Azərbaycan Tarixi Muzeyində saxlanılan orta əsrlərə aid zorxana oyunlarında istifadə olunan milli idman alətləri (zorxana milləri, toppuzlar, yekbargirlər və s.), canbaz geyimləri (pəhləvan-güləşçilərin şalvarları və s.) bu cəhətdən çox maraqlıdır.

Orta əsrlərdə mövcud olan zorxanalar XIX-XX əsrin əvvəllərindəki bəzi cüzi dəyişikliklərə baxmayaraq Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, İrəvan, Gəncə, Bakı, Naxçıvan, Ordubad, Quba, Dərbənd, Lənkəran, Şəki, Bərdə, Şuşa, Şamaxı və s. şəhərlərdə fəaliyyət göstərmişdir. Lakin çox təəssüflə etiraf etməliyəm ki, son zamanlar zorxana ənənələri unudulmaqdadır.

Gücsınama yarışları üçün nəzərdə tutulmuş zorxana binası, adətən, ortasında kiçik günbəzi olan, tavanlı məscid, hamam və ya türbəni xatırladır. Binanın böyük zalının səfhi tağlarla örtülü olur. Zalın ortasında 200-300 tamaşaçının oturduqları səki ilə əhatələnmiş və eyni vaxtda 15-20 idmançı tutan oyun meydançası (süfrə) yerləşir. Oyunları süfrəyə yaxın hündür yerdə oturan təlimçi-mürşid idarə edir. Süfrədə oyuna başçılıq edən “miyandar”ın işarəsi ilə musiqi çalınar və oyun başlanır. Ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklində, “Cəngi” musiqisinin sədaları, yaxud nağaranın çox sürətli zərbələri altında müşayiət olunur. Buradakı oyunlar kompleks oyun silsiləsindən (“sinə oyunu” və ya “quluncsındırma”, “mil oyunu”, “ayaq-döymə”, “kəbbadə” və ya “kəmanə”, “səngi-daşqaldırma”, “çərxi” və ya “təndövrə”, “güləş” və ya “qurşaqtutma”) ibarətdir və biri digərinin ardınca icra edilir.

Mil oyunu barədə H.Sarabski yazırdı: “...Hər əlinə bir mil alıb başının üstünə qaldırardı. Bu arada dumbul çalınardı. Dumbul əvvəlcə lap ahəstə, sonra get-gedə zilə qalxıb yenə də enərdi. Mil oynadan adam da həmin ahənglə başının üstə milləri hərələyirdi. Oyun qurtardıqdan sonra camaat onları alqışladı. Bəziləri camaata xoş gəlmək üçün mili tək əlilə yuxarı atıb yenə dəstəsindən tutardı. Yaxşı mil oynadanlar mili qıçının altından da atıb havada tutardı”.

El şənliklərində, xüsusilə Novruz bayramında zorxanalar daha təmtəraqlı görünər; səməni, bayram xonçaları rəngli yumurtalarla bəzədilər, pəncərələrə və taxçalara qırmızı parçalardan örtüklər salınar, hər tərəf məşəllərlə işıqlandırılırdı.

Zorxanalarda pəhləvanlar qara zurnanın cəsəret, güc, qüvvət, inam, döyüşkənlik, dönməzlik, yenilməzlik aşılardan zül səsi, zərb alətlərinin gur sədası altında meydanı gəzər, igid cavanları güləşə (qurşaqtutma) çağırırdılar:

Əl-qolunu çatdadaram,
Ay oğlan.
Bağrını çatdadaram,
Ay oğlan.
Nişanlımı alıb qaçaram,
Ay oğlan.
Bələli başına bələlər açaram,
Ay oğlan.

Zorxana iştirakçıları toppuzla, daşla, zəncirlə də oyun göstərirdilər. Pəhləvanlar hər əlində bir toppuzu qaldırır və onları ahəngdar tərzdə başları üzərində fırladar, sinələri önündə hərledər, çiyinlərinə, böyürlərinə vurur, ya da toqquşdurardılar. Bəzən toppuzların hər ikisi birdən və ya növbə ilə yuxarı atılır və yenə oyunçunun əlinə düşərdi. Vaxtilə Şəki-Zaqatala bölgəsində, Bərdədə zorxana oyun-tamaşaları açıq havada, xalq toy mərasiminin bir hissəsi kimi də mövcud olub. Burada müəyyən bir süjet və ardıcılıq üzərində qurulmuş ənənəvi zorxana oyunları rəqs şəklində, musiqi və mahnılarla müşayiət olunardı.

Bu baxımdan Naxçıvanda qələmə alınmış oyun-əyləncə daha çox maraqlıdır. Böyük bir meydanda “Cəngi” havası altında zorxanalar qurulur. Pəhləvanlar üz-üzə dayanıb meydanın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhləvan güləşindən əvvəl bu nəğməni oxuyurlar:

İki iyid çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrəti-həmzə pirimiz.
Aradıq tapdıq bir-birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güləşəyim düz yerdə.
Haqqış-haqqış,
Bərk yapış.
Əldən çıxdı,
Topuqdan yapış.
Biz deyərək məşallah,
Siz deyən bərəkallah.
Maşallah deyən
Gözünə nur,
Maşallah deməyənin
Gözünə kül.

Güləş başlanardı. Pəhləvanlar güləşib qurtarandan sonra zorxana yığışdırılırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, “Qismət”, 2005.
2. Abdullayeva S. Azərbaycan folklorunda çalğı alətləri. Bakı, “Adiloğlu”, 2007.
3. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı, “Gənclik”, 1974.
4. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природы. М., “Солдатенкова”, 1868.
5. Allahverdiyev M. Azərbaycan xalq teatri tarixi. Bakı, “Maarif”, 1978.
6. Allahverdiyev M. Qaravəlli tamaşaları. Bakı, “İşıq”, 1988.
7. Алиева К. Безворсовые ковры Азербайджана. Баку, “Ишыг”, 1988.
8. Azərbaycan folkloru antologiyası (Naxçıvan folkloru). Bakı, “Elm”, 1994.
9. Azərbaycan folkloru (Məktəblilər üçün seçmələr). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
10. Azərbaycan folkloru antologiyası. 2 cildə, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1968.
11. Arif M. Azərbaycan xalq teatri. I c., “Ədəbiyyat məcmuəsi”, Azərb. EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 1946.
12. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası. Bakı, “İşıq”, 1984.
13. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c., Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1960.
14. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, I c., Bakı, “Elm”, 2004.
15. Azərbaycan nağılları. I-V cildlər. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
16. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı antologiyası. I c., Bakı, YNE, 2001.
17. Babayev T. El ocaq başına yığışar. Bakı, Azərneşr, 1998.
18. Байрамалибеков Т. Праздник Новруз. Газ. “Каспий”, Баку, 2003.
19. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, “Elm”, 2003.
20. Bəydili (Məmmədov) C. Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya. Bakı, “Mütərcim”, 2007.
21. Bilqamis dastanı. Bakı, “Gənclik”, 1985.
22. Braginski İ.S. Bahar bayramı haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 20 mart 1967.
23. Bünyadov T. Novruz bayramının tarixi kökləri. Novruz (toplu). Bakı, “Yazıcı”, 1989.
24. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı, 1990.
25. Cəmsidov Ş. Gözəl ənənələr zənginləşdirilməlidir. “Azərbaycan gəncləri” qəzeti, 20 mart 1966.
26. Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı, “Elm”, 1976.
27. Cəmənzəminli Y.V. Əsərləri. 3 cildə, III c., Bakı, “Elm”, 1970.
28. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr ənənəvi mədəniyyəti. Bakı, “Elm”, 1985.
29. Elçin. Ellik tamaşalarından. “Qobustan” toplusu, 1978, № 3.
30. El düzgünləri, elat söyləmələri. Bakı, Azərneşr, 1993.
31. Əlibəyzadə E. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyəti tarixi. Bakı, “Gənclik”, 1998.
32. Gəncəvi N. İskəndərnamə (“Şərəfnamə”). Bakı, “Lider”, 2004.
33. Gəncəvi N. İskəndərnamə (“İqbalnamə”). Bakı, “Lider”, 2004.
34. Hacıbəyli Ü. Təzə il. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıcı”, 1985.
35. Həkimov M. Xalq mövsümləri və aşıq sənəti. Bakı, “Elm”, 1973.
36. Xəyyam Ö. Novruznamə. Tehran, 1933 (h.ş. 1312).
37. İbrahimov M. Novruza layiq hədiyyə. Novruz (toplu). Bakı, “Yazıcı”, 1989.
38. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, “Gənclik”, 1972.
39. Qasımlı M. Oyanış-qurtuluş bayramı. “Folklor və etnoqrafiya” jurnalı, 2006-cı il, № 1.
40. Qasımlı F.F. Novruz bayramı. Bakı, “Bilik”, 1989.
41. Qədirzadə N.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnoqrafik əlaqələr (Naxçıvan materialları əsasında). Bakı, “Elm”, 2003.
42. Quluzadə C. Bahar nə zaman başlanır. “Kommunist” qəzeti, 19 mart 1984.
43. Мещ А. Мусульманский ренессанс. М., “Наука”, 1966.
44. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz töhfələri. Bakı, “Gənclik”, 1990.
45. Nəbiyev A. İlin əziz günləri. Bakı, “Maarif”, 1999.
46. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı, “Elm”, 1987.
47. Novruz (tərtib edən A.Nəbiyev). Bakı, “Yazıcı”, 1989.
48. Ordubadi M.S. Bahar bayramı. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 25 mart 1967.
49. Rəsulzadə M.Ə. Novruz bayramı. “Yeni fikir” qəzeti, 9 yanvar 1991.

NOVRUZ BAYRAMI ENSİKLOPEDIYASI

“Şərq-Qərb”

Bakı

2008

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyiciləri:	<i>Aslan Almasov</i> <i>Allahverdi Kərimov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Pərinaz MUSAQIZI</i>

Yığılmağa verilmişdir 14.08.2007. Çapa imzalanmışdır 25.06.2008.

Formatı 60x90 ¹/₈. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 214.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab “CBS-PP” MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”

12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.